Nagy Imre *és kora*

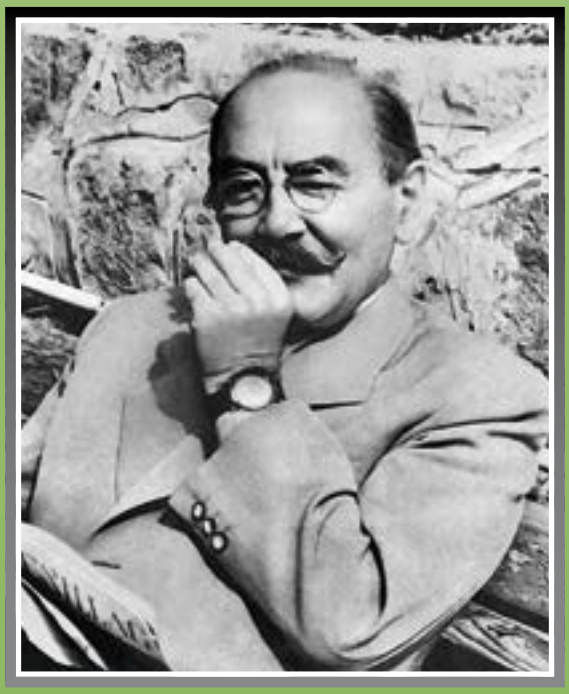

Tanulmányok, forrásközlések VI.

NAGY IMRE ALAPÍTVÁNY

NAGY IMRE
és kora

TANULMÁNYOK ÉS FORRÁSOK
VI.

NAGY IMRE
ALAPÍTVÁNY
2012

Szerkesztette:
SIPOS LEVENTE

© Nagy Imre Alapítvány

ISSN 1589-0368

A címlapon Erich Lessing 1956 nyarán
készített fényképe Nagy Imréről

A kötet hátoldalán az Orsó utca 43 sz. ház,
ahol Nagy Imre élt és dolgozott

Előszó

A Nagy Imre és kora sorozat megint új kötettel jelentkezik. Tartalmát ezúttal olyan szövegek képezik, amelyek élőszóban hangzottak el a Nagy Imre Emlékház és a Nagy Imre Társaság elmúlt három évi (2009–2011 közti) rendezvényein. Bár e megszólalások egy része már elhangzásakor is írott szövegre épült, végleges formát mindegyikük a jelen kiadványban öltött.

Kötetünk négy konferencia anyagait tartalmazza, amelyek közül az első kettő Nagy Imre és mártírtársai 1989. június 16-i temetéséről, illetve az 1945. évi földosztásról szólt évfordulóik alkalmából. A harmadik konferencia az Orsó utcai Emlékház eredetét, lakóinak történetét és mostani szerepét vázolta fel abból az alkalomból, hogy 2010 októberében a Magyar Múzeumi Történész Társulat ebben a házban tartotta évi közgyűlését. Ami pedig a 2011-ben keletkezett negyedik blokkot illeti, azt egy olyan összejövetel készítette elő, amely a demokrácia magyarföldi alakulását tárgyalta az 1945 óta eltelt hat és fél évtized fényében, különös tekintettel az '56-os forradalom 2011. őszi (ötvenötödik) évfordulójára. Mindezeket kötetbe gyűjtve sorozatunk azt a mintegy huszonöt emlékezést, elemzést vagy elmélkedést teszi könyvészetileg hozzáférhetővé, amely egyik vagy másik említett összejövetel céljára készült. A megszólalások sorrendjét és pontosabb témáját a kötet tartalomjegyzékében találja meg az olvasó.[1]

A különféle alkalmakból keletkezett szövegeknek tematikus egységet az újabbkori magyar történelem szolgáltat, hiszen mindegyikük akörül forog. De még erősebb kapcsokkal fűzi őket össze a jelen. Írom ezt azoknak, akik e szövegeket lapozván első látásra úgy vélik, hogy egy letűnt korszakról s annak mindinkább távolodó kérdéseiről szólnak. Mert akik ezt így gondolják, tévednek. Egy nemzet vagy bármilyen más erős sorsközösség esetében nincsenek „letűnt kérdések": egy közösség „jelene" valamiképpen mindig a „múltját" folytatja, még akkor is, ha e folyamat szereplői nincsenek ennek tudatában.

1 A kötetben található szövegeket ezúttal is Alapítványunk jeles kiadványgondozója, *Sipos Levente* szerkesztette jól áttekinthető könyvvé a rá jellemző gondossággal, amiért ezúttal mondok neki őszinte köszönetet. – K. P.

Ez a megállapítás különösen érvényes a jelen kötet tárgyára, amelynek valamennyi fejtegetésében (azaz nemcsak az utolsó blokk szövegeiben) a tulajdonképpeni „kérdés": miként is alakult (sérült vagy fejlődött) a demokrácia a tárgyalt korszakban. Az emberi együttélésnek ezzel az alapértékével, mint tudjuk, a magyar huszadik század igencsak mostohán bánt. Megölték jobbról és megölték balról, de feltámasztására újból és újból támadt „szent akarat". Ennek hordozói közül pedig mind a mai napig kiemelkedik 1956 népe és az a személyiség, aki nélkül az 56-os népakarat nem állt volna összsze zsarnokságot döntő és világra szóló forradalommá. Nagy Imrét akkor betöltött szerepe tette halhatatlanná, a magyar demokráciának pedig 1956 állított máig is érvényes mércét.

A magyar jelen megértéséhez bizonyára lehet más vonalak mentén, más fonalak kibogozásából is elindulni, a Nagy Imre Emlékház működtetői és a Nagy Imre Társaság tagjai vagy szellemi támogatói számára azonban a magyar közelmúlt eme fonalának kifejtése és széles körben való ismertetése jutott osztályrészül.

Üdvözlet az Olvasónak!

Kende Péter
a Nagy Imre Alapítvány
kuratóriumának elnöke

Nagy Imre és mártírtársai temetésének 20. évfordulója

2009. június 15.

Pálinkás József

Köszöntő

Húsz éve, egy nap híján húsz éve, hogy megtörtént az az alapvető, fontos emberi igazságtétel, amely oly égetően váratott magára a magyar történelemben. És ráadásul egy olyan igazságtétel, amely az emberi kultúrával egyidős, hiszen Antigonét kell felidéznünk, valóban, Nagy Imre és mártírtársai temetetlenek voltak. Mindazzal a drámai feszültséggel, amelyet az Antigonétól a XX. századig a temetetlen halottak keltenek, akiket az emlékezetünkbe idézhetünk.

Az, hogy egy nappal húsz esztendő híján mi történt, mi volt az események hátterében, mik voltak ezeknek az eseményeknek a részletei, annak előadása és elmondása tudós kollégáim feladata, akik e korszak kutatói, akik átélték ezt és az ezt megelőző korszakot. Nekem itt tisztem, hogy köszöntsem a konferencia résztvevőit, és persze tisztelettel fejet hajtsak Nagy Imre mártír miniszterelnök előtt, nem mellesleg Akadémiánk tagja előtt.

Sokféle elképzelést, sokféle társadalompolitikai víziót vázolnak föl a gondolkodó, tudós emberek. Az Akadémia például olyan hely, amelynek kutatóintézeteiben, kutatócsoportjaiban – és természetesen az egyetemen is – az értelmiségiek azon vannak többnyire, hogy fölvázolják azokat a társadalompolitikai koncepciókat, elképzeléseket, ideológiákat, amelyek mentén a társadalom jobbá tehető, amely mentén a közösségek élete jobbá tehető.

A történelemnek van egyfajta szellemtörténeti felfogása, amely azt mondja, hogy azok a szellemtörténeti koncepciók, ideológiák, amelyek a történelem részei – vannak, akik ezt megkockáztatják –, a történelem fontos hajtóerői. Nem kisebbítvén ezen elképzelések, ideológiák, filozófiák, társadalomfilozófiák jelentőségét, én magam nem tartozom a jól

meghatározható, pontosan leírt társadalomfilozófiát valló és azt harcosan képviselők közé, én egy egyszerű, konzervatív gondolkodású, a hazámat szerető ember vagyok.

A XX. század, a XIX–XX. század sok ilyen ideológiát fölvázolt. Jól ismert ezek közül néhány, többek között a Marx nevéhez köthető. A XX. században sok értelmiségi által egyfajta követhető, elfogadható, a társadalom, az élet megújítására, a társadalmi élet megújítására talán alkalmasnak is vélt ideológia volt ez. Ezek közé tartozott Nagy Imre is. Emlékiratait olvasgatván ő kommunistának vallja magát.

És az ideológiák között ellentétek, heves viták, időnként a közvélemény számára érthetetlenül heves viták dúlnak. Ezek a heves ideológiai, elméleti viták, bevallom, számomra is idegenek egy kicsit. Igaz, még egyszer hadd hangsúlyozzam, semelyik XX. századi harcos ideológiát nem tekintem sem sajátomnak, sem saját magamat hozzá tartozónak.

Nagy Imre életében voltak időszakok, amikor fiatalként, majd már nem is olyan fiatalként, úgy gondolta, hogy a társadalom, a közösség, és mondjuk ki bátran, nemzete életének jobbá tételéhez hozzájárulhat az a nézetrendszer, amelyet ő fiatal korában követett, majd később is ehhez a nézetrendszerhez tartozónak vallotta magát. Amikor azonban – és számomra itt van a lényeg! – Nagy Imre számára világossá vált, hogy ez az ideológia – amelyben természetesen van egy szépen vagy kevésbé szépen, ékes vagy kevésbé ékes nyelven megfogalmazható társadalomfilozófia és persze ott volt és ott van a társadalomban mindig meglévő aljas emberek által történő kihasználása a különböző értelmiségiek által gyártott társadalomfilozófiáknak – népe, hazája, nemzete ellen való, akkor Nagy Imre szembefordult ezzel, és nemcsak szembefordult ezzel, Nagy Imre az életét adta ezért a szembefordulásért. A szembefordulásért egy akkorra már diktatúrává fejlődött, diktatúrává aljasított ideológiával és még inkább azokkal a személyekkel szemben, akik ezt az ilyen vagy olyan társadalomfilozófiai elképzeléseiben hibás, vagy bizonyos pontokon talán értelmes kérdéseket felvető ideológiát kisajátították. A XX. századnak ez sok helyütt sajátja. A történészek föltehetően túl egyszerűnek vélik az én társadalomképemet és felfogásomat.

Vlagyimir Iljics Uljanov néhány társa, vagy éppen Joszif Visszarionovics Sztálin szűk köre olyan elviselhetetlen diktatúrát épített egy valaha kialakított társadalomképre, valamikor kialakított értelmiségi elképzelésre, amelyet nem lehetett elviselni, amely ellen a magyar nemzet föllázadt. Föllázadt a magyar állampolgár mindazon magyarok ellen, akik ezt rákényszerítették

és még inkább azok ellen, akik ezt idegen csapatokra, Magyarországon levő idegen csapatokra támaszkodva tették a hazájuk ellen. Nagy Imre a fogságban, a börtönben – idézem – „hazaáruló"-nak nevezte őket. Azt gondolom, hogy az ő kiállása az, hogy nem volt hajlandó élete árán sem együttműködni ezzel a rendszerrel.

Számomra ez a húsz esztendővel ezelőtti, akkor felemelő és talán az életben, történelemben, egy ember életében kevésszer adódó olyan világosan fölfénylő pont volt, amely a szabadságnak, a hazaszeretetnek, a közösséghez, a nemzethez való hűségnek a győzelmét jelezte. 62 éves volt, amikor kivégezték, mert nem volt hajlandó megalkudni, mert nem volt hajlandó legitimálni azt a rendszert, amely szembefordult a nemzetével, szembefordult a hazájával és ez a szembefordulás emberek százainak életét vette el, tíz- és százezreinek nyomorúságát hozta maga után. Nagy Imre győzelme elhozta 1989-et is, amely az átmenet minden ellentmondásossága ellenére meghozta Magyarország számára a szabadságot, a függetlenséget, a szuverenitást.

Mikor most arra kérem előadóinkat, hogy tudományos alapossággal emlékezzenek meg a 20 évvel ezelőtt történtekről és persze mindarról, ami ehhez vezetett, én még egyszer fejet hajtok Nagy Imre nagysága előtt és azt kívánom, hogy Magyarországnak mindig legyenek olyan közügyeket intézői – szokás őket politikusoknak nevezni –, legyenek olyan államférfiai, akik mindig tudják, hogy a Haza mindenek előtt!

Kende Péter

Megnyitó

A Nagy Imre Társaság megbízásából, de úgy is, mint a Nagy Imre Alapítvány kuratóriumának elnöke megnyitom a konferenciát, megköszönve a Magyar Tudományos Akadémiának, hogy helyet adott ennek a rendezvénynek. Köszöntöm a megjelenteket, elsősorban a NIT tagjait, de velük együtt minden résztvevőt, aki eleget tett meghívásunknak.

Tisztelettel üdvözlöm konferenciánk vendéglátóját, Pálinkás Józsefet, az MTA elnökét, a tanácskozást megjelenésével kitüntető dr. Boross Péter volt miniszterelnököt, a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság elnökét, továbbá a kezdeményezőket: Kálóczi Kálmánt, a NIT nemrég megválasztott elnökét és Jánosi Katalint, Nagy Imre unokáját, egyszersmind az Orsó utcai Emlékház fáradhatatlan gondozóját. Ugyancsak tisztelettel köszöntöm konferenciánk előadóit.

Holnap lesz a 20. évfordulója Nagy Imre és mártírtársai ünnepélyes és nyilvános eltemetésének, s e konferenciával ezt az évfordulót kívánjuk megülni, felidézve annak eseményeit és szimbolikus értelmét. Az addig ismeretlen helyen fekvő és lényegében temetetlen mártírok ország-világ előtt történő elbúcsúztatásával és felmagasztalásával a magyar társadalom egy egész korszakra tett pontot. Ezzel az aktussal nem csupán egy három évtizeden át tiltott és tagadott erkölcsi kötelességnek tett eleget, hanem azt a nagy hazugságot is hatálytalanította, amely az 1956 végén külső erővel az országra kényszerített egypárti diktatúrának próbált történelmi igazolást szolgáltatni. Egy nagy hazugság nyilvános visszautasításával, azaz 1956 – az igazi 1956! – birtokbavételével, amely e nap reggelétől kezdve szinte órák alatt végbement, a magyar nép egy csapásra visszaszerezte a saját élete, történelme és jövője fölötti rendelkezést. Úgy gondolom, hogy 1989. június 16-ának a jelentőségét így lehet a legtömörebben kifejezni.

Az 1989-es év, mint tudjuk, minden szempontból kivételes volt Európa történetében, hiszen ekkoriban nemcsak Magyarország szabadult meg a szovjet uralomtól, hanem ezzel párhuzamosan, nem kis részben a nálunk

végbemenő változás folyományaként (gondoljunk csak a németországi fejleményekre!) a Moszkvából irányított birodalom egész rendszere összeomlott. Mi több, egy olyan átrendeződés indult meg a világ politikai térképén – vagy pontosabban: a nemzetközi hatalmi viszonyokban –, amely hazánk függetlenségének is kedvezett, s a XX. század történetében szinte először megteremtette a demokratikus Nyugattal való intézményes összekapcsolódásunk politikai feltételeit.

Hogy aztán az ezt követő két évtizedben a magyar társadalom jól használta-e ki az így megnyíló páratlan lehetőséget, hogy csakugyan a maga ura lett-e, s ha igen (ahogy ezt velem együtt sokan gondolják), közelebb került-e a szabadságban és méltóságban való élet megálmodott ideáljához, s hogy annyi visszafojtás és tévelygés után végre eredményesen és okosan boldoguló, magabiztos közösséggé vált-e: nos, kedves barátaim, ez már egy másik kérdés, amelyre válaszolni nem a mai konferenciánk feladata. Ha mégis célzok 1989 utóéletének erre a kérdőjelére, ezt egyrészt azért teszem, mert semmilyen történelmi emlékezés nem vonatkoztatható el a jelentől, másrészt pedig mert mint a 20 évvel ezelőtti változások egyik szellemi munkása és szorgalmazója magam is felelősséget érzek az ezt követően történtekért. Maradjunk abban, hogy erre a nagy kérdésre egyszer majd vissza kell térnünk, de nem a napi politika szempontjai szerint, hanem történelmi perspektívában és a szellem erejével.

Beszélgetni a most következő órákban arról akarunk, ami ezen a 20 évvel ezelőtti júniusi napon történt – s ez máris visszavezet engem a levezető elnök tulajdonképpeni tisztéhez, vagyis a program ismertetéséhez és az a fölötti őrködéshez, hogy annak lefolyása a megszabott időbeli keretek között történjen.

Jánosi Katalin

A temetés – 1989. június 16.

Egy kötetet szeretnék bemutatni, amelyet a Nagy Imre Alapítvány jelentetett meg a történelmi nap huszadik évfordulójára – az alapítvány névadójának, mártírtársainak és valamennyi 1956-os vértanú emlékének tiszteletére.

A könyv majd kétszáz oldalon több mint kétszáz fényképpel jeleníti meg, idézi fel a húsz évvel ezelőtt történteket, valamint az előzményeket: a 301-es parcella 1989 előtti szomorú állapotát, az 1988-as június 16-a párizsi és budapesti jelentős eseményeit, a mártírok exhumálását, az 1989-es temetés előzményeit és legrészletesebben 1989. június 16-a történéseit időrendben – a Hősök terei eseményeket és a Rákoskeresztúri Új Köztemetőben tartott gyászszertartást, valamint az 1992-es emlékműavatást.

Az album tartalmazza a Hősök terén elhangzott beszédek, valamint a temetőben elmondott gyászbeszédek szövegét is – nyilvánosan is megköszönöm a beszédet tartók hozzájárulását e szövegek közléséhez.

Az album címe: A temetés. Ehhez egy kevés magyarázatot kell fűznöm, a köznyelvben ugyanis igen sokszor „újratemetés"-ként említjük az eseményt. Véleményünk szerint azonban a börtönudvaron, az akasztófák árnyékában való elföldelést nem tekinthetjük temetésnek! Vértanúinkat tulajdonképpen 1989. június 16-án temettük el emberhez méltó tisztességgel, ezért választottuk ezt a szót az album címéül.

A borítón a fénykép az ünnepi installáció díszében álló Műcsarnokot ábrázolja. Ennél autentikusabb, jellemzőbb képet nem is tudtunk volna választani, hiszen erről a napról leginkább ez a kép él mindannyiunkban.

A kötet elején, az általam írott előszó után szerkesztőtársam, Sipos Levente történész egy hosszabb, precíz és részletes tanulmányban segíti az olvasót a nap politikai előzményeinek megértésében, június 16-a eseményeinek percre pontos leírásával és a fontosabb résztvevők felsorolásával, szerepük részletezésével, méltatásával tudásunkat gyarapítja, emlékezetünket frissíti fel, 1989. június 16-a tartalmi elemzésével, értékelésével pedig méltó módon tiszteleg a mártírok emléke s a gyásznap jelentősége előtt.

Az album hiánypótló. Az eltelt két évtized alatt igen sokat és sokszor beszéltünk a rendszerváltás e szimbolikus napjáról – mégis, a konkrét eseményeket ritkán idéztük fel vizuálisan. Pedig a képi megjelenés kiemelkedően sokat segít az akkori emóciók, érzelmek megértésében, átérzésében.

Ahogy két évtizeddel ezelőtt a Hősök terén a Műcsarnok ünnepi installációjának fekete-fehérje keveredett az ezernyi virág nemzeti, piros-fehér-zöld színeivel, úgy az album képei is hol fekete-fehérek, hol színesek, megkapó, érzelemkeltő módon idézve a gyász és az élet színeit.

1989 óta azonban két generáció is úgy nőtt fel, hogy alig-alig tud valamit e napról: most sokak számára válik hozzáférhetővé – bátran felvállaltan közérthetően és népszerűen, mégis történészi igényességgel – 1989. június 16-a története. A Nagy Imre Alapítvány misszióként, közszolgálatként teljesítette e könyv megjelentetését, az árképzésnél is tudatosan választva a viszonylag alacsony árat, törekedve arra, hogy minél több érdeklődő kezébe eljuthasson az album, amely reményeink szerint holnap már a könyvesboltokban lesz.

A munka során szomorúan kellett szembesülnünk azzal a ténnyel, hogy a két évtizeddel ezelőtti események résztvevői közül milyen sokan távoztak közülünk. Előttük is fejet hajtva, nekünk, a még itt lévőknek és a Nagy Imre Alapítványnak kötelességünk az emlékezés és az emlékeztetés: nem hagyhatjuk a semmibe hullani közös, alapvető értékeinket. Lelkiismeretünk és emlékezetünk ébrentartásáért született ez a kötet.

Szeretném megköszönni mindenkinek az album megszületésének támogatását: a Magyar Nemzeti Múzeum, az 1956-os Intézet, a Magyar Távirati Iroda segítségét és a fényképészek munkáját; a HVG munkatársának, Bánkuti Andrásnak önzetlen segítségét, valamint külön köszönöm Mécs Imrének, hogy rendelkezésünkre bocsátotta az exhumáláskor készült egyedi fotóit.

Bár utánam több jeles személyiség többféle szempontból szakszerűen méltatja, értékeli majd a nap jelentőségét, mégis, engedjék meg, hogy én is szóljak pár szót – Nagy Imre miniszterelnök unokájaként, az események résztvevőjeként, egyszerű emberként –, számomra mit jelent 1989. június 16-a. Szubjektíven, hiszen én sohasem tudok ebben a kérdésben objektív lenni és nekem ez nem is feladatom.

Magánemberként, természetesen és érthetően, nekem elsősorban szeretett nagyapám halálának, erőszakos halálának, kivégzésének napja ez. Valahányszor kimegyek a 301-es parcellába, elhaladva a kivégzés közeli helyszíne mellett és a sírnál, felidéződnek bennem annak a fél évszázad előtti június

16-ának hajnali eseményei, melyekkel a kivégzési jegyzőkönyv objektív, szenvtelen mondatai pörölycsapásként szembesítettek. A szörnyű körülményeket, részleteket sohasem tudom feledni. Az akasztás és a halál megállapítása között eltelt percek száma szörnyű kérdőjelként, megfogalmazhatatlan kínzóeszközként ég bennem. Mi is történhetett e hosszú percek alatt? A fizikai kínokon túl mi zajlódhatott le nagyapámban, mire gondolhatott, mint Magyarország miniszterelnöke, mint férj és apa, mint ember?

Ezt az emléket lehetetlenség feldolgozni.

Számomra június 16-a mindig borzalmas, sohasem feledhető események szomorú emléknapja. Szeretteim, családom, saját életem és sok ártatlan magyar élet szétdúlásának gyásznapja ez, a torz és gyilkos diktatúra kegyetlenségének bizonyítéka.

A három évtizednyi, Nagy Imrét érintő megaláztatást, aljas vádakat vagy jobb esetben az elhallgatást csak tetézték az exhumálás drámai mozzanatai, az elföldelés szörnyű részleteinek napvilágra kerülése. A 31 évnyi „temetetlen halotti lét" után előkerült csontok kegyetlenül szembesítettek a halál valóságával. Az album exhumálást idéző fejezetének képei valamennyit talán elmondanak erről a döbbenetről, emberi fájdalomról a nagyközönségnek is.

A Hősök terei tömegdemonstráció és az emberhez méltó temetés mindezek után némi érzelmi enyhületet, emberi kárpótlást nyújtott. Akkor úgy éreztem, nagyapám és a többiek nevét végre az egész világ előtt tisztázták, ahogy Litván György mondta: „Június 16-a a *feltámadás napja* lett a nemlétre és feledésre ítéltek számára."

1989. június 16-a fordulópont volt Magyarország történelmében és valamennyiünk életében. Ezen a napon Budapest és Magyarország népe több mint harminc év után végre nyilvánosan leróhatta tiszteletét az 1956-os nemzeti kormány kivégzett miniszterelnöke és a forradalom minden mártírja előtt, amikor az addig jeltelen sírban elhantoltakat végre ünnepélyesen, elégtételt nyújtó és emberhez méltó módon eltemethettük.

Számomra és sok magyar honfitársam számára ez a nap egyben a múlt rendszer bukásának, szimbolikus temetésének napja is volt.

Míg az addig fennálló diktatórikus rendszer legitimitását 1956 forradalmának tagadása, vértanúinak hazaárulókként, nevük tabuként való kezelése adta – a III. Magyar Köztársaság fundamentumának egyik alapköve 1956 forradalmának, szabadságharcának s a mártírok hazáért való önfeláldozásának elismerése.

Sokunk számára ez a nap köztársaságunk szimbolikus születésnapja is lett. A kommunista egypártrendszer helyébe lépő III. Magyar Köztársaságot '89. október 23-án hirdették ki, a közemlékezet nagyobbrészt mégis június

16-ához köti Magyarország jelképes újjászületését, mely napon végre a legszélesebb nyilvánosság előtt helyére került 1956 emléke is.

A világ – amely a XX. század történetében leginkább 1956 forradalmáról, szabadságharcáról ismerte Magyarország nevét – ezen a napon ismét ránk figyelt. Kitüntetett pillanat volt ez hazánk történelmében.

Az emberi emlékezet azonban gyarló. Az utca embere ma jószerivel nem, vagy alig ismeri vértanúink nevét. Szerepük, emberi nagyságuk azóta méltatlanul, többször is megkérdőjeleződhetett, a hazáért hozott áldozatuk viszonylagossá válhatott. 1956, majd 1989 lényege, valódi jelentése és jelentősége is elhomályosult, különböző utólagos értelmezéseket kapott.

Az eltelt két évtized mindennapjai – számomra igen fájó módon – mérhetetlenül megkoptatták június 16-a fényét és emlékét. Hazánk ismét megosztottá vált, az állandósult politikai harcok pedig tűrhetetlen módon felemésztették nemzeti ünnepeinket is.

Holott felidézve 1989. június 16-át egy olyan katartikus közösségi élmény tárul elénk, melyre alig van példa köztársaságunk történetében, melynek emlékét éppen ezért óvó kezekkel ápolnunk kellene!

Százezrek gyűltek össze a budapesti Hősök terén, hogy tanúságot tegyenek az 1956-os forradalomról, s a nemzeti emlékezet tisztítóvizében megfürdetve a mártírok nevét, hitet tegyenek vértanúságuk, a hazáért hozott áldozatuk mellett.

Százezrek hozták el virágaikat és végre nyilvánosan, közösen átélhető gyászukat az áldozatok koporsóihoz – sokan ez idáig elnémított lelkiismeretüket is. Három évtizednyi bénult csend, „kollektív amnézia" után együtt hallgattuk meg a kivégzettek névsorát, a több száz áldozat neve tisztán, szabadon szállt a tér felett. Felemelő pillanatok voltak ezek!

Emberi érzéseket nagyon nehéz szavakba önteni. Akkori saját érzéseimhez is nehezen találnám meg a kifejező szavakat, valószínűleg túl patetikus is lennék. Az album fényképein megjelenő arcok, tekintetek, a névtelen gyászolók könnyei azonban hűen tudósítanak e tömegdemonstráció emelkedett, katartikus hangulatáról.

Nem szabadna felednünk azt a pillanatát sem, mikor a Hősök terén (ismerősök és ismeretlenek) egymás kezét fogva tettünk hitet egy szabad, közös új világ megteremtése, a demokratikus, szabad és független magyar köztársaság felépítése mellett.

Bátran állíthatom, valamennyi akkori résztvevő számára felemelő, büszkeségre okot adó emlék 1989. június 16-a – és kívánom, hogy ez az album segítse megértetni, átéreztetni az utókorral is e nap jelentőségét.

Emlékezetünket érdemes felfrissíteni a beszédek elolvasásával: a megszólalók múltjától, életútjától függetlenül a drámai mondatokban nagyobbrészt közös a megbékélésre való felszólítás, amely hazánk jelenlegi állapotában e nap kiemelkedően fontos üzenete.

Ma újra felhanggal említik a „megbékélést". Én, az engem ért kritikák ellenére is, évek óta újra és újra elmondom, mert valóban úgy hiszem: csak az összefogás vihet előre bennünket. A bűnöket és a bűnösöket meg kell nevezni, de a megtorlásnak nem vagyok, nem lehetek híve. 1989-ben a Hősök terén amellett is hitet tettünk, hogy politikai okokból soha többet nem lesznek koncepciós perek, gyilkos leszámolás. A bosszúvágy soha nem élt sem családomban, sem bennem. Példának (ebben a kérdésben is) nagyapámat tekintem. 1953, 1956, majd 1989 – Nagy Imre élete és öröksége a nemzet egységének irányában hatott. Nagy Imrének nem öröksége a „szemet szemért, fogat fogért" elv.

Az Ő unokájaként és a kötet szerkesztőjeként állíthatom: ez az album – amely tükre a húsz évvel ezelőtti eseményeknek – tanúságot tesz az utókor számára a magyar nemzet 1989. június 16-ai lelki összefogásáról.

Kívánom, hogy közös történelmünk jobb megismerése és a kötelező tiszteletadás mellett e kötet segítsen fenntartani a reményt, hogy (akárcsak 1989. június 16-án) újabb tragédiák nélkül is képesek leszünk egyszer újra megfogni egymás kezét.

Rainer M. János

Temetés(ek), 1989

1989 nyara temetések évadja volt Magyarországon. A demokratikus átmenet kulcsévében többször is százezres tömeg gyűlt össze Budapest közterein: először március 15-én, utoljára október 23-án este. Mindkettő történelmi események évfordulóján. Az első alkalommal a Szabadság térre vonuló tömeg a még épphogy létező Kádár-rendszer ellen, a demokratikus átalakulás programjáért tüntetett. Októberben a Kossuth téren az 1956-os, levert demokratikus átalakítási kísérlet emlékét idézték fel – akkor, amikor már álltak az új magyar demokrácia épületének fő tartóelemei. A kettő között két temetésre, egyben két sajátos tömegdemonstrációra került sor. Június 16-án a harmincegy évvel korábban kivégzett 1956-os miniszterelnököt, Nagy Imrét és társait ravatalozták fel a Hősök terén. Július 13–14-én, két napon keresztül búcsúztatták a július 6-án elhunyt Kádár Jánost. A két esemény egy lezáródó korszakot búcsúztatott, a magyarországi szovjet típusú rendszer posztsztálini korszakának temetése(i) volt(ak). Ez az írás csak Nagy Imre újratemetésének előzményeivel és lefolyásával foglalkozik.[1]

Az 1989-es temetések hátterében együtt zajlott a magyarországi szocializmus válságának végső és a demokratikus átalakulás első, meghatározó szakasza. Mindkét temetés elsődlegesen szimbolikus esemény, jelentőségük elsősorban lélektani. A Kádár-rendszert nem tömegmozgalom söpörte el, az új rendszer pedig egy politikai megegyezés tárgyalásos formájában öltött alakot. A megegyezés a régi lebontásának és az új politikai szerkezet felépítésének feladatait egyszerre látta el; pozitív (alkotó) munkájában a múlt folyamatainak (át)értékelése nem játszott kiemelkedő szerepet. A válság és a rendszerváltás megjelenítésében, illetve társadalmi átélésében viszont annál fontosabbnak bizonyult.

1 Az 1989. június 16-i temetéssel, előzményeivel, alakulásával és utóéletével kapcsolatos legbővebb dokumentáció a világhálón érhető el, lásd *Rainer M. János–Topits Judit* (szerk.): 890616 – Egy nap anatómiája. [Multimédia internetes tartalomfejlesztés,] 1956-os Intézet, Budapest, 2009. www.rev.hu/89

A múlt egyébként nem robbanásszerűen jelent meg a válság diskurzusában, erre számos jel utalt korábban is. Magyarország háború utáni történetének legnagyobb traumája, 1956 akkor is ott lappangott, amikor – ha egyáltalán – csak kódoltan beszéltek róla. A hallgatás sem alapvetően felejtést, hanem inkább elfojtást jelentett (Mérei Ferenc pszichológus egyenesen össznemzeti elfojtásról beszélt). Amint valamelyest oldódott a tabusítást előidéző, fixáló terrorhullám, 1956, illetve a közelmúlt (ez a Kádár-korszak legnagyobb részében a Rákosi-korszakot jelentette) nyomban fel-felbukkant, mindenekelőtt parabolikus művészi alkotásokban. Amikor pedig a kádárizmus sajátos legitimációpótléka, az életszínvonal-alku érvénye meglazult (a hetvenes évek végétől), megjelent a magyar politikai másként gondolkodás, amelynek kezdettől fogva egyik fontos témája volt egy alternatív közelmúlt-kép. Ebben a magyar sztálinizmus, az erre reagáló 1956-os forradalom, a kitörési kísérlet neosztálinista elfojtása és megtorlása logikusan épült egymásra.

Nagy és kivégzett társai (akiknek száma sem volt ismert, nemhogy nevük) halott és hiányzó teste a „második nyilvánosságban" a magyar társadalom 1956-os áldozatát jelenítette meg. Az 1956 utáni rendszer véres születéstörténetének emblémái nyilvánvalóan mutattak a szenvedéstörténet felelőseire, sőt bűnöseire; mindenekelőtt Kádár Jánosra. A személyes felelősség motívuma mégis jóval később, inkább csak a nyolcvanas évek vége felé bukkant fel még ebben a diskurzusban is. Akkor, amikor szélesebb körben is nyilvánvalóvá vált már, hogy Kádár politikai hatalma végéhez közeledik. Éspedig múltbéli bűneitől jószerével teljesen függetlenül. Kádár bűnben fogant rendjébe ugyanis a magyar társadalom többsége sikeresen és eredményesen integrálódott. Kádár kvázi-legitimációja és hatalma akkor rendült meg, amikor az integráció cementje, a kiszámítható anyagi gyarapodás tovatűnt. Ehhez komolyan hozzájárult, hogy ellentétben a hatvanas évekkel, az öregedő pártvezér nem volt képes sem a válság felismerésére, sem hathatós orvoslására. Kádárt az 1988. májusi pártértekezleten kiszemelt utóda, Grósz Károly eltávolította a párt éléről. Ettől kezdve viszont nagyon is számítani lehetett arra, hogy a múlt valamifajta átértékelése elkerülhetetlen, s abban valami helyet kell találni Nagynak (a szó szoros és átvitt értelmében exhumálni kell) és Kádárnak (akit politikailag mindenképpen el kell temetni; ahogy az idő előrehaladtával közismertté vált Kádár betegsége, temetéseik mindinkább összekapcsolódtak).[2]

2 A kádárizmus végnapjairól lásd *Ripp Zoltán*: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.

A holttesteket rejtő (lényegében) ismeretlen hely, a budapest-rákoskeresztúri köztemető legtávolabbi sarkában lévő 301-es parcella is viszonylag későn vált az egész elfojtott múlt jelképévé. Nagyékkal ebből a szempontból semmi rendkívüli nem történt. A politikai okokból kivégzettek holttestét már az ötvenes évek elejétől nem adták ki hozzátartozóiknak (de esetenként már jóval korábban sem), hanem jeltelen sírokba temették. Ezt az eljárást csak 1954-ben szabályozta egy alacsony szintű jogszabály, egy belügyminiszteri rendelet. Egyes kivégzettek családtagjai ugyan évtizedeken keresztül rendszeresen kérelmezték a maradványok kiadását, hogy tisztességes módon eltemethessék azokat. Ezeket a kérelmeket a különböző szervek (köztük az MSZMP KB, vagy maga Kádár János, illetve titkársága) rendre a Belügyminisztériumnak továbbították. Ott sokáig válasz nélkül hagyták a folyamodványokat, később pedig elutasították őket arra hivatkozva, hogy a maradványok holléte ismeretlen.

Nagy Imre és társai sírjainak hollétére elsőnek a miniszterelnök életrajzírója, az 1956 után emigrált Méray Tibor kérdezett rá 1982-ben az általa szerkesztett párizsi *Irodalmi Újság*ban.[3] 1983-ban, a kivégzés negyedszázados évfordulóján a hazai szamizdat orgánumok közül a *Beszélő* külön számban foglalkozott a Nagy-perrel.[4] A *Hírmondó* című periodikában Krassó György volt ötvenhatos elítélt hosszú interjúban idézte fel a megtorlás halálos és nem halálos áldozatait.[5] A *Beszélő* a közelmúlttal kapcsolatos követeléseket fogalmazott meg, ezek között kiemelt helyen szerepelt a kivégzettek tisztességes eltemetése. Krassó úgy fogalmazott: „a 301-es parcella sorsán csak a magyar nemzet változtathat." Vásárhelyi Miklós az *Irodalmi Újság*ban ugyanerről írva feltette a kérdést: „Ki viseli ezért a felelősséget?"[6]

Nagy Imre sírhelyének kérdése 1986-ban azután bekerült a világsajtó témái közé. A hazai demokratikus ellenzék és a nyugati demokratikus emigráció felhasználta azt a figyelmet, amelyet 1956 30. évfordulója váltott ki. Magyarországról ezen az évfordulón nem lehetett úgy beszélni, mint a 10., a 20., sőt a 25. évfordulón: hogy tudniillik a súlyos áldozatok nem voltak hiábavalók, s az ország relatív jólétben él, népszerűvé vagy legalábbis

3 *Méray Tibor*: Hol sírjaink domborulnak. Irodalmi Újság, 1982. 4. sz.

4 *Kis János*: Kirakatper – zárt ajtók mögött. Beszélő, 8. sz. Újraközölve: Beszélő-összkiadás. 1981–1989. Sajtó alá rendezte: *Havas Fanny*. AB-Beszélő, Budapest, 1992. 431–445. o.

5 Emlékezés halottakra. Beszélgetés Krassó Györggyel a Nagy Imre-perről és a magyar forradalomról. AB Hírmondó, 1984. 2. sz. Újraközlése: Szamizdat '81–89. Válogatás a Hírmondó című folyóiratból. Szerk.: *Gyarmathy Katalin–Lévay Jenő*. AB-Beszélő Kft., Budapest, 1990. 381–392. o.

6 [*Vásárhelyi Miklós*:] Négy névtelen sírhant. Irodalmi Újság, 1983. 1. sz.

elfogadottá vált felvilágosult uralkodója vezetésével. A válság egyes tényei, adatai, így a magyar állam hatalmas és növekvő adóssága addigra túlságosan ismertekké váltak. A bozóttal benőtt, hepehupás temetői parcella, ahol kivégzett forradalmárok, köztük egy miniszterelnök, jeltelen sírjai rejtőznek, s ahol most értelmiségi külsejű ellenzékiek beszélnek a BBC vagy más sajtóorgánumok tudósítóinak, alkalmasnak tűnt Magyarország ötvenhat utáni három évtizede ellentmondásosságának érzékeltetésére.

Méray Tibor már a párizsi székhelyű Emberi Jogok Magyar Ligája 1986. októberi emlékülésén javasolta, hogy a párizsi Père Lachaise temetőben állítsanak szimbolikus síremléket Nagy Imrének és a forradalom minden kivégzettjének. Jacques Chirac (akkor Párizs polgármestere) javaslatára a párizsi városi tanács ingyen a Liga rendelkezésére bocsátott egy sírhelyet a világhírű sírkertben. A közadakozásból épült emlékművet 1988. június 16-án, Nagy Imréék kivégzésének 30. évfordulóján avatták fel. Az ügyben szerepet vállalt a magyar demokratikus emigráció színe-java, de melléállt két tucatnál több Nobel-díjas, számos politikus, köztük két volt francia kormányfő (Raymond Barre és Laurent Fabius), neves írók, tudósok és művészek, mint Eugène Ionesco, Danilo Kis, Yves Montand és Paul Ricoeur – továbbá a magyar és más kelet-európai ellenzéki mozgalmak képviselői. Az avatóünnepségre személyes üzenetet küldött Ronald Reagan amerikai elnök.[7]

A párizsi szimbolikus sír avatásán megjelent és beszédet mondott Vásárhelyi Miklós. Nagy egykori vádlott-társa nemcsak történelmi tanúként, hanem egy 1988 tavaszán Budapesten alakult szervezet, a Történelmi Igazságtétel Bizottsága (TIB) elnökeként is szólt. A TIB kezdeményezői olyan egykori ötvenhatos politikai foglyok (és barátaik) voltak, akik már addig is próbáltak valamit tenni a forradalom emlékezetének megőrzéséért: Litván György, Hegedűs B. András, Kozák Gyula, és maga Vásárhelyi. A bizottság felhívását végül csak olyanok írták alá, akik 1956 résztvevői voltak, Magyarországon maradtak és represszió érte őket – továbbá aláírták a Nagy Imre-per kivégzettjeinek hozzátartozói is. A felhívás, amelyet a Nagy Imre-per 30. évfordulójára időzítettek, a magyar társadalomhoz fordult, sürgetve a kivégzettek méltó eltemetését, rehabilitálásukat, továbbá az egész közelmúlt történetének megismerését és újraértékelését.[8]

7 A párizsi szimbolikus sírhely kezdeményezéséről és az 1988. június 16-i ünnepségről összefoglalóan lásd Tetemrehívás. 1958–1988. Összeáll. *Rainer M. János*. 2. kiad. Bibliotéka, Budapest, é. n. [1989]. (Első kiadás: Szikra Nyomda, Párizs, 1988.)

8 A TIB megalakulásáról és tevékenységéről lásd *Rainer M. János–Topits Judit* (szerk.): 890616 – Egy nap anatómiája. I. m.

A párizsi szimbolikus sírhely avatásával egyidőben a TIB és különféle ellenzéki szervezetek nyilvános megemlékezést tartottak Budapesten a 301-es parcellánál. Még aznap délután ezt próbálták folytatni Budapest belvárosában, a Batthyány-örökmécsesnél. Innen a rendőrség kiszorította a több száz tüntetőt, akik a Szabadság térre, a Magyar Televízió elé vonultak, ahol Kis János filozófus, a *Beszélő* egyik szerkesztője és Mécs Imre mérnök, a forradalom egykori résztvevője mondott beszédet. „Maguk az MSZMP vezetői is a párt és az állam elválasztásáról, valamiféle szocialista pluralizmusról beszélnek – emlékeztetett a változás felülről jött jeleire beszédében Kis. De hozzátette: – Bármit jelentenek ezek a szavak, mindenkinek tudnia kell, nem lehetséges valódi politikai nyitás és kiengesztelődés, amíg a kompromisszum útját temetetlen holtak torlaszolják el." Mécs már be sem tudta fejezni beszédét, mert motoros rohamrendőrök hajtottak a tömeg közé, és durván szétverték a tüntetést. Mindazonáltal megtörtént, ami 1956 óta sohasem: Budapest utcáin több százan skandálták Nagy Imre nevét. A temetés ügye kikerülhetetlen politikai követeléssé változott.[9]

A hivatalos hírközlő szervek igyekeztek agyonhallgatni az eseményt, de az MSZMP vezetése is érezte, hogy a jelen gondjai mellett a múlt is mind nyomasztóbb terhet jelent. A június 16-i megemlékezésekről az állambiztonság előre informálta a pártvezetést, amely így fel tudott készülni. A Politikai Bizottság 1988. június 14-i ülésén úgy döntött, hogy a temetői megemlékezést tolerálja, de a budapest-belvárosi gyűléseket a rendőrség – ha kell, erőszakkal – oszlassa fel. Fejti György KB-titkár azonban megjegyezte: „Van tennivalónk, mindenekelőtt a párttörténetnek, a történettudománynak, hogy árnyaltabb értékelést adjon eseményekről, személyekről anélkül, hogy az alapmegítélését az 56-os eseményeknek ez érintené. És vannak bizonyos mérlegelendő emberiességi szempontok is, amit megfelelő időben rendeznünk kell. Most azonban nem vagyunk olyan helyzetben és talán nem is lenne helyes nyomásra lépni, nyugodtabb időben vissza kell térni erre és komplex módon a kérdést végiggondolni és rendezni."[10] Fejti szavai kitűnően érzékeltetik, hogyan viszonyult az MSZMP új centruma az egész problémához. Bár az ortodox kádáristák jórészt kibuktak soraikból, a kádárista reformerek ettől még nem tudták átlépni sem saját, sem élő kísértetként fel-felbukkanó mesterük árnyékát. Árnyaltabb értékelés igen, alapvető változás benne – nem. A temetés pedig „mérlegelendő emberiességi

9 Az 1988. június 16-i budapesti eseményekről lásd Tetemrehívás. 1958–1988. I. m. 141–173. o.

10 A jegyzőkönyv részletét lásd *Kenedi János*: Kis állambiztonsági olvasókönyv. II. k. Magvető Kiadó, Budapest, 1996. 202. o.

szempont", de semmiképpen nem politikai ügy. Az MSZMP új Központi Bizottsága 1988. június 23-án egy bizottságot küldött ki „a társadalom és a gazdaság három évtizedes fejlődésének" vizsgálatára, amelynek elnöke Pozsgay Imre lett. A bizottság eredetileg egy új pártprogram előkészítése céljából tevékenykedett. Pozsgay intenciójára alakították meg a bizottság úgynevezett „történelmi albizottságát" az MTA elnöke, a KB tagja, Berend T. Iván vezetésével és néhány MSZMP-mértékkel radikálisnak mondható reformer részvételével. Berendékre várt a kényes feladat, hogy olyan értékelést adjanak a múltról, amelyet el tud fogadni a párt érzelmileg kádárista vezetése és aktívája (és esetleg maga Kádár is), ugyanakkor alkalmas arra, hogy vele a párt szalonképessé váljon a múltról nyíló diskurzusban.[11]

Grósz Károly pártfőtitkár-miniszterelnök a június 16-i tüntetés szétverése után nem sokkal az Egyesült Államokba utazott.[12] Itt kijelentette, hogy „a június 16-i tüntetés fasiszta propagandára, sovinizmusra, irredentizmusra uszított", hozzátéve, hogy Nagy Imrét annak idején helyes volt bíróság elé állítani, mert „egy miniszterelnök sem sértheti meg a törvényeket és az alkotmányt". Az éppen Amerikában tartózkodó Szilágyi Júlia, a Nagy Imre perében halálra ítélt Szilágyi József leánya részt vett a pártfőtitkár-miniszterelnök egyik találkozóján helybéli magyarokkal. Felhasználva az alkalmat és a sajtó jelenlétét, kérdést intézett Grószhoz apja temetéséről és rehabilitációjáról. Grósz azt válaszolta, hogy Nagy Imrét és társait a kormány nem rehabilitálja, de „ha a család akarja, megfelelő körülmények között végső nyugalomra helyezhetik" őket. 1988. augusztus 4-én Borics Gyula igazságügy-minisztériumi államtitkár nyilatkozatban közölte, hogy a minisztériumban felülvizsgálják azokat a jogszabályokat, amelyek hátrányos helyzetbe hozták a volt '56-os elítélteket. Ennek nyomán szeptember végén az Elnöki Tanács kegyelemben részesítette őket (vagyis ítéleteiket nem nyilvánították semmisnek). Október 21-én a kormány szóvivője közölte, hogy az igazságügy-miniszter előterjesztette Nagy Imréék eltemetésére vonatkozó tervezetét, amelynek alapján „minden kivégzettet méltó temetés illet meg." (A rendőrség jellemző módon ugyanezen a napon tudatta, hogy betilt minden nyilvános köztéri megmozdulást október 23-án...) 1988.

11 Az albizottság jelentéséről lásd Az MSZMP és az 1956-os „népfelkelés", http://www.osaarchivum.org/index.php?option=com_content&view=article&id=399%3Aaz-mszmp-es-az-1956-os-qnepfelkelesq&catid=59%3A1989&Itemid=305&lang=en (letöltés 2012. május. 11.)

12 Az itt következő események írott, hangzó és képi dokumentumait lásd az 1. sz. lábjegyzetben említett honlapon: *Rainer M. János–Topits Judit* (szerk.): 890616 – Egy nap anatómiája.

november 29-én a PB határozatot hozott „az ellenforradalmi események kapcsán politikai bűncselekmények miatt elítélt és kivégzett személyekkel kapcsolatos kegyeleti kérdések rendezéséről."

A rendezés, „a probléma kezelése" – ahogyan az ülésen Grósz fogalmazott – azt jelentette volna, hogy az Igazságügy-minisztérium által kijelölt büntetés-végrehajtási parancsnok a közvetlen hozzátartozókkal tárgyalja meg az exhumálás és a kegyeleti aktus, vagyis egy családi körben való csendes eltemetés részleteit. Még a PB tagjainak többsége sem volt olyan naiv, hogy komolyan azt gondolja: ez lehetséges. Amikor az ügy 1988. december 15-én a KB elé került, Fejti György felhívta a figyelmet arra, hogy „egészen pontosan kiszámítható köröknek, csoportoknak érdekében áll, hogy ezt az eseményt áthangszereljék, politikailag felhasználják, kiaknázzák". Visszalépni azonban Fejti sem akart, a KB tehát elfogadta a javaslatot. 1989. január 26-án a kormány jóváhagyta Nagy Imréék eltemetésének tervét, amelyre az Újköztemető 301-es parcellájában kerül majd sor, időpontját pedig a hozzátartozók döntik el.

Két nappal később, 1989. január 28-án Pozsgay Imre nyilatkozatot adott a Magyar Rádió 168 óra című politikai magazinműsorának, amelyben bejelentette, hogy az általa felügyelt „történelmi albizottság" úgy látja, 1956-ban Magyarországon nem ellenforradalom, hanem „népfelkelés" zajlott le. Az albizottság jelentése pár hónap múlva megjelent a *Társadalmi Szemle* különszámában (a párt elméleti folyóiratában, melyet ez alkalommal történetében először több százezer példányban nyomtak ki, de így is napok alatt elkapkodták). Abból kiviláglott, hogy Berendék emellett más is mondtak (például hogy az eseményekben „a korrektív forradalom és az ellenforradalom elemei keveredtek"). A lényeges azonban nem ez volt, hanem a kádárizmus egyik utolsó ideológiai oszlopának megdöntése. Pozsgay természetesen szeretett volna a helyébe egy másikat, „szalonképesebbet" elhelyezni. A PB 1989. február 7-i ülésén azt mondta, hogy a népfelkelés szó azért különösen jó, mert „nem hordoz szovjetellenes tartalmat, de antisztalinista és kielégíti jelen pillanatban azokat is, akik egyébként ezt túlhajtó, másik variációt dédelgetnek magukban, a forradalom, nemzeti forradalom és függetlenségi háború, függetlenségi harc gondolatát. […] Ez az összefüggés az, ami véleményem szerint a pártot kisegíti egy aktuálpolitikai kényszerből született fogalom fogságából anélkül, hogy teljes identitását és önbecsülését aláásná, anélkül, hogy az egész párttal szembenézve kellene itt valami különleges számonkérést és elszámoltatást véghezvinni. […] Tehát nem arról van szó, hogy szakítani az ellenforradalom kategóriájával,

hanem arról is, hogy nehogy újra forradalom legyen a neve egyértelműen." Grósz Károly ugyanezen az ülésen – ahol egyébként a KB következő ülését és a többpártrendszerre való áttérésről szóló határozatot készítették elő – nem véletlenül idézett fel szinte apokaliptikus víziót. „Ezzel a struktúrával, ezzel a politikai teherrel, ami mögöttünk van, és ezzel a hangulattal, amelybe belehajszoltak bennünket és belehajszoltuk magunkat, ezzel egy egy év múlva lebonyolítandó választáson tudunk-e többséget teremteni, vagy nem tudunk? […] Egy társadalmi struktúraváltás Magyarországon polgárháborúval fog együtt járni. […] Itt nem lesz beavatkozás az én meggyőződésem szerint se keletről, se nyugatról. Itt egy lezárt termosz lesz, amin belül ki kell szenvedni a saját válaszunkat, akkor pedig itt kő kövön nem fog maradni. Erről meg vagyok győződve, mert van olyan erő, amely képes és hajlandó lesz fegyvert fogni a rendszerváltozás megakadályozására. […] Ezért egyedüli utat abban látom, hogy megegyezéses alapon történjék a politikai átmenet a különböző erők között […] A mi realitásérzékünktől függ, hogy megtaláljuk-e azokat a partnereket, akikkel egy koalíciós struktúrában képesek vagyunk azt a többséget megteremteni, ahol a társadalom alapjai megmaradnak."

Pedig ekkor még – látszólag – nem történt más, mint hogy a múlt, illetve 1956 az első nyilvánosságban is lényegében korlátok nélkül tárgyalható témákká változtak. Az igazsághoz pedig az is hozzátartozik, hogy az „ötvenhatos beszédmódot" az MSZMP vezetője legalább annyira használta, mint az ellenzék. Sőt, Grósz lépett elsőként, amikor 1988. november 29-én „anarchiával, káosszal és – ne legyen illúzió – fehérterrorral" rémítgette a Budapest Sportcsarnokban összehívott aktívaülést. Grósz az eredeti, kádári MSZMP ötvenhatos szótárából merített; Pozsgay akciója azt jelezte, hogy ez a szótár már nem érvényes.

Az MSZMP vezetésében kialakított elképzelés Nagy Imréék eltemetéséről ettől még nem vesztette el megvalósulási esélyeit. A TIB nem volt egységes szervezet, a temetésben megjelenő sokféle szempont, a résztvevők múltja és pillanatnyi politikai hangulata erősen megosztotta az első felhívás aláíróit. A kivégzettek hozzátartozóinak elsődleges célja a magán, illetve családi kegyeleti jogok gyakorlása, az egyéni kegyeleti kárpótlás volt, s idegenkedtek azoktól a nézetektől, amelyek az esemény politikai jelentőségét hangsúlyozták. Nagy Imre leánya 1988 őszén ki is lépett a bizottságból. Az állambiztonsági szervezet, amelynek egyik titkos megbízottja a TIB aktív tagja volt, ugyancsak a preventív pacifikálás irányába igyekezett befolyásolni az eseményeket. De még a hozzátartozók sem vélekedtek egységesen. Gyenes Judith, Maléter

Pál özvegye éppen Pozsgay bejelentésének napján a *Magyar Hírlap*ban úgy nyilatkozott, hogy az egykori honvédelmi miniszter hozzátartozói nyilvános temetést szeretnének rendezni. Vásárhelyi Miklós január 30-án kijelentette, hogy Nagy Imre temetésének megrendezésében aktív részt vállal a Történelmi Igazságtétel Bizottsága, és „igenis" nyilvános temetés lesz.

A Történelmi Igazságtétel Bizottsága ennek ellenére február 14-én egy 1989. június 16-án az Újköztemetőben tartandó „normális polgári temetés megszervezéséről" kötött előzetes megállapodást az Igazságügy-minisztériumban Borics államtitkárral. A maradványok hollétének felderítésére irányuló nyomozás befejeződött. (Ennek során derült fény arra, hogy Nagy Imrét, Maléter Pált és Gimes Miklóst 1958. június 16-án a Gyűjtőfogház udvarán földelték el. 1961-ben a maradványokat kihantolták és ekkor vitték át őket a 301-es parcellába.) 1989. március 29-én a nyilvánosság kizárásával, kiváló régészek és orvosszakértők részvételével megkezdődött a holttestek kihantolása, majd azonosítása. Április 21-én a TIB és a kormány képviselői már az újratemetés bizonyos technikai részleteit is rögzítették.

Ekkor merült fel a TIB-ben, hogy az esemény várhatóan tömegeket vonz, amelyek nehezen tudják majd megközelíteni a távoli helyszínt. Az ellenzéki pártok képviselői nehezményezték, hogy a TIB kevéssé tart igényt közreműködésükre. Ők az esemény történelmi és politikai jelentőségére hívták fel a figyelmet. Azt javasolták, hogy a város egyik központi helyén (a Kossuth tér vagy a Hősök tere jött számításba) valamiféle demonstrációt kellene szervezni, akár ravatalozást, akár mást, amire a távoli és viszonylag kevés embert befogadó temető alkalmatlan. Miután a temetés terve nyilvánosságra került, a nyugati demokratikus emigráció képviselői sorra jelezték, hogy az eseményen részt kívánnak venni. A szervezést és az azt kísérő vitákat szoros operatív ellenőrzés alatt tartó állambiztonság jelzést adott és politikai döntést kért.

Az MSZMP vezető köreiben ekkor felmerült a demonstráció megakadályozása. A PB 1989. április 19-i, majd a KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottságának nevezett válságbizottság április 28-i ülésén azonban a testületekben helyet foglaló kormánytagok (Németh Miklós miniszterelnök, Horn Gyula külügyminiszter, Horváth István belügyminiszter), a meghívott Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter, valamint Szűrös Mátyás parlamenti elnök támogatásával ellenezték a demonstráció betiltását. Ehelyett Nagy Imre és az összes 56-os elítélt jogi rehabilitációja, valamint a kormány temetésen való hivatalos részvétele mellett szálltak síkra. A kemény vonalat Fejti KB-titkár és Borbély Sándor

országos munkásőrparancsnok képviselte, de ők is csak azt ismételgették: félő, hogy a nagy téren összeverődő tömeget „nem lehet kezelni." Az erőszak kilátásba helyezésétől ódzkodtak, inkább a temetés szervezői közötti ellentétekben bíztak.

Május 2-án az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) ülésén – mely addig a temetés ügyével nem foglalkozott – Mécs Imre adott tájékoztatást a TIB-en belül kialakult vitáról. Az adott pillanatban a TIB vezetőinek többsége és a kivégzettek családtagjai még mindig a temetői helyszín és a szigorúan kegyeleti jellegű rendezvény mellett álltak. Mécs szerint viszont „az emberek […] szeretnének ott valamiben részt venni, szeretnének egy korszakot lezárni és várják az új korszaknak a nyitását." Az EKA sem tagadta a kegyeleti jelleget. „Koporsó nélkül, de ezt a tömegdemonstrációt a temetés előtt […] meg kell tartani. Mint az ellenzéki szervezeteknek a tömegdemonstrációját, mert ez nem pusztán az özvegyek ügye, ez a temetés, ez nemzeti ügy, itt a nemzet rehabilitálja önmagát" – mondotta Magyar Bálint. Tölgyessy Péter egy más szempontból húzta alá a temetés jelentőségét: „Nagyon fontos volna egy nagy tömegmegmozdulás, gondoljunk arra, hogy akkor fogunk tárgyalni az MSZMP-vel […] állandóan előjönnek a tárgyalásokon, hogy nekünk van 800 ezer tagunk, maguknak meg csak ennyi és ennyi ezer". Immár nem csupán a Kádár-korszak legitimációjának lebontásáról volt tehát szó, hanem arról is, hogy a tömegmegmozdulás legitimálja a változásért küzdő ellenzéki pártokat és szervezeteket is.

A vita mindössze bő két hétig tartott. Május 18-án Mécs az Ellenzéki Kerekasztal ülésén bejelentette, hogy a TIB megváltoztatta elképzelését és a hozzátartozók is áldásukat adták arra, hogy a ravatalozásra a Hősök terén kerüljön sor. A tömeg demonstrálhat, de a kegyeleti jelleget megőrizve: mellőzve a jelszavakat, transzparenseket. A civiltársadalmi és politikai szempontok a rendszerváltás e szakaszában nemigen különültek el. Jóval több kötötte őket össze, mint amennyi szétválasztotta. A közvetlen hozzátartozók is belátták, hogy az 1956-os miniszterelnök temetését ekkor már semmiképpen sem lehet elképzelni privát keretek között. De a TIB pártok fölötti, morális arbiter-szerepe is háttérbe szorult a mindinkább átpolitizálódó, mind sokszínűbb nyilvános térben.

Május 22-én Németh Miklós miniszterelnök megállapodott a TIB képviselőivel a Hősök terén tartandó ravatalozásról. Tette ezt „nagy szorongások és a felelősség ránk tukmálása mellett", ahogyan két nappal később Mécs Imre jellemezte az aktust az EKA ülésén. Ebben bizonnyal volt igazság, de utólag Németh kalkulációjának ésszerűsége is szembeötlő. A miniszterelnök

kihagyta az ügyletből a pártját. A döntésről elsőként a sajtót, majd az ellenzéki pártokat informálta. Ezt követően a TIB és a rendőrség gyorsan egyeztették az új forgatókönyv részleteit. Németh csak ezt követőleg, post festa tett bejelentést a PB ülésén. Azt is inkább tájékoztatásul: közölte például, hogy az eseményt élőben közvetíti a televízió. Jellemző, hogy a pártvezetők azon tanakodtak, hogy vajon hogyan szerezzék meg előzetesen az egyenesben látható-hallható beszédek szövegét.

Az MSZMP tett még néhány erőtlen kísérletet a temetés valamelyes befolyásolására. Már a PB május 2-i ülésén szó esett arról, hogy „célszerűnek tűnne június 16-a előtt nem sokkal egy kormánynyilatkozatot közzétenni, ami ebben a kérdésben a megbékélésre helyezi a hangsúlyt." Május 29-én a KB vitájában is felmerült, hogy ez az utolsó lehetőség arra, hogy a párt fenntartások nélkül rehabilitálja a kivégzett miniszterelnököt, s hogy önbírálatot mondjon. A párt reformkörei ezt már hetek óta sürgették, ám végül egy semmitmondó nyilatkozat született, mely az újratemetésből szerette volna megalkotni a „nemzeti megbékélés napját".

A kezdeményezés egyértelműen az ellenzéki pártok és szervezetek kezébe került, mind több rövidebb és hosszabb távú politikai érdek megjelenítésével. Az Ellenzéki Kerekasztalban vita bontakozott ki például arról, hogy vajon június 16-a előtt, vagy utána kezdődjenek-e a nemzeti kerekasztaltárgyalások. A 16-ától való félelem légköre előnyösebb, a szorongás attól, hogy a közhangulat az MSZMP ellen fordul, s a békés lefolyású temetés után nem „nyugszik meg" túlságosan az MSZMP? Erősen megoszlott az ellenzék koordináló testülete abban a kérdésben is, hogy vajon az állami vezetők e minőségükben megkoszorúzhatják-e a ravatalt. (Az MSZMP részvételét eleve mindenki elutasította.) Az egykori demokratikus ellenzék radikálisai (Krassó György és mások), továbbá az MDF egyik vezetője, Csurka István vetették fel a kérdést, hogy a temetés vajon elsősorban a (kommunista) Nagy Imre (és megnevezett társai) vagy a forradalom valamennyi áldozatának temetése-e. A TIB Mécs Imre javaslatára foglalkozott azzal a gondolattal, hogy valamifajta szimmetria kedvéért sebtében exhumálnak és ünnepélyesen felravataloznak öt nemkommunista, úgynevezett „egyszerű ötvenhatost" – utóbbiakra már személyi javaslatok is születtek. Ebben a vitában jelentek meg először az ötvenhatos nemzeti egység képzetét kikezdő, a forradalomban csak épp hogy felszínre került, utóbb „lefagyasztott" ellentétek, az új ötvenhat-képen belüli ellentmondások. A vita ugyanakkor az ellenzéki mozgalmakon belüli mérsékelt elit–plebejus radikálisok hasadást is a nyilvánosság elé tárta. Krassóék fontolgattak

egy június 16-i alternatív megemlékezést is, afféle ellentemetést, amitől végül a budapesti amerikai nagykövet, Mark Palmer intervenciójára álltak el. Szimbolikus síkon egyszerű, de nagyon hatásos megoldás született: az öt valóságos mellé egy hatodik, üres koporsót helyeztek valamennyi, a forradalomban elesett, utána kivégzett „névtelenre" emlékeztetve.

1989. június 16-a munkanap volt, ennek ellenére a Hősök terén hatalmas tömeg gyűlt össze – a becslések százezer és háromszázezer között mozognak. Pontos számot aligha lehet mondani, mert a tömeg végig mozgott, sokan csak bizonyos időt tudtak a téren tölteni. A televízió egész napos közvetítése révén az eseményeknek akár több millió nézője is lehetett. Mivel a Legfelsőbb Bíróságon már hetek óta folyt (de jellemző módon befejezést azért még nem nyert) a semmisségi eljárás, előkerültek az egykori periratok, a tárgyalásról készült hang- és filmfelvételek. 15-én este a rádióban és a televízióban egyaránt elhangzottak Nagy Imre az utolsó szó jogán elmondott szavai és a kegyelmi kérdésre adott, a kegyelmet elutasító válasza.

A ravatal díszletét Bachman Gábor és Rajk László készítették. Mellőzték a legkézenfekvőbb képi elemeket, a nemzeti színeket. A koporsókat a Műcsarnok lépcsőin helyezték el hófehér háttér előtt; az oszlopokat fekete drapériával vonták be. A szónoki emelvény hajóorr-ra emlékeztetett, árbocként azonban egy tört daru szolgált, amelyen ugyancsak fehér zászló feszült, kormos szélű lyukkal. A látvány leginkább az időtlen gyász és kegyelet érzületeire, illetve egy plebejus munkásforradalom emlékére utalt, s nem vett tudomást 56 nemzeti mitológiájáról, amely pedig már a rendszerváltás folyamatában (utóbb még inkább) a forradalommal kapcsolatos legfontosabb emlékezetpolitikai állítássá emelkedett.

A szertartást a koszorúzó szervezetek és magánszemélyek kezdték, több órán keresztül, hosszú sorban egymás után. A magukat előzetesen bejelentő szervezetek nevét a hangosbeszélő is felsorolta – későbbi uralkodó, illetve hamarosan a semmibe tűnő politikai pártok, egyházi vezetők, civil szervezetek, kormánytagok, külföldi politikusok követték egymást protokollmentes egyenlőségben, majd következett a közönség, miközben a hangszórókban a kivégzettek neveit és foglalkozását sorolta Darvas Iván, Mensáros László és Mácsai Pál. A koporsók előtt óriási halom képződött koszorúkból, virágokból – ebben már a nemzeti színek domináltak.

A voltaképpeni szertartást pontban délben Göncz Árpád nyitotta meg – néhány szóval egyperces néma emlékezésre hívta fel a jelenlévőket és az ország népét. Ezután felhangzott Nagy Imre 1956. október 30-i rádióbeszédének néhány mondata – a rend és nyugalom megőrzéséről. Majd

hat beszéd következett. A vádlott-társ Vásárhelyi Miklós, az emigrációból harminchárom év után először hazatért Király Béla tábornok és az internálásból Nagy első miniszterelnöksége alatt szabadult (utóbb a forradalom után ismét börtönbe került) Zimányi Tibor szónoklata a klasszikus temetési beszédet ötvözte a politikaival. A halottat méltatták, a forradalomról beszéltek, de nem annak folytatásáról vagy újraélesztéséről, hanem békés átmenetről, az 1956-os célok elérése érdekében. Rácz Sándor, a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács 1956-os elnöke a többiektől eltérően szabadon beszélt; említést tett a szovjet csapatok kivonásáról és – mint 1956-ban oly sokan – nagy hangsúllyal lépett fel a pártoskodás ellen. Mécs Imre szólt a legnyíltabban az 1956 óta eltelt időről, kezdve a kivégzésekért felelőseken, de folytatva a felejtőkön. Az előbbi az államhatalom jelen lévő képviselőinek hangozhatott baljósan, még ha személy szerint senki sem vett részt közülük a megtorló gépezet működtetésében. Az utóbbi viszont a téren állók (és még inkább a televíziót nézők) túlnyomó többségére vonatkozott. Mécs egy merész gesztussal kézfogást és az ötvenhatos hősök nevében tett emlékezési és szabadságfogadalmat ajánlott (utolsó szavai szerint „Esküszünk, hogy rabok többé nem leszünk!"), amelyet a tömeg mind hangosabban mondott utána. Végül az utolsó, egyben egyedül 1956 után született szónok, a magyar fiatalok nevében fellépő Orbán Viktor lényegében tisztán politikai beszédet mondott. Nagy Imrétől csak röviden, s bizonyos fenntartásokkal búcsúzott, 1956-ot pedig egészen nyíltan összekapcsolta a radikális rendszerváltás programjával, beleértve a szovjet csapatok távozását is, mint politikai követelést. Orbán nem hagyta megjegyzés nélkül a regnáló politikusok részvételét (Pozsgay, Németh és Szűrös parlamenti elnök megkoszorúzták a ravatalt) sem, és egyenes vonalat húzott az 1956-os forradalmat leverő valamint a kádári korszak MSZMP-je közé, hozzátéve, hogy az nemcsak a múltért és a jelenért, de még az elkövetkező évtizedek problémáiért is felelős. A hangulat, amely addig ünnepélyes, komor, némiképp feszült volt, ekkorra felforrósodott. Míg az első szónoklatokat csend, Orbán beszédét hatalmas taps fogadta. Ezzel azonban a tömeg részvétele véget is ért. Néhány ezer ember a BKV autóbuszain elkísérhette a temetőbe a koporsókat, ahol – továbbra is élő televíziós közvetítéssel – további beszédek után egyenként eltemették őket.

1989. június 16-a lélektani fordulópontnak bizonyult a magyar demokratikus átalakulás menetében. Az erről szóló történeti irodalom általában egyetért ezzel a megállapítással, bár az ezt alátámasztó érvek különböznek. György Péter 2000-ben könyvterjedelmű nagyesszében elemezte a temetést

és előtörténetét.[13] Szerinte június 16-án „a nemzeti egységet szimbolizáló előadás" zajlott le, de úgy, hogy „az ünneplő tömeg mögött nem volt semmiféle állami hatalom, központi politikai akarat. ... A temetés a szabadság és önrendelkezés utópiáját fordította valósággá, az emlékezés az igazság pillanata volt." Ebben a végeredményben György szerint fontos szerepet játszottak a spontán vagy kiszámíthatatlan történések (a beszédek, vagy az INCONNU csoport televíziós látványt meghatározó kopjafa-erdője a parcellában), mert az eredeti forgatókönyvet szerinte az MSZMP és a TIB robbanástól való közös félelme alakította. Az amerikai Karl P. Benziger 2008-as könyvében úgy látta, Nagy Imre és társai, továbbá 1956 emlékezete már 1989-ben is „vitatott emlékezet" volt. Mindazonáltal a temetés a magyar társadalomnak „lehetőséget kínált a kompromisszum szégyenéért való vezeklésre."[14] Ripp Zoltán hasonlóan látja a nap jelentőségét a rendszerváltásról írott nagy monográfiájában. „Az újratemetés pillanatában a delegitimáló funkció tartotta egyben az 1956-ra való emlékezés nagyon különböző ... hagyományait."[15] Rév István egy 1996-os előadásában úgy fogalmazott, hogy „[1989.] június 16. perspektívájából csak a forradalom egyik története produkálható, amely Nagy Imrét és a reformkommunizmust állítja a történet középpontjába."[16] Ripp Zoltán hangsúlyozza ugyanakkor, hogy az MSZMP reményei ellenére június 16-a nem a megbékélés, hanem a rendszerváltás napja lett. Értékelése egybecseng György Péterével, aki szerint „bizonyos értelemben ez a nap volt az új élet nyitánya." Kétségtelen, hogy az újratemetéshez vezető úton számos jel mutatott 1956-ra, mint megosztó emlékezeti helyre. Ezekre azonban akkor érthető módon nem sokan figyeltek fel, hiszen a legfontosabbnak a kádári emlékezeti konstrukció lebontása tűnt. Ez végül is sikerült. Hiába osztja meg két évtizede az 1956-os forradalom emlékezete a politikai közvéleményt, 1989. június 16-a akkor is leginkább a gyász, a megrendülés, az 1956-oshoz hasonló közös akarat megtisztító, ünnepi – bár kivételes, jószerével egyetlen – pillanataként, egy korszak temetéseként maradt meg az emlékezetekben.

13 *György Péter*: A néma hagyomány. Magvető Kiadó, Budapest, 2000.

14 *Benziger, Karl P.*: Imre Nagy, Martyr of the Nation: Contested History, Legitimacy, and Popular Memory in Hungary. Lexington Books, Plymouth, 2008.

15 *Ripp Zoltán*: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. I. m. 372. o.

16 *Rév István*: Hozzászólás az 1956 örökségéről szóló kerekasztal-beszélgetéshez. In: Évkönyv V. 1996/1997. Szerk.: *Bak János*. 1956-os Intézet, Budapest, 1997. 27–29. o.

Bihari Mihály

A kádári büntetőpolitika és annak erkölcsi alapja

Emlékezünk, és nem ünnepelünk. Az újratemetés most is megrendítő. „A ravatal mellett hallgat minden emberi szó" – írta Giuseppe de Lorenzo Egy hazafi halálára című versében.

A kétszer elföldelt és egyszer eltemetettek sorsa: a nemzet és az '56-os forradalom tragédiája. Nemcsak a négy – egyazon évben – 1917-ben született és 40, illetve 41 éves korában megöltre, és nemcsak a 62 évet és 9 napot megélt, 1896-ban született miniszterelnökre emlékezünk, hanem a Zinner Tibor összesített adatai szerint – az 1956. november 4-e után, 1963 végéig kivégzett 367 elítélt közül – bizonyítottan az '56-os forradalomban való részvétele miatt kivégzett 229 mártírsorsú magyarra is. De emlékeznünk kell a megtorlás során elítélt 26 621 forradalmárra is, valamint a sortüzek áldozataira és az utcai harcok során meghalt több mint 2000 emberre, továbbá a rövidebb-hosszabb időre internáltak ezreire.

„Nehéz minékünk méltónak lenni ennyi áldozatra" – írta Albert Camus a forradalom első évfordulójára 1957-ben „A magyarok vére" című írásában, amely bevezetője lett a „Gloria Victis" című kiadványnak, amelyben – fokozatosan bővülve az újabb kiadások során – az 1956-os magyar szabadságharc költői visszhangját gyűjtötték össze a nagyvilágból.

Bizony nagyon „nehéz minékünk méltónak lennünk ennyi áldozatra." „De meg kell kísérelnünk, feledve vitáinkat, revideálva tévedéseinket, megsokszorozva erőfeszítéseinket, szolidaritásunkat egy végre egyesülő Európában." Ezt is Albert Camus írta ugyanabban az írásában. Egyúttal emberi, politikai és erkölcsi követelményt is megfogalmazott: „csak úgy maradhatunk hívek Magyarországhoz, ha soha és sehol nem áruljuk el, amiért a magyar harcosok életüket adták, és soha, sehol – még közvetve sem – igazoljuk a gyilkosokat."

Amikor ezt írta Camus, még élt Nagy Imre, Gimes Miklós, Losonczy Géza, Maléter Pál és Szilágyi József. De már halálra ítéltek 180 főt 1957. november 1-jéig.

Az addig elítéltek 34,5%-a volt munkás, 38,5%-a paraszt, 1,2%-a értelmiségi és 23,5%-a alkalmazott, 2,3%-a osztályidegen az őket elítélő büntető igazságszolgáltatás nyilvántartása szerint. Az elítéltek több mint 40%-a (41,5%) 25 évnél fiatalabb volt.[1] S ez csak a megtorlás első éve! Osztályharc volt ez? Igen, osztályok elleni – a munkások és a parasztok osztálya, az értelmiségiek és végső soron az egész társadalom ellen folytatott harc – a munkásosztály államának megvédésére hivatkozva.

Kádár János 1957. december 10-én az MSZMP Politikai Bizottságának az ülésén – Biszku Bélának „A büntetőpolitikánk egyes kérdéseiről" szóló beszámolójához hozzászólva – kissé ingerülten azt mondotta, hogy az osztályellenség elleni harc eredményei nem megfelelőek, az ügyek túlságosan elhúzódnak, *„az egész harcnak a summája számunkra kicsit hátrányos"*. Miért? – tette fel a kérdést Kádár, majd megválaszolta: – Már az első összegzéskor megmondtuk, hogy miféle emberek: „fasiszták, deklasszáltak, a Horthy-apparátus volt emberei,… a rendszer ellenségei", októberben ők voltak az ellenforradalom felbujtói, kezdeményezői, vezetői". „Nagy kár, hogy ezeket nem sikerült megsemmisíteni, mert azért ezek a rendszer legveszedelmesebb ellenségei". Kádár cinikus megállapítása, következtetése szerint „a minőségi hiányt egy kicsit a mennyiséggel pótoltuk… Arról beszéltünk, hogy sokkal jobb lett volna 5-600 embert halálra ítélni, akkor 30 ezer emberrel kevesebbet kellett volna börtönbe csukni… amikor lehetett volna odaütni, akkor nem volt meg az erő. Ezt is tudni kell, vagy szembenézünk vele, vagy nem nézünk szembe vele. Tőlünk kérdezik az emberek, a külföldi testvérpártok – egy részük azt mondja, hogy meddig kegyetlenkedünk, [más] részük, hogy miért nem ütitek az ellenforradalmárokat –, legalább önmagunknak meg kellene tudni magyarázni ezt. Novemberben vagy 1600 fasisztát a másvilágra lehetett volna küldeni, decemberben már úgy nem lehetett volna, januárban még kevésbé és mennél tovább megyünk, annál kevésbé. A lehetőségek kezdetben voltak a legjobbak, később gyengültek, az erőink viszont akkor voltak a legziláltabb állapotban".[2] Döbbenetes mondatok egy évvel a forradalom után!

1 *Huszár Tibor–Szabó János*: Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése. 1956–1962. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1999. 106. o.

2 A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei. 1957. július 2.– december 28. Szerk.: *Baráth Magdolna* és *Feitl István*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2006. 950–951. o.

A kínai segítség

A megtorláshoz (egy évvel korábban) különös segítséget kapott Kádár a kínai vezetőktől. 1956. november 16-án az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának ülésén Kádár beszámolt arról, hogy tárgyalt a kínai nagykövettel, aki kioktatta őt arról, hogy a kínaiak saját rendszerüket „népi demokratikus diktatúrának nevezik", ami azt jelenti, hogy demokrácia a nép felé, diktatúra az ellenforradalom felé. Az eredeti és teljes elnevezés Lenintől származik: Lenin a szovjet államot forradalmi demokratikus diktatúrának nevezte. Két hónappal később (1957. január 16-án) kínai kormánydelegáció járt Budapesten Csou En-laj miniszterelnök vezetésével. A kínaiak szálláshelyén tartott találkozón Kádár, Marosán és Münnich vett részt magyar részről. Csou En-laj Nagy Imréről szólva (Marosán tájékoztatta őket a Dudás-ügyről, azt hazudva, hogy Dudás szoros kapcsolatban állt Nagy Imrével) azt mondotta: „A bűne kétségtelenül nagy, megérdemli a halálbüntetést, de nem kell elsietni a dolgot. Jobb, ha élő bizonyíték van a kezünkben." „Ha már halálra is ítéljük érdeme szerint, legalább ne hajtsuk végre az ítéletet, hogy később is élő tanúként felhasználhassuk."

Ho Lung, az Államtanács helyettes elnöke, még hozzátette: „Mi is kivégeztünk kisembereket, de sok vezetőt életben hagytunk. Szükség esetén adatokat kértünk tőlük, olyanok ők, mint egy élő lexikon."[3]

A kínai, de elsősorban a szovjet vezetés sürgetése alapján 1956. december 11-én közzétették a Népköztársaság Elnöki Tanácsának (NET) 1956. évi 28. számú törvényerejű rendeletét, amely bevezette a rögtönbíráskodást (a statáriális bíráskodást) „az ellenforradalmi tevékenységben, terrorcselekményekben részt vevők felelősségre vonásának meggyorsítása érdekében." A rögtönbíráskodás részletes szabályait a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 6/1956. (XII. 11.) számú rendelete állapította meg. A törvényerejű rendelet szerint „a rögtönítélő bíróság, ha a terheltet a rögtönítélő eljárás alá tartozó valamely bűncselekményben bűnösnek nyilvánítja, ítéletében egyúttal halálbüntetést szab ki."

A kormányrendelet végrehajtásról szóló rendelkezése szerint „a kegyelmi kérvénynek a büntetés végrehajtására nincs felfüggesztő hatálya; a büntetést az ítélet kihirdetésétől számított 2 órán belül végre kell hajtani." A rendelet három esetben tette lehetővé a halálbüntetés helyett enyhébb ítélet kiszabását:

3 A dokumentumokat közli *Zinner Tibor*: A kádári megtorlás rendszere. Hamvas Intézet, Budapest, 2001. 32–33. o.

ha a köznyugalom helyreállítása és a társadalom védelme nem teszi szükségessé a halálbüntetést, akkor a rögtönítélő bíróság 10-től 15 évig terjedő börtönbüntetést szab ki, továbbá ha az elkövető a 20. életévét még nem töltötte be a bűncselekmény elkövetésekor, ugyancsak 10-től 15 évig terjedő büntetést kaphat; s végül ha az elkövető 18. évét még nem töltötte be a bűncselekmény elkövetésekor, 5 évtől 10 évig terjedő börtönbüntetést kell kiszabni.

A katonai rögtönítélő bíróságok december 15-én kezdték meg működésüket. A bejelentés után három napon belül nyolc büntetőügyet tárgyaltak, 17 vádlottal szemben. Közülük hat főt halálra ítéltek, egy vádlottat kivégeztek, öt halálra ítélt bűnügyét a NET-hez terjesztették fel. Egy vádlottat életfogytiglanra, két főt 12 évre, hat vádlottat pedig 10 év börtönre ítéltek – olvasható a katonai bíróságok jelentésében, amelyet december 18-án továbbított Nezvál Ferenc, az Igazságügy-minisztérium megbízott vezetője a statáriális ügyekről Kádárnak, Münnichnek és Marosánnak.[4]

Az 1957. február 4-én tartott országos ügyészi konferencián dr. Szénási Géza legfőbb ügyész foglalta össze az ügyészségek fő feladatát. „Tudniuk kell, hogy Önök jelenleg az ország bármely helyén – munkahelyükön – *forradalmárok* (kiemelés – B. M.) szerepét töltik be". Arra az esetre, ha nem volna elég világos, a legfőbb ügyész még világosabbá tette, hogy mi az ügyészek feladata és hogyan kell helytállniuk: „az ügyésznek, de különösen a kommunista ügyésznek meggyőződése tudatában, félelem nélkül kell vívni a harcát a népköztársaság és a szocialista társadalmi rend felvirágoztatásáért…"[5] A terror büntető-jogpolitikája a joghalálhoz vezetett.

Az országos ügyészi konferencián részt vett Marosán György államminiszter is. (Példátlanul fenyegető, személyeskedő hangnemben oktatta ki Kéri József Győr-Sopron megyei főügyészt, aki 1956. december 11–12-én 48 órás sztrájkot tartott és tartatott a megyei ügyészségen, s ehhez csatlakoztak a bírák is. Marosán jogelvekről és igazságszolgáltatási politikáról szóló replikái, kirohanásai, fenyegetőzései jórészt az ülésen részt vevő Kéri Józsefnek szóltak, de az egész ügyészi szervezetnek is. Marosán közbeszólásokkal, pattogó kérdésekkel szakította félbe többször is az előtte felszólaló Kéri Józsefet.)[6]

Pattogó beszédmodorában Marosán megnyugtatta az ügyészeket: „Mi az ügyészektől és bíróktól nem kértünk semmit. Tessék a törvényeket végrehajtani, bárkiről legyen szó. Sok helyen úgy viselkednek az ügyészek, hogy

4 Uo. 107. és 109. o.
5 Uo. 399. o.
6 Uo. 399–409. o.

fasisztákat kiengedtek, vagy ellentétbe kerültek a karhatalommal. A maguk magatartása Győrben bátorítja az ellenforradalmat, még az is, aki nem akar, az is gyengévé válik maguk mellett. Nincs másról szó, ha le kell tartóztatni, akkor le kell tartóztatni. Münnich elvtárssal mit csináltunk? Harcoltunk a karhatalom, bíróság és ügyészség vonalán."

A bírói függetlenségről is szólt Marosán György: „Bírói függetlenség. Mit lehet erre felelni? Mitől és kitől független? Hol független a bíró a világ bármely táján? Próbáljon Amerikában független lenni, ha kommunista felett kell ítélkezni. Ha beleavatkoztam valamibe, azt mondták, hogy Legfőbb Ügyészség, Legfelsőbb Bíróság, alkotmány és törvény. Ez nagyon szép, de egy ellenforradalom kellős közepén *alkotmányos hasfájásokkal* (kiemelés – B. M.) jöjjenek elő? Mikor a hóhérok a halálbüntetés eltörlését kérik, mikor félig halálra verték az országot, ez pimaszság. Az is pimaszság, aki nem tud visszavágni a helyén. Kádár elvtárs mondta: »Mi nemcsak munkás és paraszt kormány vagyunk, hanem forradalmi is.« A hangsúly ezen van. Nem véletlenül van itt az a szó. Itt ellenforradalom volt, ezzel szemben forradalmi kormányra van szükség, forradalmi ügyészekre, bírákra van szükség."[7]

A kioktatás folytatódott az igazságszolgáltatás minden tagjának. És a hangnem! A terror, a fenyegetés, a félelemkeltés hangneme.[8] „Forradalom és ellenforradalom. Emberek, kik pártiskolára jártak, és elfelejtették, hogy a forradalom célja a tulajdonviszonyok megváltoztatása. Magyarországon meg akarták változtatni a tulajdonviszonyokat. Ha visszaadják, ami volt, az ellenforradalom győz. Nekem kell magyaráznom Önnek, ki nem járt pártiskolára? Mire kell magát megtanítani? De Önöket is itt, kivétel nélkül mindenkit. Hasfájások nem lehetnek. Mi nem akarunk gyilkolni, bántani senkit. Minél kisebb területre akarjuk korlátozni az áldozatok számát. A világ

7 Uo. 405–406. o.

8 A személyeskedésre és a megfélemlítésre jellemző idézet a Marosán-beszédből, a címzett Kéri József megyei főügyész: „Szeretném Szénási elvtársat megkérni arra, hogy vége legyen az udvariasságnak, és lehetőleg ilyen ügyészeink ne legyenek. Nincs szükség rá. Nem muszáj ügyésznek és bírónak lenni. Nem kötelező. Újságírónak és írónak sem. Ha nem bírod el a proletárdiktatúra rendszerét, legyél könyvelő." „Most már józanodnak az emberek is, nem az ügyészség, hanem a párt jóvoltából. Akinek hasfájása van, nem kötelező ezt csinálni. A Legfelsőbb Bíróságon azt mondták, hogy nem vállalják a gyorsított eljárást. Tessék kiadni a munkakönyvet, fizetés nélkül. Ne követeljen tőlünk felmondást sem. Ennek nem jár. Nem kötelező bírónak és ügyésznek lenni. De aki odaáll, ebben ne hivatalt lásson. Minden megbecsülésem azoknak, kik vállalták a terheket, a katonáknak, kik a gyorsítottban ítélkeztek, mert a civil uraknak ez nem tetszett. Ne tessék a levegőt rontani. Ön pedig rontja Győrben. Tessék beállítani magát abba a levegőbe, ami Győrben van." (Uo. 406. o.)

egyik leghumánusabb kormánya vagyunk. Hány embert ítéltek halálra? Őrült károkat idéztek elő. Itt sétálnak a gyilkosok köztünk. Legalább a kirívó eseteknél mutassuk meg, hogy a törvénynek érvényt szerzünk. A »hazug Magyarország hangja« üvöltötte, mikor a statárium törvényét hozták, nem kell félni, nem merik végrehajtani. A halálos ítélet után elnémult a hang. Kivégeztek 15 embert azért, hogy ezret ne kelljen kivégezni. Lövünk Csepelen, hogy holnap ne sokkal többre kelljen lőni."[9]

Így készültek 1957 elején és tavaszán az igazságszolgáltatás jogpolitikai elvei. Az ítélkezési gyakorlatot a „forradalmi jogtudat" és az „osztályharc kíméletlenségének" követelménye irányította. Ezek a jogelvek és az azokon alapuló ítélkezési gyakorlat vezetett a *„joghalálhoz"* és a kivégzésekhez.

Milyen úton kell menni?

Hogy milyen úton kell menni, azt egyértelművé tették a Legfelsőbb Bíróságon 1957. március 28-án tartott országos bírói értekezleten. Dr. Domokos József, a Legfelsőbb Bíróság elnöke, mindjárt az elején, az első napirendi pont felvezetésekor – az 1956. november 4-i, valamint az azt követő kormánynyilatkozatok jelentőségét, büntetőeljárási és jogi kötelező erejét, valamint tartalmát illetően – világossá tette, hogy szerinte a Kádár-kormány nem ígért büntetlenséget november 4-én és Kádár sem november 26-i beszédében. Szó sem volt amnesztiáról és megbocsátásról. Közkegyelemről nem a kormány, hanem a Népköztársaság Elnöki Tanácsa dönt. Márpedig a NET ilyen törvényerejű rendeletet nem alkotott és nem hirdetett ki. A kormány nyilatkozata az „üldözés" szót illetően úgy értendő, hogy nem tűri, hogy a dolgozókat „bármi ürügy alapján üldözzék azért, mert a legutóbbi idők eseményeiben részt vettek." A dolgozóknak az üldözésektől való megvédése azonban nem a büntetőjogi üldözés elmaradását jelenti. Ez azon kívül esik. Domokos József még hozzátette, hogy a „kormánynak a nyilatkozat megtételekor esze ágában sem volt, hogy bárkit büntetlenül hagyjon, aki bűncselekményt követett el."[10]

A meghirdetett büntetőpolitika tartalmát világossá tette a legfelsőbb bíró: a bírák „a proletárdiktatúra bírái" és ekként kell intézkedniük. A bírói tárgyalótermekben is folytatódik az osztályharc, amely kihat az osztályharc általános menetére. A bíró köteles az ítéleteivel a kizsákmányolók ellen és az épülő

9 *Zinner Tibor*: i. m. 406. o.
10 Uo. 208. o.

szocializmusért harcolni. Domokos József, de a bírák és az ügyészek is ugyanezeken a jogpolitikai alapelveken nevelkedtek és ítélkeztek már a forradalom előtt. Most a terror és a politikai bosszú szolgálatába kellett állítani ezeket.

Domokos kioktatta a bírákat a bírói függetlenségről is. „A fegyveres ellenforradalom leverése után sokat hangoztatták bíráink a bírói függetlenséget. Meg kell mondanom, hogy nekem, mint öreg jogásznak mindig gyanús, ha a bírák a bírói függetlenséget feltűnően hangoztatják. A bírói függetlenséget az alkotmány biztosítja. Sem az Igazságügy-minisztérium, sem a Legfőbb Ügyészség, sem senki más nem merheti az alkotmány rendelkezéseivel szemben a bírói függetlenséget megtámadni. A bírói függetlenség azonban nemegyszer kalózlobogó volt."[11]

„A gyorsított eljárás fegyver a mi kezünkben – hangoztatta Domokos. – Olyan fegyver, amelytől azt reméltük, hogy puszta léte a gyilkosokat és ellenforradalmárokat visszatartja attól, hogy bűncselekményt kövessenek el. Ezt azonban a gyilkosoknak kell elkezdeni! De ha kell, mi használni fogjuk ezt a fegyvert. De micsoda fegyver az, amelynél szóba kerülhet a Btá. 52. §-ának alkalmazása, amely lehetővé teszi, hogy a bíróság a gyorsított eljárás során akár 3 hónapi börtönbüntetést szabjon ki? A jogalkotó a bíróság kezébe buzogányt adott, és mi ezt nádpálcává akarjuk faragni? Nem ezért kaptuk."[12]

Domokos József egyértelmű eligazítást adott a bíróknak: „Bírótársaimat arra kérem, hogy mutassanak nagyobb határozottságot az ellenforradalom megsemmisítése, nagyobb eltökéltséget népi demokráciánk megvédése érdekében." Az útmutatásba még az is belefért, hogy a Budapesti Törvényszék elnökének 1926-os beiktatási beszédéből idézzen: „a törvényt akként kell alkalmazni, hogy a vezetésre predesztinált rétegek védve legyenek a feltörekvő osztályokkal szemben." „Elvtársak! Tanuljunk egy kis osztályharcot a fasizmus igazságszolgáltatásától. Ne engedjük magunkat áljogtudósok magyarázataitól félrevezetni, akik egyik kezükben a talmudot, a másik kezükben régi fóliánsokat tartva igyekeznek megmagyarázni, hogy november 4-e előtt nem lehetett gyilkosságot elkövetni, és hogy a gyorsított eljárásban 3 hónapi börtönt is ki lehet szabni. Ne üljünk fel ezeknek, és ne feledjük, hogy a Magyar Népköztársaság bírái vagyunk… akiknek az a kötelességük, hogy a proletariátus államát erősítsék, és annak minden ellenségét, aki a proletárforradalomra kezet emel, kíméletlenül megsemmisítsük."[13]

11 Uo. 210. o.
12 Uo. 211–212. o.
13 Uo. 212. o.

1957 tavaszán (1957. április 5-én) az Ideiglenes Központi Bizottság ülésén Kádár bírálta az igazságszolgáltatást. Itt vetette fel ismét a „népbíróság" felállításának szükségességét. „Előfordult például, hogy Nezvál elvtárs egy ilyen [államellenes bűncselekmény] ügyben kiizzadt egy halálbüntetést, és a felső bíróságon megesett a szívük rajta, és büntetését átváltoztatták életfogytiglani börtönre." „Ha meggondolja az ember, rájön, hogy nem ezen az úton kell menni" – szögezte le Kádár.[14]

„A megtorlás közérdekből történik"

A „joghalálhoz" vezető büntető-jogpolitika az 1957. június 27–29-én megtartott országos pártértekezlet idejére vált hézagmentessé, egyértelművé. Kibővült a bűnügyi vizsgálatba bevonandók személyi köre, „a Nagy Imre-féle csoport valamelyest tagjaira – a vizsgálat eredményétől függően – ki kell terjeszteni a bűnügyi vizsgálatot. Volt a KB-nek ilyen állásfoglalása"[15] – mondta Kádár 1957. június 22-én – az akkor még hivatalos elnevezéssel – Ideiglenes Központi Bizottság ülésén, amelyen az országos pártértekezlet napirendi pontjainak az előzetes megvitatása zajlott.

A párt és a kormány büntetőpolitikája és annak fejlesztése sarkalatos témája volt az MSZMP IKB és IIB tavaszi üléseinek. A „büntetőpolitika egyes elvi kérdéseinek egységes rendezéséről" készült előterjesztés többszöri és többszintű vita után leszögezte, hogy a „párt és a kormány politikájának eredményeként az elmúlt fél év alatt megerősödött államhatalmunk, a proletariátus diktatúrája… Az így kialakult új helyzet lehetővé teszi, az államhatalmunk további megszilárdítása pedig megköveteli, hogy az eddiginél szélesebben számoljuk fel az ellenforradalom meglévő erőit."[16]

A pártvezetés álláspontjával összhangban dr. Markója Imre, az MSZMP KB Adminisztratív Osztályának az alosztályvezetője újságcikkében „osztályharcos bíráskodást" követelt, amely „soha nem volt időszerűbb, mint napjainkban." „Kérlelhetetlen vasszigort" az ellenforradalmárokkal szemben, de „a megtévedt és megbotlott dolgozókkal szemben" nem lehet ugyanezt alkalmazni.[17]

14 A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. III. k. 1957. április 5.–1957. május 17. Szerk.: *Baráth Magdolna* és *Feitl István*. Intera Rt., 1993. 27. o.

15 A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. IV. k. 1957. május 21.–1957. június 24. Szerk.: *Baráth Magdolna* és *Ripp Zoltán*. Intera Rt., 1994. 192. o.

16 *Zinner Tibor*: i. m. 216. o.

17 Uo. 216–217. o.

Kádár a pártértekezletre készülve 1957. június 17-én, az Ideiglenes Intéző Bizottság ülésén kifejtette: „Az alapvető harcot illetően az osztályellenségről meg kell mondani az igazat. Ezt úgy értem, hogy az ellenség nincs megsemmisítve. Azt is meg kell mondani: mit kell tenni a pártnak megsemmisítésük érdekében. Beszélni kell arról, hogy miért a humanizmus most az ellenség vonala. Beszélni kell a törvényességről. Rendet kell csinálni az ÁVH körüli vitában is. Vannak ugyanis emberek, akik meg vannak győződve, hogy a perek helyesek voltak, a rehabilitálás nem volt helyes, mert lám, Haraszti és mások is gazembereknek bizonyultak. Ezeknek megvan a maguk logikája, ami arrafelé visz, hogy ami történt, jó volt, és nem nézi a dolog másik oldalát: hogy ezek ilyen messze jutottak, abban szerepe van annak is, hogy velük így bántak. Donáth például nem 16 éves korában esküdött meg arra, hogy elárulja a munkásosztályt."[18]

Kádár és Biszku – be nem jelentett titkos találkozón – 1957. június közepén Moszkvában tárgyalt a pártértekezlet előkészületeiről a szovjet pártvezetéssel, és a Nagy-csoport ügyéről. 1957. június 22-én az IKB ülésén Kádár János rövid bevezető után rátért a „Nagy Imre-féle csoport" ügyére. A „jogelvi" kérdéseket így összegezte: „Minden területen és mindenféle eszközzel harcolni az ellenforradalom, a Magyar Népköztársaság ellenségeivel szemben… ez a harc igénybe veszi a proletárdiktatúra minden eszközét: az elnyomást, az internálótábort, a bűnügyi eljárást, a börtönt és a halálbüntetést is, természetesen a halálbüntetést is, ahol ez indokolt. Ez a mi politikánk egyik fontos dolga. Itt rögtön szeretnék említeni egy olyan kérdést, amiről a KB-ban már beszéltünk.

Itt a KB elfogadta és helyeselte azt az álláspontot, hogy ha a Magyar Népköztársaság ellenségei elleni harcról beszélünk, ez alatt mi nemcsak a régi ellenségeket értjük, a horthysta katonatiszteket, Mindszentyt és a hasonlót, hanem értjük alatta azokat az újabb keletű ellenségeket is, akik az *árulást a párttal szemben* (kiemelés – B. M.) elkövették. A Nagy Imre-féle csoportról van szó lényegében, de természetesen más hasonló elemekről is kell beszélni. Ezeket az elemeket nekünk helyesen, azt hiszem, úgy kell kezelni, mint akik *átmentek az ellenség táborába* (kiemelés – B. M.), akárhonnan is indultak el, és akármiért tették is meg. A Központi Bizottság adott már egy elvi felhatalmazást az illetékes elvtársaknak, hogy a bűnügyi vizsgálat az októberi ellentámadás tényeinek a felderítésére irányuljon, személyre

18 A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. IV. k. 156. o.

meg csoportokra és hasonlókra való tekintet nélkül… A vizsgálat folyik, befejezve nincsen, van a vizsgálatban egy bizonyos fokú vontatottság, de ha a vizsgálat alapján az alapvető tények teljesen tisztázva lesznek, akkor mint nagyon fontos alapvető kérdést a KB elé fogjuk hozni és a KB-nak kell állást foglalni a továbbiakat illetően. Erre már volt egy elvi állásfoglalás, most csak be akarom jelenteni, hogy a vizsgálat nehézkesen és vontatottan megy."[19]

Majd így folytatta: „Nálunk most a vizsgálat törvényes eszközökkel folyik, és olyasfajta veszély nincs, hogy valakit tőle kikényszerített vallomás alapján ítéljenek el. Ez vonatkozik természetesen az írókra is, meg olyan emberekre, mint a Tildy, a Bibó meg nem tudom én, kicsoda, hogy itt csupa ilyen a »hon megmentőjével« állunk szemben, amikor a vizsgálatról van szó. Ez a másik oka, hogy a vizsgálat meglehetősen nehézkesen és lassan megy. De inkább menjen nehézkesebben és lassabban, mint hogy megszegjük azt a fő elvünket, hogy csak valóságos tényeket szabad vizsgálni, és személyekre a vizsgálatot olyan mértékben kell kiterjeszteni, ahogy azokban a valóságos ellenforradalmi cselekményekben vagy tényekben a részessége felmerül. És ha a vizsgálat megfelelő állapotba jut, akkor a dolog politikai részét a KB elé kell hozni. De természetesen fenntartva azt az elvet, hogy aki átment az ellenség táborába, ugyanolyan ellenség, mint aki ott született. A megölt emberek szempontjából, meg az országot ért rendkívüli nagy károk szempontjából az aztán teljesen mindegy, hogy kinek mi volt a kiindulópontja ezelőtt nem tudom én hány esztendővel. Ez a mi politikai vonalunknak az egyik fő vonása, ez az ellenség elleni harc."[20]

A két legfontosabb kijelentés és egyúttal politikai vád (amit később „jogiasítani" kellett): az árulás a párttal szemben és az átállás, az átmenet az ellenség táborába. Az ezt a bűnt elkövetők „ugyanolyan ellenségek", mint akik az ellenség táborában születtek. Ezek több mint félreérthetetlen mondatok. Sőt! Előrevetített ítéletek! A bűnügyet vizsgálók, a vádat képviselők és a leendő bírák számára egyaránt. Ebben az időben Nagy Imréék már a Fő utcai börtönben, vizsgálati fogságban, előzetes letartóztatásban voltak.

A politikai vádbeszédet Kádár János az országos pártértekezlet zárónapi felszólalásában fejezte be, nem említve ugyan a neveket, de az utalás világos volt: *„Felelősségre kell vonni az árulókat!* Feladatunknak és kötelességünknek tartjuk, hogy az októberi ellenforradalmi felkelés minden vonatkozására

19 Uo. 192–193. o. Nagy Imre és társai ügyét 1957. december 21-én vitték a KB elé. Lásd Döntés a Nagy Imre-csoport ügyében. A Központi Bizottság zárt ülése 1957. december 21-én. Közli: *Ripp Zoltán*. Múltunk, 1990. 4. sz. 159–180. o.

20 Uo. 193.

fényt derítsünk, és aki abban bűnös, aki hazaáruló, az elnyerje büntetését. Ez folyamatban van" – hangoztatta. Kiemelte, hogy az „ellenség elleni hatásos harc érdekében a pártnak egységesen kell fellépnie. Ehhez hozzátartozik, hogy jól lássuk a régi hibákat, és ne ismételjük meg őket… A szükséges megtorló intézkedéseket tehát össze kell kapcsolni a felvilágosító munkával, hogy a nép lássa: *a megtorlás közérdekből*, a nép érdekében és nem valamiféle kommunista vagy egyéni bosszúból *történik*."[21] (Kiemelések – B. M.)

Nagy Imre és társainak (ekkor még nem lehetett pontosan tudni, hogy kikről van szó) sorsa eldőlt – ami a „joghalált" illeti – 1957 júniusában. A vádindítvány tervezetét, amelyet Kádár elküldött Moszkvába, augusztusban egyeztették a szovjet vezetéssel. Biszku Béla tájékoztatása szerint az MSZMP KB Politikai Bizottsága „nem hozott határozatot… a kiszabandó büntetések mértékéről, de a kérdés megvitatása során olyan vélemények hangzottak el, hogy a vádlottak között differenciálni kell… a legsúlyosabb büntetést kell kiszabni Nagy Imrére, Losonczyra, Donáthra, Gimesre, Maléterre, Szilágyira és Király Bélára". Egyetértettek abban, hogy a Nagy-csoport ügyét zárt tárgyaláson, míg az ettől elválasztott írók ügyét hamarabb, nyilvános büntetőeljárással bonyolítsák le, hogy felkészítsék a közvéleményt a Nagy Imre és csoportja elleni perre. Azonos volt a magyar és a szovjet vezetők álláspontja arról, hogy a Nagy Imre-pert a „magyar kérdésnek" az ENSZ-ben való tárgyalása után kell lefolytatni, mégpedig a jugoszláv vonatkozások mellőzésével. A vádindítvány tervezetét a szovjetek alapjában véve elfogadhatónak ítélték, de további bizonyítékok feltárását látták szükségesnek az imperializmus szerepéről és a Nagy Imre-csoportnak az imperialistákkal fenntartott kapcsolatairól.[22]

A moszkvai egyeztetések után végül is 1957. december 21-én megszületett a végső politikai testületi döntés Nagy Imre és társai ügyében. Az MSZMP KB zárt ülésen – amelynek jegyzőkönyvét Kádár haláláig a páncélszekrényében tartotta – a következő határozatot fogadta el: „szabad folyást kell engedni a törvényes eljárásnak Nagy Imre, Donáth Ferenc, Szilágyi József, Jánosi Ferenc, Vásárhelyi Miklós, Fazekas György, Tánczos [Gábor] és Haraszti Sándor állampolgárokkal szemben."[23] A határozat külön pontjában lényegileg ugyanez szerepelt Tildy Zoltán, Maléter Pál, Kopácsi Sándor, Gimes Miklós nevénél.

21 Idézi *Zinner Tibor*: i. m. 239. o.

22 A „Jelcin-dosszié". Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerk.: *Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János*. Századvég Kiadó–56-os Intézet, Budapest, 1993. 199–200. o.

23 Idézi: *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz. II. k. 1953–1958. 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 386. o.

A döntés megszületett, a vád: hazaárulás, a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése. A per – mint ismeretes – két menetben, 1958 februárja és június 15. között zajlott le.

Kádár János 1985. szeptember 25-én „alkotó beszélgetést" folytatott M. Sz. Gorbacsovval. Hosszan beszélt önmagáról és a magyarországi helyzetről. Nagy Imrét úgy említette (Dubčekkel együtt), mint aki a „nemzet megmentője" szerepében tetszelgett. 1956-ról elmondta, hogy „Harcolnunk kellett az ellenforradalommal, de nem volt erőnk hozzá. Önöktől kértünk segítséget." „1956 decemberében határozatot hoztunk, amelyben megneveztük az ellenforradalomhoz vezető okokat: Rákosi klikkjének tevékenységét, Nagy Imre csoportocskájának működését…" Kádár beszélt Gorbacsovnak a kivégzésekről is: „Hoztunk szigorú rendelkezéseket is. Kb. 280 emberre szabtak ki halálos ítéletet a törvény értelmében. A bíróságok munkájába a párt nem avatkozott be, [?] de amikor a halálos ítéletek száma elérte az ellenforradalmi eseményekben ártatlanul elhunytak számát, arra kértem az elvtársakat, hogy álljanak le."[24]

Nagy és társainak kivégzése, illetve Losonczy Géza börtönhalála egy hosszú megtorlási folyamat része volt. Annak legtragikusabb, legembertelenebb 590 napja 1956. november 4-től 1958. június 16-ig tartott.

Tántoríthatatlan elszántság, bosszúvágy, töretlen akarat jellemezte „a forradalmi demokratikus diktatúra" vezetőinek, köztük Kádár Jánosnak a szerepét, cselekedeteiket. Nincs kétség, nincs bűntudat (később sem), az ítélkező vezető bíróban sem merült föl kétség az ítéletek jogszerűségét illetően.[25]

Ezt a vállalt és kitartó eltökéltséget nem a hatalomért folytatott harcból, nem is az ideológiai meggyőződésből, hanem a belsővé tett kollektív etikából, a bolsevik-kommunista osztályharc erkölcsi alapjából lehet megérteni.

A kommunista hatalom és politika erkölcsi alapja: a „messianisztikus küldetéstudat"

A „különleges embertípust" megszemélyesítő kommunista: a világtörténelem leghaladóbb elméletével és egyedül igaz ideológiájával, a marxizmus–leninizmussal felvértezett párttag, akit önként vállalt vasfegyelem köt a párthoz. A forradalmi harc iránti feltétlen elkötelezettsége, ideológiai és

24 Kádár János és M. Sz. Gorbacsov találkozója Moszkvában, 1985. szeptember 25-én. Jegyzőkönyv. Fordította: *Soós István*. Történelmi Szemle, 1992. 1–2. sz. 135–136. o.

25 Így nyilatkozott Vida Ferenc a bírósági ítélkező tanács elnöke Borenich Péter rádiós újságírónak adott interjújában, amelyet a Magyar Rádió többször is leadott 1989–90-ben.

elméleti felsőbbségtudata következtében szilárdan hisz a szocialista világforradalom és a kommunizmus szükségszerű és elkerülhetetlen győzelmében. Ez a szilárd hit és ideológiai meggyőződés akkor is helyes és követendő, ha a társadalom többsége még nem jutott el a felsőbbrendű és egyedül tudományosan igazolt elmélet és ideológia elfogadásához. Annál szilárdabb és megingathatatlanabb kell hogy legyen az ideológia igazságába vetett hite és meggyőződése, minél többen vonják kétségbe azt.

„A marxista cselekvés lényege pedig a minden tekintet és a megalkuvás nélküli osztályharc gondolatában fejeződik ki" – írta Lukács György „A kommunizmus erkölcsi alapja" című írásában. Az osztályharc filozófiája nem ismerte az „érzelgést", és „magától értetődő kötelességként követelte meg minden harcosától a végső önfeláldozást". Lukács hangsúlyozta, hogy a „marxizmusnak" ez a látszólagos teljes függetlensége a cselekvések erkölcsi oldalaitól még jobban kiélesedik a proletárdiktatúra idején. „Az osztályharc kíméletlensége még csak fokozódik."[26]

Az „osztályharc támadó jelleget ölt" a hatalomra kerülés után, hiszen véglegesen meg kell semmisíteni az ellenfelet. A forradalmi harc végső szakaszában „a rideg osztályharc marad meg mint a cselekvések egyedüli szabályozója." „…csak a kíméletlen osztályharc lehet a proletariátus cselekvésének zsinórmértéke"[27] – írta Lukács György.

A politikai taktika „felszabadul a végcél vonzásában". Soha nem lehet előre tudni, hogy melyik taktikai elem fogja a végcélt megvalósítani. A taktika és a politikai eszközök megválasztása során a mérce az, hogy a cselekvés és annak mikéntje alkalmas-e a végcél, a szocializmus megvalósítására, vagy sem. „Minden eszköz jó", amely a végcél megvalósulását segíti, és „minden eszköz rossz", amely ellene hat.[28]

„A szocializmust megvalósító osztályérdekek és az azokat kifejezésre juttató osztályöntudat világtörténeti hivatást jelentenek…", ezért felette állnak az egyéni érdeknek, de még a pillanatnyi osztályérdeknek is. A Lukács által levont következtetés: „az etikai önszemlélet rámutat arra, hogy vannak helyzetek – tragikus helyzetek –, amelyekben lehetetlen úgy cselekedni, hogy bűnt ne kövessünk el; de egyúttal megtanít arra is, hogy még ha két bűn

26 *Lukács György*: A kommunizmus erkölcsi alapja. In: Történelem és osztálytudat. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1971. 18–21. o. Eredetileg megjelent az Ifjú Proletár 1919. április 13-i számában.

27 Uo. 20. o.

28 *Lukács György*: Taktika és etika. In: Utam Marxhoz. I. k. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1971. 187–197. o.

között kell is választanunk, akkor is van mértéke a helyes és a nem helyes cselekvésnek. Ez a mérték: az áldozat." A kevesebb áldozattal járó bűnt kell választani a cél megvalósítása érdekében – szögezte le Lukács.[29]

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány nevében fellépő pártvezetők ezzel a „messianisztikus küldetéstudattal" és erkölcsi meggyőződéssel gyakorolták a proletárdiktatúra büntetőpolitikájának a funkcióit.

Nyilvánvalóan nem azért, mert Lukács György írásait olvasták, hanem azért, mert „a kíméletlen osztályharc" elkötelezett hívei voltak. Az osztályharcos öntudat összetevője a tudományos előrelátás és a tévedhetetlenség mítosza, a „profetikus tudományosság" hite, a *forradalmi osztályharc* melletti elkötelezettség parancsa. A *párt* pedig a történelmi szükségszerűség megvalósítója. Az *eszme* történetileg aktuális hordozója a párt. A párt és a párttagok minden cselekedete a forradalmi harc része és közvetlen megnyilvánulása.

Aki ez ellen van: ellenség. Reakciós, fasiszta, ellenforradalmár. De a legnagyobb ellenség *az osztályáruló, aki a pártot elárulja,* aki az osztályharcos forradalmi *küldetést veszélyezteti,* aki „átment az ellenség táborába".

Ebből az erkölcsi, ideológiai és politikai alapállásból megítélve Nagy Imre és társainak sorsa nem lehetett más, mint a példát statuáló halál. Nagy Imrééket és a többi kivégzett, elítélt forradalmárt nem Kádárék és elvtársaik ítélték halálra, hanem *a rendszer*. Az a politikai és hatalmi rendszer, amely a bolsevizmus megtestesülése. A „kíméletlen osztályharc" erkölcse, amelynek kíméletlensége csak fokozódik az ellenforradalom és annak felszámolása idején, nem hagyhatja életben az ellenforradalom vezetőit. A terror és a bosszú erkölcsi alapja a hatalmi rendszer egészét mozgatta, Kádárék, az ügyészek, a bírók, a pártvezetők csak kivitelezték azt.

A bolsevik erkölcsi tudat és alapállás meghatározta és végigkísérte a diktatórikus szocializmus erőszakos restaurációját, a forradalom és szabadságharc megbosszulását.

Nagy Imre és kivégzett társai, de a forradalom többi mártírja is ezzel a messianisztikus küldetéstudattal és annak erkölcsi alapjával szakítottak. Nagy Imre és mártírtársai életük korai és meghatározó szakaszában kommunista meggyőződésű emberekké, politikusokká, újságírókká, értelmiségivé váltak. Volt idő, amikor a bolsevik erkölcsi tudat és alapállás határozta meg saját cselekedeteiket is. Már az 1956-os forradalom előtt szakítottak a „kíméletlen osztályharc" erkölcsi parancsával, a „messianisztikus kommunista küldetéstudattal", annak mindent háttérbe szorító meggyőződésével, a „rideg

29 Uo. 196–197. o.

és kíméletlen osztályharc" politikájával. Ezért a forradalomban vállalt szerepük óriási politikai és erkölcsi megtisztulás volt. Előbbre valóvá vált számukra az országért érzett demokratikus felelősségvállalás, a nemzet érdekének szolgálata, a demokrácia és a humanizmus értéke.

A per során, a börtönévek alatt és az akasztófa árnyékában sem adták fel erkölcsi és világnézeti integritásukat.

Talán ez a magasabb morális alapállás és értékrend volt a legelviselhetetlenebb a bigott osztályharcos szemléletű ítélkezők számára.

De éppen ezért mondhatta Nagy Imre az utolsó szó jogán, az ügyész szavaira reagálva – aki azt mondta, hogy „a nemzet nem tud elfogadni olyan ítéletet, amely könyörületes lenne" –, hogy „Sorsomat tehát a nemzet kezébe teszem."

A nemzet csak a kivégzések után 31 évvel vehette kezébe a mártírok sorsát, az igazságtételt és a méltó eltemetést 1989. június 16-án.

Földvári Rudolf

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei munkástanácsok sajátos szerepe 1956 történetében és utóéletében

A miskolci 1956-os Munkástanácstagok Baráti Társaságának alapítói 1990. október 18-án, a megyei lapban, az *Északmagyarország*ban közölt nyílt levelükben egy megszakadt folyamat folytatását kérték a város és a megye önkormányzatainak vezetőitől, a működő pártoktól. Idézem: „Mivel Miskolc és a megye lakosságának ma is vannak megoldásra váró súlyos gondjai, kérjük Önöket, ezek mielőbbi megoldása érdekében értsék, becsüljék egymást, és lássanak munkához. 1956-ban, október 23-a előtt hangzott el először folyóiratunkban, a *Kilátó*ban ilyen felhívás, és a társadalom minden rétegének erői ennek szellemében formálták, alakították Miskolc és a megye történelmét. A mai, mindenkit érintő közös célok elérése érdekében is szükség lenne egységes cselekvésre. Kérjük, teremtsék meg Önök is ennek lehetőségét."

Előadásom választ ad arra, minek a folytatását kértük.

A borsodi munkástanácsok sajátos szerepének egyik forrása a megyében 1956 nyarán létrejött konszenzus volt a megyei vezetés és a társadalom minden rétege, a volt koalíciós pártokat is képviselő vezetők között.

Kétéves megfeszített munka és az ezzel párhuzamosan folytatott toleráns párbeszédsorozat eredményeként jött létre mindnyájunk akarati, cselekvési egysége Miskolc és a megye akuttá vált súlyos gondjainak a megszüntetésére. Emiatt bíráltam a Parlamentben a kormányt – közvetve a pártvezetést is – 1956. július 31-én. E tényt a parlamenti jegyzőkönyv tanúsítja.

Ezután fogtunk hozzá a szükséges változások megvalósításához, annak tudatában, hogy csak egymást megértve, megbecsülve, együtt tudunk lépésről lépésre javítani lakosságunk életminőségén.

Ettől kezdve együtt tettük a dolgunkat:

a vezetők magán- és közéletének tisztaságáért, a korrupció minden válfajának, a jogtalan privilégiumoknak a megszüntetéséért (ennek során három megyei „koronás fő" is porba hullott);

a lakosság véleményének meghallgatásáért és megszívleléséért;
a helyileg megoldható feladatok azonnali megkezdéséért.

Mindezt úgy kívántuk valóra váltani, hogy a konszenzusunkat létrehozókat bevonjuk a jövőbeni döntéseinkbe és a munkát összekötjük az országos közélet káros jelenségeinek bírálatával, megszüntetésük kezdeményezésével.

Konszenzusunk bizonyítéka, hogy 1956. október 23-án irodalmi esten láttuk vendégül Miskolc szülöttét, Szabó Lőrincet és az őt kísérő Illyés Gyulát. Egyetértésünk tényét Szabó Lőrinc is rögzítette október végi naplójegyzetében.

Cáfolhatatlan tény, hogy Miskolc és Borsod megye más úton, Nagy Imre útján jutott el október 23-ához – amit a lakosság helyeselt és támogatott –, mint Budapest vagy más megyék.

Az együttműködésért végzett tevékenységem az oka annak, hogy nem kellett megszöknöm 1956. október 23-án Miskolcról. A helyiek kérték: velük együtt vegyek részt a megyei munkástanács munkájában, amit megtettem. E lépésemet a *Népszabadság*ban november 20-án megjelent cikk szerzője, később egy-két külföldre menekült hazánkfia, egyik pillanatról a másikra történt átállásnak, pecsenyesütögetésem megkezdésének minősítette, az úgynevezett fehérkönyvek stílusában.

Az október 23. előtt létrejött konszenzusunk légköre is sarkallta a miskolci Dimávag 12 mérnökét és kiváló szakmunkását a munkatársak súlyos gondjainak, elégedetlenségük okainak feltárására, összegzésére, megszüntetésük követelésére. 1956. október elején kezdtek tevékenykedni. (Az államvédelmisták később 12 apostolnak „becézték" őket.) Létszámuk bővült, és a forradalom kezdete után felvették a munkástanács nevet. Követeléslistájuk, az egyetemistákéval együtt, a megye forradalmi tevékenységének a „bibliája" lett.

E követelések nem kapitalista-földesúri restaurációt céloztak meg. Mindenekelőtt függetlenségünk biztosításáról és a sajátosságainknak megfelelő szocializmusról szóltak, ami lényegében a szociáldemokrata értékeknek megfelelő társadalmi berendezkedés megvalósítását jelentette.

A budapesti események hírei forrpontra hevítették a megyei lakosság elégedetlenségét a kormánnyal és az országos pártvezetéssel szemben. Az üzemek, az egyetemisták, az értelmiségiek izzó hangú gyűlésein, majd október 25-én a miskolciak többtízezres tüntetésén az egyetem előtt, elemi erővel hangzott el: a kormány fogadja el, és teljesítse a Dimávag munkástanácsának és az egyetemistáknak a követeléseit. Az egyetem előtti tüntetés után alakult meg a Borsod megyei Munkástanács, annak elnökségével együtt, miután a munkahelyeken és a területi közösségekben már megalakultak, illetve alakulóban voltak a munkástanácsok.

Útmutatásul október 23-án közöltettem a megyei lapban – nyílt levélként – az MDP Központi Vezetőségének október 17-én elküldött levelünket, melyben keményen bíráltuk a Központi Vezetőséget és a Politikai Bizottságot a tehetetlenségéért, és azonnali intézkedéseket követeltünk. Október 24-én pedig a 23-i Gerő-beszéd elutasítását tettük közzé az *Északmagyarország*ban.

Október 24-én a forrongó Dimávagba mentem, hogy segítsek megnyugtatni a dolgozókat, akik sztrájkolni, tüntetni akartak követeléseik teljesítéséért. Ott egy viharos gyűlésbe csöppentem. A gyűlést levezető elnök közölte: zúgolódásuknak az az oka, hogy senki sem mondja meg a kormány részéről, elfogadhatók-e a követeléseik vagy sem. A miniszterelnök is hallgat.

K-vonalon felhívtam a Parlamentet. Hiába. Nem kapcsolták a miniszterelnököt és más potentátot sem. A pártközpontban csak Kiss Károlyt értük el, aki kerekperec kijelentette: most egyetlen vezető sem tud Miskolcra menni választ adni, mert fontosabb dolgokkal vannak elfoglalva. Nagy felháborodás tört ki erre a válaszra, amit azzal az ajánlatommal tudtam csendesíteni, hogy válaszért menjünk mi a miniszterelnökhöz. Elfogadták.

Másnap a munkástanácsok és az egyetemisták választott küldötteivel Budapestre utaztunk, és késő este találkoztunk Nagy Imrével. Ő, miután megismerte a küldöttek követeléseit, kijelentette: egyetért azokkal, kormánya megteszi a maga intézkedéseit, de arra kérte a küldötteket, hogy hazaérve biztosítsák a közrendet, a termelést, a lakossági szolgáltatásokat. A küldöttek örömmel fogadták Nagy Imre válaszát – amit október 26-án közölt a *Népszava* –, és megígérték Nagy Imre kéréseinek a teljesítését.

Ez az esemény volt az első lépések egyike afelé, hogy a kormány a kormányzottakkal együtt kormányozzon, egyben a létrejövő nemzeti egység csírája is volt.

A fővárosban gyalogolva szembesültünk azzal a tragédiával, amelyet e napokban a budapestiek átéltek. Egyöntetű reményünk volt: Miskolcon, Borsodban ezt elkerüljük. Sajnos hiába reménykedtünk. Október 26-án és 27-én lincselések voltak Miskolcon is, általánossá vált a sztrájk, és a megyei munkástanács vezetőiből – a lincselések hatására – már csak ketten maradtak a helyükön. Útközben értesültünk e szomorú eseményekről. Telefonon arra kértük az otthon maradt társainkat: 27-én délre hívják a Dimávagba a munkástanácsok vezetőit, az egyetemisták küldötteit, a miskolci hadosztály parancsnokait és a megmaradt rendőrtiszteket. Hazaérve beszámoltunk utunk eredményeiről, és úgy döntöttünk, közösen fogjuk meghatározni azonnali feladatainkat.

Így is történt. Mi elmondtuk a tapasztalatainkat, ők keserű szavakkal a Miskolcon történteket. Ezután a következő döntéseket hoztuk:

– A Borsod Megyei Munkástanácsot és annak elnökségét a Budapesten járt küldöttekkel meg kell erősíteni, hogy vezetni, szervezni tudja a miniszterelnöknek tett ígéreteink teljesítését.

– A legfontosabb feladat személyi, élet- és vagyonbiztonságot teremteni, hogy oldódjon a lincselések bénító hatása. Ez elsősorban a volt funkcionáriusok érdeke volt, különösen az államvédelmistáké, mert nekik kellett félniük az önbíráskodásoktól, netán a lincselésektől, és nem a sztrájkolóknak, tüntetőknek, forradalmi tevékenységet folytatóknak.

– Biztosítani kell a lakossági szolgáltatásokat a lehetőségeink határain belül, hogy mindenkinek meglegyen a mindennapi kenyere, meleg otthona, működjön az egészségügy és a közlekedés, mert a betegeket gyógyítani kell, és az áruknak időben kell eljutniuk rendeltetési helyükre, de a munkába indulóknak is.

– Meg kell szervezni a termelőmunka elindítását.

Mindez megtörtént. Október 27. után nem volt lincselés a megyében. A körülményekhez képest elfogadhatóak voltak a lakossági szolgáltatások, és mindenütt megteremtettük a termelőmunka elindításának feltételeit november 3-ig.

Október 27-én éjjel meg kellett akadályoznunk a szovjet csapatok bevonulását rendteremtés címén Miskolcra. Budapesti tapasztalataink szerint ebből nem rend született volna, hanem káosz, emberéletek és vagyonok pusztulása. Hosszas telefonálgatás után sikerült elhárítani a veszélyt, azzal a feltétellel, hogy személyes felelősséget kellett vállalnom az esetleges negatív következményekért. Ezt vállaltam, a bevonulás elmaradt, Miskolc pedig elkerülte Budapest tragikus sorsát.

Mindahhoz, amit november 4-ig tettünk, nem kellettek sortüzek, szovjet tankok, szovjet csapatok elleni fegyveres akciók. Konszolidáltunk nélkülük. Miskolcon október végén, november első napjaiban békebelinek mondható napokat éltünk meg. November 3-án azzal tértünk nyugovóra, ha nehezen is, de eleget tettünk annak, amit Nagy Imrének ígértünk.

November 4-én ágyúdörgés, a rádióban Nagy Imre drámai nyilatkozata, Kádár János pálfordulásos bejelentése a szovjet csapatok intervenciójáról rádöbbentettek arra, hogy újabb tragédia szakadt a nyakunkba. A szovjet csapatok megszállták Miskolcot is. Ennek már az első órájában egyetemista áldozatai lettek. Súlyos kérdésekre kellett választ találnom. E váratlan, fejtetőre állt helyzetben mit kellene tennem, tennünk?

Első lépésként egy szovjet parancsnokot kellett találnom, akitől megtudhatom megszállásunk okát, s azt, milyen intézkedésekre készülnek.

Ezután tájékoztatnom kell a megyei munkástanács vezetőit, a lakosságot. Mindkettőt megtettem.

A Borsod Megyei Tanács székházában Bubnov alezredesre találtam. Bemutatkoztam és tájékoztatást kértem. Kemény katonás szavakkal közölte: a Kádár-kormány kérésére jöttek Miskolcra is, leverni az ellenforradalmat s biztosítani az új kormány elfogadását és támogatását. Azzal a tűzparancscsal jöttek, hogy minden szovjet- és kormányellenes akciót tűzzel-vassal számoljanak fel, toroljanak meg. Minderről tájékoztassam a lakosságot – mondotta.

Közöltem vele: a lakosság tájékoztatása szándékomban állt a találkozásunk előtt is. Ezt megteszem, ha biztosítja a parancsnokának és a megyei munkástanács vezetőinek találkozását még aznap a további teendők tisztázására. Megígérte, hogy megteszi.

A rádióban nyugalmat, türelmet kértem a lakosságtól azzal, hogy még délután tájékoztatást fog adni a Borsod Megyei Munkástanács Elnöksége a szovjet parancsnokkal történő találkozásunkról. Mindenkit kértem, ne tegyen semmi olyat, ami a szovjet egységek megtorlásával járna.

A megyei munkástanács és a munkástanácsok vezetői, számos egyetemista kerestek fel. Együtt vártuk a szovjet parancsnok hívását. Ez nem történt meg. Erre a rádióban közöltük: a megyei munkástanács nem ismeri el az új kormányt. Küldöttei fel fogják keresni Kádár Jánost, hogy ismertesse, mit miért tett, s közölje, hajlandó-e teljesíteni a követeléseinket. Válasza után fogunk dönteni, elfogadjuk-e azt, vagy sem.

Indulásunk előtt november 5-én a szovjet parancsnokságra mentünk az utunkat biztonságossá tevő dokumentumért. Ott hűvös udvariassággal fogadtak bennünket. Tájékoztatásunk után kijelentették, biztosítják utunkat, de előtte adjuk írásba, elismerjük az új kormányt és támogatjuk. Ezt megtagadtuk. Erre letartóztattak és előbb Debrecenbe, onnan Ungvárra vittek engem és 11 társamat.

Én november 17-én szabadultam. Egy udvarias tartalékos őrnagy kísért Ungvárról a miskolci szovjet parancsnokságra. Ott ugyanazok fogadtak, akik letartóztattak, valamint Kukucska János, a megyébe küldött kormánybiztos. Szergejev ezredes – az elhárításuk parancsnoka – barátságosan üdvözölt, elnézést kért, megkövetett a történtekért a maga és a megjelentek nevében. Majd megkérdezte: tudnám-e vállalni a rend helyreállítását, elsősorban a termelőmunka megindítását a megyei munkástanáccsal és a munkástanácsokkal? Rákérdeztem: Hogyan lehetséges ez? Hiszen Önök rendcsinálásra jöttek Miskolcra?! Kérdésemre Kukucska János válaszolt. Közölte, hogy általános

sztrájk van november 5. óta. A helyi üzemi munkástanácsok csak a megyei munkástanáccsal hajlandók szóba állni, a szovjet parancsnokkal, az MSZMP új vezetőivel nem, vele sem. Az üzemekbe menni akaró magyar vezetőket be sem engedik a gyárakba. Végül ő is arra kért, a kormánya nevében is, amire előzőleg Szergejev ezredes kért. Hangsúlyozta, képtelen konszolidálni ő és az MSZMP új vezetése.

Deme László, az MSZMP Borsod Megyei Bizottságának akkori ideológiai titkára is kénytelen volt elismerni 30 évvel később, 1986. október 23. előtt Domány András rádióriportjában: 1956. november 4. után csak a munkástanácsok tudtak konszolidálni, az MSZMP nem volt képes rá.

Két feltétellel vállaltam a konszolidációt: Hozzák haza azonnal a deportált társaimat, mert én egyedül nem vagyok a megyei munkástanács. Fogadják majd el a megyei munkástanács kidolgozandó programját, melyben tudatja a közvéleménnyel, miért vállalja a konszolidálást, együtt az üzemi munkástanácsokkal.

Látható megkönnyebbüléssel mondtak erre igent. Szergejev ezredes mindnyájuk nevében jelentette ki: a deportáltak hazahozatala már folyamatban van (rövidesen valóban mindenki hazatért). Természetes, hogy a megyei munkástanácsnak legyen a közvéleménnyel megismertetett programja.

Sokan megkérdezték, miért vállaltam, vállaltuk a konszolidációt. A válaszom ez volt: az akkori, gyökeresen megváltozott hatalmi helyzetben minden szovjet- és kormányellenes akciót vérbefojtottak volna a szovjet csapatok. Hiszen ezért jöttek Miskolcra is. Ez súlyos ember- és anyagi áldozattal járt volna. Az új hatalom sakk-matt helyzetében kompromisszumra kényszerült. Ezt, s főleg a demagóg ígéreteit talán sikerül arra hasznosítani, hogy mentsük 1956 értékeiből mindazt, amit csak lehetséges. Egy elhúzódó sztrájk és a konszolidálatlan helyzet súlyos következményei (áruhiány, infláció, a tél hidegében fűtőanyag és áramhiány, a vérbefojtás) a lakosságot sújtották volna.

Másnap – november 18-án – a munkástanácsok vezetőit tájékoztattam a hozzánk intézett kérésről, az arra adott válaszomról, annak okairól. Véleményüket kértem. Helyeslik-e, támogatják-e? Igennel feleltek, de figyelmeztettek: nehéz feladatra vállalkoztunk, mert a lakosság véleménye megosztott, és a bársonyszékeikbe visszalopakodó funkcionáriusok már szervezkednek a munkástanácsok ellen.

A megyei lap november 20-án közölte: a megyei munkástanács folytatja tevékenységét a konszolidálásért. December 5-én pedig a borsodi rádióban elhangzott a megyei munkástanács programja. Később a Szabad Európa Rádió is ismertette a programot.

Hosszú hetek kínkeserves küzdelmével másodszor konszolidáltunk – sortüzek, szovjet tankok, MSZMP, kormánybiztos nélkül.

Az Elnöki Tanács december 9-én feloszlatta a területi munkástanácsokat. Az ezt követő országos felháborodás Miskolcra is hatott. Szélsőséges radikálisok kormány- és szovjetellenes tüntetéseket, fegyveres akciókat követeltek a szovjet egységek ellen. Ezeket nem támogathattuk. Személyesen a rádióban, az üzemekben, az utcákon elhelyezett röplapokon óvtuk ezektől a lakosságot, figyelmeztetve a várható súlyos következményekre. Néhány száz tüntető fegyveres konfliktust kezdeményezett, aminek halálos áldozatai lettek. Ebben az akcióban üzemeink dolgozói nem vettek részt, ami a munkástanácsainknak köszönhető. Ezután néhány nap alatt sikerült normalizálni a helyzetet.

Nekünk még volt annyi erőnk, hogy arra kényszerítsük az új hatalmat, vonja be a volt területi és üzemi munkástanácsok vezetőit az újjáalakuló tanácsok vezető testületeibe. Ezzel másodszor kellett elismernie – ha átmenetileg is –, hogy nem voltunk ellenforradalmárok, hazaárulók.

Ezek után ki tudja, hogyan számoltak el lelkiismeretükkel, miután hamis vádakkal, saját törvényeiket is sárba taposva börtönnel, utána több évtizedes másodrendű állampolgársággal fizettek konszolidáló tevékenységünkért, amit ők képtelenek voltak megtenni. A tűzből mi kapartuk ki a gesztenyét, amit ők fogyasztottak el úgy, hogy még a zsiványbecsületet is sutba dobták.

★★★

1956 előtt, alatt és után volt – a borsodi lakosság által helyeselt és támogatott – más út annál, mint amelyet kényszerből végig kellett járni az országban másutt.

A miskolci-borsodi más út végigjárásához tetteikkel bizonyító, tiszta magán- és közéletű vezetők kellettek, akiknek kezéhez nem tapadt vér és közpénz, akik meghallották és megszívlelték választóik szavát, tudtak és mertek nemet is mondani, ha arra szükség volt, és a demokrácia íratlan törvényét betartva tisztelték, alkalmazták a toleranciát. Miskolc és Borsod megye lakossága ezért fogadta el, védte és támogatta őket. Ezért nem volt szükség ehhez az úthoz semmiféle retorzióra sem 1956 előtt, sem október 23. után.

Ez a tanulság talán-talán ma is hasznosítható lehetne.

Az elmondottak az én főhajtásomat és a miskolci-borsodi sorstársaimét is jelenti Nagy Imre és valamennyi 56-os mártír emléke előtt, akik – Dosztojevszkij szavaival – eltávoztak, de fényük itt maradt, akikkel együtt tettük a magunk dolgát, mindig kizárólag a választóink érdekeit szolgálva úgy, ahogyan mártírjaink is küzdöttek életük utolsó percéig, példamutatóan.

Úgy vélem, az elmondottak után felmerül a kérdés: *Miért nem járták a mi utunkat másutt is, főleg Budapesten, ha Miskolcon, Borsodban rá lehetett lépni erre az útra?* Erre a történészeink adhatnak hiteles választ. Tisztelettel kérem őket, tegyék meg ezt.

Boross Péter

Nagy Imre a Nemzeti Panteonban

Nagyon nehéz azonos tárgykörben egymás után előadásokat tartani úgy, hogy az érdeklődést fenntartsuk. Az előttem elhangzott színvonalas előadások szónokait köszönet illeti.

Én egy másik dimenzióban emlékezem erre a jeles évfordulóra. 1989. június 16-ra, annak egész napos eseménysorozatára, a televíziós közvetítésre emlékezve úgy gondolom, a tamáskodókat is meggyőzte arról, hogy nem lesz ismét november 4-e! Mert egész addig ott lappangott ez az aggodalom, elsősorban korosztályom, az akkori hatvanasok körében. Tehát ennek a demonstratív megjelenítésnek volt olyan lélektani, az aggodalmaktól megszabadító hatása, amely – azt hiszem – önmagában a legnagyobb jelentőségűvé teszi ezt a napot az elkövetkező időszak alakulása szempontjából.

Az elkövetkezendőkben történelmi dimenzióba kívánom helyezni Nagy Imrét, sorsát és az eseménysort.

Másfélszáz év telt el azóta, hogy ezt megelőzően ilyen galád kivégzés történt Magyarországon. Másfélszáz év. Ez a másfélszáz év a nemzet alakulása, sorsa, akkori jelene és későbbi jövője szempontjából, a nemzeti karakter alakulása szempontjából, az abban közreműködő személyek sorsa szempontjából egy folyamatként is szemlélhető.

Keserű volt ez a történelem! Vesztett szabadságharcok és vesztett háborúk időszaka. Mindez a trianoni traumával ránehezedett a lelkekre is és meghatározta a nemzet sorsát is. Úgy hiszem, jól illusztrálja ezt a magyar miniszterelnökök sorsa. Ki is volt az első? Batthyány Lajos. Sortűzzel végeztek vele. Tisza Istvánnal mi történt? Merénylet áldozata lett. Bethlen Istvánnal mi történt? Jelentkezett a szovjet hatóságoknál, hátha szükség van rá, moszkvai börtönbe került, és pontosan nem ismert időpontban életét vesztette, azt hiszem, nem kell sok fantázia, hogy miért. És mi történt Nagy Imrével? Kivégző osztag elé kerül, fölakasztják. Véletlen ez a sorozat? Teljesen elszakítható és egyenként, a többitől függetlenül szemlélhető, hogy miért alakult így ez a sorozat és miért lett a nemzet szempontjából is ez a traumatikus következménye a mögöttünk hagyott időknek.

Én úgy hiszem, hogy amikor egy nemzet balsorsa történelmi folyamatban látható, akkor bizonyos logikákat, személyi magatartásokat és következményeket össze lehet mérni egymással. A kérdés az, hogy vajon Bethlen István vagy Tisza István és Nagy Imre azonos mércével mérhető? Hát természetesen nem. Teljesen más felfogás, más filozófia, más kötődés és sok minden más. De egyben igen, hisz Batthyánynak nem kellett volna 1849 januárjában Windischgrätzhez mennie fegyverszünetért, hanem el kellett volna hagynia az országot. Tisza Istvánnak, miután személyzetét is elbocsátotta, nem kellett volna egyedül ajtót nyitnia, mert számíthatott volna rá, hogy az történik vele, ami történt. És Bethlen István komolyan gondolhatta, hogy őneki még szerepet szánnak? Azt gondolta. Azt gondolta, mert a kötelességérzet, a becsület és az önértékelés erre késztette. Véleményem szerint egy mércével mérhető ez a fajta önfeláldozás, hogy helyemen maradok, nem bújok el, felszólításra sem tagadom meg önmagamat és ismerem el az újonnan, szovjet szuronyokkal pozícióba helyezett kormányt, hanem vállalom a halált.

Van ennek valami szép pátosza. Ez az a magyar küldetés, amely oly sok áldozatot hozott történelmünk során, mely magyarázatot ad arra, hogy megmaradtunk. Mert megmaradtunk ezeken a példákon. Nemzeti ünnepek és nemzeti gyásznapok sorakoznak egymás után. Március 15-e, május utolsó vasárnapja, azaz a hősök napja, június 16-a, augusztus 20-a, október 6-a, október 23-a s november 4-e. Micsoda zaklatott történelemről ad ez fényképet! És ebből egy kivételével ebben a másfélszáz évben történt eseményekre emlékezünk. Csodálkozunk azon, hogy az a sokféle lelki és atmoszferikus ambivalencia, amelyik megjelenik az ország közéletében, ilyen történelmi múlt után talán magyarázatot kaphat. Nekem személyesen – sohasem titkoltam – Nagy Imre politikai állásfoglalása mindig rendkívül idegen volt. Azt kell mondanom, a másik oldalon álltam egész életemben, állok ma is. De a magyarságért, a magyar nemzetért hozott személyes áldozat heroizmusa felülírja ezeket a világnézeti eltéréseket. S ebben a Panteonban egymás mellett a helye, bármily hitet vallott korábban, minden olyan nagynak, akinek egy adott időpontban a nemzet sorsa és önbecsülete fontosabb volt, mint saját élete.

Nagy Imrével kapcsolatban engedjék meg némi személyes kötődés elmondását. Én somogyi vagyok, apám abban az évben született, amikor Nagy Imre és ugyanabban a gimnáziumban érettségizett, ahol Nagy Imre is tanult. Visszaemlékezem a korabeli híradó tudósításaira, visszaemlékezem filmeken megjelenő arcára, amely – talán némi elfogultsággal mondhatom –,

hogy nagyon „somogyias" volt. Emlékezem hangjára, abban az én érzékeny fülem a szűkebb hazám árnyalatait vélte mindig felfedezni.

Gondoljuk végig, ki iránt is koncentrálódott a gyűlölet a 40-es évek végétől? Rákosi, Gerő, Révai, Farkas. Rajk is ide tartozott, de tudjuk, mi lett a sorsa. És akkor megjelent Nagy Imre a közéletben. Volt belügyminiszter, volt begyűjtési miniszter, meglehetősen nehéz posztok voltak, és mégsem irányult személye ellen ellenszenv és gyűlölet. Tudni lehetett, érezni lehetett messziről is, a párt titkos burkain keresztül is, hogy valami más történik vele.

Egy nemzet lélegzett fel 1953-ban, amikor miniszterelnök lett. Beállt volna a demokrácia '53 után? Már nem volt „államvédelem"? De igen, volt. Csakhogy! Mit kapott a falu? Mit szóltak ehhez a kitelepítettek, az internáltak és nagyon sokan, akik ártatlanul ültek valahol börtönben? És mit jelentett az, hogy az országgyűlési közvetítéseken egy ilyen tónusú személyiség jelent meg, kiváltván az általános bizalmat?! És szinte csodálni sem lehetett azt – emlékszem baráti beszélgetésekre –, hogy ez nem tarthat így sokáig, ezt nem engedik sokáig. És mi történt körülbelül másfél év múlva? Visszajött Rákosi Mátyás. Mit értek el vele? 1956-ot! Mert amikor mennie kellett, akkor is egy Gerő Ernővel pótolták. Micsoda politikai vakság, micsoda korlátoltsága egy terrorrendszernek, amelyik nem lát az orránál tovább. És akkor jöttek a börtönévek. És még egyszer hangsúlyozom, a Nemzeti Panteonba került egy személyiség, aki korábban Moszkvában volt, kommunistának vallotta magát, valami másfajta szocializmust akart, amiről tudjuk, lehet, hogy naiv szándék volt, de benne volt a kétely a meglévővel szemben.

Úgy gondolom, nagyon sokan rendültünk meg bírái előtt mondott, máig idézett mondatain, amelyek lényege az volt, hogy „a gyilkosaim ne rehabilitáljanak!" Mennyi előrelátás, mennyi tudatosság, mennyi felismerőkészség volt ezekben a mondatokban, mikor a halál és az akasztófa árnyékában állt.

Nem tudunk annyi nemzeti ünnepet és gyásznapot egyforma intenzitással ünnepelni, mint amennyit nekünk a történelem adott és kirótt ránk. De ez az a nap, amelyiknél sokadszor emeljük fel a hangunkat, mert az egész magyar televíziózás súlyos mulasztása folytán az emberek nem rendelkeznek megfelelő tudással róla. Mert egy hős előtt kell tisztelegni ezen a napon – még egyszer mondom –, aki felmutatta a heroizmus minden gyönyörűségét. Remélem, egyre inkább így lesz!

Kósa Ferenc

A magyarok vére

Ahhoz a nemzedékhez tartozom, amely gyermekfejjel bár, de megélte a világháborút, amely 1956-ban, a forradalom napjaiban vált nagyhirtelen felnőtté és amelyet emiatt ötvenhatos nemzedéknek is neveznek. Való igaz: nemzedéktársaim közül sokan vesztették el az életüket a harcok és a megtorlások idején egyaránt… Ami engem illet: sokmindent láttam, megéltem és talán meg is értettem abból, ami a forradalom forgatagában történt. A harcokban viszont nem vettem részt – így hát nem tekintem magam sem a forradalom hősének, sem a forradalom áldozatának. Csupán egy névtelen halandó volnék a többmilliónyi sokaságból, vagyis a magyar népből. 1956-ban tizenkilenc éves voltam és Nyíregyházán, a szülővárosomban éltem. A forradalom kitörése után – miként más magyar városok lakói – mi, nyíregyháziak is minden áldott nap összeverődtünk a város főterén, és hangszórókon át hallgattuk a rádió híradásait. Reménykedve és aggodalommal figyeltük mindazt, ami Budapesten és az országban történik.

Minél inkább kiteljesedett a forradalom, annál pontosabban érzékeltük, hogy történelmi időket élünk: nemzeti és társadalmi létezésünk legfontosabb kérdései dőlhetnek el, akár időtlen időkre is – tehát a sorsunk a tét. 1956-ban föltámadt bennünk az 1848-as forradalom emléke is, nemzedékünkben éppoly kemény és végletes kérdések kristályosodtak ki, mint hajdan a márciusi ifjakban:

Lesz-e rabság helyett szabadság?

Lesz-e vérontás helyett béke?

Lesz-e diktatúra helyett demokrácia?

Lesz-e szabad és független Magyarország?

Lesz-e felelős nemzeti kormány?

Lesz-e az országnak olyan vezetője, akiben maradéktalanul megbízhatunk, aki kész teljesíteni a forradalom, vagyis a magyar nép követeléseit?

Ilyen és ezekhez hasonló kérdések feszültek bennünk, mígnem elkövetkezett az a várva várt nap, amikor Nagy Imre, Magyarország miniszterelnöke,

szinte valamennyi kérdésünkre választ adott. Ha jól emlékszem, aznap éppen vasárnap volt. Délelőtt – szokás szerint – összeverődtünk a Kossuth téren, hallgattuk a rádió híreit, latolgattuk a várható politikai fejleményeket. A rádióban ismertették az előző napon megalakult nemzeti kormány összetételét. Többször is megismételték, hogy a fővárosnak élelemre, gyógyszerekre és vérre van szüksége. A városháza erkélyéről a forradalom helyi vezetői szóltak hozzánk. Őket már a város népe választotta, mégpedig kizárólag emberi-erkölcsi szempontok szerint: szabadon és demokratikusan. Valamennyien köztiszteletben álló, talpig tisztességes emberek voltak. Beszédeikben nemzeti összefogásra, honfitársaink életének megóvására és emberi méltóságának tiszteletben tartására intettek minket. Hamis szavakat, hazug mondatokat nem hallottunk tőlük. Azt kérték, aki teheti, adjon vért és küldjön élelmet a főváros népének és kórházainak. Hamarosan és szakszerűen megszervezték a véradást, és fölsorakoztak az élelmiszereket szállító teherautók is. A város népe pedig hordani kezdte az ennivalót. Kenyeret, krumplit, kolbászt, sonkát, káposztát – kinek amije volt. Sose felejtem el: egy hárászkendős néni imára kulcsolt kezei közt két fehér galambot hozott… Sokan adtunk vért. Mi, a város fiataljai, leginkább a teherautók körül tüsténkedtünk; segítettünk az adományok elhelyezésében. Rácz tanár úr, aki sokunkat tanított történelemre, önkénteseket kért közülünk, akik vállalják, hogy a teherautókat fölkísérik Budapestre, és a rakományokat eljuttatják a főváros kórházaiba. Természetesen én is azonnal jelentkeztem. Csak azt kértem, hogy hazamehessek elköszönni szüleimtől. A teherautók este indultak. Megígértem: másnap még sötétedés előtt visszatérek…

A téren talán tízezren lehettünk. Délben, amikor megkondultak a város harangjai, valamennyien énekelni kezdtük a Himnuszt. Kelet felől – napok óta – szinte szakadatlanul özönlöttek a szovjet tankok. Kőhajításnyira a városházától, éppen a Kossuth tér sarkánál kanyarodtak Debrecen, illetve Budapest felé. Tízezer ember éneke és a harangok zúgása összevegyült a tankok dübörgésével és a lánctalpak csikordulásával. A disszonáns hangzavar szinte a velőnkig hatolt. Az irdatlan hadigépezet vonulása láttán nem gondolhattunk másra, minthogy ezek a tankcsordák azért csörtetnek hazánkba, hogy könyörtelenül vérbetiporják a forradalmunkat.

Délután a rádióban Nagy Imre, Magyarország miniszterelnöke szólt a magyar néphez. Nyugodt és megfontolt hangon beszélt. Hazánk tragikus helyzetében próbálta bennünk tartani a lelket. Minden szava azt sugallta, hogy szívvel-lélekkel velünk érez, a forradalom oldalán áll, a magyar nép és a magyar nemzet létérdekei szerint cselekszik. Emlékezetes beszédében

a forradalmat a magyar népet eggyé forrasztó nemzeti demokratikus mozgalomnak minősítette. A forradalom célját a nemzeti függetlenség és szuverenitás, valamint a társadalmi, gazdasági és politikai demokrácia mielőbbi megteremtésében határozta meg. Az általa létrehozott kormányt a nemzeti egység, a függetlenség és a szocializmus eszméi iránt elkötelezett kormánynak nevezte, amelynek szilárd elhatározása, hogy a népakarat igazi kifejezőjévé váljon. Beszédében ismertette a nemzeti kormány első intézkedéseit. Mindenekelőtt azt, hogy a további vérontások megszüntetése és a békés kibontakozás biztosítása érdekében a kormány elrendelte az általános és azonnali tűzszünetet, megállapodott a szovjet kormánnyal, hogy a szovjet csapatok azonnal megkezdik kivonulásukat Budapestről; tárgyalásokat kezdeményezett a szovjet haderők teljes visszavonulásáról… Bejelentette, hogy a kormány elrendelte az Államvédelmi Hatóság megszüntetését, március 15-ét pedig nemzeti ünneppé nyilvánította. Végül a lehető leghatározottabban hangsúlyozta: senkinek semmiféle bántódása nem eshet amiatt, hogy részt vett a forradalom fegyveres harcaiban.

Nagy Imre történelmi jelentőségű mondatait megrendülten hallgattuk. Úgy éreztük, a szívünk szerint beszélt és szinte valamennyi bennünk feszülő kérdésre igennel válaszolt. Elhitette velünk, hogy győzött, vagy legalábbis győzhet a forradalom. Szavai katartikus erővel hatottak ránk. Személy szerint rám is. Elszántságot teremtett a szívemben és világosságot a fejemben. Megértettem: a tankok az életünkre törnek, Nagy Imre pedig az életünket védi. Így hát korántsem véletlen, hogy éppen akkor és ott fogant meg bennem az a szándék, hogy közéleti gondolkodásomat mindenekelőtt Nagy Imre emberi és nemzeti léptékű politikai nézeteihez igyekszem igazítani: tehát magyar emberként hűséges akarok lenni a népemhez és a nemzetemhez és emellett elkötelezettséget vállalok a valóban demokratikus és valóban szocialista eszmék iránt is. Miként akkor és ott értettem meg azt is, hogy jelen helyzetünkben immár nem csupán egy maroknyi nép szabadság iránti vágya áll életre-halálra szemben a világ talán legerősebb katonai hatalmával, hanem az igazság a hazugsággal és az emberség az embertelenséggel.

Nagy Imre beszédére imával válaszoltunk. Néhány barátomat arra biztattam, kezdjük el mondani a Szózat első versszakait. Nem énekelni, hanem szépen, halkan, imaszerűen mondani, miként a Miatyánkot… Így hangzott:

„Hazádnak rendületlenül
Légy híve, oh magyar;
Bölcsőd az s majdan sírod is,
Mely ápol s eltakar.

A nagy világon e kívül
Nincsen számodra hely;
Áldjon vagy verjen sors keze:
Itt élned, halnod kell."

Az életem legszentebb pillanatai közé tartozik, amikor a nyíregyházi Kossuth téren tízezer ember elimádkozta a Szózatot. Akkor és ott mintha egyszerre dobbant volna a szívünk. Embereknek és magyaroknak éreztük magunkat.

Amikor otthon elmondtam a szüleimnek, hogy sürgősen indulnom kell Pestre, mert vért és élelmet viszünk a kórházakba, szegény anyámnak könnybe lábadt a szeme. Kérve kért, szinte könyörgött, maradjak otthon. Apám is gondterhelten könyökölt a konyhaasztalnál; ő is megpróbált marasztalni. Azt mondta: ne menj fiam sehová, mert hamarosan háború lesz. Netán még világháború is lehet. Nézd csak meg: hiába tárgyalt Nagy Imre az oroszokkal, ezek a tankok nem kifelé mennek az országból, hanem befelé jönnek… Öt nap óta éjjel-nappal, szinte megállás nélkül. Mit gondolsz, miért jönnek ide? Azért, mert háborút akarnak… Azon kívül nem lehet sót kapni. Tegnap lejártam a lábamat, de az egész városban sehol sem találtam… És már csak az én életemben is két világháború kezdődött úgy, hogy a boltokból eltűnt a só… Azt mondom neked fiam: ne játszadozz az életeddel, mert csak egyetlen egy van belőle. Ha elveszíted, nincs helyette másik... Apám intő szavaira csöndesen, de határozottan válaszoltam. Azt mondtam: nem játszadozni megyek, apám, hanem segíteni: vért viszek, meg kenyeret. És ha az isten is úgy akarja, holnap estére már haza is jövök… A szüleim jól ismerték a konokságomat – hiszen talán éppen tőlük örököltem –, megérezték, hogy erre az útra már elszántam magam, így hát további vita nem volt köztünk. Anyám a köténye sarkával letörölte a könnyeit, aztán vacsorát készített. A tankok közeli dübörgésétől rengett alattunk a föld, rázkódtak a falak és zizeregtek az ablakok. Még a lebbencsleves is remegett a tányérban. Apám nem evett. Fejét gondterhelten az ökleire támasztotta és hallgatagon nézte a leves remegését. Látszott rajta, hogy a gondolatai messze-messze, valahol a harmadik világháború környékén járnak. Amíg kanalazgattam a lebbencslevest, anyám előhozta a pulóveremet, a viharkabátomat és a télire való bárányből kucsmámat, nehogy megfázzak az úton. Anyai aggodalma jogos volt: akkoriban, október vége felé már igencsak hűvösek voltak az éjszakák. A kapuban apámmal keményen kezet fogtunk, anyám pedig magához ölelt és a lelkemre kötötte: akármi történik is a világban, fiam, fegyverhez ne érintsd a kezed, mert írva van: aki fegyvert fog, az fegyver által vész el… Megígértem, hogy a kérését teljesítem. Az ígéretemet be is tartottam.

Mire visszaértem a Kossuth térre, a teherautók zsúfolásig megteltek és készen álltak az indulásra. Mielőtt elindultunk volna, mindannyian kaptunk egy-egy piros-fehér-zöld karszalagot, meg egy puskát. Én a karszalagot elfogadtam, a puskát viszont nem vettem át. Fölkapaszkodtam a teherautó hátuljára, befészkeltem magam a kenyerek és a krumpliszsákok közé és amolyan „lesz, ami lesz" alapon nekivágtunk az éjszakának. Úttalan utakon zötykölődtünk, mert a főbb útvonalakon a szovjet tankok vonultak az ország szíve felé és őszintén szólva nem akartunk velük találkozni.

Másnap hajnalban érkeztünk Budapestre. A teherautóink szétszéledtek; ki-ki próbálta megközelíteni a maga úticélját. A városban viszonylag csönd volt, már életbe lépett a tűzszünet. Néha-néha hallottunk csak egy-egy távoli fegyverropogást. Az utcákon súlyos és véres harcok nyomait láttuk. Kiégett tankok, szétlőtt teherautók, felborított villamosok, kockakövekből emelt barikádok között kóválygotunk, mire nagynehezen eljutottunk az Üllői út környékére és megálltunk egy kórház bejáratánál. A kaput orvostanhallgatók őrizték. Az egyik karjukon nemzeti színű, a másikon vöröskeresztes karszalagot viseltek, a vállukon puskát. Elmondtam nekik, honnét jöttünk és mijáratban vagyunk. Kinyitották a kaput és beengedtek bennünket a kórház udvarára. Hamarosan tucatnyi egyetemista sürgött-forgott a teherautó körül, segítettek lerámolni a rakományunkat. Az ennivalókat a konyha környékére, a lezárt vöröskeresztes ládákat – amelyekben a vért és a gyógyszereket szállítottuk – egyenest a sebészeti épületbe vitték. A rámolás vége felé odajött hozzám egy medika. Átszellemült arcú, fényes szemű, szinte légies lény volt. Azt mondta: isten ellen való vétek volna, ha üres kézzel, vagyis üres teherautóval térnénk haza, hiszen a kórház pincéje telis-tele van elesettekkel, akik közül sokan az ország keleti részéből kerültek a fővárosba. Ezek a fiúk és lányok – egyetemisták, gyári munkások, sorkatonák – az életüket áldozták a szabadságunkért; megérdemlik, hogy hazakerüljenek a szüleikhez, a családjaikhoz. Az isten se bocsátaná meg nekünk, ha nem lennének emberhez méltó módon eltemetve. A medika meghitt szavait szó nélkül tudomásul vettem és megígértem neki, hogy a halottainkat hazaszállítjuk. Erre azt mondta: köszönöm neked testvérem, nagyon-nagyon köszönöm! Azt feleltem: örvendek, hogy a testvérednek szólítottál, de nincs mit megköszönnöd, hiszen amit teszünk, az természetes dolog – nem jár érte köszönet. A medika rámnézett, átfényesedett a tekintete, majd odalépett hozzám, megölelt és hosszasan magához szorított. Testét is, lelkét is átengedte az ölelésnek, mintha szerelmesek volnánk egymásba. Pedighát csak akkor láttuk egymást először. Annyira megigézett a szemével és annyira

forró volt az ölelése, hogy a nevét is elfelejtettem megkérdezni. Magamban máig úgy nevezem őt: Antigoné – mert számomra ő volt és ő is maradt a forradalom Antigonéja. Szeméből belülről fakadó fények sugároztak: a forradalom felejthetetlen fényei…

A teherautó vezetője kiterítette Magyarország térképét a motorház tetejére és bejelölte, milyen útvonalon megyünk hazafelé. Antigoné, vagyis a medika, bólogatott és intézkedni kezdett. Először is a kórház kertjéből lehullott faleveleket hozatott és arasznyi vastagságban szétterítette a teherautó platóján. Erre – mint mondta – azért volt szükség, hogy a hepe-hupás utakon a holttestek ne vergődjenek, ne verdessék fejüket a teherautó csupasz platójába, hanem nyugodtan pihenhessenek a faleveleken… Ezt követően a pincében kiválogatták, és hordágyakon felhozták a szállítandó holttesteket és szépen, sorjában a falevélre fektették őket.

A harcok során elpusztult fiúk és lányok átvérzett zászlókkal voltak letakarva. A nyakukban madzagon kockás irkalap lógott, arra volt felírva a nevük és a címük… A torkom is, a szívem is összeszorult. Röstelltem volna, ha Antigoné szeme láttára elérzékenyülök. Odább ódalogtam és leültem egy kerti kőre. Tenyerembe temettem az arcom, és azon töprengtem, miként fogom átadni ezeket a holttesteket a szüleiknek… Mit mondok majd nekik? Egyáltalán: lesz e bennem elegendő lelkierő ahhoz, hogy a várhatóan gyötrelmes és tragikus pillanatokban férfiemberhez méltó módon viselkedjem? Kétségeimtől nehezen szabadultam, hiszen akkoriban a lelkem szerint még csak egy közönséges kamasz voltam és ahhoz, hogy férfiként is helytálljak – előbb még felnőtté kellett válnom.

Akkor és ott, a kerti kövön üldögélve egy különös, már-már mítosz értékű történés tanúja lehettem. Onnét láttam, amint a kórház bejáratánál megállt egy szekér. Leszállt róla egy barázdált arcú, fehér bajszú, idősebb férfi. Sötét kucsmát, rövid kabátot, gallér nélküli fehér inget és csizmát viselt, mint a Tisza környéki parasztemberek ünnepnapokon. A szekér hátuljából a ponyva alól leemelt egy kishordót, odavitte a vaskapuhoz, letette az egyik fegyveres őr lábai elé és így szólt:

– Ez vér…Vigyék oda, ahol szükség van rá.

– Milyen vér? – kérdezte döbbenten a fegyveres fiú.

– A mi vérünk – mondta a parasztember, majd hozzátette: hallottuk a rádióban, hogy a kórházakban hiányzik a vér. Így hát összejöttünk néhányan, megvágtuk az ereinket és beléeresztettük ebbe a hordóba…

– Dehát ez a hordó nem tiszta – mondta az egyetemista.

– Kikéneztük rendesen és ki is mostuk tiszta vízzel – felelte az idősebb férfi.

– Na de hát a vércsoportok – kezdte volna magyarázni a leendő orvos, de mint akinek váratlanul összegabalyodik a nyelve, elakadtak a szavai.

– Haza pedig nem viszem! Azért hoztam, hogy használják, vagy legalábbis értsenek belőle… No, isten megáldja magukat! – mondta végül a parasztember, majd föllépett a szekérre és két fekete lovával elindult arrafelé, amerről jött.

A fegyveres fiú valameddig még nézte, nézte, nézegette ezt a kishordót, aztán hirtelen úgy összecsuklott, akár egy collstok. A társai lehajoltak hozzá, néhány szakszerű pofonnal igyekeztek magához téríteni és talpra állítani. A fiú azonban továbbra is csak támolygott. Látszott rajta, hogy ez a hordónyi vér igencsak kizökkentette őt a valódi világból. Belekapaszkodott a vaskapuba, homlokát a rozsdás rácsokhoz támasztotta és megpróbálta megérteni, mi is történt vele…

Nem tagadom: az én fejemben is zakatolni kezdtek a gondolatok. Hazafelé menet, kiterített nemzedéktársaim mellett üldögélve én is megpróbáltam belegondolni, milyen világba születtem, miféle sors várhat reám, miként kellene végigélnem a magam egyetlen életét, amely éppenhogy csak elkezdődött és íme máris fölöttébb mulandónak látszik. Arról, hogy mi mindent éltem meg, amikor nemzedéktársaim holttestét átadtam szüleiknek, családjaiknak, ez alkalommal nem szólhatok, mert ahhoz nem percekre, hanem napokra volna szükség… Valamit azonban még megemlítenék. Éjfél elmúlt már, amikor hazaértem, de még nem hajnallott. Anyám a konyhában várt. Az éjjeli lámpa fényénél olvasgatta a Bibliát. Amikor átöleltük egymást, éreztem, nagy kő esett le a szívéről. Megmelegítette a maradék lebbencslevest és elém tette. A tankok ugyanúgy dübörögtek, mint az előző napokban. Amint rápillantottam a remegő levesre, belémvillant, hogy vasárnap este óta egy falatot sem ettem és egyetlen percet sem aludtam. Nem volt rá időm. Fontosabb dolgok történtek velem, mint az evés és az alvás. József Attilával szólva: világosodni kezdett lassacskán az elmém… Mintha kezdtem volna rátalálni létezésem lehetséges céljaira. Mintha a forradalom számomra szent pillanataiban nem csak felnőttebbé, hanem emberebbé is váltam volna…

Aznap éjjel az igazak álmát aludtam. A következő napokban több alkalommal is jelentkeztem kocsikísérőnek – így hát többször is ingáztam Nyíregyháza és Budapest között. Vittük a vért, meg az ennivalót, és hoztuk haza a halottainkat. Ilyenformán én a forradalom önkéntes és névtelen napszámosa lettem. Illő tisztelettel és kellő alázattal szolgáltam élőket is, holtakat is. Nem madártávlatból, hanem emberközelből láttam a forradalom történéseit. Adtam is vért, vittem is vért – de vért nem ontottam. Sem a magamét,

sem a másokét. A forradalom hőseihez és vértanúihoz képest tehát szinte semmit sem tettem. Ennek ellenére a lelkem legmélyén él bennem a hit, hogy a forradalomért – legalábbis erkölcsileg – én is tettem valamit. Máig is úgy érzem, a forradalom az életem legfontosabb eseménye volt. Mindazok az élmények, amelyeket a forradalom idején átéltem, áthatották a gondolkodásomat, meghatározták a sorsomat, a filmes pályafutásomat, a közéleti tevékenységemet, vagyis: az egész életemet. Akár akarom, akár nem, meghatározzák még ezeket az esendő szavakat is, amelyek itt és most, ezen az emlékülésen kiszakadnak belőlem… De bármilyen szerény is volt az én személyes szerepem a forradalom formálásában, mindazért, amit a forradalom idején tettem és mindazért, amit nem tettem, isten és ember előtt tiszta lelkiismerettel vállalom a felelősséget.

Utószó

Kedves Barátaim! Kérem, engedjék meg, hogy végül szóljak néhány szót a forradalom utóéletéhez kötődő emlékeimről is. A sorsom úgy alakult, hogy 1958 őszétől a Színház és Filmművészeti Főiskola hallgatója lettem. A Tízezer nap c. diplomafilmemet 1963-ban készítettem. Ebben a filmben van néhány fontos jelenet, amely 1956 októberében játszódik, és amelyben a forradalmat forradalomnak neveztem. A filmet azonnal betiltották. A korabeli hatalom elrendelte, hogy a forradalom szót vágjam ki a filmből és az ellenforradalom szót használjam helyette. Én azonban megmakacsoltam magam és ezt a nyilvánvaló történelemhamisítást megtagadtam. Úgy gondoltam: mindazok után, amit 1956 őszén megéltem, nem lehetek hűtlen a forradalomhoz. Diplomát nem kaptam, a filmemet pedig páncélszekrénybe zárták. Közölték: ha ragaszkodom a forradalom szó használatához, Magyarországon többé nem készíthetek filmet. Néhány éven át tehát szembe kellett néznem azzal a rideg ténnyel, hogy konokságom miatt vége szakadhat filmes pályafutásomnak és egyetlen árva szóra rámehet akár az egész életem.

1967 tavaszán váratlan dolog történt: a Tízezer napot meghívták a Cannes-i filmfesztiválra. Úgy látszik, konokságom híre nemcsak a magyar filmszakmában terjedt el, hanem valamilyen úton-módon eljutott Párizsba is. Állítólag a francia kulturális kormányzat jegyzéket juttatott el a magyar kulturális kormányzathoz, amelyben az állt, hogy ha nem ezt a filmet küldik a Cannes-i fesztiválra, akkor a továbbiakban a magyar filmek részvételére a franciák nem tartanak igényt. A Tízezer nap Cannes-ban megkapta a Grand Prix de la Mise en scène-t, vagyis a rendezésért járó nagydíjat. Meglehet:

ezt a magas elismerést nem is annyira a rendezésért, mint inkább a forradalom iránti hűségemért kaptam. Ilyenformán talán nem is teljesen érdemtelenül…

A Tízezer nap párizsi bemutatója alkalmából francia barátaim a vetítés előtt felolvasták Albert Camus „A magyarok vére" c. írását, amelyet a Nobeldíjas francia író az 1956-os forradalom tiszteletére írt. Néhány jellemző mondatot idézek Camus írásából:

„A magyar vér oly nagy értéke Európának és a szabadságnak, hogy óvnunk kell minden cseppjét… A legázolt, bilincsbe vert Magyarország többet tett a szabadságért és az igazságért, mint bármelyik nép a világon az elmúlt húsz esztendőben… Sok magyar vérnek kellett elhullnia… A magára maradt Európában csak úgy maradhatunk hívek Magyarországhoz, ha soha és sehol el nem áruljuk, amiért a magyar harcosok az életüket adták és soha, sehol – még közvetve sem – igazoljuk a gyilkosokat… Nehéz minékünk méltónak lenni ennyi áldozatra…"

Semmi kétség: Camus ezekkel a mondatokkal világtörténelmi rangra emelte a forradalmunkat. Írását a szívem fölött, az ingem alá rejtve csempésztem át a határon és azóta is ereklyeként őrzöm…

Az a filmdokumentum, amely Nagy Imrének az utolsó szó jogán elmondott szavait rögzíti, 1989-ben kikerült a szigorúan őrzött páncélszekrényből és láthatóvá vált. Mindazok, akik ezt a filmdokumentációt látták, meggyőződhettek arról, hogy Nagy Imre nem csupán hűséges maradt a forradalomhoz, hanem tudatosan vállalta a vértanúságot is. A halálos ítéletet igazságtalannak tartotta, kegyelmet nem kért, sorsát a nemzet kezébe ajánlotta. Mindezt csöndes, nyugodt, de határozott hangon tette, mintha az lenne a világ legtermészetesebb dolga, hogy valaki az igazságért, önmaga tisztességének és emberi méltóságának megőrzéséért föláldozza az életét. Nagy Imre tehát a lehető legmagasabb rendű erkölcsi törvények szerint cselekedett. Politikai tevékenységét erkölcsi helytállással hitelesítette. Ezáltal nemcsak a magyar, hanem az egyetemes emberi történelem legkiválóbb személyiségei közé emelkedett. A legtöbbet tette, amit egy ember megtehet: az életét áldozta az igazságért.

Húsz esztendővel ezelőtt a történelem igazságot szolgáltatott. Kikényszerítette, hogy Nagy Imre és mártírtársai sorsukhoz méltó végtisztességben részesüljenek és emberhez illő módon, arccal az ég felé legyenek eltemetve. Újratemetésük napján a budapesti Hősök terén és országszerte éppoly katartikus érzések és gondolatok támadtak bennünk, mint a forradalom legszentebb pillanataiban. Sokunkban föléledt a remény, hogy miként a

forradalom idején, ismét emelkedő nemzetté válhatunk. A sors végre-valahára kegyes volt hozzánk: reális lehetőséget kínált nekünk arra, hogy egy minden eddiginél emberibb, szabadabb és igazságosabb társadalmat teremtsünk – mégpedig véráldozat nélkül, az emberi életek tiszteletben tartásával. Történelmünk során talán még sohasem voltak ennyire kedvező esélyeink.

Föl kell tennünk a kérdést: vajon az elmúlt húsz évben éltünk-e ezzel a kivételes történelmi lehetőséggel? Szerény véleményem szerint: nem. Számtalan oka lehet annak, hogy a kínálkozó történelmi esélyeinket eltékozoltuk. Az okok föltárása a történészek és más, társadalomtudományokhoz értő szakemberek dolga lesz. Én csupán egyetlen okot említenék: úgy vélem, az ország jelenlegi válságos helyzetének az egyik legfőbb oka az, hogy a politikusaink túlnyomó többsége – tisztelet a kevés kivételnek – hűtlenné vált a forradalom szellemi-erkölcsi és politikai hagyatékához. A jelenlegi politikai erők hatalomért folytatott harca maga alá temette az erkölcsi megfontolásokat. A morális demokrácia – amelyet Bibó István, Nagy Imre nemzeti kormányának államminisztere az európai társadalomfejlődés értelmének és végső céljának nevezett – sajnálatos módon kívül esik a jelenlegi politikai pártok érdeklődési körén. Mélyen jellemzi közállapotainkat, hogy hazánkban nincs ma olyan politikai erő, amely Nagy Imre személyét, erkölcsi-politikai hagyatékát a zászlajára tűzné. Az ún. jobboldal azért nem, mert Nagy Imre közismerten baloldali eszmékhez kötődött. Az ún. baloldal pedig azért nem, mert sehogy sem fér a fejükbe, hogy Nagy Imre demokratikus és szocialista elkötelezettsége mellett mindhalálig hűséges maradt népéhez és nemzetéhez is. Ezek a politikailag dilettáns és erkölcsileg minősíthetetlen nézetek nemcsak elszántan hadakoznak egymás ellen, hanem még azt a hamis látszatot is keltik, mintha nekünk, mai magyar halandóknak csakis közülük lehetne és csakis közülük kellene választanunk. Az egyik oldal büszkén bevallja, hogy a hatalom megszerzése érdekében hazudott reggel, délben és este… A másik oldal pedig szemrebbenés nélkül azt hazudja, hogy ő sohasem hazudott. Ily módon manapság minálunk demokrácia ürügyén nem az erősebb és a még erősebb igazságok versengenek egymással, hanem a bevallott és a be nem vallott hazugságok. Márpedig a hazugságok háborúja csakis szellemi zűrzavarhoz, erkölcsi meghasonláshoz és az ország romlásához vezethet. Bármennyire nehezünkre esik is, ki kell mondanunk: közéletünk jelenlegi áldatlan állapota merően ellentétes az 1956-os forradalom erkölcsi-politikai hagyatékával. Forradalmunk vértanúi nem a hazugságok szabadságáért és hatalmáért, hanem az igazságok szabadságáért és hatalmáért áldozták az életüket.

Camus „A magyarok vére" c. írásában azt kérdezte Európa és a nagyvilág gondolkodó polgáraitól: vajon méltóak vagyunk-e ennyi áldozatra? Erre a kérdésre nekünk, ma élő és gondolkodni akaró magyaroknak is válaszolnunk kell. Csöndes, nyugodt, de határozott emberi hangon, miként azt Nagy Imre az utolsó szó jogán tette… Ki kell mondanunk: méltatlanokká váltunk, mert hűtlenek lettünk a forradalom szelleméhez. Az erkölcsi emelkedés helyett a süllyedést, a morális demokrácia helyett az erkölcs nélküli demokrácia útját választottuk. Forradalmunk emlékéhez csak akkor lehetünk hűségesek és emelkedő nemzetté is csak akkor válhatunk, ha megpróbáljuk föltámasztani és minden erőnkkel védelmezni vértanúink szellemi-politikai és erkölcsi hagyatékát.

Mindezt Nagy László kristálytisztán így mondaná: az a dolgunk, barátaim, hogy „tisztának a tisztát megőrizzük és oltalmazzuk a múló időben… Ámen."

Sipos Levente

Az előzmények és a gyászünnepség lefolyása[1]

Az 1989. június 16-i temetés előzményei messzire nyúlnak vissza: az 1956. októberi forradalomig és szabadságharcig, illetve leverésükig, és az öt éven át tartó véres megtorlásig. A november 4-i második szovjet katonai invázió után a szovjet szuronyok hegyén hatalomba ültetett Kádár János hiába ragaszkodott körömszakadtáig Nagy Imre lemondó nyilatkozatának kicsikarásához, a törvényes miniszterelnök ezt nem tette meg – ezzel szinte megpecsételve saját sorsát. A Kádár-rendszer fogantatása törvénytelen volt. Megszületését erkölcsileg elfogadhatatlan politikai és jogi intézkedések kísérték. Az adott szó súlyos megszegése, „a cél szentesíti az eszközt" elv jegyében tett lépések olyan morális terhet raktak a kormányra, az MSZMP vezetőire, amelyen egyfelől a történelmi valóság feje tetejére állításával, az események jellegének meghamisításával, a forradalom ellenforradalommá nyilvánításával próbáltak könnyíteni. Másfelől azzal, hogy a feledés homályába igyekeztek burkolni a történteket, nemzeti amnéziába taszítani az embereket. A rendszer legitimációjának alapjává tehát azt tették, hogy októberben–novemberben a szocializmust ellenforradalom fenyegette, amelytől meg kellett védeni az országot. Az 1956. decemberi központi bizottsági határozatban megjelölt „négy ok" támadhatatlan ideológiai-politikai kánonná vált.

Még e hamis legitimáció jegyében is teljesen felfoghatatlanok a megtorlás méretei, a koncepciós vádak alapján elkövetett tömeggyilkosság. A politikai helyzet, a belpolitikai viszonyok alakulása nem indokolt volna páni félelmet, sorozatos példastatuálást. Igazából elsősorban bosszúhadjáratról volt szó. Persze a félelem is motiválta Kádárt és az állambiztonsági szerveket, amikor a mártíroknak még az emlékétől is tartva fenntartották azt a rendelkezést, hogy a kivégzetteket jeltelen sírba tegyék. Amit pedig a Nagy Imre-per halálra ítéltjeinek hamvaival műveltek, egyenesen gyalázatos volt.

1 Ez a tanulmány A temetés. 1989. június 16. című album (Nagy Imre Alapítvány, 2009.) bevezetőjének teljes szövege.

A forradalom és szabadságharc emlékét az 56-os emigráció évtizedeken át szabadon ápolhatta. Itthon viszont a diktatúra sikerrel halványította el a rendszer konszolidált időszakában, a hatvanas évek közepétől a hetvenes évek végéig, de búvópatakszerűen, félelem közepette sok otthonban, szűk baráti körben mindvégig fennmaradt emléke.[2] Megváltozott a helyzet az 1970–1980-as évek fordulójától, amikor recsegni-ropogni kezdtek a szovjet típusú szocialista rendszer eresztékei. Kezdtek erőre kapni az ellenzéki mozgalmak; az 1956-os örökségnek új küldetése támadt, eszméi újra politikai tartalommal telítődtek. Erre a szerepre '56 hagyománya azért volt alkalmas, mert olyan törekvéseket fejezett ki – elsősorban a diktatórikus berendezkedés felváltása a demokratikus többpártrendszerrel és a nemzeti függetlenség kivívása –, amelyek aktuálisak maradtak, megvalósításra vártak.

A formálódó demokratikus ellenzék megértette, hogy 1956 olyan tartalmat hordoz magában, amely visszhangra talál a nemzetben, olyan hívószó, amelyre rámozdul. Megértette, hogy nyilvános képviselete a legérzékenyebb pontján, Achilles-sarkán támadja meg a rendszert, megfosztja legitimációjától. Következésképpen '56 hagyományát beemelte programjába, összekötötte saját új, rendszerváltoztató követeléseivel.

A forradalom rehabilitációja – egyebek mellett – magába foglalta a több évtizedes történelemhamisítás cáfolatát, 1956 valósághű történetének bemutatását, szereplői tényleges cselekedeteinek feltárását, az igazságtételt az elítélteknek, a börtönbe és az internálótáborba zártaknak, a szabadulás utáni, még mindig létező joghátrányok felszámolását. S ebbe a sorba tartozott a halálra ítélt és kivégzett, a harcokban elesett forradalmárok, valamint a véletlen áldozatok méltó elbúcsúztatása, emlékük ápolása. A „temetetlen holtak" közül érthető módon a Nagy Imre és társai-per öt áldozatának, Nagy Imrének, Gimes Miklósnak, Losonczy Gézának, Maléter Pálnak, Szilágyi Józsefnek az ügye került előtérbe.

Vagy maga a forradalom, vagy az ő kivégzésük évfordulói szolgáltattak alkalmat az ellenzéknek nagyobb visszhangot kiváltó kezdeményezésekre. A szamizdatként megjelenő *Beszélő* volt az első, amely a per 25. évfordulóján, 1983-ban Magyarországon nyíltan felvetette,[3] hogy az 1963-as amnesztia

2 Vö. *György Péter*: Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben. Magvető Kiadó, 2000. A könyvről folytatott vitát lásd az Élet és Irodalom 2001. február–áprilisi számaiban.

3 A Beszélő szerkesztői: Ami elvárható. Beszélő, 8. sz., 1983. október. In: Beszélő Összkiadás (a továbbiakban: BÖK) I. k. 1981–1984. Sajtó alá rendezte: *Havas Fanny*. ÁB-Beszélő Kiadó, 1992. 445. o.

nem zárta le a megtorlásokat. Felhívta a kormány és a közvélemény figyelmét arra, hogy „a Budapesten kivégzetteket az újköztemető egyik távoli sarkában helyezték el, sírjukra nem írták rá a nevüket." Követelte a sírok azonosítását, és hogy a hozzátartozók „sírjelet állíthassanak szeretteiknek". Indítványozta, hogy az Elnöki Tanács törölje el priuszukat, mentesítse a büntetett előélet hátrányai alól azokat, akiket 1947 és 1963 között államellenes bűncselekmény címén ítéltek el. Szüntessék meg az egykori politikai elítéltek rendőri zaklatását. Az 56-os elítéltek ne szenvedjenek joghátrányt a nyugdíjjogosultság éveinek kiszámításánál. A politikai elítéltektől elkobzott iratokat szolgáltassák vissza tulajdonosaiknak. A sajtóban, a tankönyvekben szüntessék be a rágalmazó, kegyeletsértő állításokat 1956 kivégzett résztvevőiről. Így kezdődött a visszaperlés, amely hat éven át tartott…

Ugyancsak a kivégzés 25. évfordulóján, 1983 júliusában fordult az igazságügyi miniszterhez Losonczy Géza özvegye, Maléter Pál özvegye és Gimes Miklós élettársa, Halda Alíz azzal a kéréssel, hogy „a jog és az emberiesség szempontja" alapján – közölje velük hozzátartozójuk sírjának helyét, kapjanak lehetőséget a sír gondozására, fejfa állítására.[4] A levelek „illetékességből" a Belügyminisztériumba kerültek, onnan a fennhatósága alá tartozó Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságára. A válasz – minden indoklás nélkül –: „kérése nem teljesíthető". Halda Alíz nem hagyta annyiban, Kádár Jánoshoz „fellebbezett", rámutatva, hogy az 1979-ben hozott jogszabályok szerint „az elítélt holttestét köztemetőben, jelzett sírban a büntetés-végrehajtás temetteti el", s a temetésen részt vehet az elítélt közvetlen hozzátartozója.

Ez a levél is az Igazságügyi Minisztériumba került, ahol 1984 februárjában fogadták őt. Az MSZMP első titkárának írott újabb levelében arról tájékoztatta, hogy a főosztályvezető jogosnak találta kérését, a miniszter utasította őt, hogy tegyen meg mindent a sír felkutatására. Ez a minden azonban semmit sem eredményezett. A BM-től kapott információ szerint „azokban az időkben nem készültek feljegyzések arról, kit hol temettek el". Halda Alíz ezt nem hitte el, s azzal fejezte be levelét, hogy Gimes Miklós sírjának azonosítása iránti kérelmét fenntartja. Ehhez az arra az időszakra jellemző volta miatt ismertetett kísérlethez hozzáfűzhető, hogy az öt kivégzett hamvait 1988–1989-ben megtaláló belügyi tiszt visszaemlékezése szerint egy kollégája a kérvényezés idején, 1984 elején megpróbálta megállapítani az elföldelés helyét, de nem járt sikerrel.[5]

4 Kérése nem teljesíthető. Beszélő, 24. sz., 1988. 2. sz. BÖK III. k. 1987–1989. 436–438. o.

5 *Molnár Adrienne*: „88 egy furcsa év volt". 1988 emlékezete az OHA interjúiban. In: Évkönyv. XIV. 2008. Szerk.: *Germuska Pál* és *Rainer M. János*. 1956-os Intézet, 2009. 267. o.

Nagy Imre rokonai nem fordultak hasonló kéréssel a hatóságokhoz. Az volt az álláspontjuk, hogy Nagy Imre sem kért kegyelmet, ők sem kérnek könyörületet és évtizedeken át semmiféle kérelmet nem nyújtottak be a hatóságokhoz.[6]

A forradalom 30. évfordulója kínálta a következő alkalmat 1956 emlékének felidézésére. Az előrelépéshez történeti kutatásokra, a történeti ismeretek bővítésére volt szükség. A folyamatos szellemi erőgyűjtéshez, az érvelés gazdagításához a szamizdat kiadványok biztosították az írásos kereteket, különböző összejövetelek a szóbeli kereteket. A legnagyobb ilyen illegális tanácskozást 1986. december 5-én Eörsi István Duna-parti lakásának nagy sarokszobájában tartották kb. 70 fő részvételével. A hosszú előkészületek után lezajlott tisztázó vita a forradalom előzményeire, a forradalomra és a Kádár-rendszer kiépülésére összpontosult,[7] a megtorlásokat éppen csak érintette, de lendületet adott a további kutatásokhoz.

Az 1980-as évek második felében kedvezett a politikai erjedésnek a nemzetközi helyzet alakulása, a szocialista világrendszer válságba kerülése, Gorbacsov glasznoszty politikája, valamint a súlyosbodó, válságba átcsapó belpolitikai helyzet, a társadalmi feszültségek növekedése hazánkban. 1988 levegőjében benne volt a szervezetalakítás spórája. Már az év első felében egy sor ellenzéki szerveződés lépett színre. A Magyar Demokrata Fórum rendezvényével január végétől megkezdődött a népligeti Jurta Színházban a nyilvános ellenzéki rendezvények sorozata. Március 17-én felhívás jelent meg az ellenzék több csoportját egyesítő Szabad Kezdeményezések Hálózatának létrehozására. 30-án megalakult a Fiatal Demokraták Szövetsége. Ebben a hónapban hozták tető alá több hónapos előkészítés után – az 1937-es Márciusi Front mintájára – az Új Márciusi Frontot. Március 15-én nagy ellenzéki tüntetés volt a fővárosban.

Ilyen volt a politikai légkör, amikor március 17-én Hegedűs B. András, Kozák Gyula (akik évek óta készítették az életinterjúkat '56 szereplőivel) és Litván György arról tanakodtak, hogyan lehetne nagyhatású rendezvényt szervezni Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének 30. évfordulóján, bevonva a diktatúra repressziójától még mindig okkal tartó ötvenhatosokat. Kozák Gyulának jutott eszébe hazatérve, hogy az 1942-es Történelmi Emlékbizottság mintájára – mutatis mutandis – egy hasonló szervet kellene alakítani (Új) Történelmi Emlékbizottság néven. Megfogalmazta feladatkörét (a történetírás feladatai, a megtorlással sújtottak névjegyzékének összeállítása, jogi és politikai rehabilitációjuk, a forradalomban életüket vesztettek, a kivég-

6 Átadták Nagy Imre személyes hagyatékát. Interjú Nagy Erzsébettel. Népszava, 1989. június 1.

7 Ötvenhatról nyolcvanhatban. Jegyzőkönyv. Szerk.: *Hegedűs B. András*. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, 1992.

zettek emlékének ápolása), a szervezési teendőket, a tagság összetételét tartalmazó tervezetet.[8] 18-án a tervezet – módosításokkal – elnyerte Hegedűs, Litván és Vásárhelyi Miklós tetszését. A nevét Vásárhelyi javaslatára Történelmi Igazságtétel Bizottságára változtatták. Megállapodtak, hogy csak a megtorlások elszenvedői vagy közeli hozzátartozójuk lehet a TIB tagja (így az ötletadó és az előkészületekben részt vevő Kozák Gyula kimaradt belőle). Az alapító tagok hozzávetőleges névsorát úgy állították össze, hogy a forradalom különböző csoportjai, irányzatai képviselve legyenek.

Kb. egy hónap alatt tisztázódott, hogy kik vállalják a felkértek közül a csatlakozást. Felkérték a Nagy Imre és társai per mártírjainak legközvetlenebb hozzátartozóit is, hogy legyenek a bizottság tagjai. Az alapítók névsora, akik aláírták a TIB első felhívását: Nagy Imre leánya, Nagy Erzsébet, Maléter Pál özvegye, Giczyné Gyenes Judith, Losonczy Géza özvegye, Ujhelyiné dr. Haraszi Mária, Szilágyi Józsefné, Gimes Miklós élettársa, Halda Alíz, Darvas Iván, Dénes János, Eörsi István, Erdélyi Tibor, Fekete Gyula, Fónay Jenő, Forintos György, Földes Péter, Gáliné Káldor Vera, Göncz Árpád, Hankiss Elemér, Hegedűs B. András, Hegedűs László, Hősz Dezső, Kertész Dezső, Litván György, Lőcsei Pál, Marián István, Mécs Imre, Mensáros László, Molnár Ferenc, Nagy Elek, Obersovszky Gyula, Pártay Tivadar, Pomogáts Béla, Rácz Sándor, Széll Jenő, Tóbiás Áron, Ujhelyi Szilárd, Ungváry Rudolf, Vásárhelyi Miklós, Zimányi Tibor.[9]

8 A tervezet első részét közli és a kezdeményezés történetét ismerteti *Kozák Gyula*: TEB-ből TIB. Élet és Irodalom, 2008. június 13. A TIB megalakulásáról lásd még Molnár Adrienne hivatkozott összeállításában Vásárhelyi Miklós és Hegedűs B. András visszaemlékezésrészletét. 253–258. o.; *Hegedűs B. András*: Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc reneszánsza és a rendszerváltás. Visszatekintés 1988-ra. In: Évkönyv. VI. 1998. Szerk.: *Litván György*. 1956-os Intézet, 1998. 291–292. o.

9 A felhívás később, 1988 vége felé megjelent a Beszélőben (25. sz., 1988. 3. sz. BÖK III. k. 603–604. o.), ott az aláírók között Lambrecht Miklós és Zsámboki Zoltán neve is olvasható, ők a nyár folyamán lettek a TIB tagjai. A felhívást közli még: *Kenedi János*: Kis állambiztonsági olvasókönyv. II. k. Magvető Kiadó, 1996. 194–197. o. Kenedi János kétkötetes forrásgyűjteménye azokat az állambiztonsági iratokat teszi közzé, amelyek az október 23-i, március 15-i, június 16-i tüntetésekről, megemlékezésekről szólnak. Június 16-a kapcsán közli az MSZMP vezető szerveinek jegyzőkönyveiből az idevágó részleteket is. A forrásgyűjteményből kitűnik, hogy a BM III. Főcsoportfőnökségének I. (hírszerzés), II. (kémelhárítás), III. (belső elhárítás) Csoportfőnöksége egyaránt részt vett a temetés előkészületeivel és lebonyolításával kapcsolatos állambiztonsági munkában. A III/III. a TIB működését megalakulásától kezdve mindvégig kiemelten kezelte, de a III/II. is jelentős mértékben foglalkozott a temetésre érkező magyar emigránsok, egyéb külföldi vendégek, a nemzetközi sajtó képviselőinek megfigyelésével. Minthogy az ünnepélyes temetés megakadályozását nem tűzhették ki célul a belügyi szervek, a pártvezetés és a kormány törekvéseivel összhangban a békés, rendbontás nélküli lebonyolítás biztosítására igyekeztek felhasználni hivatásos állományukat és hálózati személyeiket. Jellem-

Hegedűs B. András feljegyzései szerint május 17-én mondták ki, hogy formálisan is megalakult a TIB.[10] Elnöke Vásárhelyi Miklós, alelnöke Göncz Árpád és Fónay Jenő, titkára Hegedűs B. András lett. Nem hivatalosan bejegyzett társadalmi szervezetként kívánták működtetni, hanem olyan bizottságként, mely támadhatatlan erkölcsi fölényben, a politikai szervezetek fölött álló szervként, afféle bölcsek tanácsaként, 1956 lelkiismereteként harcol a forradalom emlékének megtisztításáért, a forradalmárok rehabilitálásának ügyéért – a történelmi igazságtételért.

Az alakuló ülés idejére kész volt a TIB említett első felhívása a magyar társadalomhoz. Megalkotásában a bizottság féltucat tagja vállalt részt. 1988. június 5-i keltezéssel ellátott szövegével szándékozott a TIB a nyilvánosság elé lépni, nem sokkal Nagy Imre és társai kivégzésének 30. évfordulója előtt. Elküldték a napilapoknak, a Magyar Televíziónak, a Magyar Rádiónak, de egyik sem adott hírt róla. A felhívást sikerült külföldre juttatni. A nyugati sajtó és a nyugati rádiók magyar nyelvű adásai június 7-től kezdték ismertetni a felhívás tartalmát. A BBC 9-én közölte az összes aláíró nevét. Az Olasz Kommunista Párt lapja, a *l'Unità* június 13-án a teljes szöveget publikálta. Itthon több rendezvényen felolvasták, például a Szabad Kezdeményezések Hálózatának június 12-i első nagygyűlésén Erdélyi Tibor.[11]

A „Történelmi igazságtételt!" című program jellegű, a TIB megalakulását bejelentő felhívás elöljáróban emlékeztetett rá, hogy 30 évvel azelőtt végezték ki Nagy Imrét és mártírtársait, majd leszögezte, hogy „a forradalom leverését követő megtorlás példa nélkül áll a magyar történelemben". Rámutatott, hogy minden megújulás, szellemi és politikai megtisztulás előfeltétele az 1945 utáni összes konstrukciós per felülvizsgálata, az ártatlanul börtönbe, internálótáborba zárt emberek, a kitelepítettek politikai és erkölcsi jóvátételben részesítése. A hatalom e népellenes bűnöket még nem ismerte el, nem ítélte el, „a múlttal való becsületes szembenézés, a történelmi igazságtétel az egész nemzettel szembeni erkölcsi tartozása a megújulást hirdető párt- és államvezetésnek". A Törté-

zőek voltak Horváth József III/III-as csoportfőnök május 21-i szavai: „mindent elkövetünk egy oldalról a tömeg minél kisebbé tételére, a konfrontáció megelőzésére, minden olyan szükséges cselekvés tervezésével kapcsolatban megelőző, akadályozó, korlátozó, elterelő intézkedéseket végzünk külön terv alapján." (II. k. 292. o.) Az állambiztonsági operatív bizottság június 12-én elégedetten állapította meg, hogy „az Intézkedési tervben szereplő valamennyi kombinációt, akciót, elterelő kezdeményezést végrehajtották, a bevont hálózati személyek és operatív kapcsolatok folyamatosan végzik feladataikat." (II. k. 346. o.)

10 *Molnár Adrienne*: i. m. 257. o. Egy állambiztonsági jelentés megerősíti a május 17-i időpontot. *Kenedi János*: i. m. 188. o.

11 *Molnár Adrienne*: i. m. 260. o.

nelmi Igazságtétel Bizottságának tagjai követelték a volt politikai elítéltek és üldözöttek teljes jogi, politikai és erkölcsi rehabilitációját; az 1945 utáni korszak tárgyilagos, sokoldalú tudományos bemutatását; „a kivégzettek méltó eltemetését és egy nemzeti emlékmű felállítását, amely megörökíti a sztálinista önkényt, a vele szemben vívott szabadságharc és a megtorlás áldozatainak emlékét."

Együttműködésre buzdított mindenkit, aki egyetért a felhívással, és felszólította őket, hogy június 16-án helyezzenek virágot a Rákoskeresztúri Újköztemető 301-es parcellájában nyugvó mártírok jeltelen sírjaira.

Az MSZMP Központi Bizottságának az erőszakszerveket felügyelő titkára, Fejti György a Politikai Bizottság 1988. június 14-i ülésén úgy értékelte, hogy a felhívás szövege helyenként szélsőséges, nem tárgyszerű. Annyit elismert, hogy a történettudománynak árnyaltabb értékelést kell adnia 1945-ről, anélkül, hogy ez az „alapértékelést" érintené. A korábbiakhoz képest előrelépés, hogy azt is elismerte, „vannak bizonyos mérlegelendő emberiességi szempontok is, amit megint megfelelő időben rendeznünk kell". A PB a június 16-i évfordulós rendezvényekkel kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy a temetőben rendezendő kegyeleti megemlékezés szabadon megtartható, viszont a város közterein sem a kegyeleti, sem a politikai megemlékezést nem tolerálja.[12]

Délelőtt a temetőben a gyászünnepség zavartalanul zajlott le. Rendőrségi becslés szerint 300-400-an, egy résztvevő szerint sokkal többen gyűltek össze a temető bejáratánál és vonultak együtt a 301-es parcellához, elöl egy lyukas zászlóval és szegfűkoszorúval. Nagy Gáspár elszavalta „Örök nyár: elmúltam 9 éves" című, Nagy Imréről írott versét, Fónay Jenő mondott ünnepi beszédet. Ezt követően Mécs Imre és Hegedűs László felolvasta az 1956 végétől 1961 augusztusáig kivégzett '56-os politikai elítéltek névsorát.[13]

Egy disszonáns mozzanat mégis akadt. Molnár Tamás, a radikális ellenzéki, az akcionista Inconnu képzőművész csoport tagja bejelentette, hogy kopjafát kívántak állítani ezen a napon a 301-es parcellában, de a kopjafa „eltűnt". (A rendőrség elkobozta Nagy Jenő lakásán, s őt és az Inconnu ott tartózkodó tagját, Philipp Tibort előállította.) A kopjafát, amelybe belevésték: 1956 PRO PATRIA, hamarosan visszakapta a csoport és 1988. november 4-én – mily gyorsan változtak az idők! – felállíthatta azon a helyen, ahol eredetileg is akarta.

12 MOL M-KS 288. f. 5/1028. ő. e. Szóbeli bejelentések. Közli: *Kenedi János*: i. m. 201–205. o.

13 A névsor Rainer M. János több éves titokban végzett levéltári kutatómunkája, a Katalizátor Iroda munkatársainak könyvtári gyűjtőmunkája és Mécs Imre saját ismeretei alapján készült. A névsort tartalmazó, további gyűjtőmunkára buzdító, Mécs Imre által aláírt röpiratot a megemlékezők között osztogatták a temetőben. Megjelent a Beszélő 1988. 3. számában Kivégzések a forradalom után címmel. BÖK III. k. 606–611. o.

A délutáni köztéri megemlékezéseket a rendőrség durván akadályozta, megzavarta a Hősök terén, a Batthyány-örökmécses (az ellenzék Batthyány–Nagy Imre-örökmécsesnek nevezte el) előtt, a Szabadság téren, a televízió székháza előtt és a Vörösmarty téren. A több száz ember mozgását rendőrkordonnal akadályozták, gumibotot, gázsprét használtak, motorbiciklis rendőrök támadták őket, többeket előállítottak, végül a Vörösmarty téren feloszlatták a tüntetést. Valójában a hatalom így is kudarcot vallott, Kis János és Mécs Imre elmondta beszédét, az emberek az utcán haladva hangosan skandálták Nagy Imre nevét – először 1956 óta. A rendőri beavatkozás egyértelműen politikai demonstrációvá változtatta a megemlékezést.

Ugyanezen a napon Párizsban nagyszabású ünnepség keretében a Père Lachaise temető 44. parcellájában, a Jacques Chirac párizsi polgármester javaslatára adományozott sírhelyen felavatták Nagy Imre, Losonczy Géza, Maléter Pál, Szilágyi József, Gimes Miklós és a forradalom minden kivégzettje, akinek hazájában nem volt sírja, jelképes síremlékét. Az Emberi Jogok Magyar Ligája emeltette a Rajk László által készített többféle művészi terv alapján. (Minthogy a kivitelezők, a költségeket elsősorban fedező Nagy Ernő nem egyeztettek vele, nem vállalta saját művének az „eklektikus" alkotást.)[14]

A hosszú előkészítő munka eredményeként 186 híres személyiségből álló nemzetközi védnöksége volt az emlékünnepségnek, köztük 27 Nobel-díjas, ismert politikusok, tudósok, írók, más művészek.[15] A temetőben az avatáson Méray Tibor, Fejtő Ferenc, Vásárhelyi Miklós, a francia szocialista, az olasz kommunista és a szocialista párt képviselői mondtak beszédet. Este a Musée Social nagytermében tartott ünnepségen többek között Nagy Erzsébet és Lőcsei Pál szavait hallgatta meg a közönség. Halda Alíz felolvasta a TIB június 5-i keltezésű felhívását, amely arra is kitért, hogy üdvözölje a magyar emigráció párizsi kezdeményezését.[16]

A budapesti és a párizsi emlékünnepség, s nagy visszhangjuk a nemzetközi sajtóban hozzájárult ahhoz, hogy a párt- és állami vezetés rákényszerüljön tarthatatlan dogmái, magatartása felülvizsgálatának megkezdésére. A temetéssel összefüggésbe hozható események az elkövetkező egy év alatt gyorsuló tempóban követték egymást, s két, 1988 végétől egymással időnként érintkező

14 Lásd erről: Nagy Imre temetése és az 56-os emlékmű születése. Mihancsik Zsófia interjúja Rajk Lászlóval és Jovánovics Györggyel. Budapesti Negyed, 1994. 3. sz. 199–200. o.; *Boros Géza*: Emlékművek '56-nak. 1956-os Intézet, 1997. 36–37., 196. o.; *Ember Mária*: A Père Lachaise-ben. Nagy Imre sírjánál. Magyar Nemzet, 1989. június 14.

15 Felsorolásukat lásd az Irodalmi Újság 1988. 1. számában.

16 A párizsi jelképes sírral és az emlékünnepséggel kapcsolatos dokumentumokat közli: Tetemrehívás 1958–1988. Szerk.: *Rainer M. János*. Bibliotéka Kiadó, 1988.

síkon zajlottak: egyfelől a TIB és az ellenzéki politikai szervezetek szférájában, másfelől az MSZMP vezető szervei és a kormány köreiben.

Ami az utóbbit illeti, az MSZMP KB június 23-án öt munkabizottságot alakított a párt új politikájának megalapozására. A Pozsgay Imre vezette bizottság feladata volt az elmúlt három évtized elemzése (e bizottság részét képezte a Berend T. Iván vezette történelmi albizottság), amelynek elkerülhetetlenül bele kellett ütköznie 1956 értékelésébe. Ugyancsak 1988 júniusában kapta Pajcsics József belügyi alezredes azt a szigorúan titkos feladatot Harangozó Szilveszter miniszterhelyettestől, hogy derítse ki Nagy Imre és társai sírhelyét. Ő augusztus 3-i jelentésében közölte, hogy nagy valószínűséggel megtalálta az öt sírhelyet.[17] A májusi pártértekezleten főtitkárrá választott Grósz Károly (novemberig egyben miniszterelnök) állt ellen a legmakacsabbul a történeti átértékelésnek az új Politikai Bizottságban. A június 16-i tüntetést egy sajtónyilatkozatában úgy állította be, hogy „fasiszta propagandára, sovinizmusra, irredentizmusra uszított".[18] Júliusi amerikai útja során úgy nyilatkozott, hogy Nagy Imrét és kivégzett társait nem rehabilitálják, de hozzátartozóik eltemethetik őket, s ezt hazatérése után, augusztus 4-én megismételte. E hónapban Grósz eljutott odáig, hogy a társadalmi megbékélés érdekében a temetésen túlmenő engedményeket kell tenni. A „megbékélésben" találta meg azt a kapaszkodót, amelyből ideológiát faragva megindokolta kényszerű politikai meghátrálásait a békés rendszerváltás időszakában.

Az új miniszter, Kulcsár Kálmán vezette Igazságügyi Minisztérium előtte járt. Júliusban célul tűzte ki, hogy egyrészt teljessé kell tenni az '56-os elítéltek mentesítését a büntetéshez fűződő hátrányos jogkövetkezmények alól, másrészt felül kell vizsgálni Nagy Imre és társai perét, meghatározandó ennek formája, amihez meg kell szerezni a Belügyminisztériumból a per iratait. Ez a sok gáncsoskodás miatt nagyon lassan haladt előre.[19] Jellemző, hogy a per felülvizsgálatának jogi lehetőségeiről szóló kormányzati döntés csak 1989. április 20-án született meg Németh Miklós kormányfő erélyes fellépésére. A BM csak ezután volt hajlandó átadni az iratokat a Legfőbb Ügyészségnek, a legfőbb ügyész csak június 13-án nyújtotta be a törvényességi óvást a Legfelsőbb Bíróságnak, amely július 6-án semmisítette meg a per összes ítéletét,

17 *Dr. Pajcsics József*: Nagy Imre és mártírtársai sírhelyének felkutatása (1988–1989). Rendészeti Szemle, 1993. 10. sz. 90. és 100. o. 1991-es interjújában 1988 májusát említette a megbízatás időpontjaként. *Molnár Adrienne*: i. m. 267. és 271. o.

18 Népszabadság, 1988. július 12.

19 Lásd *Kulcsár Kálmán*: Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990. c. memoárját. Akadémiai Kiadó, 1994. 286–289. o.

bűncselekmény hiányában felmentve Nagy Imrét és társait. (Ez azután precedensként szolgált ahhoz, hogy az országgyűlés októberben törvényt hozzon az összes ötvenhatos politikai elítélt ítéletének megsemmisítésére.)

E hosszú út elején, 1988. augusztus 23-án tette közzé második felhívását a TIB.[20] Az első felhívás óta eltelt időszakot értékelve elégedetten állapította meg, hogy az első felhíváshoz csatolt címen, Gyenes Judithnál és Halda Alíznál sok meghurcolt ötvenhatos jelentkezett sérelmeivel, sok rokonszenvező ajánlotta fel segítségét; a június 16-i megemlékezések nagy visszhangot keltettek; Grósz Károly ígéretet tett, hogy lehetővé teszik Nagy Imre és társai eltemetését; a kormány bejelentette, hogy intézkedni fog az ötvenhatosok joghátrányainak megszüntetésére; ígéretek hangzottak el a történeti kutatások előmozdítására. A felhívás hangoztatta, hogy ügyelni kell arra, ne félmegoldások szülessenek, „a tisztességes temetés mindenkit megillet". Követelte, hogy a hatóságok állítsák össze az 1956 miatt kivégzettek és az őrizetben elhunytak teljes névsorát, névvel jelöljék meg az összes sírt, tegyék lehetővé a hozzátartozóknak a halottak azonosítását, esetleges kívánságukra máshova szállítását, „maradjon a jelenlegi rabtemető, a 301-es parcella – természetesen teljesen rendbe hozva, besüppedt sírjait felhantolva és megjelölve – az áldozatok végső nyughelye." Felvetette, hogy a közös nyughelyet Angyal István végakaratának megfelelően egy nagy kőtömbbel jelöljék meg. Kinyilvánította, hogy „a bizottság magára vállalja, hogy a családok és hozzátartozók segítségével – és természetesen a hatóságok remélt, szükséges együttműködésével – mindezt előkészíti és lebonyolítja."

A felhívás tájékoztatásul közölte, hogy a feladatoknak megfelelően a TIB három szekciót alakít: a történeti szekció a múlt feltárását segíti, a jogi szekció a rehabilitációval, a jogsérelmek tisztázásával, tanácsadással foglalkozik, a kegyeleti szekció feladata „a kivégzettek méltó eltemetése és mozgalom indítása annak érdekében, hogy közös emlékmű állíttassék a sztálinizmus valamennyi magyar áldozatának." Kérte, hogy a szimpatizánsok kapcsolódjanak be a végrehajtásba. A felhíváshoz csatolták Szilágyi Júlia és Zimányi Tibor címét és telefonszámát Halda Alízén és Gyenes Judithén kívül, hogy kapcsolatba lehessen lépni a TIB-bel. Zimányi a jogi szekcióban működött, s emellett a politikai üldözöttek rehabilitálása és érdekvédelme céljából 1988. szeptember 16-án Kéri Kálmánnal együtt megalakította a Recski Szövetséget. A kegyeleti szekció élén egy ideig Fónay Jenő állt, míg a nézet-

20 A legális sajtóban erre nem volt lehetőség. A Beszélő 25. számában, az 1988. 3. számban jelent meg hónapok múlva. (BÖK III. k. 604–605. o.)

eltérések miatt ki nem lépett a TIB-ből, és ezután 1989. február 19-én megalakította a Magyar Politikai Foglyok Országos Szövetségét. E szervezet célja szintén az igazságtétel és a kárpótlás volt a konstrukciós perek áldozatainak – mint hangoztatták, bosszúállás nélkül.[21]

1956 ügyét az ellenzéki politikai erőknek sikerült előtérbe állítaniuk a rendszer kritikájában, s a fokozódó nyomás hatására az állampárti vezetés tényleges lépésekre kényszerült, jóllehet a politikai és jogi rehabilitációtól továbbra is elzárkózott. Az Igazságügyi Minisztériummal és a Belügyminisztériummal való egyeztetés után a KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya 1988. november 29-én olyan javaslatot terjesztett a PB elé, hogy az 1956-os kivégzettekkel kapcsolatos kegyeleti kérések intézésére, a koordinálásra az igazságügyi miniszter hozzon létre munkabizottságot. A PB úgy döntött, hogy a munkacsoport vezetője vegye fel a kapcsolatot a hozzátartozókkal, készíttesse elő az exhumálásokat, a maradványok átadását a rokonoknak, Nagy Imre hozzátartozói választhassák a Farkasréti temetőt is. Az összes kivégzett hozzátartozói maguk dönthessenek az újratemetés helyéről és körülményeiről. Hangsúly esett a temetés családi jellegére. A KB december 15-én mindezt megerősítette, de nagyon jellemző volt Grósz megjegyzése: „én a temetést illetően politikailag jó időpontot és jó helyet nem tudok".[22]

A munkabizottság vezetője Borics Gyula igazságügyi államtitkár, tagjai két igazságügyi minisztériumi munkatárs, a BM részéről Tari Ferenc ezredes, a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságának parancsnokhelyettese és Pajcsics József alezredes volt. Az államtitkár már december végén magához hívatta a hozzátartozókat egyeztetés céljából. 1989. január 3-án a TIB levélben tájékoztatta a hozzátartozók álláspontjáról Kulcsár Kálmánt: az exhumálást a nyilvánosság kizárásával végezzék el, a gyászszertartás a Rákoskeresztúri Újköztemetőben legyen teljes nyilvánosság előtt.

A kormány 1989. január 26-án előterjesztést tárgyalt meg a Nagy Imre és társai elleni büntetőügyben és az 1956-os eseményekkel kapcsolatban kivégzettek kegyeleti kérdéséről. A kormányülésről tartott nemzetközi sajtótájékoztatón a kormányszóvivő közölte, hogy a Minisztertanács kegyeleti intézkedésként jóváhagyta, hogy megrendezzék Nagy Imre és kivégzett társai temetését. A hozzátartozókkal való megegyezés alapján a gyászünnepség színhelye a 301-es parcella lesz. A halottak azonosításában a kormány szakértőin kívül részt vesznek a rokonok által felkért független szakemberek

21 Megalakult a Magyar Politikai Foglyok Országos Szövetsége. Magyar Hírlap, 1989. február 24.

22 *Kenedi János*: i. m. 219–229. o.; *Molnár Adrienne*: i. m. Pajcsics József visszaemlékezése. 272–273. o.

is. A temetés időpontja a hozzátartozók elhatározásán múlik, mint ahogy az is, hogy nyilvános vagy szűkebb körű legyen-e. A kormány az esetleg felállítandó emlékmű ügyével nem foglalkozik.[23]

Ekkor jelent meg először a legális magyar sajtóban nyilatkozat a Történelmi Igazságtétel Bizottsága részéről. A TIB üdvözölte, hogy ha 30 éves késéssel is, a kormány lehetővé teszi Nagy Imre és négy társa jeltelenül elföldelt holttestének azonosítását és emberhez méltó nyilvános eltemetését. Leszögezte azonban, hogy „ezt csupán első lépésnek tekinti: 1956 *forradalmának* (kiemelés – S. L.) minden megtorlásul kivégzett áldozatát emberi végtisztesség illeti, megköveteli tehát, hogy a kormány több mint harminc év múltán tegye végre közzé a kivégzettek teljes névsorát, hogy emléküknek hozzátartozóik emberhez méltó, s nevüket viselő sírok előtt adózhassanak; hogy emlékezetüket nyugvóhelyükön valamennyiük nevét feltüntető közös emlékmű őrizze meg az utókor számára.

Meggyőződésünk, hogy Magyarország mindaddig nem nevezheti jogállamnak magát, amíg végleg föl nem számolja a hazánk közelmúltjában elkövetett valamennyi embertelenség és jogsértés utolsó, még orvosolható nyomát is, és nem szolgál ünnepélyes, törvénybe foglalt elégtétellel mindazoknak, s mindazok utódainak, akik a tömeges megaláztatások, üldöztetések, koholt perek vétlen áldozatai voltak."[24] (Érdemes megjegyezni, hogy Pozsgay Imre a következő napon, január 28-án jelentette ki a rádióban, hogy 1956-ban népfelkelés volt – azaz nem ellenforradalom.)

A legális sajtó korlátainak áttörését jelezte, hogy a *Magyar Nemzet*[25] február 8-án négyhasábos interjút közölt Vásárhelyi Miklóssal, a TIB elnökével, aki bemutatta a bizottságot, s részletesen ismertette az augusztus 23-i felhívás tartalmát. Arról még nem számolhatott be, hogy rövidesen, február 20-án – viták után[26] – a TIB átalakul társadalmi szervezetté, jóváhagyásra benyújtja alapszabályait a bíróságnak, megnyitja kapuit nemcsak az 56-os elítéltek és hozzátartozóik előtt, hanem mindenki előtt, aki egyetért céljaival.[27]

A február 23-i kormányszóvivői tájékoztatón Kulcsár Kálmán bejelentette, hogy a kormány által kinevezett, jogászokból és történészekből álló bizottság felülvizsgálja az összes 1945 és 1962 közötti koncepciós pert. A TIB

23 Ülést tartott a Minisztertanács. Magyar Nemzet, 1989. január 27.

24 Nyilatkozat. Magyar Nemzet, 1989. január 27.

25 A lap egész június 16-ig megkülönböztetett figyelemmel számolt be a gyászszertartás előkészületeiről. Különösen említésre méltó Kurcz Béla 301-es parcella című cikksorozata.

26 Erdélyi Tibor interjú. Készítette *Hegedűs B. András* 1993-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívuma. 152/2. sz. 337. o.

27 *Komor Vilma*: Kiké a kegyelem? Pártatlan felülvizsgálatért emel szót a Történelmi Igazságtétel Bizottsága. Magyar Nemzet, 1989. március 6.

tagja, Mécs Imre ezt előrelépésnek ítélte, de csak úgy vélte eredményre vezetőnek a bizottság működését, ha társadalmi, politikai szervezeteket is bevonnak tevékenységébe, többek között a TIB-et.[28] A TIB képviselői március 6-án megjelent hosszú interjúban fejezték ki elégedetlenségüket a bizottság összetételével,[29] és ennek más szervezetekkel együtt még többször hangot adtak, sikertelenül, a tavasz folyamán.

A temetés előkészületeinek legfelkavaróbb, legmegrázóbb része az öt vértanú kihantolása és azonosítása volt. Kádárék számára Nagy Imre, Losonczy Géza, Maléter Pál, Szilágyi József, Gimes Miklós halotti porukban is fenyegetést jelenthettek. Belügyi alkalmazottak a legnagyobb titokban földelték el őket, hogy véletlenül se lehessen rájuk bukkanni a temetőben. Gondoskodtak arról, hogy a börtön és a temető nyilvántartásaiban se lehessen nyomukra találni – nehogy nemzeti emlékhellyé, ellenállási ponttá váljanak a sírok.

Bravúros nyomozást végzett Pajcsics József, mire megtalálta a sírhelyeket. Az ő írásából, interjúiból[30] ismerhető meg az a példátlan, gyalázatos eljárás, amelyet az 1958. június 16-án kivégzett három ember holttestével műveltek. Kiderítette, azért, nehogy bárki is észrevegye és azonosítsa a temetőben a „temetést", az Országos Börtönben az ún. Kisfogház udvarán földelték el őket, irodabútorokkal takarva le a friss földhányást. Minthogy ideiglenesnek szánták ezt a „megoldást", textíliába csavarták a testeket, dróttal rájuk kötötték, úgy tették a furnér koporsóba, amelyet kátránypapírba csavartak, és szintén átkötötték dróttal, hogy ne essenek szét a kiásáskor. Erre 1961. február 24-én került sor. Talán úgy gondolták a belügyesek, hogy már senkinek sem jut eszébe, kiknek a koporsóját teszik a sírba. Mindenesetre az est sötétjében hajtották végre a kihatolást, az átszállítást és az elhantolást a 301-es parcellában.

Külön szörnyűség volt, amikor az exhumáláskor kiderült, hogy mind a három halott arccal lefelé, hason fekvő helyzetben volt. Hogy ez tudatos hullagyalázás volt-e, vagy esetleg véletlen, nem lehet tudni. Mivel a koporsók kátránypapírba voltak csomagolva, alulról-felülről ugyanolyannak tűnhettek, nem zárható ki teljesen, hogy a fel-, lepakolásnál fordították fel őket. Az viszont teljesen tudatosan, a megtévesztés szándékával történt, hogy Maléter Pál és Gimes Miklós koporsóját egy sírgödörbe bocsátották le, hogy két új sír látszódjon, ne három. De ez még mind nem volt elég,

28 S. B.: Történelmi Igazságtétel Bizottsága: Rehabilitációt minden törvényes eszközzel. Magyar Hírlap, 1989. február 24.

29 *Komor Vilma*: i. m.

30 *Dr. Pajcsics József*: i. m. 91–106. o.; *Kurcz Béla*: Nyomozás Nagy Imréék után. Magyar Nemzet, 1989. június 3.; *Molnár Adrienne*: i. m. 267–274. o.

a temető igazgatóságának nyilvántartásában Nagy Imrét Borbiró Piroska néven, Maléter Pált és Gimes Miklóst Naszladi Péter néven írták be.

Az igazság e félrevezető akció dacára kiderült. 1989. március 29-én kezdődtek az exhumálások. Katonai sátrakat állítottak fel a technikai eszközök tárolására. A rendőri biztosítás távol tartotta az újságírókat, a kerítésen túl megjelenő fotóriportereket is eltávolították, mert a családok a nyilvánosság kizárásával kívántak túl lenni a feszült légkörű, gyötrelmes napokon. (A Fekete Doboz kivétel volt.) A hozzátartozókon kívül a helyszínen tartózkodott a TIB számos tagja, valamint az Igazságügyi Minisztérium munkacsoportjának tagjai. A régészeti módszerekkel és gondossággal dolgozó szakértői csoport feltárási és beazonosítási munkálatait Nagy Erzsébet felkérésére Nemeskéri János antropológus irányította Kralovánszky Alán, a Nemzeti Múzeum régészének segítségével. Jelen volt az Igazságügyi Orvosszakértői Intézet vezető főorvosa, Szabó Árpád és szakértője is.[31]

Az első napon Nagy Imre maradványait hantolták ki a 301-es parcella 23. sorának 9. sírhelyéből, 2 méteres mélységből. Sokkoló hatást váltott ki a drótok, a sötétsárga, barna csontok látványa, és az, hogy arccal lefelé feküdt a koponya.[32] Másnap a türelmetlen várakozás hosszú órái után a 23. sor 8. sírhelyén szintén 2 méteres mélységben megtalálták Gimes Miklós csontvázát. Pattanásig feszült hangulatban folyt tovább a feltárás, teljes bizonytalanságban, hogy van-e alatta másik koporsómaradvány. Már szürkületben találták meg Maléter Pál földi maradványait. Március 31-én a 16. sor 9. sírhelyén kisebb mélységben, ahol nem voltak másodszori temetésre utaló nyomok, megtalálták Szilágyi József maradványait. Őt a börtön és a temető nyilvántartása szerint is kivégzése napján, 1958. április 24-én temették el „név nélküli férfi" bejegyzéssel. A brutális mesterséges táplálás következtében 1957. december 21-én a börtönben életét veszített Losonczy Géza hamvait nehezebb volt megtalálni. Kutatóárokkal kezdtek feltárni három sort. Több napos keresés után, április 5-én bukkantak rá a szakértők a 15. sor 27. és 28. sírhelye közötti területen. Az összes maradványt az Orvosszakértői Intézetbe szállították, ahol további vizsgálatokkal megerősítették az azonosításokat. Ez a munka május 26-ig tartott.

A TIB tagjai azzal a kéréssel fordultak április 5-én a temetőben az Igazságügyi Minisztérium jelen levő képviselőihez, hogy tegyék lehetővé további öt jeltelen sírban fekvő mártír kihantolását (meg is mutatták Bárány János,

31 Az exhumálás ismertetésére lásd *dr. Pajcsics József*: i. m. 101–106. o.; *Javorniczky István*: „Eljő az a nagy, szép idő…" Héttorony Könyvkiadó, 1990. 206–208. o.

32 *Jánosi Ferenc*: Az exhumálás. (Kézirat.)

Békési Béla, Nagy József, Péch Géza, Szabó Lajos sírját), hogy őket is június 16-án temethessék el. Borics Gyula konzultált a kormány néhány tagjával, és utána elhárította a kérés teljesítését azzal az indoklással, hogy mások kegyeleti jogait sértené, ha összevissza tovább ásnának a 301-es parcellában. Ígéretet tett, hogy június 16. után az összes ilyen kérelmet megpróbálják teljesíteni.[33]

Az 1988. augusztus 23-i felhívásban foglaltakhoz képest 1989 tavaszára annyiban módosult a TIB álláspontja a közös emlékműről, hogy már nem a sztálinizmus 1945 utáni összes áldozatának kívánta állítani, hanem „az 1956-os forradalmat követő megtorlás valamennyi áldozatának". A TIB április 8-án megjelent nyilatkozatában[34] bejelentette, hogy az emlékmű ideiglenes alapkövét az 1989. június 16-i temetés keretében helyezik el a temetőben, magát az emlékművet 1990. június 16-án avatják fel a 300-as parcellában, ha addig elkészül (végül is 1992. június 15-én avatták fel). A nyilatkozat szerint „a pályázat kiírásában és a pályaművek elbírálásában a TIB a legteljesebb nyilvánosságot kívánja biztosítani." Ennek jegyében a pályaműveket 1989 őszén, a zsűrizés előtt, kiállításon kívánták bemutatni a közönségnek. A pályázat lebonyolításának lelke mindvégig Ungváry Rudolf volt. A május 13-án megjelent pályázati felhívás[35] szerint az emlékművet „az 1956-os forradalom utcai harcaiban elesetteknek, ártatlanul meggyilkoltaknak és a forradalmat követő megtorlás minden áldozatának" szentelik. A pályázaton bármelyik képzőművész részt vehetett, aki egyetértett a célkitűzéssel, de a zsűri név szerint felsorolt 27 művészt és az Inconnu-csoportot, akiket felkért a részvételre. A pályázat megnyerése nem járt tiszteletdíjjal. A pályaművek tervének, modelljének beadási határidejét október 2-ra tűzték ki. A kiállítás tervezett ideje az 1989. október 23. és november 4. közötti időszak, az eredményhirdetés időpontja november 4. volt.[36]

33 *Kurcz Béla*: Végre Losonczy Géza földi maradványaira is ráakadtak. Magyar Nemzet, 1989. április 6. További kihantolásokra csak Nagy Imre és négy társa temetése után kerülhet sor – jelentette ki az államtitkár. Magyar Nemzet, 1989. április 7.

34 A TIB javaslata. Pályázatot hirdetnek az 1956-ot követő megtorlás áldozatainak emlékművére. Magyar Nemzet, 1989. április 8.

35 Pályázati felhívás 1956 mártíremlékművére. Magyar Nemzet, 1989. május 13.

36 Így is történt, s a zsűri a 95 pályamű közül Jovánovics György munkáját hirdette ki győztesnek. Az emlékműállítás történetével, az emlékmű esztétikai elemzésével részletesen foglalkozik György Péter Néma hagyomány című említett könyvében. Mellette a művész interjújára hívom fel a figyelmet, amelyet 1994-ben Mihancsik Zsófiának adott. (Nagy Imre temetése és az 56-os emlékmű születése. I. m. 202–218. o.) A kulcsinterjú rávilágít Jovánovics György feladatértelmezésére, koncepciójára, az avantgard emlékmű, az 5300 m^2-es környezetmű megszületésére, a három fő rész: a nyitott sír (benne az 1956 mm hosszú hatoldalú fekete hasábbal), a halotti templom (tetején a szarkofággal), az Angyal

A gyászünnepség előkészületeit szinte végig kisebb-nagyobb viták kísérték. Ezek részben koncepcionálisak, részben technikai jellegűek voltak. Diskurzus folyt a TIB-en belül, a TIB és más ellenzéki szervezetek között, a TIB és a kormány között, sőt még a kormány és az MSZMP-vezetés között is.

A legfontosabb vitakérdéssé a gyászünnepség jellege és helyszíne vált. A családtagok és a TIB aktív tagjainak többsége május közepéig azon az álláspontion volt, hogy a gyászünnepséget a 301-es parcellánál tartsák, őrizze meg kegyeleti jellegét, de egyben nyilvános legyen. A ravatalokat esetleg a második köröndnél állítsák fel, ahol nagyobb a szabad térség, s onnan vonuljanak a 301-es parcellához. A másik, áprilisban kialakult elképzelés szerint ketté kell választani a gyászünnepség kegyeleti és politikai részét. A temetőben szűkebb körű részvétellel (hozzátartozók, harcostársak, barátok, ellenzéki szervezetek képviselői, a hazalátogató '56-os emigránsok) folyik le a kegyeleti szertartás, és a város egyik közterén történik a ravatalozás, hangzanak el a politikai töltetű megemlékezések tömegdemonstráció keretében. Helyszínként eleinte a Kossuth Lajos térre vagy a Hősök terére gondoltak. Volt olyan elképzelés is, hogy a Kossuth téren vagy a Kossuth téren levő Néprajzi Múzeum előcsarnokában legyen a ravatalozás, onnan a tömeg a koporsókkal vonuljon a Hősök terére, koszorúzzák meg az ismeretlen katona sírját, majd egy szűkebb kör járműveken jusson el a temetőbe. Végül is az az álláspont győzött, hogy a Hősök terén legyen a tömegrendezvény, elejtették a Kossuth teret.

A TIB belátta, hogy az óriási szervezőmunkát egyedül képtelen elvégezni. Közreműködésre kérte fel az ellenzéki pártokat és néhány más szervezetet is. Be is küldték két-három képviselőjüket a szervezői stábba. Az ellenzéki szervezetek azonban kevesellték azt a szerepet, amelyet a TIB szánt nekik. Az volt az álláspontjuk, hogy ez nem pusztán családi kegyeleti ügy, hanem össznemzeti ügy. Az SZDSZ elégedetlenségét kifejező levelet is írt neki.[37] A Fidesz egy ideig utcai demonstrációt, fáklyás felvonulást is szeretett volna rendezni. Az Inconnu csoport a maga útját járta, amikor áprilisban felhívásban kért támogatást a 301-es parcellában felállítandó kopjafák elkészítéséhez.

Az ellenzéki szervezeteknek egyeztetésre adott alkalmat az Ellenzéki Kerekasztal ülésezése. A május 2-i (és a 24-i) ülésen Mécs Imre – aki a TIB agilis tagja volt, és a temetés előtti hónapokban az SZDSZ egyik megbízottja a „szervezőbizottságban" – tájékoztatást adott a képlékeny elgondolásokról és azt

István „végrendeletében" szereplő nagy rusztikus kő (40 tonnás) funkcióira – és arra, hogy a művész milyen hatás kiváltását remélte a 301-es és a 300-as parcella tisztelgő látogatóiból.

37 *Szilágyi Sándor*: Adalékok a Nagy Imre-újratemetés történetéhez. Beszélő, 1999. 10. sz. 130–135. o.

kérte, hogy tisztázzák saját szervezetükben, milyen megoldások fogadhatók el számukra. A jelenlévők egyöntetűen lándzsát törtek amellett, hogy legyen politikai demonstráció a temetés előtt, már csak azért is, hogy megmutassák az ellenzék tömegerejét a hatalomnak a nemzeti kerekasztal-tárgyalások kezdetére.[38]

Az MSZMP vezetése egészen más megfontolásból ellenezte a köztéren tartandó tömegrendezvényt, mint a TIB-tagok többsége. Kockázatosnak, kiszámíthatatlannak látta, a rendszer ellen forduló, a kegyeleti megemlékezést politikai rehabilitációvá változtató tömeggyűlésnek ítélte.[39] Mivel az új gyülekezési törvény miatt nem lehetett betiltani a rendezvényt, a pártvezetés május elején már csak a törvény betartására adott garanciákhoz akarta kötni megtartását. Fejti György KB-titkár emiatt a hónap közepén magához hívatta a TIB képviselőit, és elég fenyegető módon közölte, hogy ellenzi a kettős helyszínt, s hogy a TIB viseli a felelősséget a Hősök terén esetleg bekövetkező törvénysértésért.[40]

Ez volt az utolsó ilyen megnyilvánulás a hatalom részéről. Németh Miklós már az április 19-i politikai bizottsági ülésen síkraszállt azért, hogy a kormány ne tekintse a családok magánügyének a temetést, mert bizonyos mértékig kormányzati közreműködést igénylő esemény. Május 22-én tárgyalt a TIB vezetőivel és a megbeszélés eredményeként minden elvi akadály elhárult az útból. Két nap múlva a kormányfőnek küldött levélben sorolták fel az állami intézményeket érintő kéréseket. Május 25-én létrejött a TIB megállapodása a belügyi, az igazságügyi tárcával és a fővárosi tanáccsal a részletekről.[41]

Május elejére világossá vált, hogy folyamatosan nő az érdeklődés a temetés iránt, nagyon sokan szeretnének részt venni rajta. A sokaság utazása is megoldhatatlan az oda vezető utak és a tömegközlekedési eszközök szűk kapacitása miatt. A temetőben sem oldható meg sok tízezres tömeg mozgatása, a tumultus veszélyeztetné a végtisztesség ünnepélyességét. Ezt belátva a gyászoló családok és az egész TIB elfogadta, hogy két helyszíne legyen június 16-ának. Szilágyi Sándor, Mécs Imre és mások kitartó érvelése elérte célját.

Ekkor már csak három hét volt hátra. Nagyjából készen állott a gyászünnepség lefolyásának, eseményeinek részletes terve, de ennek megvalósítása rengeteg szervezőmunkát, előkészítést igényelt.

38 A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. I. k. Szerk.: *Bozóki András* és *Ripp Zoltán*. Magvető Kiadó, 1999. 217–219., 365–369. o.

39 Jegyzőkönyv az MSZMP Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottságának 1989. április 28-i üléséről. Közli: *Kenedi János*: i. m. 237–253. o.

40 Erdélyi Tibor interjú. 333–336. o.; A rendszerváltás forgatókönyve. I. m. 365. o.

41 *Kurcz Béla*: Egy percre megáll az élet június 16-án. Magyar Nemzet, 1989. május 27.

A rendezői stábban a politikai döntések, politikai kérdések felelőse Hegedűs B. András, a Hősök terén zajló események, a technika biztosításának felelőse, a tulajdonképpeni főrendező Erdélyi Tibor, a temetőben tartandó végtisztesség szertartásvezetője az egyházak képviselőivel kapcsolatot tartó Hegedűs László, a protokoll koszorúzás felügyelője Bohó Róbert, a tömegek ravatal előtti tisztelgésének irányítója Szilágyi Sándor, a rendezőgárda mozgatója a Hősök terén Olajos Csaba volt.

A szervező stáb éjt nappallá téve dolgozott a kivitelezésen – időnként érthető kapkodással, idegeskedéssel, sok vitával, a kialakított tervet keresztező jószándékú javaslatok leszerelésével. A megrendelések, a kivitelezés érdekében tárgyalni kellett a belüggyel, a közlekedésrendészettel, a fővárosi közlekedési vállalattal, Rajk Lászlóval és Bachman Gáborral, a Hősök tere látványtervének elkészítőivel, a filmgyárral, amely a díszletmunkásokat és a kellékeket biztosította a látványterv megvalósításához, az egyházakkal, a Fővárosi Temetkezési Vállalattal, a Magyar Televízióval és a Magyar Rádióval, a sajtóval, azoknak a szervezeteknek a képviselőivel, akik részt vállaltak a lebonyolításban, a rendezésben. És ez a felsorolás közel sem teljes. A stáb mindkét helyszínre pontos forgatókönyvet dolgozott ki.[42] A temetés rendjéről június 1-jén tartottak sajtótájékoztatót, közölve a szónokok nevét is (kettő kivételével),[43] de az abban foglaltakhoz képest akadtak eltérések 16-án. Az egyik további szónok Kopácsi Sándor volt, aki a temetés hetében érkezett Budapestre Kanadából, s mint Nagy Imre egyetlen külföldön élő vádlotttársa, teljes joggal kapott helyet pótlólag a szónokok között.

A másik Orbán Viktor, aki tulajdonképpen Csurka Istvánnak köszönhette, hogy a szónoki emelvényre léphetett. Csurka ugyanis a Rádió Vasárnapi Újság c. műsorában azzal támadta a TIB-et, hogy kisajátítja a gyászünnepség rendezését, holott június 16-a az egész nemzeté. Az a nap lesz az újrakezdés, a megújulás napja is, ezért a fiatalságnak kellett volna juttatni a megszólalási alkalmak többségét. Élesen bírálta, hogy Méray Tibor búcsúztatja Nagy Imrét, aki kiszolgálta a Rákosi-rezsimet 1953-ig. Azt jogosnak ismerte el a TIB és Nagy Imre családja, hogy a magyar fiatalság képviselője is kapjon szót, ezért felkérték a Fideszt, hogy jelöljön szónokot.

A technikai előkészületek közepette politikai síkon is voltak a temetéssel összefüggő lépések. A kormányzat elismerve, hogy június 16. történelmi szakaszhatár, arra tette a hangsúlyt, hogy a nemzeti megbékélés napja legyen,

42 A forgatókönyvet az 1956-os Intézet Oral History Archívuma őrzi.
43 Nagy Imre és sorstársai temetésének rendje. Népszava, 1989. június 2.

amelyen elkerülendő minden disszonáns megnyilatkozás, minden zavarkeltés, leszerelendő minden ellenrendezvény szervezése. Ezzel egyetértettek a TIB vezetői is. Az ellenzék viszont a kegyeleti jelleg hangoztatása mellett azt hangsúlyozta, hogy ez a nap határnap, a rendszerváltás szimbolikus napja lesz.

Az MSZMP elszalasztotta az utolsó alkalmat is, hogy állást foglaljon Nagy Imre és társai politikai rehabilitációja mellett. Csak addig ment el, hogy a Központi Bizottság átdolgozott nyilatkozatába pótlólag annyit beiktattak, hogy politikai okokból szabtak ki Nagy Imrére „igaztalan halálos ítéletet". De bocsánatkérésről, a felelősökről egyetlen szó sem esett, és a forradalom szót is elkerülte a vérszegény, semmitmondó deklaráció.[44]

Az ellenzéki kerekasztal kezdeményezésére június 1-jei keltezéssel nagyon fontos, a nemzethez szóló felhívás[45] készült, amelyet az öt vértanú hozzátartozói, a TIB, a Pofosz, a Recski Szövetség, továbbá a Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság, a Fidesz, az FKGP, az MDF, a Magyar Néppárt, az MSZDP, a Republikánus Kör, az SZDSZ és az Új Márciusi Front írt alá. A felhívás ismertette a nemzeti gyász és megemlékezés napjának tervezett lefolyását, s orientálta a nemzetet, hogyan fejezze ki kegyeletét e napon. A felhívás módosított szövegét olvasta fel Sinkovits Imre 16-án a Hősök terén, elhagyva például azt, hogy „ne hozzon senki politikai jelszavakat tartalmazó transzparenseket, politikai szervezetek nevét hirdető táblákat!"

Vitakérdés volt a TIB-en belül, hogyan viszonyuljanak a hatalom képviselőinek esetleges megjelenéséhez a gyászünnepségen. Az Ellenzéki Kerekasztal május 24-i ülésén Orbán Viktor megkérdezte Mécs Imrétől, mi történik, ha a kormány koszorúzni akar, mert a Fidesz a TIB álláspontjának megfelelően akar reagálni. Mécs a hivatalosság részvételét Nagy Imre végakaratával és az elemi tisztességgel ellentétesnek minősítette. Álláspontja szerint semmiféle hivatalos szerv nem koszorúzhat. (Orbán ehhez tartotta magát 16-i beszédében, amikor bírálta azokat a párt- és állami vezetőket, akik tülekedtek, hogy megérinthessék a koporsókat.) Mécs a reformkörösöket határesetnek minősítette.[46] Ugyanis az MSZMP reformkörei május 20-i szegedi országos tanácskozásukon elfogadott nyilatkozatukban megkövették a hozzátartozókat, javasolták, hogy az MSZMP KB ebben a szellemben foglaljon állást június 16-ról, s kérték a szertartás szervezőit, hogy

44 A temetés legyen a nemzeti megbékélés jelképe. Az MSZMP Központi Bizottságának közleménye Nagy Imre és társai temetéséről. Népszabadság, 1989. június 1.

45 Felhívás a magyar nemzethez. Magyar Nemzet, 1989. június 2.

46 A rendszerváltás forgatókönyve. I. k. 366. o.

helyezhessék el koszorúikat a ravatalon.[47] A TIB június 1-jei sajtótájékoztatóján Mécs Imre azt mondta, hogy a Hősök terén mindenki jelen lehet, de a TIB kéri, hogy ne jöjjenek el koszorúzni, akiknek bármi közük volt a megtorlásokhoz; így ne vegyenek részt a gyászszertartáson hivatalosan az MSZMP akkori vezetőségének, a kormánynak és az Elnöki Tanácsnak a tagjai. Magánszemélyként részt vehetnek a kegyeleti aktuson.[48]

A következő napokban a TIB engedett ebből az álláspontból. Az Országgyűlés június 2-i ülésnapján Szűrös Mátyás, az Országgyűlés elnöke emelkedett hangú beszédben méltatta Nagy Imre történelmi érdemeit. Az Országgyűlés nevében helyeselte, hogy június 16-a „a kegyelet, a politikai és erkölcsi igazságtétel, a nemzeti megbékélés jelképe" legyen. Kérte, az Országgyűlés vegye tudomásul, hogy elnöke néhány képviselőtársával együtt koszorút helyez el Nagy Imre ravatalán. Az Országgyűlés a beszédben foglaltakat közfelkiáltással elfogadta. Németh Miklós kormányfő hasonló szellemben nyilatkozott a Magyar Rádióban június 4-én. Ezek után a TIB tárgyalóküldöttsége június 8-án megállapodott Némethtel és Szűrössel, hogy a kormány, valamint az Országgyűlés hivatalos küldöttségének élén kegyeletüket fogják leróni az öt mártír és a forradalom áldozatainak jelképes koporsója előtt.[49]

E hatodik, üres koporsó ötlete tulajdonképpen Göncz Árpádtól származott. Minthogy az Igazságügyi Minisztérium a TIB ismételt kérésére sem változtatta meg azt a döntést, hogy öt kevésbé ismert mártírt is temessenek el újra ünnepélyesen június 16-án, a TIB alelnöke felvetette, hogy két üres koporsót tegyenek az öt mellé, az egyikre írják rá, hogy vértanúk, a másikra, hogy ismeretlenek. A kettőből lett '56 mártírjai felirattal a hatodik koporsó.

A kormány június 14-én – miután a legfőbb ügyész benyújtotta a törvényességi óvást Nagy Imre és társai perében a Legfelsőbb Bíróságon – nyilatkozatot bocsátott ki, amelyben tisztelgett Nagy Imre emléke előtt. Felhívta a nemzetet, hogy vegyen részt a megemlékezéseken. A nyilatkozat azzal zárult, hogy a kormány elhatárolja magát a múlt hibás, nemegyszer vétkes politikai döntéseitől, az 1956 utáni megtorló intézkedésektől, kifejezi eltökéltségét az oly sok megpróbáltatást hozott korszak lezárására.[50]

47 Rendszerváltók baloldalon. Reformerek és reformkörök 1988–1989. Válogatta *Ágh Attila*, *Géczi József*, *Sipos József*. Kossuth Kiadó, 1999. 203. o. A Budapesti Reformkör a TIB-nek címzett június 19-i levelében nehezményezte, hogy a TIB, ígérete ellenére, nem gondoskodott arról, hogy a televízió és a rádió hírt adjon koszorújuk elhelyezéséről. Uo. 252–253. o.

48 Nagy Imre és sorstársainak temetési rendje. Népszava, 1989. június 2.

49 Megállapodás a Történelmi Igazságtétel Bizottságával. A kormányfő és a parlament elnöke is részt vesz Nagy Imre és mártírtársai gyászünnepségén. Magyar Nemzet, 1989. június 9.

50 A kormány kegyelettel emlékezik Nagy Imrére és sorstársaira. A Magyar Népköztársaság

Hosszú ideig tartó egyeztetés után, június 12-én a magyarországi egyházak is megnyilatkoztak a temetés ügyében. Hét felekezet vezető egyházi főméltóságai ünnepélyes nyilatkozatukban hangsúlyozták, hogy „az 1956-os nemzeti tragédia áldozatainak méltó végtisztességgel és kegyelettel történő eltemetése június 16-án megrázkódtatásokban bővelkedő múltunk lezárását és új, tisztultabb, emberibb korszak nyitányát jelentheti." Megbékélésre hívott fel, óvott a bosszúállástól. „Az indulatok felkorbácsolása és a gyűlölködés – intett a nyilatkozat – csak újabb nemzeti tragédiának mérges magvetése lenne."[51]

A Hősök terén június 12-én elkezdett díszletépítés az idő szorításában 15-ről 16-ra virradó éjszakán 2 órakor fejeződött be. A Műcsarnok homlokzata mellett a díszlet része lett az ismeretlen katona sírjánál emelkedő fekete textíliával bevont oszlop és a nemzeti színű, középen körkörösen kiégetett zászlókkal díszített millenniumi emlékmű. A Műcsarnok homlokzatának falát fehér, a timpanont és az oszlopokat fekete anyag borította. Szemben állva az épülettel jobb oldalon állt a hajóorrszerű szónoki emelvény, mellette egy akasztófára emlékeztető vastraverz, amelyről egy 22 méter hosszú, közepén szimbolikusan köralakban kiégetett lyukas, keskenyedő zászló lógott a homlokzat falához rögzítve. Bal oldalon egy hosszúkás, ovális alakú megnevezhetetlen tárgyban égett az örök tűz. A szószék és az örök tűz között a lépcsőkön álltak a katafalkok. A lépcsők, a járda, az úttest egy része is fekete anyaggal volt borítva. A díszítést tulajdonképpen a kegyeletüket virágcsokorral, koszorúval kifejező emberek fejezték be, a gyász fekete és fehér színeit a virágok színével és nemzeti színű szalagokkal egészítve ki.

A látvány emlékezetes, talán kissé meghökkentő, megfejtésre késztető, a magyar posztmodern építő- és díszítőművészet egyedülálló, rövid ideig létező alkotása volt, melyet a filmfelvételek, a fényképek örökítették meg.[52]

És elérkezett a várva várt, sok jelentést kifejező nap, a nemzeti gyász napja, s egyben a rendszerváltás napja: egy régi rendszer végpontjának és egy új rendszer jelképes kezdőpontjának napja.[53] Mindenki átérezte jelentőségét. Óriási volt a magyar nemzet és a világ érdeklődése. Az országban mindenfelé megemlékeztek ezen a napon 1956 mártírjairól.

Minisztertanácsának nyilatkozata. Népszava, 1989. június 15.

51 A magyarországi egyházak nyilatkozata. A méltó kegyelet emberibb korszak nyitánya lehet. Népszava, 1989. június 13.

52 A díszlet elkészítésének történetét, az egyes elemek jelentését érdekfeszítő módon mesélte el interjújában Rajk László. Nagy Imre temetése és az 56-os emlékmű születése. I. m. 187–201. o. A díszlet esztétikai elemzését lásd *György Péter*: i. m. 249–257. o.

53 Június 16-a szimbolikus értelmezéseiről lásd *Ripp Zoltán*: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. Napvilág Kiadó, 2006. 371–372. o.; *György Péter*: i. m.

A Hősök terére pirkadatkor, 4 óra után szállították a koporsókat és állították a katafalkokra. Felül, kiemelt helyre került az üres koporsó, melyet egy Chicagóból hazahozott kivágott közepű 56-os nemzeti színű zászlóval takartak le. Alatta sorrendben Gimes Miklós, Losonczy Géza, Nagy Imre, Maléter Pál, Szilágyi József koporsóját helyezték el. A kordonnal elkerített részre 100 széket raktak az idős hozzátartozók, harcostársak részére.

6 óra után a televízió és a rádió stábja összeszerelte a kamerákat, a mikrofonállásokat. A televízió és a rádió egész nap közvetítette a gyászünnepséget, így az országban – ha közvetve is – több millió ember vehetett részt rajta. A rádió mikrofonját egész nap a rendkívül felkészült Rapcsányi László tartotta kezében, rengeteg ismerettel gazdagítva a hallgatóságot. A televíziós közvetítés rendezője Horváth Ádám, riportere Győrffy Miklós és Feledy Péter volt. A különleges közvetítésre húsz év távlatából is így emlékszik vissza Horváth Ádám: „Azóta, ha megkérdezik, melyik feladatot tartom és érzem legfontosabbnak a több mint öt évtizedes televíziós pályámon, csak azt a napot és eseményt tudom megjelölni… 1989. június 16."[54]

7 órakor az MDF rendezőgárdája (2500 fő) átvette a rend fenntartását a téren, egyenruhás rendőrt ettől kezdve nem lehetett ott látni. 8 óra után elhelyezték a családok koszorúit a koporsókon, a TIB és a Pofosz koszorúját az '56 mártírjai feliratú koporsóra tették. ¾ 9-kor gyújtották meg a tüzet a koporsók melletti kandeláberekben. 9 órakor álltak az első díszőrségek a koporsók mellé. Ettől kezdve öt-tíz percenként váltották egymást a szertartás végéig Zólomy László irányításával a hozzátartozók, barátok, harcostársak, meghurcolt 56-osok és más tisztelgők. 9 órától helyezhették el virágaikat, koszorúikat az egyre hosszabb sorokba rendeződött fővárosi és vidéki emlékezők. Közben a hangszóróból elhangzott az összes 56-os kivégzett[55] neve, foglalkozása, kivégzésének éve és hogy hány évet élt. Minden név egy-egy pörölycsapásként hangzott és hatott a széteső rendszerre. (A neveket Mensáros László és két nyíregyházi színművész, Rékasi Károly és Orosz Helga mondta hangszalagra a rádió helyi stúdiójában.)

54 *Horváth Ádám*: Az egyetlen nap. 168 Óra, 2009. február 26.

55 Az Igazságügyi Minisztérium és a TIB szakértői között 1989 tavaszán egyeztetések folytak a névsor pontosítására, azoknak a kiszűrésére, akiket nem a forradalommal összefüggő cselekedetek, hanem köztörvényes bűn vagy 1945 előtti népellenes, háborús bűntett miatt végeztek ki. (Magyar Nemzet, 1989. április 1., május 11., 22., június 9.) A temetésen 240 nevet olvastak fel. A későbbi pontosítások alapján az 1956 kézikönyve. Megtorlás és emlékezés c. kötetben (főszerk.: *Hegedűs B. András*, szerk.: *Kende Péter*. 1956-os Intézet, 1996. 15–20. o.) 232 név olvasható. Eörsi László 1956 mártírjai c. művében (Rubicon Könyvek, 2006) 228 név szerepel, itt is beleértve a 3 börtönben elhunyt forradalmárt.

10 órakor olvasta fel Sinkovits Imre a fentiekben már említett, a nemzethez szóló felhívást – a végén saját érzelmeinek is hangot adva.

11 órakor kezdődtek a protokolláris koszorúzások. A jelenlévőket hangosbeszélőn tájékoztató szertartásmester, Bába Iván mondta be a 38 hazai és 22 külföldi koszorúzó szervezet, intézmény, csoport, egykori 56-os szervezet nevét, valamint a szervezeteket képviselő személyek nevét. Utóbbiakat messze a teljesség igénye nélkül, mert némelyik küldöttség öt-tíz főből állt, a rendezőség nem rendelkezett minden esetben a teljes névsorral, illetve idő sem mindig volt az összes név felolvasására. A televíziós, a rádiós közvetítés, a napisajtó tudósításai szerint a következők tisztelegtek a ravatalok előtt, sorrendben:

- a szülőváros, Kaposvár polgárainak nevében Baracskainé Horváth Mária, Hódos Győző, Mihalics Veronika, Papp János;
- az Országgyűlés nevében Szűrös Mátyás, Szentágothai János, Benjámin Judit, Fodor István, Pásztohy András, Pálfi Dénes képviselő, Mary György titkárságvezető;
- a Minisztertanács képviseletében Németh Miklós kormányfő, Pozsgay Imre államminiszter, Medgyessy Péter miniszterelnök-helyettes;
- a magyarországi egyházak képviseletében a Magyar Katolikus Egyház nevében Paskai László bíboros, prímás-érsek, a Magyarországi Református Egyház nevében Kocsis Elemér püspök, a Magyar Evangélikus Egyház nevében Nagy Gyula püspök-elnök, a Magyarországi Unitárius Egyház nevében Huszti János püspök, a Magyar Ortodox Adminisztratúra nevében Berki Feriz esperes adminisztrátor, a magyarországi izraelita hitfelekezet nevében Schőner Alfréd főrabbi;
- a budapesti diplomáciai kar nevében José Pablo Morán Val, Peru nagykövete, a diplomáciai testület helyettes doyenje, Mark Palmer, az Amerikai Egyesült Államok, Rudolf Sova, Jugoszlávia, Louis de la Torre de Andrés, Spanyolország nagykövete (ők koszorúztak másik 26 állam jelen lévő diplomatáinak képviseletében is);
- a magyarországi és az amerikai Recski Szövetség (Kéri Kálmán, Faludy György, Zimányi Tibor);
- az 1956-os munkástanácsok (Abod László, Dénes János);
- Petőfi Párt (Püski Sándor, Sebestyén László);
- Transznacionális Radikális Párt (Sergio Stanzani, Emma Bonino);
- a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem egykori Agrártanszéke;
- Olasz Szocialista Párt (Bettino Craxi);
- Charta '77 (Helena Nemcova);

- Hajnal István Kör (Bácskai Vera, Benda Gyula, Gyáni Gábor, Á. Varga László);
- Lengyel Független Diákszövetség (NZS) (Arthur Waszczuk, Maczej Zalenski, Igor Janke);
- Maléter Pál osztálytársai (Suhajda Vilma, Weiser Pál);
- Maléter Pál munkatársai (Janczik Vince);
- az egykori Észak- és Kelet-Magyarországi Nemzeti Tanács, valamint a Miskolci Diákparlament (Darin Sándor, Mihala Ferenc, Ungváry Rudolf);
- a Magyar Szabadságharcos Szövetség Európai Szervezete (Melczer Aladár, Zsigmond András, Nagy Károly);
- a România Libera;
- franciaországi román emigránsok;
- Független Kisgazdapárt (Mizsei Béla, Prepeliczay István, Vörös Vince);
- Magyar Néppárt és Nemzeti Parasztpárt, Veres Péter Társaság (S. Hegedüs László, Márton János, Varga Csaba);
- Magyarországi Szociáldemokrata Párt (Takács Imre, Révész András, Werner László, Bölcskei János);
- Márton Áron Társaság és a Kereszténydemokrata Néppárt (Keresztes Sándor, Láczki László, Szakonyi László, Giczy György, Szesztay András, Soós Károly);
- Petőfi Kör (Hegedűs B. András, Nagy Balázs);
- MEFESZ és az egykori Egyetemi Forradalmi Diákbizottság (Pozsár István, Kiss Tamás, Tóth Imre, Varga János, Szakáll Antal, Kelemen Elemér, Román Károly);
- Magyar Függetlenségi Párt (Hornyák Tibor, Krausz Tivadar, Geréb Attila);
- Politikai Foglyok Országos Szövetsége (Kósa Katalin, Fónay Jenő, Szőnyi Tibor);
- Független Magyar Demokrata Párt (Jávori Jenő)
- Olasz Kommunista Párt (Achille Occhetto);
- Lengyel–Magyar Szolidaritási Társaság (Engelmayer Ákos, Adam Michnik, Maczej Kozminski);
- Emberi Jogok Párizsi Magyar Ligája (Philippovich Tamás);
- Magyar Helsinki Bizottság és a Független Jogvédő Szolgálat (Kodolányi Gyula, Kakukk György András, Somogyi János);
- Magyar Tudományos Akadémia (Berend T. Iván);
- Magyar Írók Szövetsége (Cseres Tibor, Nagy Gáspár);
- Országos Széchényi Könyvtár (Juhász Gyula, Szente Ferenc);
- Európai Protestáns Szabadegyetem (Balla Bálint, Vályi Nagy Ágnes);

- a Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör, a Svájci Magyar Egyesületek Szövetsége, Tizinói Magyar Egyesület, az Európai Szabad Magyar Kongresszus (Sári Éva, B. Szabó Márta, Csernyik György);
- bécsi magyarok (Such András, Kovács Kálmán);
- az Amerikai Magyar Szövetség Kálmán László Munkacsoportja (Klug István, Körbl József);
- Amerikai Magyar Politikai Foglyok Szövetsége (Bocskay Tamás József, Szőnyi Gyula, Ormándi József);
- Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság (Vigh Károly, Zétényi Zsolt);
- Magyar Demokrata Fórum (Csurka István, Für Lajos);
- Szabad Demokraták Szövetsége (Béki Gabriella, Demszky Gábor);
- Fiatal Demokraták Szövetsége (Deutsch Tamás, Fodor Gábor);
- a Nagy Imre díjat adományozó svájci Becsületadó Alapítvány (Géczi Iván);
- a müncheni Új Látóhatár szerkesztősége (Benkő Zoltán);
- a párizsi Irodalmi Újság szerkesztősége (Méray Tibor);
- Erdélyi Szövetség és a Székely Kör (Csepella Imre, Pomogáts Béla, Szotyori Judit, Teleki János);
- Magyar Újságírók Országos Szövetsége (Bossányi Katalin, Gömöri Endre, Nagy József);
- a Magyar Nemzet szerkesztősége (Pethő Tibor, Csatár Imre, Kurcz Béla);
- Márciusi Front és Új Márciusi Front (Ujhelyi Szilárd, Majerszki Klára, Holner György, Herpai Sándor, Harsányi Zoltán, Vitányi Iván, Bihari Mihály);
- Magyar Film- és Televízióművészek Szövetsége (Jancsó Miklós, Dömölky János);
- újzélandi magyarság (Bánfi Tibor);
- ausztráliai magyarok (Fehér István);
- Történelmi Igazságtétel Bizottsága (Erdélyi Tibor, Kosáry Domokos, Litván György, Lőcsei Pál, Rácz Sándor, Széll Jenő).

A protokolláris koszorúzás után folytatódott a sokaság elvonulása a virágtengerrel borított ravatalok előtt. A torokszorító, de egyúttal erőt adó, katartikus élményben a helyszínen részesülők számát nem lehet pontosan felbecsülni. Nincs különösebb jelentősége, hogy 150 000-en vagy 250 000-en voltak a Hősök terén, a környező utcákban, majd a temetőhöz vezető út mentén, mert a televízió és a rádió jóvoltából az egész nemzet felemelő élményt kapott.

Fél 1-kor egy percre megállt a járművek nagy része, megszólaltak az autódudák, a gyárak kürtjei, megkondultak a harangok. A Hősök terén Göncz

Árpád megnyitó szavaival kezdődött el a szorosabb értelemben vett gyászünnepség. Megkondult egy harang, utána a sokaság elénekelte a Himnuszt. Találóan írta György Péter: „a közös énekléssel a közönség gyülekezetté vált, megtörtént a nagy átalakulás, az élmény, amiért ezrek és ezrek idejöttek."[56] A hangszórón bejátszották Nagy Imre 1956. október 30-i rádióbeszédének néhány mondatát és következett hat beszéd.[57]

Vásárhelyi Miklósnak, a Nagy Imre és társai per egyetlen Magyarországon élő vádlottjának szónoklata annak az 56-os értelmiséginek a gondolatait tartalmazta, aki méltatva kivégzett társait közvetlen kapcsolatot lát az 1956-os forradalom és az 1989-es rendszerváltás között: 1956 céljait 1989 váltja valóra, békés átmenettel, mert „így kívánja az ország érdeke". Szelíd, higgadt mondatai nem zökkentették ki az áhítatos, bénult mozdulatlanságból a tömeget. Rácz Sándor, a Nagybudapesti Központi Munkástanács egykori elnöke az '56-os forradalom alulról jövő hangját, a „pesti srácok" hangját akarta képviselni. Ő volt az egyetlen a Hősök terén, aki papír nélkül beszélt. Ez önmagában is kontaktust teremtett a hallgatósággal, s az is, hogy elénekeltetett vele egy közismert katolikus éneket. A merevség kezdett oldódni. A nemzeti függetlenségre, a szovjet csapatok kivonására tette a hangsúlyt. A pártoskodás helyett az összefogást tartotta fontosnak, még a bírált kommunisták felé is kezet nyújtva.

Mécs Imre, a halálra ítélt forradalmár igazi felrázó szónoklatot tartott. Sistergő szavakkal idézte fel a szörnyű megtorlást, követelt önbírálatot a Szovjetunió népeitől, lelkiismeret-vizsgálatot a magyarságtól. Kimondta, hogy június 16-a a korszakváltás napja. Ő is összefogásra buzdított, s felvillanyozta a tömeget, amikor arra kérte, hogy egymás kezét megfogva, mondják utána a fogadalmat: megvalósítják a forradalom örökségét. Zimányi Tibor, az egykori recski rab beszéde kevésbé váltott ki visszhangot. Inkább Nagy Imréhez szólt, mint a jelenlévőkhöz. Felhívta a figyelmet az 1956 előtt meghurcoltak rehabilitációjának, kárpótlásának szükségességére. Fontosnak ítélte a gyilkosok megnevezését, ennyi legyen a büntetésük, nem kérdőre vonás. Király Bélát, az 1956-os Nemzetőrség parancsnokát, a szabadságharc emblematikus személyiségét beszéde előtt taps fogadta. A 33 éves emigrációból először hazalátogató tábornok beszéde Nagy Imre személyére összpontosult. Amit róla mondott, nem volt új. Aktuális politikai mondanivalója alig akadt.

56 *György Péter*: i. m. 260. o.

57 A beszédek értékelésére lásd *György Péter*: i. m. 260–267. o.; *Ripp Zoltán*: i. m. 373–375. o.; *Rainer M. János*: Temetetlen holtak. Újratemetés, 1989. Rubicon, 2009. 3. sz. 69. o.

Annál hatásosabb volt viszont Orbán Viktornak, a Fidesz választmányi tagjának a szónoklata. Ő a többiektől eltérően nem a gyászbeszéd és a politikai szónoklat ilyen-olyan arányú keverékét adta elő, hanem a kivételes alkalmat megragadva kifejezetten a politikai harc eszközévé változtatta a szószéket. Az 1956-os forradalom reformkommunista, demokratikus szocialista vonulatát elvetve a nyugati fejlődés útjára való lépés lehetőségét látta benne. Ebben határozta meg a forradalom akaratát. Élesen bírálta a hatalom megjelent képviselőit, s a szovjet csapatok kivonását érintve már-már a szabad választások választási kampányába kezdett. Hatásosan előadott beszéde nagy sikert aratott, sokszor megtapsolták tabudöntögető mondatait. Politikai nagygyűlés hőfokára emelkedett a hangulat, de ez egyszersmind szétfoszlatta a gyász hangulatát, véget vetett a gyászolásnak. Másra terelte a figyelmet: a rendszerváltásra.

Okkal mondta Rajk László még húsz év múltán is: „Orbán Viktorra nem azért haragszom, mert kimondta: húzzanak el az oroszok. Hanem azért, mert ezt elmondhatta volna egy nappal korábban vagy később. De így lényegében ellopta azt a napot. 1989. június 16-át. Mert erre a mondatra mindenki emlékszik, ám annak az öt embernek… a nevére, akiket akkor temettünk, már csak nagyon kevesen. Márpedig ennek a napnak az lett volna az értelme, ha az emberek azzal néznek szembe: évtizedekig nem gondoltunk arra az öregemberre… Azon a napon kihagytuk a szembenézés lehetőségét."[58] A temetés utáni napokban éles támadások érték, főleg baloldalról azért, mert nem tartotta be a gyászünnepség illemét. Orbán Viktor a *Népszavá*nak adott interjúban válaszolt.[59] Szerinte beszéde semmi olyat nem tartalmazott, ami rendkívüli lett volna. Elmondta: „Beszédemet sokáig írtam, többen átnézték, szavakat, mondatokat írtunk át. A Fidesz választmánya egyetértett vele… Azt kellett eldöntenem, hogy úgymond diplomatikus vagy igaz beszédet írjak. A kettő egyszerre nem ment. Választanom kellett, s én őszintén akartam beszélni. Nem kétértelműen". Arra a kifogásra, hogy az egész ifjúság nevében nyilatkozott, azt válaszolta, hogy bejelentette, az európai polgári demokráciáért küzdő fiatalokat képviseli. Arról hallgatott az interjúban, hogy a TIB arra kérte a Fideszt, az egész magyar ifjúság nevében beszélő szónokot állítson a gyászünnepség szószékére.

A gyászünnepség első részének befejezése után a hat koporsót, a virágokat 30 halottaskocsi szállította el, a jelenlévők közül azokat, akiknek a TIB által

58 A hatalom bornírtsága. Rajk László a tiltásokról. Sztankay Ádám interjúja. 168 Óra, 2009. február 5.

59 *Csornai Attila*: A polgári demokrácia a célja. Beszélgetés Orbán Viktorral politikai törekvéseiről és a Hősök terén elmondott beszédének visszhangjáról. Népszava, 1989. június 26.

kiállított belépési engedélyük volt, autóbuszok vitték lezárt útvonalon a Rákoskeresztúri Újköztemetőbe, ahova csak engedéllyel lehetett belépni.

A 360 hektáros temető legtávolabbi északkeleti sarkában van a 301-es parcella. Erdős területen áthaladva lehetett megközelíteni a teljesen elhanyagolt, bozótos térséget. 1989 tavaszán a temetkezési vállalat rendbetette a mellette levő 300-as parcellát, melyben kevés sír volt. Betonlapokkal fedték le egy részét, alkalmassá téve a szertartás megtartására. 16-ára 300 széket helyeztek el a szélén az idősek, a mozgássérültek részére. A 301-es parcella bozótos jellegét is megszüntették, de a tereprendezés a többszáz sír miatt váratott magára. 41 vértanú sírját, amelyet már korábban sikerült beazonosítani, betonlap fedte személyi adataik jelzésével. Júniusra más sírok azonosítása is megtörtént, de még csak cövekek jelezték őket.[60] Az Inconnu csoport tagjai (Bokros Péter, Molnár Tamás, Pálinkás Szűts Róbert, Philipp Tibor, Serfőző Magdolna) és Koczog András szobrász a bajai erdőgazdaságtól vásárolt tölgyfából 301 két-háromméteres kopjafát faragtak és felállították őket a parcellában. Ez aztán az egész parcella képét meghatározta.

A TIB elképzelése szerint mind az öt mártírt és a hatodik koporsót is a 300-as parcellában hantolták volna el, az '56-os vértanúk tervezett emlékművének helye elé. Nagy Erzsébet azonban ragaszkodott ahhoz, hogy édesapját a 301-es parcellában, ugyanott temessék el, ahol 1961-ben elföldelték. Az volt az álláspontja, hogy maradjon együtt a többszáz vértanúval, jelképezve az azonosulást velük.[61] Ennek az igénynek kötelező volt eleget tenni. Így az öt díszsírhely középső helyére nem Nagy Imre, hanem a névtelen vértanúk üres koporsóját szánták. A temetés előtti utolsó napokban jelentkezett a TIB-nél a Pofosz két vezetője, Fónay Jenő és Forgách Ferenc azzal, hogy külön jelképes sírjuk legyen a 301-es parcellában azoknak, akik nem lesznek megemlítve név szerint a szertartáson. Nem fogadták el azt, hogy a Nagy Imrének szánt középső sírhely ott lesz az üres koporsó számára. Végül is az '56 mártírjai feliratú koporsónak Nagy Imre sírhelye mellett ástak sírhelyet, ahonnan Gimes Miklóst és Maléter Pált exhumálták.[62] (Az ide fektetett síremlékre később ezt vésték: Névtelen áldozatok, Névtelen elesettek 1956.) A Losonczy Géza és Maléter Pál sírja közötti jelképes sír sírkövén ez olvasható: Ismeretlen 1956.

A temetőben a rendet az SZDSZ, a Fidesz és más szervezetek által küldött rendezők tartották fenn. Közvetlenül a 300-as parcella melletti útszakaszon

60 Magyar Nemzet, 1989. június 9.
61 Átadták Nagy Imre hagyatékát. Interjú Nagy Erzsébettel. I. m.
62 Erdélyi Tibor interjú. 347–348. o.

katonai díszsorfal állt, amikor odagördült a koporsókat és virágokat szállító kocsisor. A koporsókat katafalkokra helyezték. Mintegy 1500 gyászoló jelenlétében 3 óra után kezdődött a temetés részben polgári, részben egyházi szertartás keretében. A búcsúztatásban a következő egyházi személyiségek vettek részt: Jelenits István, a magyarországi piarista rend tartományfőnöke, Rosty Pál katolikus pap, Czövek Olivér, Pánczél Tivadar református lelkészek, Donáth László evangélikus lelkész, Harmati Béla evangélikus püspök, Bencze Márton unitárius püspökhelyettes, Raj Tamás főrabbi, Iványi Gábor metodista lelkész, Dopner Győző baptista lelkész.

A szertartás keretében Darvas Iván és Mensáros László váltakozva felolvasta a 240 mártír nevét. Minden név elhangzása után egy-egy fáklyavivő égő fáklyával a kezében így búcsúzott az emlékmű alapkövének tervezett helyénél: „Velünk maradsz!" „Közöttünk vagy!" „Közöttünk élsz, nem távozol!" Ha olyan vértanú nevéhez értek, akinek ismert volt sírhelye, és a hozzátartozók igényelték, egészen rövid polgári vagy egyházi búcsúztatásra került sor a sírhelynél. Ezután folytatódott a felolvasás.

Amikor Gimes Miklós nevéhez értek, egykori barátja és újságíró kollégája, Molnár Miklós, a Genfben élő történész mondta el a ravatal előtt személyes hangvételű gyászbeszédét. Losonczy Géza hamvai előtt Gyenes Antal, az egykori barát, az 1956-os Nagy Imre-kormány tagja búcsúzott szabadon elmondott, meghitt szavakkal. Maléter Pált evangélikus egyházi szertartás keretében Donáth László és Harmati Béla búcsúztatta. Amikor Nagy Imre búcsúztatására került sor, a koporsót levették a katafalkról és a sírhelyhez vitték. Ott hangzott el Méray Tibornak, a Párizsban élő újságírónak, az *Irodalmi Újság* szerkesztőjének Nagy Imre munkásságát méltató, de politikai mondanivalót is tartalmazó több mint félórás beszéde. Nagy Imre sírjánál két gyászbeszéd hangzott el. Kopácsi Sándor, az 1956-os budapesti rendőrfőkapitány a megbékélés szükségességét hirdető beszédet tartott. Szilágyi József ravatalánál Lőcsei Pál egykori újságíró, később szociológus mondott szép gyászbeszédet.

Forgách Ferenc, akit első fokon halálra, másodfokon életfogytiglanra ítéltek 1959-ben, a Pofosz alelnöke az '56 mártírjai feliratú üres koporsó előtt vett búcsút kivégzett ismerős és ismeretlen bajtársaitól. Miután a névsor felolvasása véget ért, a fáklyavivők kioltották a fáklyákat és a fáklyagödörbe dobták.

Fónay Jenő, a Pofosz elnöke, akit szintén halálra ítéltek a megtorlás időszakában, de kegyelmet kapott, az üres koporsó előtt az emlékmű alapkövének letételéről szóló beszédet mondott, megszólítva Nagy Imrét, majd társait, és letette az alapkövet.

A különböző felekezetek képviselői ökumenikus imát, fohászt mondtak, megáldották a 301-es parcellát. A Szózat hangjai mellett egyszerre engedték le a hat koporsót a sírgödörbe. A sírokat elborították a koszorúk, virágcsokrok. A következő naptól kezdve bárki kifejezhette tiszteletét az '56-os emlékhelyen.

A temetés fókusz volt, amely a különböző sugarakat egy pillanatra, egy napra egyesítette, majd a gyújtóponton mintegy áthaladva széttartottak a politikai sugarak, szétfoszlatva a nemzeti összefogást. Az emlékhely sorsa, története 1989. június 16-a után is összekapcsolódott az 1956-os forradalom megítélésével. A széthúzás, a marakodás '56 örökségén sokat ártott a 301-es parcellának, az '56-os panteonnak is.

A nagy földosztás 65. évfordulója

2010. március 29.

Romány Pál

Megnyitó

A megnyitót, mintegy mottóként, néhány idézettel szeretném kezdeni. Károlyi Mihály írta az 1919-es földreformról: „természetesnek kell tartanom, hogy a latifundiummal szövetkezett banktőke… az én politikai működésemet csak meg nem értéssel és gyűlölettel szemlélheti." „… én magam kezdtem el a földosztást saját kápolnai birtokomon. Mint várható volt, ez volt az utolsó csepp a pohárban osztályom és rokonaim számára."[1]

Nagy Imre pedig az 1945-ösről: „A földosztás minden lépését harc árán lehetett csak megtenni… A harc főképpen akkor éleződött ki, amikor a szétvert földesúri osztály a kapott csapásokból magához tért, … megkezdte a támadást a földreform ellen."[2]

Hogy a magyar földkérdés – amelyről, azonos címmel, Kerék Mihály írt nevezetes könyvet – régóta (sőt jelenleg is) válaszokat várt, s különösen nehéz ügy volt a XX. század első évtizedeiben, utalnak az idézetek, s jelzik talán azt is, annyira keservesek voltak a hazai állapotok, hogy „földművest adtunk a tengernek", holott a Kárpát-medence is művelésre, felzárkózásra várt. Volt, ahol ezt 1920-at követően földügyekben megtették. Más országokban, szomszédainknál is. Gazdaságaik egészében ennek nyomán is lendültek fel.

A hazai főnemesség soraiban is többen látták ezt az elmaradást. Majláth József gróf írta 1916-ban Tisza Istvánnak: „Az én törekvésem oda irányul, hogy a birtokreformot ne a radikális elemek, hanem a magyar főnemesség, a

1 *Jemnitz János–Litván György*: Szerette az igazságot. Gondolat, Budapest, 1977. 128. o.; *Károlyi Mihály*: Hit, illúziók nélkül. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982. 159. o.

2 *Nagy Imre*: Agrárpolitikai tanulmányok. Előadások az Agrártudományi Egyetemen és a Mezőgazdasági Akadémián, Szikra, Budapest, 1950. 268. o.

magyar birtokososztály vegye kezébe és kezdeményezze." „Most az egyszer még kezünkben van az ország jövője."[3] Hasonlóan földreformot sürgetett gróf Széchenyi Aladár.

Az új, király nélküli Magyar Királyságban is megjelent a XX. század kezdetének sokféle műszaki-gazdasági eredménye. Mégis találónak tekinthető Veres Péter későbbi, ismertté vált mondása: „Hozzánk úgy jött el a kapitalizmus, hogy nem ment el a feudalizmus sem." A földkérdés például kérdés, fájó kérdés maradt 1920-at követően is.

Jellegzetes volt a Vitézi Rend alapítása, s a háborús érdemek földdel való ünnepélyes jutalmazása. Ennek keretében – 1938 végéig – 4325 ún. vitézi telket létesítettek 70 337 kat. holdon (átlag: 16 kh). A telek osztatlan egészként volt örökölhető, az elsőszülött fiú primátusa mellett. A Nagyatádi nevéhez kötött reformmal csökkent ugyan a hitbizomány, a főnemesi, az egyházi birtokok területe, de szerepük, hatalmi súlyuk alig változott.[4] Maradt az az állapot, hogy – miként már a XIV. század krónikása írta – akié a föld, a víz, a fű, azé minden! Szülőföldem, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye területén 150 nagybirtokot tartottak számon 1935-ben 1240 kh átlagterülettel.

Így jutottunk el az ismert anakronisztikus földbirtokszerkezettel 1944-hez, a Debrecenben ülésező Ideiglenes Nemzetgyűléshez, majd kormányához, s a nevezetes, 1945. március 17-én kiadott (március 15-re keltezett) rendelethez „a nagybirtokrendszer megszüntetéséről". A tett, a dátum természetesen elő- és utóélettel rendelkezik, amiről a konferencia előadói bizonyára részletesen szólnak. Akár megkésettségéről is. A jelképpé vált kimérés mindenesetre most 65 éve történt Pusztaszeren. Pontosan 1 év és 10 nappal azután, hogy Magyarországot megszállták az addig szövetséges német csapatok és egy héttel az ország teljes felszabadítása előtt. Ott, a millenniumi Árpád-emlékmű oltalmában, Nagy Imre kezéből vette át néhány újgazda a birtoklevelet.

Az 1945. évi országjárása során írta Illyés Gyula: „nem is erőltetem, hogy megértsem, mi történt itt. Talán tíz év múlva fogjuk megérteni, talán húsz év múlva, igazában talán csak egy század múlva, az unokáinkban."[5] Az új honfoglalás megértéséhez – Illyés számára – még egy emberöltőnyi idő „engedélyeztetett".

A földosztásra akkor került országos méretben sor, amikor – először – az aláaknásított, lőszerrel „bevetett" terepen a háborús maradványokat el

3 *Idézi Kerék Mihály*: A magyar földkérdés. Mefhosz Könyvkiadó, Budapest, 1939. 142. o.

4 Szülőfalum határában – a grófi földből – egy dűlőnyit osztottak ki az igénylők között. (A határrészt ma is Proletár-dűlőnek nevezik az idősek.)

5 *Illyés Gyula*: Honfoglalók között. Sarló kiadása, 1945. 34. o.

lehetett takarítani. És a hadisírokat megásni. Ezt követhette a – kétnyelvű, kétféle betűkkel megírt megbízólevelekkel ellátott – fiatal miniszteri biztosok áldozatos munkája.

Az Országos Földbirtokrendező Tanács 1948. évi összegezése szerint a 642 000 földhözjuttatotton kívül földet kapott még 45 000 telepes család, főleg bukovinai és felvidéki „lakosságcserés" vagy menekült családok, valamint (felerészben) belföldi áttelepülők.

Előadóink minderről feltehetően szólni fognak.

* * *

Különleges alkalom és megtiszteltetés, hogy az évfordulón köszönthetem konferenciánk résztvevőit, külön is házigazdánkat, a magyar agrártörténeti kutatások jeles műhelyét, a Mezőgazdasági Múzeumot, a rendező Nagy Imre Társaság vezetőit, tagjait, s előadóinkat.

Igaz tisztelettel és barátsággal külön is köszöntöm azokat a volt Györffy-kollégistákat, egykori földosztókat, akik most is velünk lehetnek, miként a 25 éves, majd az 50 éves jubileumon és más alkalmak idején is történt. Jó dolog együtt lenni, a nagy földreformra emlékezni és emlékeztetni.

Továbbá: Meghajtom a fejem azok előtt az asszonyok előtt, azoknak a nőknek, az anyáknak az emléke előtt, akik a háború nehéz évei alatt – és még utána is – helytálltak a magyar vidéken. Ott voltak, ahol a fronton, a hadifogolytáborokban, Keleten vagy Nyugaton lévő férfiak helyére kellett állniuk. Fegyvergyárakban vagy a földeken, akár uradalmi majorokban. Nem kaptak kitüntetéseket, nem kaptak előléptetést – ők „csak" pótolni igyekeztek a hiányzókat, majd azokat is, akik végleg távol maradtak a családtól is, a hazától is. Ahol az anyák pincékbe, vermekbe bújtak a bombázások elől, gyermekeikkel együtt. Felnevelték a hadiárvákat, művelték a kiosztott földet, adott esetben a másét is – hiszen „gyalognapszámmal" fizettek az igaerőért, a gépi segítségért. A cserekereskedelemnek is mesterei lettek. A jegyre adott élelemért túlórával és millpengővel is, majd – az 1946-os stabilizációt követően – új forinttal fizettek. És hitték a jelszót: *A föld azé, aki megműveli!* Továbbá azt is: *Tiéd a gyár, magadnak építed!* Azaz: éltek, s maradtak szülőföldjükön. Fogadták a menekülteket, a régi-új határokon túlról át-, vagy visszatelepülteket, s a túlélőket. Akiknek szintén föld, főleg pedig kenyér kellett.

Igen, mindez a mi történelmünk része. Számolnunk kell vele, s tudniuk kell (kellene) róla – a valóságot – unokáinknak is.

Magyarország egyébként soha nem volt – milliók számára – tejjel-mézzel folyó Kánaán. A „három millió koldus" országa minősítés persze ugyancsak

túlzó, egy időben politikai szolgálatra rendelt ítélkezésnek volt tekinthető. Többet mondott – s mondhat az új, a harmadik évezred nemzedékeinek is –, ha az egykori gazdaságpolitikai, szociológiai adatok alapján a földbirtokviszonyokat, a társadalmi hierarchia megkövesedett állapotát vagy a termelési-műszaki ágazatok „fatengelyes" világát idézzük fel előttük.

Csupán néhány jellemző adat a harmincas évek Magyarországáról: amikor a kereső népességből őstermelő volt Hollandiában 20,6%, Dániában 35,3%, akkor nálunk 55,7%-ot tett ki ez a népesség. Vagy: Magyarországon – 1938-ban – az egy automobilra jutó lélekszám 375 volt, Hollandiában 57, Dániában pedig 24. Nálunk összesen 18 896 volt a személygépkocsik száma, a Dunántúl méretű és 3,7 millió lakosú Dániában 111 030 személygépkocsi futott a farmok és városok útjain.[6] Ismert, hogy történelme során Dánia is veszített területeket. Leválik Norvégia, majd 1918-ban Izland is. Ám Dániában kimondták: amit elveszítettünk területben, szerezzük meg tudásban, szorgalomban és exportpiacban. Népfőiskolákat szerveztek, szövetkezeteket, s megbízható, kiváló árutermelők lettek. Ma már a kis Dánia kétszer annyi húst termel, mint Magyarország (azaz területre vetítve négyszer többet). Dánia sertésállománya 13 milliós – Magyarországé 3,8 millió.[7] Ott a kukoricacímert – ritkaságként – virágüzletben árulják. A kikötőkben azonban „megterem" a szemes kukorica. Az árpa és „más" pedig helyben, és a fejekben van. Horn Artúr írta 45 éve: „A kedvező tulajdonságoknak alapján a dán baconsertés minősége a világpiacon szinte verhetetlen… Dánia sertéstenyésztése bizonyos monopolhelyzetben van, mert a dán kormány élősertést az országból nem enged kivinni."[8]

Tudjuk, Dánia, vagy más, előttünk haladó agrártársadalom sem kínál – nem kínálhat – átvehető szabványt. Ám azt is tudni kell, hogy semmiféle fölényeskedés, büszkélkedés nem helyettesítheti a tényleges teljesítményt, elérési módjának elsajátítását. A magyar agrárfejlődés tanulságai is hasznosak lehetnek természetesen másoknak, ha sikerül jól bemutatnunk. (Nem úgy persze, mint minap az „MR1 rádióban" hallhattuk, hogy a *magyar agrármodell* pusztán egy ügyes húzás, azaz a háztájival együtt svindli volt csupán.) Egyértelmű, hogy kötelességünk mások tapasztalataiból is tanulni és a jót, a hasznosat átvenni. Ha megírják, ha elmondják, ha a történészek igazát meghallgatják… És kitartanak tételeik mellett! Egy 1987. évi értékelésben

6 Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1939. M. kir. Statisztikai Hivatal, 294. o.

7 Agrárgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 2006. AKI–KSH, Budapest, 2007.

8 Mezőgazdasági üzemekben Skandináviától Itáliáig. Szerk.: *Romány Pál*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1965. 68. o.

olvashatjuk: *„az elmúlt negyedszázad során milyen példátlanul nagy ívű pályát futott be a magyar mezőgazdaság…* a felfelé ívelés valójában a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése után, az 1960-as évek közepétől bontakozott ki… A mezőgazdaságnak a XVIII. század végétől kezdődő forradalma Magyarországon valójában most, e röpke negyedszázad alatt teljesedett ki. Rangot szerezve magának itthon és a nagyvilágban."[9] (Kiemelés – R. P.)

Érdemes idézni még az NSZK egykori elnöke, Roman Herzog egyik gondolatát. „Egyre kevesebben vannak azok – írja –, akik saját tapasztalataikból ismerik a háború éveit, hát még a háború előtti időket… Ám az emlékátörökítés megkerülhetetlen kötelességünk… Csak így jön létre a kollektív emlékezet, nélküle pedig nincs se nemzeti identitás, *se nemzeti felelősség*".[10] (Kiemelés – R. P.) Úgy hiszem, igaz beszéd. Érvényessége nemcsak a Rajna mentén, és nemcsak 1999-ben volt figyelmeztető, amikor megjelent.

★★★

Szeretnék egy kicsit elkalandozni Nagy Imre munkásságának egyik fontos területére. Feltételezem, hogy az előadók részletesen beszélnek a földreformban játszott kiemelkedő szerepéről, a 600/1945. M. E. sz. kormányrendelet megszületéséről és végrehajtásáról, valamint az 1945. szeptember 16-án kihirdetett VI. törvényről, amely „a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmíves nép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet" törvényerőre emeléséről szólt. Én az új agrárértelmiség képzésében játszott szerepére emlékeztetek.

Három intézményben tanította az agrárpolitikát: a Magyar Agrártudományi Egyetemen, a Közgazdaság-tudományi Egyetemen 1948-tól, a zsámbéki Mezőgazdasági Akadémián 1950-től.[11] Ott bábáskodott az Agrártudományi Egyetem létrehozása körül S. Szabó Ferenc parasztpárti földművelésügyi államtitkárral és a Kisgazdapárt elnökével, Tildy Zoltánnal együtt. Jelentős tett volt az egyetem megalapításáról intézkedő 8740/1945. M. E. számú rendelet kibocsátása szeptember 26-án, majd az új egyetemi szervezet megteremtése a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem mezőgazdasági és állatorvosi tagozataiból, a kertészeti, majd a soproni erdészeti tanintézetekből, továbbá három gazdasági

9 *Für Lajos*: Magyar agrártörténeti életrajzok. A–H k. Szerk.: *Für Lajos–Pintér János*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1987. XXIII. o.

10 *Roman Herzog*: 50 Jahre. Bundesrepublik Deutschlands., Deutschland, 1999. 3. sz. 18. o.

11 Vö.: *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz. I. k. 1896–1953. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 439–454. o.

akadémiából (Mosonmagyaróvár, Keszthely, Debrecen főiskoláiból). Az okleveles gazdatisztek kibocsátását felváltotta a mérnöki képesítés országos rendszerének kialakítása.

Nagy Imre mindkét egyetemen az agrárpolitikai tanszék vezetője volt. A tanszéken többen dolgoztak körülötte a Györffy és az Áchim népi kollégium tagjai közül, már végzett, vagy még egyetemre járó hallgatók. Közülük Gyenes Antal, Győrffy Béla és más volt györffísták már 1945-ös földosztó kormánybiztosok is voltak. Az ún. tanszéki asszisztenciához tartozott a későbbi ismert agrárpolitikai szakemberek közül Csizmadia Ernő, Keserű János, Fekete Ferenc, Zsarnóczai Sándor, vagy például Szunyogh Károly, aki az 1989-es rendszerváltás után Göncz Árpád elnöki titkárságának vezetője lett. A professzor, az adjunktusok, tanársegédek mellé demonstrátor is kellett. Így lettem én, Áchim-kollégista másodévesen, az 1949–50-es tanévben az Agrártudományi Egyetem agrárpolitikai tanszékén „krétafelelős", azaz demonstrátor. Az előadások technikai előkészítése hárult rám.

Ekkor volt először a főnököm Nagy Imre. Neki nem voltak különleges igényei. Előadásainak tartalmával, stílusával hatott, nem grafikonokkal vagy ábrákkal. Előadásait mindig nagy érdeklődés kísérte. A teljes tanszéki személyzet bevonult óráira. Előfordult, hogy a Szent Imre úton (a mai Villányi út) levő épületben útközben sikerült vele egy-egy dolgot megbeszélni, jóváhagyatni. Előadásai – Agrárpolitikai tanulmányok címmel – kötetbe szerkesztve is megjelentek 1950-ben. A 16 fejezet adatainak rendezésében, az akkor kötelező citátumok összeállításában részt vett a két tanszék is. Tartok tőle, hogy nagyobb mértékben az indokoltnál. Feltehető, hogy némely részek túlteljesítő közreműködői a tanszékiek voltak.

Élő előadásai más kategóriát jelentettek. Átfogó, élvezetes, történeti szemléletet, tágas nemzetközi kitekintést, a valóságos folyamatokhoz való kapcsolódást, a falu és város közötti kapcsolatok összefüggéseit. Az adatok konkrétságát sokra becsülte. (Nem véletlenül dolgozott a moszkvai statisztikai hivatalban is az emigrációs években.) Mindig világos különbséget tett pl. a nagybirtok mint politikai-munkaadói hatalom valamint a nagybirtok mint a termelés jellegét, méretét kifejező fogalom között.

Sokszor láttuk fáradtnak, lehangoltnak. Ma már jól ismertek ennek okai. Amikor megszűnt az Agrártudományi Egyetemen az agrárpolitikai tanszék – megtörtént az agrárpolitika kisajátítása, művelése átkerült az MDP központjába –, megszakadtak Nagy Imrével a kapcsolatok. Az agrárgazdaságtan oktatói becsülettel próbálkoztak, de nem helyettesíthették az agrárpolitikatant az egyetemen. A tanszéki csapat szétszéledt. Volt, aki – velem együtt –

a növénynemesítési-genetikai szakkörbe „igazolt át", vendégtanárunkhoz, a sopronhorpácsi Sedlmayer Kurthoz; volt, aki a szovjet A. Szoboljev professzorhoz, a földműveléstani tanszékre; s volt, aki Vágsellyei professzorhoz a mezőgazdasági üzemtanra. Az egyetem 1950-ben – a Móricz Zsigmond által még 1919-ben kiszemelt helyre – Gödöllőre települt át. A mezőgazdasági karon 59-en végeztünk, mi kaptunk először diplomát Gödöllőn 1952-ben.

Másodszor az „új szakasz" politikájának idején volt – közvetve – főnököm Nagy Imre miniszterelnök. A Mezőcsát, Tiszakeszi, Ároktő határában működő állami gazdaság vezetője voltam. Új agrárkultúrát kezdeményeztünk, gyümölcsöst telepítettünk. Fontos gazdaság volt, szerepet játszott a borsodi iparvidék ellátásában. Új házakat építettünk majorjainkban – a közös konyhás, földes cselédlakások helyett. Az „új szakasz" gazdaságpolitikája is sokat segített abban, hogy gazdaságunk helytállt és az 1955. évi országos értékelés egyik nyertese lehetett. (Kitüntethettük a régi, gazdatisztként indult főagronómusunkat, és egykori m. királyi diplomás állatorvosunkat is.) Nagy Imre akkori, első kormányában az állami gazdaságok minisztere olyan kiváló „szakbarbár" lett, mint dr. Pogácsás György, a Debreceni Akadémia egykori tanára, szakértői között pedig volt jószágigazgatókat, például Izinger Pált, Fejes Sándort találjuk. Majd a Kossuth-díjas állatgenetikus, Ribiánszky Miklós lett a miniszterünk.

Legyen itt elég ennyi a személyesnek hitt történelemből. S azért csak „hitt", mert az ország, a világ mindig is jelen volt – akár ma – az előbbi, magánügyeknek gondolt eseményekben is.

Az agrártermelés, az agrártudomány új szakasza, ígérete most 65 éve felderengett. Úgy tűnt, hogy kompország elindult a másik part, egy jobb kikötő felé. Nincs még – szerintem – ez ideig sem kellően feltárva, hogy miképpen rakódtak le a zátonyok, kik, miként, miért hordták azokat össze. Fontos volna pedig, hiszen napjainkban vagy a jövőben is tragikus lehet, gondot okozhat, ha nem tanulunk belőle, ha nem kerüli el azokat az ország. Tudással, tettekkel. Akár a technokráciának tett engedményekkel – ha az a gazdasági haladást, a társadalom békéjét és boldogulását, egyszóval: a jövőt szolgálja. Mert nem felejtendő Kosáry Domokos régi tétele: „A tehetetlenség, a lustaság, az ostobaság és a felkészületlenség nem politikai érdem, soha, semmikor, a jövőben sem."[12]

A XXI. századi Magyarországon sem.

12 Hommage à Kosáry Domokos. Szerk.: *Ferch Magda–Ormos Mária*. Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, Budapest, 2009. (Idézi Hanák Gábor.) 91. o.

Tóth István

Nagy Imre és a népiek földreform-koncepciójának gyökereiről, az 1945-ös javaslat együttes kimunkálásáról (1939–1945)

A második világháborút közvetlenül követő agrárpolitika elemeinek előzetes formálódását vizsgálva az 1930-as évtized végéhez kell visszanyúlni. A majdani földreformnak a gyökereit ott találjuk meg, és folytonosságát onnét eredeztetjük. Az agrárpolitika terén a két meghatározó szereplő a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt lett. A földreform ügye mind a két párt számára szimbolikus jelentőségű kérdés is volt. Az MKP ezzel akart debütálni a negyedszázados illegális lét után, s ugyanez vezérelte első számú agrárpolitikusát, az emigrációból hazatérő Nagy Imrét, aki később a „földosztó miniszter" címét is kiérdemelte.

A másik szereplő a '30-as években a köztudatba berobbant népi írói mozgalom politikai szárnya, amely előbb a *Válasz*, majd a *Kelet Népe* és a *Szabad Szó* körül tömörült. Már a leghamarabb felszabadult területeken az országos párttá szerveződés igényével lépett fel, ahova Budapestről a csoport felhatalmazásával a makói Erdei Ferenc jutott el a legkorábban. Így ő lett az NPP-vezetés személyes megtestesítője és a földreform parasztpárti kulcsszereplője, s nem Kovács Imre, aki csak februárban került elő a hadifogolytáborból.

Mindkét politikai erő agrárpolitikájának gyökerei a '30-as évekbe nyúltak vissza. A földkérdés formálódási folyamatának a nyomon követése mindkét esetben a kor kommunikációs viszonyainak megfelelően az irodalom, a sajtó alapján jól rekonstruálható. A földreform ügyében két párhuzamosan futó nyomvonalon kívánom a vizsgálódást elvégezni.

Közismert, hogy a népi írók politikai törekvéseinek rekonstruálásakor az önálló műveik mellett nagymértékben lehet támaszkodni a két legfontosabb folyóiratukra: a *Válasz*ra és a *Kelet Népé*re, amelyek hasábjairól a széles közvélemény megismerhette a mozgalom 1937-től formálódó politikai szárnyának

nézeteit. Ugyanis a népi mozgalomban a politikum megjelenésében és felerősödésében központi szerepet játszott a *Válasz*, különösen az 1937–1938-as periódusában, a Márciusi Front időszakában. 1938 júliusától 1939–1940 fordulójáig pedig átmenetileg a *Válasz*al egyesülő és örökébe lépő *Kelet Népe* biztosított fórumot számukra, melynek tematikájában a földügy folyamatosan központi helyet foglalt el. Csak megjegyezni kívánom, hogy '38 nyarától a *Kelet Népe*ben, és a december elején a birtokukba kerülő *Szabad Szó* című paraszti hetilapban a földreform kérdéseiről és az új paraszti bázisú párt megszervezésének létjogosultságáról párhuzamosan folyt a vita, de a hetilap írásaival nem kívánok foglalkozni, mert szétfeszítené a tanulmány kereteit.

Meglehetősen széles tematikáján belül a KMP folyóirata, az *Új Hang* esetében is csak arra kívánok vállalkozni, hogy bemutassam: Nagy Imre, bár 1944 végéig nem itthon élt, a háború kitöréséig szinte napra készen figyelemmel kísérte – a legautentikusabb szakmunkák, tanulmányok és politikai dokumentumok alapján – a '30-as évek második felében Magyarországon előtérbe kerülő különböző agrárpolitikai szaktekintélyek, mozgalmak és politikai erők által kidolgozott koncepciókat, s a körülöttük zajló vitákat. Így azokat a kérdéseket is, amelyek a népi írókat is kiváltképpen foglalkoztatták. E kérdésekben a róluk szerzett ismeretek alapján munkásságukról határozott, elismerő véleménye kristályosodott ki.

A *Kelet Népe*ben és az *Új Hang*ban megjelent, számunkra legfontosabb írások témái és kifejtésük elégséges alapul szolgálnak ahhoz, hogy jelezzék mindkét oldalról a problémák látását, az álláspontok és a megítélések közeliségét. Ezért először a *Kelet Népe*, majd az *Új Hang* írásai alapján végzem el a téma feltárását.

A stratégiai jelentőségű földreform témakörének tárgyalása a két folyóiratban a kívánt mélységig elvégezhető. Hangsúlyozni kívánom, hogy véleményem szerint a reális megítélés az elvi-politikai alapok vizsgálatával kezdődhet, nem pedig köldöknéző módon a szavak egyezésének keresésével. Az általam vizsgált háború előtti években részletes akcióprogramot még nem lehetett készíteni, annak még nem jött el az ideje. Csak az elvekben lehetett az alapvető álláspontokat a tisztázás szándékával kifejteni, s ennek alapján a konkrét akcióprogram részletei később a helyükre kerülhettek. Ez volt az elemzést végző agrárpolitikai szakértők elsődleges feladata. E periódus – a háborús évek miatt – gyakorlatilag egészen a világháború végéig tartott. Ténylegesen csak a front átvonulása után teremtődtek meg a feltételei a stratégiailag és taktikailag egyaránt időszerű, megfelelő agrárpolitikai koncepció megalkotásának, jött el az annak gerincét alkotó,

a politikai döntés alapjául szolgáló földreformjavaslat végső formába öntésének az ideje. Ennek néhány kérdésével a tanulmány harmadik részében kívánok foglalkozni.

A földkérdés a Kelet Népében

Az 1934-ben induló *Válasz* már a mélyben zajló társadalmi folyamatok felszínre kerülésének a tükre volt, de hamarosan egyben e folyamatok transzformátora lett. A népi írói mozgalom kiszélesedésének társadalmi okai között kiemelkedő szerepet játszott az, hogy figyelmük középpontjába emelték a parasztság legalsó rétegeinek létkérdéseit. A fiatal Kovács Imre a *Válasz*ban már 1935-ben az uradalmi cselédek Alföldön tapasztalható életviszonyairól számolt be egyik írásában, s egy másikban a „nagybirtok-kisbirtok" problematikát elemezte.

A földügy kérdéseinek szinte robbanásszerű előtérbe kerülésében kiemelkedő szerepet játszott Matolcsy Mátyás 1934-ben megjelent Agrárpolitikai feladatok Magyarországon című könyve, amelyről később Kovács Imre úgy vélekedett, hogy Matolcsy volt az első, aki számokkal alátámasztott döntő érvekkel bizonyított megoldást ajánlott, és a földkérdést a realitások síkjára terelte „a naiv romantikus felvetésekkel szemben". Szerinte ez a könyv adta meg az impulzust az első (a Nagyatádi-féle!) földreformmal „látszólagosan kielégített országnak a döntő harc megkezdésére". Érdemének tekintette, hogy elsőként 500 kh-ban jelölte meg a meghagyandó földbirtok felső határát, s azon felül minden földet igénybe kívánt venni egy nagyarányú „organikus földreform" végrehajtásához. Mindehhez 3,1 millió kh földterületet mozgatott volna meg. Ehhez sürgette a hitbizományok eltörlését, a „célvagyon" reformját, az agrárpolitikai reformok mellé pedig radikális szociálpolitikai intézkedéseket.[1]

Témánk szempontjából különös figyelmet érdemel a Magyar Föld rovat, amely a *Válasz*ban már 1935 májusától havi rendszerességgel beszámolt a földügyekről, az újjáalakult Bartha Miklós Társaságban Németh Imre, Matolcsy Mátyás és Kerék Mihály részvételével megalakított és szélesebb alapokra helyezett munkaközösség munkájáról, amely „az új magyar földreform előkészítését és kidolgozását vállalta".[2]

Kovács Imre rendszeres szerzője lett a *Válasz*nak, s írásaiban a Nagyatádi-földreform tapasztalatainak elemzésétől az egyházi birtokok sorsának

1 *Kovács Imre*: Tervek és érvek. Kelet Népe, 1939. 3. sz. 184. o.
2 Válasz, 1935. 5. sz. 35. o.

vizsgálatán át a mezőgazdasági munkásság bérviszonyainak és szervezkedésének kérdéséig mindennel behatóan foglalkozott. Nem véletlen, hogy a földreform, az 500 holdon felüli birtokok kisajátításának követelése 1937 márciusában bekerült a Márciusi Front programjába, s ettől kezdve kulcseleme lett a népi írói mozgalom, majd a fő eszmei örökösének tekintett Nemzeti Parasztpárt programjának.

A Márciusi Front felbomlása, illetve a *Válasz*nak a *Kelet Népé*vel való 1938. nyári egyesülése után a politika irányába leginkább elkötelezettek mintegy másfél évre továbbra is fórumhoz jutottak. A *Kelet Népe* 1938–1939 folyamán következetesen ébren tartotta a földreform gondolatát. Kovács Imrének a földproblematikával összefüggő, valamelyik éppen aktuális kérdésről szóló cikke szinte minden számban megtalálható. Kovács valójában már csak folytatta – nem csupán a *Válasz*ban, hanem a *Kelet Népé*ben is – korábbi agrárpolitikai koncepciójának kifejtését. Sorozata már 1938 januárjában „A magyar mezőgazdaság korszerű problémája" főcím alatt elkezdődött, az első rész a termelés átszervezésének szükségességéről szólt. A befejező rész pedig a 6. számban jelent meg „Mezőgazdasági szociálpolitikai feladatok" címen. Témánk szempontjából ehelyütt csak a középső tanulmányt, az új földreform aktualitásának felvázolását vesszük szemügyre, amely az „Agrárpolitikai feladatok" címet viselte. E tanulmányát azzal a céllal írta, hogy vázolja „a magyar nép érdekében szükséges új földreformnak a körvonalait, tekintet nélkül arra, hogy a másik oldalnak mi a véleménye erről." S megállapította, hogy „Soha még nem vitatkoztak annyit egy problémáról, mint a magyar föld problémájáról és soha nem volt még vita annyira meddő, mint éppen ez." Arra a hosszú távra érvényes felismerésre jutott, hogy Magyarországon „minden kérdés hatalmi kérdés és a megoldásra csak úgy van kilátás, ha az erőviszonyok csoportosulása a reformot akaróknak kedvez."[3]

Kovács ebben az írásában az agrártársadalom tulajdonviszonyainak vizsgálata alapján jutott arra a következtetésre – miután a 4,5 milliónyi agrárlakosból 3,7 millió agrárproletár, vagyis az agrárlakosságnak 83%-a, az egész magyar társadalomnak pedig 43%-a agrárproletár sorban él –, hogy „Európa legnagyobb agrárproletariátusának országában" meghirdeti az „Új földreform!" jelszavát, amely „a magyar vágyak és a magyar álmok örök messiása. Leírva milyen egyszerűen hangzik, mert azt jelenti, hogy a magyar föld a magyar népé lesz; azoké a magyar dolgozóké, akik megmívelik".[4] A magyar népet

3 Kelet Népe, 1938. 3. sz. 163–164. o.
4 Uo. 166. o.

a magyar föld birtokosává kell tenni, hogy az ország, a nép megmaradjon. Úgy ítélte meg, hogy Magyarország agrárproblémái között a földbirtokmegoszlás egészségtelen volta és az ebből származó szociális, gazdasági és honvédelmi kérdések centrális helyet foglalnak el. Az uralkodó osztály válsághelyzetekben mindig tesz egy keveset, de csak annyit, hogy az igazi megoldást elodázza. Másfelől arra is rámutatott, hogy sokszor csak részletkérdésekről szól a vita. „Naiv beállítással kisbirtok-nagybirtok anatémát csinálnak és a legkülönbözőbb szempontokat vonultatják fel egy új földreform lehetősége mellett vagy ellene".[5] Véleménye szerint a földreform céljaira igénybe kellene venni a korlátolt forgalmú birtokok nagy részét, amelyek zöme az 1000 kh-on felüli kategóriába tartozik. Főként az egyházi, hitbizományi, kincstári és a városi birtokokra áll ez. Sőt „a legideálisabb" az volna, ha a korlátolt jelleget minden birtoknál megszüntetnék és az egész nagybirtokállományból kiszakítanák az 500 kh-on felüli részt. Ezt a földreformot községtelepítési programmal kötnék össze, valamint a földhöz nem jutó és a középbirtokokon megmaradó cselédség számára korszerű szociálpolitikai rendszert léptetnének életbe.

A nyár elején végeredményben e témakörhöz kapcsolódott a „Magyarország – proletárország" című írásával, melyben a birtokviszonyok és a kereseti viszonyok összefüggését tekintette át.[6]

A *Kelet Népé*ben a földreform ügyéről az objektív tájékoztatásra mindenkor nagy gondot fordítottak. Amikor Eckhardt Tibor kisgazdavezér 1938 nyarán a parlamentben a költségvetési vita során még csak „figyelemre méltó" kijelentéseket tett a készülő földreform koncepciójáról, máris nagy publicitást biztosítottak számára. Igaz, az 1938. júniusi Kaposváron elhangzott programbeszédében Eckhardt „a falukutatókat védelembe vette és radikális földreformot követelt".[7]

A kiváló politikai érzékkel megáldott kisgazdavezér látva a földkérdés oly nagy mértékű előtérbe kerülését – a baloldaltól a kormánypárton át a szélsőjobb pártokig – megérezte, hogy a további késlekedés robbanáshoz vezethet. Utóbb cassandrai jóslatnak bizonyuló módon leszögezte, hogy az utolsó lehetősége van annak, hogy a polgári törvényesség keretei között „a kormány a földkérdést még konstruktívan, a robbanó erők kikapcsolásával és a nemzet érdekében oldhassa meg". Eckhardt attól tartott, hogy az uralmon lévők számára ez a lehetőség később már nem adatik meg, mert a

5 Uo. 163. o.

6 *Kovács Imre*: Magyarország – „proletárország". Kelet Népe, 1938. 7. sz. 55–65. o.

7 *Kovács Imre*: Áttekintés. Kelet Népe, 1939. 2. sz. 125. o.

kormány további késlekedése, másfelől a közvélemény radikalizálódása oda vezethet, hogy rövid időn belül az ő javaslata „mint ókonzervatív követelése fog hangzani egy végtelenségig radikalizálódott magyar közvélemény előtt". Eckhardt Tibor nagy visszhangot kiváltó ötpontos tervében javasolta a szántóföldi hitbizományok teljes felszámolását; a célvagyonok és közületi birtokok azonnali kisbérletbe adását, lehetőleg örökbérleti rendszerben; házhelyakció azonnali széles körű beindítását; a törpebirtok kisbirtokká való kiegészítését, valamint a birtokforgalom korlátainak lebontását.[8]

Néhány hónappal később, 1939. január végén a *Szabad Szó*ban is visszatértek Eckhardt javaslatára, sőt a lap 1939. január 26-án teljes terjedelemben, hat oldalas mellékletben is leközölte véleményezés végett az „Eckhardt Tibor javaslata a földbirtokmegoszlás rendezésére" c. dokumentumot. Ugyanakkor mintegy a különállást hangsúlyozandó, a javaslat végén féloldalas terjedelemben bekeretezve a szerkesztőség hirdetése olvasható, melyben az áll, hogy „a Szabad Szó pártoktól független néplap. Szerkesztői és írói eleitől fogva a magyar nép régi követeléseiért: a földreformért, a népjogokért, a függetlenségért és a magyar parasztság felemelkedéséért küzdenek. Helyet adnak mindenkinek, aki céljaikat vállalja." Tehát mintegy deklarálják és gyakorolják is a kisgazdákkal a szoros együttműködést, de egyúttal hangsúlyozzák az önállóságot is.

Az Eckhardt-javaslat nyilvánosságra hozása egyébként mélyütés volt Kovács Imre számára, mert erre az időpontra hirdették meg a Szabó Pál 10 éves írói jubileuma alkalmából rendezett – országos parasztgyűléssel egybekötött – ünnepséget, melyen számos országos és helyi kisgazda vezető is részt vett. Kovács Imre eredeti szándéka szerint ezen az esten akarta bejelenteni az új parasztpárt megalakítását. Erről Nagy Ferenc előzetesen igyekezett őt lebeszélni, s a jelen lévő felszólalók többsége nem tartotta célszerűnek az új parasztpárt létrehozását. Nem véletlen, hogy Kovács Imre a jubileumi rendezvény politikai jelentőségét utóbb abban látta, hogy a „paraszti gyülekezet és a népi írók" ez alkalommal bontották ki a „Néppel a népért mozgalom" zászlaját, „melyre a földreform van elsőnek felírva". Továbbá figyelemre méltónak tartotta, hogy „a mozgalom magáévá tette a Márciusi Front elgondolásait és változatlanul követeli az 500 holdon felüli birtokok azonnali kisajátítását".[9] Tehát mint élő programra tekintettek a Márciusi Front programjára, s Kovácsék a politikai jogfolytonosságukat az elidegeníthetetlenül

8 Kelet Népe, 1938. 8. sz. 142–143. o.

9 *Kovács Imre*: Áttekintés. Kelet Népe, 1939. 2. sz. 127. o.

sajátjuknak tekintett Márciusi Fronttal kapcsolták össze, nemcsak általában, hanem a földreform ügyében is, és nem az Eckhardt-féle javaslattal.

Kovács Imre nem érte be ennyivel, mert ismételten visszatért a témára, az egész mögöttük hagyott fél évtizedet áttekintette a földreform ügyének fejlődése szempontjából. Gömbös Gyula 95 pontjától a Márciusi Fronton át a Rajniss Ferenc javasolta 20 000 kh-as birtokhatáros tervig, amelyet a Márciusi Front „mezítlábas" 500 kh-as birtokhatárával szemben javasoltak. Véleménye szerint Gömbös és Darányi Kálmán bukása után következett Imrédy Béla halogatást leplező „tájékozódása". Amikor „érezhetővé vált, hogy a reformok halogatása tovább nem kívánatos, mert a békés megoldás lehetősége lassan megszűnik, és helyébe a forradalmi megoldás nyomul", akkor 1938 szeptemberében Imrédy mintegy 2 millió kh-t helyezett kilátásba a földreform céljára bocsátani, amit a következő hónapokban lefaragtak, és csupán „telepítési terv" lett belőle. Ekkor Eckhardt Tibor az Imrédy-kormány javaslatával szemben kijelentette, hogy saját javaslata nem „vitairat", hanem végrehajtási javaslat a földkérdés égetően sürgőssé vált átfogó és gyakorlati rendezésére.[10]

Meg kell jegyezni, hogy Kovács Imre, bár érezhetően kezdettől fogva szimpátiával fogadta az Eckhardt-féle, a maga nemében radikális polgári kezdeményezést, összességében tartózkodással kezelte a kisgazdavezér javaslatát. A szimpátia abból adódhatott, hogy „alapos szakismerettel, aggódó lelkiséggel és a magyar sorskérdések iránti mély érzéssel tárgyalja a földkérdés rendezését, s valóban az utolsó kísérlet ennek a kérdésnek megoldására".[11] Úgy tűnik, hogy Kovácsnak kedvére való volt a földreform átfogó jellege és mérete is, mert 3 millió kh-t javasolt kisajátításra, hogy 3 millió agrárproletár sorsán segíteni lehessen. Ily módon 50 000 család egyenként 15 h-t kapna és 200 új falut telepítenének be. 200 000 proletár család 5 kh-t kapna, míg 150 000 család intenzív művelésre 2 kh-t, és 200 000 család házhelyhez jutna. „Összesen tehát 650 000 család részesülne az új földreform áldásaiban: ez legalább 2,5 millió lélek." A megmaradó 500 000 agrárproletár számára pedig szociálpolitikai rendszert dolgoznának ki.

Ennek a grandiózus tervnek a földszükségletét Eckhardt úgy teremtette volna elő, hogy a hitelintézeti és a részvénytársasági birtokokat teljes mértékben kisajátítanák, másokénak (külföldi és zsidó birtokok, továbbá a kettős vagy többes foglalkozásúak) a 100 kh-n felüli részét; a többi korlátolt forgalmú vagy eladósodott birtoknak az 500 kh-n felüli részét sajátítanák ki.

10 Uo. 125–127. o.

11 *Kovács Imre*: Tervek és érvek. Kelet Népe, 1939. 3. sz. 188. o.

De ha az előbbiek még nem fedeznék a szükségletet, akkor sor kerülne a tehermentes birtokok igénybevételére is. Mindennek a műveletnek a költségét Eckhardt 750 millió pengőre becsülte. Az igénybe vett földek után kárpótlást fizetnének, amibe beszámítanák a birtokot terhelő adósság elengedését, vagy részvényeket kapnának. A kárpótlást a faji kérdéssel is összekötötte, mert úgy számolt, hogy a kárpótlás alkalmazásával a földbirtokosok a gazdasági életben elfoglalhatnák a külföldiek és a zsidók helyét. A kisajátított zsidóbirtokosokat a földhöz juttatottak törlesztéséből kárpótolnák.[12]

Úgy vélem, hogy Kovács Imre Eckhardt javaslatával szembeni tartózkodásában döntő szerepet játszott az, hogy a juttatandók között a meglévő paraszti gazdaságok kiegészítése – a kisgazdák bázisa – nagyobb súllyal szerepelt, mint a nagyobb tömegű agrárproletár réteg, amelyet – az ő leendő új paraszti pártjuk társadalmi bázisát – ez hátrányosan érinthette volna. E réteg tagjai közül túlságosan sokan maradtak volna ki a juttatásból. Kovács ennél a tervezetnél plebejusabb megoldásban gondolkodott. S az is visszafogottságra adhatott okot, ahogyan Eckhardt tervezetében a kárpótlás, illetve a megváltás lebonyolítása és forrása szerepelt. Erre ugyan itt nem tett ellenvetést, de emlékeztetnék arra, hogy a saját '38-as tavaszi tervezetének a felvázolásakor erről a kérdésről – nyilván tudatosan – még csak említést sem tett.

S előrebocsátom még, hogy az 1939. június végén megalakultnak nyilvánított Nemzeti Parasztpártnak a *Szabad Szó*ban július 23-án megjelentetett programjában is mellőzték az ellentételezés kérdését, pedig a földreformról szóló pont az alapvető koordinátákat tartalmazta. Kinyilvánította, hogy tervezik a feudalizmus teljes lebontását: a kötött birtokok felszabadítását, az 500 katasztrális holdon felüli nagybirtokok kisajátítását, az alakítandó és meglévő parasztgazdaságok egybeszervezését (tagosítást), vagy az érdekelt parasztok döntése alapján szövetkezeti termelőüzemek létesítését, továbbá a mezőgazdasági munkásság és cselédség életszínvonalának intézményes emelését.[13]

Kovács Imre 1939-ben az egész tél és tavasz folyamán rendkívül intenzíven foglalkozott a földreform ügyével. Minden számban talált alkalmat arra, hogy érdemi anyagot közöljön a földkérdésről. Mintegy az Eckhardt-javaslat ellensúlyozásaként nagy elismeréssel szólt az általa nagyra tartott elődökről, miközben – mint említettem – áttekintést adott a földügy körül

12 Uo. 187. o.

13 Szabad Szó, 1939. július 23.; Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk.: *Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc*. Kossuth Könyvkiadó, 1991. 484–485. o.

fél évtized óta folyó harcról, Matolcsy Mátyás l934-ben megjelent könyvétől kezdve. Úgy ítélte meg, hogy új szempontot dobott a vitába „A magyar föld korszerű problémái" c. munkájában Adorján János, aki az üzemi kérdésekre hívta fel a figyelmet, és rámutatott, hogy nem elég „a földreformra nézni", mert a mezőgazdasági termelés évtizedek óta nem fejlődött, s ennek belső szervezeti okai is vannak. Kovács nyugtázta, hogy Adorján beismeri a birtokmegoszlás igazságtalanságát, hogy a birtokrendezés nélkül nincs megoldás. De megjegyezte, hogy a legutóbb megjelent röpirata („Megoldás-e a földreform?") jelzi, hogy „igyekszik a nagybirtok és a nagybirtokos társadalom felé lojálisnak maradni".[14]

Kovács Imre úgy vélte, hogy miután Matolcsy elsőként felvetette „a nagybirtokkal szembeni történelmi felelősséget", Kerék Mihály új könyve, „A magyar földkérdés" újabb adalékként szolgál „a peranyaghoz". Kerék a történeti áttekintés után a jelen helyzet, a birtokmegoszlás és az agrártársadalom strukturális betegségeire hívta fel a figyelmet. Könyvében megoldási terveket is közölt, s szerinte összesen mintegy 4 millió kh-t lehetne az új földreform szolgálatába állítani. A lebonyolításra ő 10 évet szánna, de az ország egyes vidékein azonnali kezdést javasolt.[15]

Összegezve megállapítható, hogy Kovács Imre a *Válasz*ban elkezdett, s majd a *Kelet Népé*ben közzétett, földkérdéssel kapcsolatos publikációs tevékenysége révén gyakorlatilag Kerék Mihály, s az 1939-re a szélsőjobbra tolódó Matolcsy Mátyás helyére lépő agrárpolitikussá vált. Kovács Imrének az adott körülmények között vitathatatlanul a legnagyobb szerepe volt abban, hogy a földreform kérdése szinte az egyetlen olyan programpont volt, amelyet a széles népi mozgalom minden árnyalata egységesen támogatott.

Kovács Imre az 1939. tavaszi parlamenti választások utáni hónapokat már az új parasztpárt megszervezésével töltötte. A földreform ügye – más társadalompolitikai témákkal együtt – fokozatosan kiszorult a *Kelet Népe* tematikájából.

A témakörhöz még a népi írókkal régóta együtt politizáló Donáth Ferenc szólt hozzá, aki a földreform és az ipari munkásság viszonyát elemezte, s a földreformtól az ország fokozottabb polgárosodását várta. A szociáldemokrata földreformjavaslatot garancia nélkülinek és végrehajthatatlannak minősítette, mivel azt a polgárságtól várta. Végkövetkeztetése az volt, hogy az ipari munkásságnak a földreform mellé kell állnia, mert ezzel adhat

14 *Kovács Imre*: Tervek és érvek. Kelet Népe, 1939. 3. sz. 184. o.
15 *Kovács Imre*: A nagy per. Kelet Népe, 1939. 4. sz. 254–256. o.

súlyt a parasztság követeléseinek, sőt mivel a polgárság már nem képviseli a parasztság ügyét, a munkásság nélkül nem lehet földreformot végrehajtani.[16] Az agrártémák a *Kelet Népé*ben Donáth Ferenc munkáival zárultak. Az agrárdemokráciát tárgyaló tanulmánya két részben ősszel jelent meg.[17]

A *Kelet Népé*t 1939 decemberétől szerkesztőként Móricz Zsigmond jegyezte, akinek már az akkor közölt beköszöntő írása is érzékeltette, hogy a folyóiratnak a *Válasz* és a *Kelet Népe* egyesítésekor vállalt szerkesztői felhíváson nyugvó időszaka véget ér. A következő számban fejtette ki a – híres – hírhedtté vált „Hagyd a politikát: Építkezz!" című vezércikkben szerkesztői ars poeticáját. Főleg Veres Péter és a kulturális témák kapcsán Erdei Ferenc még folytatta utóvédharcát Móriczcal szemben a parasztság felszabadítását szolgáló politikai vonal érdekében. A *Kelet Népé*ben 1940 nyarán a „ma parasztkultúrájá"-ról írva is megismételte: „A teljes érvényű megoldás nagy és teljes társadalmi átalakulás, ami már politikai teljesítmény."[18]

A világháború kitörése után a belpolitikai helyzet a demokratikus erők mozgásterét beszűkítette. A földkérdés ügyében az évek során országos elismertséget, tekintélyt kivívó Kovács Imre és Erdei Ferenc véleményét azonban alkalomadtán a szélesebb közvélemény és a sajtó is igényelte. Így az 1943. augusztusi szárszói találkozón, ahol az eredeti terv szerint Kerék Mihály lett volna a földreform témájának előadója – de az ő előadása elmaradt –, helyette Erdei Ferenc kapott felkérést – „beugróként" – „A magyar földkérdés" című előadás megtartására is. S amikor a *Magyar Nemzet* 1944. január 23-án megjelentette Adorján Jánosnak, az agrárkérdés elismert szakértőjének „Üzemszervezési tervezet a jövő falujához" című újabb írását, akkor a szerkesztőség vitasorozatot szervezett a legismertebb agrárpolitikai szakértők bevonásával. A *Szabad Szó* köréhez tartozó politikusok közül a sorozatban január 30-án Kovács Imre cikkét közölték, február 6-án pedig Erdei Ferenc véleményét adták közre.

Említést érdemel, hogy az utóbbi napon Erdei a *Szabad Szó*ban is megjelentetett egy írást, amelyben „a lap körül csoportosuló kis- vagy birtoktalan parasztság politikai mozgalmának erősítését" szorgalmazta. Erdei a háború alatt megszakadt, a paraszti lét kérdéseiről folyó diskurzus felelevenítését szorgalmazta. Olyan vitát sürgetett, amely „megfelel a parasztság összes életkérdéseire, illetve mindaddig vitatja ezeket a feltételeket, ameddig csak

16 *Donáth Ferenc*: Földreform és az ipari munkásság. Kelet Népe, 1939. 5. sz. 302. o.

17 *Donáth Ferenc*: Agrárdemokrácia. I. Kelet Népe, 1939. 9. sz. 4–6. o.; *Donáth Ferenc*: Agrárdemokrácia. II. Kelet Népe, 1939. 10. sz. 5–7. o.

18 *Erdei Ferenc*: A jobbágysors s a ma parasztkultúrája. Kelet Népe, 1940. 13. sz. 6. o.

a megegyezés és közös felfogás ki nem alakul."[19] Erdei úgy ítélte meg, hogy olyan mozgalmi lapban, mint a *Szabad Szó*, „annak kell a fő kérdésnek lenni, hogy a parasztság problémáit mélyebben és hosszabb lejáratra tisztázza".

Tehát Erdei a háborús évek vége felé, mindössze egy bő hónappal a német megszállás és a *Szabad Szó* betiltása előtt elérkezettnek látta az időt, hogy újra hozzákezdjenek a hosszabb távra szóló átfogó agrárpolitikai koncepciójuk kidolgozásához. E sorsdöntő feladat elvégzésének folytatására azonban már csak az év végén kerülhetett sor, amikor Szegeden a *Délmagyarország*ban november 26-án az ő tollából jelent meg az első nagyobb elvi jelentőségű írás, amelyben a földreform végrehajtásának minden vonatkozásban időszerű és elkerülhetetlen voltát megindokolta.

Nagy Imre az agrárpolitikáról az Új Hangban

A földreform témája másik térfelének főszereplője Nagy Imre, aki közgazdász-agrárszakértővé nőtte ki magát. A hazai közvélemény előtt természetesen objektíve hátrányos helyzetben volt. Az *Új Hang* című folyóirat, ha el is jutott Magyarországra, visszhangja nem volt, hatása meg sem közelíthette a *Válasz* vagy a *Kelet Népe* eszmei befolyását. Nagy Imre viszont, ha csak madártávlatból is, figyelemmel kísérhette a falu társadalmával foglalkozó és a parasztság valóságos társadalmi helyzetének feltárását elvégző szociográfiai és politikai irodalom kibontakozását, majd az általánosan szükségesnek ítélt földreform vagy legalábbis valamiféle „földbirtokrendezés" miléntje és tartalma körül zajló vitákat. Az agrárkérdés témakörében véleményét és formálódó koncepciójának elméleti és politikai alapjait 1938–39-ben az *Új Hang* című folyóiratban fejtette ki, mely a Moszkvában tömörülő és ez időre eléggé megcsappant magyar emigráció szellemi elitje kulturális-tudományos orgánumának a szerepét töltötte be. Az *Új Hang* 1938 januárjától jelent meg, amely szerencsésen a békésebb népfrontpolitika időszakával esett egybe, és rendszeresen gazdag magyar vonatkozású anyagot tartalmazott.

Ehelyütt Nagy Imre írásai alapján[20] szorosan a témánk körébe vágó agrárpolitikai vonulatot kívánjuk nyomon követni. Nagy Imre az *Új Hang*ban

19 *Erdei Ferenc*: Néhány szó a parasztság politikai mozgalmáról. Szabad Szó, 1944. február 6. In: *Erdei Ferenc*: Politikai írások. 1. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 227. o.

20 Rainer M. János Nagy Imre politikusi pályaképének ezzel az időszakával is behatóan foglalkozott. *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz. I. k. 1896–1953. 1956-os Intézet. Budapest, 1996. 213–224. o.

naprakészen vizsgálta a népi mozgalom és tágabb társadalmi-politikai környezetét, széles, reális tablót vázolt fel a magyar paraszttársadalom állapotáról.

Az *Új Hang*ban alkalmilag több szerző is foglalkozott a népi írói mozgalom egyéb – nem elsősorban agrárpolitikai jellegű – eszmei-politikai aspektusaival. Majd pedig – főleg 1939 tavasza és 1940 nyara között – Révai József (többségében Vörös Sándor álnéven) hat tanulmánnyal is jelentkezett. Révai többnyire a népiek általános politikai-ideológiai felfogásával, elhelyezkedésével összefüggő kérdések elemzésére összpontosított, s az agrárpolitikai kérdésekben lényegében közös nevezőn volt Nagy Imrével. A magyar agrártörténettel, a magyar kapitalizmus fejlődésével, a szélesen értelmezett agrárpolitika témakörével, döntő mértékben az akkor már több éves közgazdász-agrárpolitikai kutatói múlttal a háta mögött, lényegében Nagy Imre foglalkozott, s e témakör érzékelhetően az ő „felségterületének" számított.

Nagy Imrének az *Új Hang*ban – 1938-as januári indulását követően a világháború kitöréséig terjedő időben – saját és álnév alatt több mint két tucat (igaz, nem terjedelmes) írása jelent meg! S hogy az *Új Hang*, az emigrációnak ez az orgánuma mennyire figyelt a népi írók munkáira, azt jól tükrözi már az első szám is, amelyben Lándor Béla a Magyarország felfedezése sorozatról írva megállapította, hogy „Magyarország felfedezésének irodalmával a három millió koldus bevonult a literatúrába, hol eddig a Nyugat szalonzenekara játszott", s ezzel a bátor tettel „az irodalom a politikába nyomult be".[21] A következő számban Féja Géza „Viharsarok" című könyvéről – a vele kapcsolatos perről – adtak tájékoztatást a Márciusi Front kiadásában a peranyagot tartalmazó jegyzőkönyv alapján, s erre a későbbiekben is visszatértek.[22] A 3. számban Gergely Sándor Darvas József legnagyobb magyar faluját méltatta.[23]

Az említettekkel csupán érzékeltetni kívántam, hogy milyen az a szellemi környezet, amelybe a tavasz folyamán Nagy Imre is bejelentkezett agrárpolitikai témájú írásával. Témánk szempontjából azért is érdemel különös figyelmet Nagy Imrének az itt közölt könyvkritikája, mert azon túl, hogy a korábbi szektás kommunista agrárpolitikát egy Budapesten megjelent könyv kritikája apropóján bírálta és egészében elvetette, a Magyarországon a földügy körül kibontakozó élénk viták meggyőző tapasztalataira hivatkozva ebben az írásban fejtette ki az új agrárpolitikai koncepcióját.[24] Tehát éppen a hagyomá-

21 Új Hang, 1938. 1. sz. 68. o.
22 Új Hang, 1938. 2. sz. 125–126. o.
23 Új Hang, 1938. 3. sz. 126–127. o.
24 *Nagy Imre*: Egy brosúra margójára. – *Szentmiklóssy Lajos*: „A magyar agrárkérdéshez." Gondolat Kiadás, Budapest, 1936. Új Hang, 1938. 4. sz. 104–109. o.

nyos szektás kommunista álláspontal vitázva hívta fel a figyelmet arra az új helyzetre, amelynek előállásában a népi írók kiemelkedő szerepet játszottak. Ugyanis Nagy Imre akkor már világosan látta, hogy: „Aki a mai magyar politikai élet viharzását figyeli, kétségtelenül megállapíthatja, hogy a mind ez ideig megoldatlan s újult erővel feltörő problémák homlokterében az agrárkérdés áll". A nyomaték kedvéért még hozzátette: „Kétség nem fér hozzá, hogy a mai Magyarországon az agrárkérdésnek újra döntő, össznemzeti jelentősége van".

Reálisan érzékelte, hogy a legutóbbi esztendők folyamán az agrárkérdésnek jelentős irodalma alakult ki Magyarországon, amely fölfedte „a tényleges agrárviszonyokat és ezzel óriási segítséget nyújtott az agrárkérdés elméleti feldolgozásához". Úgy ítélte meg, hogy „ez az irodalom nagyjában és egészében a parasztság felfogását, a demokratikus agrárátalakulás szükségességét igyekszik bebizonyítani."

S azt is megállapította: figyelemre méltó munka indult meg abban az irányban is, hogy a munkásosztálynak az agrárkérdésben való állásfoglalását tisztázza. Nagy Imre Molnár Erik munkáját is ilyen kísérletnek tekintette, de nem értett egyet az általa készített alapvetéssel, mert véleménye szerint „a szerző nem tudta kivonni magát a kapitalista nagyüzem álláspontján álló polgári közgazdászok üzemi elméletének hatása alól. S ez nem helyes. Az agrárkérdést nekünk – nyomatékosította Nagy – nem mint üzemi kérdést kell feltennünk, hanem mint a demokratikus Magyarországért és ezen belül az agrárviszonyok demokratikus átalakításáért folyó harc döntő politikai kérdését, mint a parasztság földért folyó harcának a kérdését." Egyértelműen fogalmazva határolódott el, amikor megállapította: „téved a szerző abban, hogy a munkásosztálynak az agrárkérdésben elfoglalt álláspontját kizárólagosan a kérdés szocialista megoldására korlátozza". Erre csak később kerülhet sor, akkor, amikor a munkásság „szövetségben a dolgozó parasztsággal... a demokratikus átalakulás feladatait már megoldotta". Ismételten leszögezte, hogy ez a földért kibontakozott harc nem szocialista, hanem „demokratikus megoldást hoz. Ezt egy pillanatra sem szabad elfelejteni." A demokratikus átalakulás a feudális maradványok megszüntetését, a földbirtoklás és a földtulajdon demokratizálódását jelenti. A mezőgazdaság korszerűsítésében nem a porosz utat kell járni, hanem az amerikait – nyomatékosította álláspontját.

Nagy Imre az ez alkalommal kifejtett véleményét a későbbiekben megerősítette, az 1918–1919-es forradalmak agrárpolitikáját tárgyaló tanulmányát azzal zárta, hogy a maguk részéről a legmesszebbmenően, a legradikálisabb forradalmi-paraszti rendszabályig, a földesúri birtokok felosztásáig és a parasztok tulajdonába való átadásáig támogatnak minden olyan paraszti

törekvést, amely „a feudális múlt maradványainak tényleges megszüntetésére, a demokrácia és a szabadság megteremtésére irányul".[25] A Molnár Erik és a KMP korábbi agrárpolitikájának bírálatával kapcsolatban maga Nagy Imre később is elismerte, hogy ez időben készített írásainak „elsősorban saját állásfoglalásunk tisztázása szempontjából volt némi jelentőségük".[26]

Nagy Imre mindenre reflektált, ami a magyarországi agrártémával állott kapcsolatban. Foglalkozott a magyar mezőgazdaság l848 utáni kapitalista fejlődésétől az aktuális földbirtokviszonyok és a különböző agrárpolitikai programok és földreformtervek elemzésén át a visszacsatolt területek (Felvidék, Kárpátalja) ipari és mezőgazdasági helyzetét bemutató összefoglaló szemlék megírásáig mindennel.

Tanulmányaiban támaszkodott azokra a forrásokra, friss adatbázisokra, amelyeket itthon a népi írók is használtak. Így többször hivatkozott és használta Matolcsy Mátyás adatbázisát.[27] Avagy gyakran használta a „Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben" (I. k. Budapest, 1936) című statisztikai kiadványt.[28]

Nagy Imre írásainak hangneme mindenkor a higgadtan, elemzően, toleránsan vitázó tudós-agrárpolitikusnak a stílusa. Idegen tőle a kioktatás, az intolerancia, pláne a politikai vagdalkozás. A lényeget látó Nagy Imre ezért ismételten nemcsak elismerte azt a reális helyzetképet, amelyet az itthoni szak- és politikai irodalom művelői felrajzoltak, de megállapítható, hogy hasznosította is saját agrárpolitikai koncepciójának kidolgozása, megerősítése és további árnyalása során.

Nagy Imre tudósi és politikusi mentalitását tükrözi, hogy írásaiból kitűnően elsősorban nem az általa progresszívnak tekintett – a széles értelemben vett demokrata – táborral, illetve ennek képviselőivel vitázott. Ő tudatosan jórészt a feudális eredetű nagybirtokosok képviseletét nyíltan vagy burkoltan vállalókkal – az általa reakciósoknak nevezettekkel – szemben fejtette ki álláspontját, amely ez esetben is szigorúan a tényeken alapult. E magatartást bizonyára motiválták és erősítették a korábban a párton belüli káros viták során szerzett saját tapasztalatai is. Vélhetően ezért is tartózkodott a népi írók körül folyó szélesebb ideológiai jellegű vitába való bekapcsolódástól. A Nagy Imre-tanulmányok szemléletére jellemző az adott viszonyok legkö-

25 Új Hang, 1939. 3. sz. 83. o.
26 Idézi *Rainer M. János*: i. m. 215. o.
27 *Nagy Imre*: Munka a magyar mezőn. Új Hang, 1938. 5. sz. 42–43. o.
28 *Nagy Imre*: Kinek van földje Magyarországon? Tallózás a magyar földbirtokviszonyok körül. Új Hang, 1938. 8. sz. 77–84. o.

rültekintőbb vizsgálata, s valamely alternatíva abszolutizálásának a mellőzése, hogy ezáltal tudatosan csökkentse a voluntarizmus csapdájának esélyét.

A leghatározottabban az volt a meggyőződése, a földtelenség Magyarországon olyan méretű, hogy milliós tömegek sorsáról van szó.[29]

A magyar mezőgazdaság korszerűsítésének feltételeit elemezve arra a következtetésre jutott, hogy minél gyökeresebb és erőteljesebb lesz az átalakulás, annál gyorsabb és nagyobb arányú lesz a „féljobbágyság hínárjában fuldokló parasztság felemelkedése, a mezőgazdaság termelőerőinek növekedése." Megállapította, hogy az adott szakaszban még nem dőlt el a porosz vagy az amerikai út alternatívája. Tanulmányában éppen azt igyekezett bizonyítani, hogy a demokratikus agrárátalakulás még nem történt meg, tehát „az agrárkérdés megoldásának klasszikus kérdésfeltevése még fennáll". Mint írja, csak az események menete fogja eldönteni, hogy a kapitalista fejlődésnek vagy a szocialista forradalomnak a beharangozója lesz.[30] Készenlétet tanúsított a változó körülmények akár gyors és váratlan alakulásával, meglepetéseivel szemben.

Megállapítható, hogy Nagy Imre 1939 nyarán ténylegesen teljes körű áttekintéssel bírt az egész magyarországi agrárpolitikai gondolkodásról, s mentesen minden dogmatikus beidegződéstől nyitottságot tanúsított a megoldás konkrét módját illetően. Erről szemléletesen tanúskodnak például a „Magyar földreformtervek" című tanulmányának első bekezdései, amelyekben megállapította, hogy „a magyar föld problémája vajúdik. Hogy mi fog megszületni, még bizonytalan. Csak az biztos, hogy a magyar földkérdés ismét napirendre került, és megoldást követel".[31] Ebben az írásban ismételten elismeréssel írt arról, hogy az agrárkérdés megoldását napirendre tűző megmozdulásokat olyan nagyarányú, széles irodalmi munkálkodás követte nyomon, amilyenre addig még nem volt példa. Majd felsorolta azt a meglehetősen széles körű irodalmat, amelyet tanulmányaihoz áttekintett, illetve amire szintetizálásában alapozott.

A felsorolás a következő: „Az utóbbi időben jó néhány, részleteiben is kidolgozott földreformterv került nyilvánosságra. A kormány földreformterve, melynek alapelveit Imrédy múlt évi kaposvári beszédében fektette le, csak nagy vonalaiban ismeretes, részleteit még homály fedi. Elkészült a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt új agrárprogramja, melynek alapelveit Eckhardt ismertette kaposvári hat pontjában. Kerék Mihály »A földkérdés Magyarországon« című könyve lényegében az új földreform konkrét terve. Ugyanezt mondhatjuk Matolcsy Mátyás »Agrárpolitikai

29 *Nagy Imre*: A magyar föld nagy pöre. Új Hang, 1938. 11. sz. 67. o.
30 *Nagy Imre*: Adatok a mai Magyarország agrárviszonyaihoz. Új Hang, 1938. 12. sz. 81. o.
31 *Nagy Imre*: Magyar földreformtervek. Új Hang, 1939. 6. sz. 68. o.

feladatok Magyarországon« című könyvéről. Bajcsy-Zsilinszky Endre »Egyetlen út: a magyar paraszt« című írásában körvonalazza egy nagyobb arányú földreform gyakorlati megvalósításának irányelveit. Napvilágot látott a Márciusi Front agrárprogramja. Mostanában vált ismeretessé a »Nyilasok« földreformterve is. Ezek a legutóbbi idők termékei. Ezenkívül majd minden politikai pártnak van többé-kevésbé részletes agrárprogramja, melyek közül a szociáldemokrata párté a legnagyobb arányú."[32]

Nagy Imre a földínségben szenvedő parasztság számára és az egész magyar mezőgazdaság fejlődése szempontjából azt tekintené optimális megoldásnak, hogy gyökeresen megváltozzék a helyzet, olyan történelmi adottságok jöjjenek létre, amikor „megsemmisül a nagybirtokrendszer és annak helyét kisparaszti birtokok foglalják el, amikor a paraszt a gazdálkodáshoz elegendő földdel rendelkezik, tehát sem vásárolni, sem bérelni nem kénytelen földet a nagybirtokostól". A közvélemény által megismert földreformprogramok kapcsán megállapította, hogy ma a hűbéri jellegű nagy földtulajdon gyökeres megszüntetése szolgálná a legjobban a mezőgazdaság termelőerőinek fejlődését, s e célkitűzésekkel a parasztság érdekei is a legmesszebbmenőkig egybeesnek. Sajnos – tette hozzá –, ennek felismerése még nem hatolt be a tömegek tudatába. „A ma Magyarországon felburjánzott földreformprogramok sem ilyen, hanem közbenső megoldást céloznak," s a legjobb esetben is minden téren „csak félmegoldásig jutnak". Úgy látta, hogy a teljes megoldás csak gyökeres reform, sőt reformok során valósulhatna meg, ami egy agrárforradalom eredményével érne fel. „A nagybirtokrendszer megsemmisítése, a szabad paraszti földtulajdon megteremtése csak az ország egész társadalomgazdasági demokratikus szerkezetének átalakításával, tehát demokratikus forradalom útján valósítható meg". Leszögezte, hogy ez az adott helyzetben nem reális, de „igenis támogatunk – írja – minden olyan komoly progresszív reformprogramot és törekvést, amely az adott viszonyoknak megfelelően a legmeszszebbmenő és legdemokratikusabb rendszabályokat alkalmazza az agrárviszonyok átalakítása, a félfeudális nagybirtokrendszer lebontása terén". Mégis bízott az optimális megoldásban, mert e lehetőség „ott él elevenen milliós parasztttömegek tudatában… mert az agrárkérdés megoldásában döntő tényező."[33]

Nagy Imre 1939 közepén megjelent, előbb idézett tanulmányában még az általa progresszívnek tekintett földreformprogramokat is csak bátortalan közbülső megoldási javaslatoknak minősítette. De miután az az év őszén, Lengyel-

32 Uo.
33 Uo. 77. o.

ország megsemmisítése után hirtelen létrejött „szovjet–magyar" közös határ árnyékában beterjesztett Imrédy-féle „földreformjavaslat" fogadtatását és a parlamenti elfogadása alkalmával tanúsított párt-magatartásokat látta, az év végén az *Új Hang*ban megjelent utolsó tanulmányában már rezignáltan állapította meg, hogy „mindazok a reformtervek és programok, amelyek az utolsó évek során hihetetlen szaporasággal keltek életre, s amelyek különböző osztályoknak vagy rétegeknek a magyar jövőt illető elképzeléseit foglalták össze, úgy elillantak, mint a kámfor". Mindez olyan helyzetben történik, amikor Imrédy régen beharangozott és elfogadott „földreformja" alapján csak annyi történik, hogy „a földet sóvárgó magyar földmívesnép számára… a földreform keretében 15 év leforgása alatt 1,5 millió kat. hold földnek kellene haszonbér formájában a parasztság használatába átmennie".[34] Rámutatott, hogy ez a törvény a nagybirtokosok pártján áll, mert a másfél évtizedre tervezett program ütemezése szerint először kerülnek sorra a parlagon heverő földek, aztán a zsidókézen lévők, a vállalatok és a külföldiek birtokai, majd a kötött forgalmú birtokok és csak azután az „ősi" szerzeményű birtokok. Jellemzőnek tekintette és hiányolta, hogy a kormány által benyújtott földreformjavaslattal senki, semmiféle más, jobb reformtervet vagy programot nem állított szembe. Az érintett pártok – ideértve a szociáldemokrata és a kisgazda pártot is – szintén beérték a program enyhe bírálatával.

Remélhetőleg sikerült érzékeltetnem, hogy a magyar földkérdés körül Magyarországon – az 1930-as évtized második felében, és különösen annak utolsó harmadában – kiterebélyesedő széles körű vitafolyamnak, ha csak távolról szemlélve is, Nagy Imre nemcsak naprakész kritikus követője, hanem egyúttal hasznosítója is volt saját földreform-koncepciójának kialakítása során. Ez az *Új Hang* hasábjain olvasható írásai alapján nyomon követhető volt. Ez az intenzív periódus a második világháború kiszélesedése következtében beszűkült információáramlás, valamint politikai és személyes okok következtében megszűnt. Így a demokratikus földreform eszmei-politikai előkészítésének Nagy Imre által művelt és a népi mozgalom eredményeiből is táplálkozó vonulata elapadt. Igazat adhatunk Nagy Imre saját munkásságával kapcsolatos azon utólagos értékelésének, hogy „a Moszkva és Budapest közötti távolság, valamint a reakciós magyar kormányok által emelt akadályok sokkal nagyobbak voltak annál, semhogy írásaimnak a hazai demokratikus irányzatok szellemi felkészülésében vagy vitájában jelentősebb szerepe lehetett volna".[35]

34 *Nagy Imre*: A legújabb magyar földreform. Új Hang, 1939. 12. sz. 87. o.
35 Idézi *Rainer M. János*: i. m. 214–215. o.

De tegyük hozzá, hogy mégis megteremtődött az az egymáshoz közel álló két szellemi-politikai talapzat, amelyre később építeni lehetett. Ugyanis köszönhetően egyfelől a népi írók részben a *Kelet Népé*ben olvasható írásainak, másfelől Nagy Imre *Új Hang*ban kifejtett alkotó munkásságának, a háború végén bekövetkező rendkívüli helyzetben a stratégiai jelentőségű programok közül egyedül a földreform ügye támaszkodhatott olyan széles körben – még a háború előtt lefolytatott – vitákra, amelyek a közmegegyezéshez mégiscsak kellő alapul szolgálhattak.

A háborús viszonyok közvetlen és közvetett hatásai miatt nem várt kedvező sors 1939 után a népi mozgalomra sem. A népi írók politikai szárnyának mozgástere, nyilvánossága a háborús sajtórendészeti szabályok, s főképpen a *Kelet Népe* elvesztése következtében beszűkült. Így az emigráns Nagy Imre kényszerű elhallgatása, s itthon a népi írók térvesztése – a világháborús körülmények miatt – gyakorlatilag időben is egybeesett. A földreformról való disputában mindkét térfélen négyéves szünet következett be.

Jellemző, hogy Révai József az *Új Hang*ban megjelenő utolsó írásában elhamarkodottan világgá is kürtölte: „Ki kell mondani az igazat: népies csoport, mely egységes szellemi irányt követ, és mely a demokratikus paraszti törekvéseknek ad hangot, Magyarországon nincs többé".[36] Révainak e tömör megállapítása két alapvető tévedést tartalmaz. Az egyik az, hogy a „népies" csoport sohasem volt egységes, csak néhány olyan fontos közös vonás jellemezte, mint a parasztság iránti szolidaritás, különösképpen a földreform ügye melletti elkötelezettség, a fennálló rendszerrel való szembenállás, a nemzeti sorskérdések iránti érzékenység, de kezdettől fogva inkább egy sajátos sokszínű szellemi koalíciónak tekintették magukat.

Révai ítéletének másik súlyos tévedése az volt – ami témánk szempontjából különös jelentőséggel bírt –, hogy azt ugyan érzékelte, miszerint az ő szavaival szólva Móricz a népi irodalmat „tyúkanyó módjára" igyekszik menteni, de azt szem elől tévesztette, hogy a mozgalom politikai szárnyának sem lett vége. Az 1939 nyarán létrehozott Nemzeti Parasztpárt ugyan országos szervezeti kiépítettségre már nem tehetett szert, de a népi mozgalomból egy alapvetően éppen a földreformban leginkább érdekelt agrárproletár, kisparaszti, továbbá értelmiségi, diákifjúsági bázisra leszűkült demokratikus baloldali irányzat végül is a *Szabad Szó* körül még a világháborút is átvészelte. Erről 1944 végén az ország felszabadított délkeleti részén Révai József az emigrációból a legelsők között hazatérve személyesen is meggyőződhetett.

36 *Révai József*: A „népiesek" széthullása. Új Hang, 1940. 5–6. sz. 5. o.

A földreformjavaslat közös kidolgozása

A radikális földreform ügye mellett elköteleződve a háború kitöréséig terjedő években a népi mozgalom politikai szárnyát képező csoportban olyan következetes tevékenység folyt, melynek eredményeként azt a mozgalomban tömörülő valamennyi áramlat a magáénak vallotta. Szinte ez volt az egyetlen olyan programpont a majdhogynem parttalan eszmei koalíción belül, amelyben a legteljesebb volt az egység. E szellemi-politikai áramlat indikáló hatásának kiemelkedő szerepe volt abban, hogy a Horthy-rendszer bukásának időszakára a földkérdés demokratikus megoldásának ügye a szélesebb közvélemény szemében is elodázhatatlanná vált. De a háborús évek alatt egyetlen politikai táborban sem született olyan konkrét, a várható új helyzetre szabott javaslat, amely a földreform legfőbb elveit, a végrehajtás menetét összefoglalva a politikai döntés alapjául szolgálhatott volna.

A konkrét terv elkészítésének az ideje 1944 őszén érkezett el. Az új hatalom várományosai közül ilyet elsőként az emigrációban tevékenykedő kommunista párt készített l944 szeptemberében, amikor a háború vége belátható közelségbe került. Nagy Imre kapott megbízást a konkrét földreformjavaslat téziseinek a kidolgozására az átfogó igényű program részeként. Létezéséről a tudományos kutatás ugyan már korábban tudomást szerzett,[37] de a hiánypótló történeti forrás teljes egészében, mint sok más hozzá hasonló dokumentum, csak a rendszerváltás idején, s az azt követő években vált a kutatók és a széles közvélemény számára is hozzáférhetővé és nyilvánossá. Bebizonyosodott, hogy létezik egy Nagy Imre által készített tervezet, amely a pártvezetőség jóváhagyásával határozattá emelkedett. Feltételezhető, hogy az akkori pártélet stílusának és módszereinek megfelelően számukra szigorúan ennek szelleme és tartalma szolgált kottául és vezérfonálul a Szegedre és Debrecenbe érkező parasztpárti vezetőkkel a földreformról folytatott beszélgetések, tárgyalások során. Mindez megítélésem szerint semmit nem von le annak értékéből, hogy e tanulmányban az előzőekben már bemutatott rendező elvek alapján néhány héten át folyó, most már együtt, intenzív közös és személyes eszmecserék eredményeként megállapodásra juthattak a magyar parasztság sok évszázada húzódó perének eldöntésében.

Az előkerült s Korom Mihály által közölt és elemzett földreform-koncepciót joggal tekinthetjük az első olyan dokumentumnak, amely a lefolytatott

37 *Korom Mihály*: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 233–259. o.

egyeztetéseken új szempontok felvetésére adott alkalmat.[38] Súlyának megfelelően foglalkozott vele Rainer M. János is Nagy Imre-monográfiájában.[39] Az egyeztetés története tehát jól feldolgozott és ismert, ezért annak megismétlésére nincs szükség, s ezzel összefüggésben majd csak néhány kiegészítő megjegyzést kívánok tenni, már csak azért is, mert a földreform 50. évfordulója alkalmából Debrecenben rendezett tudományos konferenciára készített tanulmányban szélesebb összefüggésben és szintén akkoriban hozzáférhetővé váló dokumentumok alapján tárgyaltam az előkészítés folyamatát.[40]

A demokratikus földreform ügye, amely az új politikai rendszer agrárpolitikájának sarkalatos pontját képezte, s amelyről az eszmecsere korábban a földkérdés szakértőinek, s a népi íróknak a terepén zajlott – könyvek, lapok, folyóiratok hasábjain formálódott –, 1944–1945 őszén-telén egyértelműen átkerült a politikai arénába. Ettől kezdve a földreform tartalmát és végrehajtásának menetét alapvetően a kemény politikai érdekek formálták, s a politikusok ütközésének és mérlegelésének tárgya lett. De miután a reform ügye a politika centrumába került, azáltal megoldása a megvalósíthatóság stádiumába érkezett, mert a hatalmi viszonyoknak olyan gyökeres átrendeződése következett be, amelyet a háború előtt született tanulmányaikban ugyan a radikális földreform előfeltételének tekintettek, de előre nem láthattak. Ugyanakkor a szorosan vett szakmai-gazdasági szempontokon túlmenően az össztársadalmi érdekeket és a háborúzó, megszállt ország nemzetközi helyzetét is fokozottan szem előtt kellett tartani.

A továbbiakban a hangsúlyok kedvéért mindössze néhány olyan kérdéssel kívánok foglalkozni, mint a földreform hatalmi viszonyokban játszott stratégiai szerepe, a nyilvánosságra hozatal elsődlegességének átengedése, valamint a javaslat közössé tételének indokai és körülményei. S végül a kidolgozásában és véglegesítésében szerepet játszó politikusok teljesítményének megítélésével.

Az MKP miért engedte át egy másik pártnak a kezdeményezést a nagy politikai presztízst eredményező kérdésben, és miért éppen a fiatal NPP-nek? Ebben a minden jel szerint Debrecenben – az Ideiglenes Nemzetgyűlés ülése után – megszületett döntésnek a meghozatalában megítélésem szerint az a történelmi véletlen játszotta a döntő szerepet, hogy az NPP megtestesítőjének tekintett Erdei korán Szegedre került és őt sem Révainak, sem

38 *Korom Mihály*: Nagy Imre és az 1945-ös földreform koncepciójának, kormányrendeletének kidolgozása. Múltunk, 1996. 1. sz. 99–128. o.

39 *Rainer M. János*: i. m. 224. és köv. o.

40 *Tóth István*: Az 1945. évi földreformrendelet megszületése. Agrártörténeti Szemle, 1995. 1–4. sz. 24–41. o. E tanulmány néhány részletét e helyütt is hasznosítom.

Nagy Imrének nem kellett bemutatni, mert munkáira pl. az *Új Hang*ban is számos alkalommal történt hivatkozás.

Révai, Nagy Imre mellett, kezdettől fogva aktív részt vállalhatott az új helyzetben végleges megformálásra váró földreform-koncepció kidolgozásában. Nagy Imre ugyan már november 5-én megérkezett Szegedre, Erdei pedig november 9-én, tehát gyakorlatilag egy időben, de Nagy Imre novembert 19-én Gerő társaságában visszautazott Moszkvába a kormányalakítással és a kormányprogrammal kapcsolatos tárgyalásokra, ahonnét csak december 14-én tértek vissza, akkor már Debrecenbe, ahol felgyorsult tempóban folyt a nemzetgyűlés előkészítése. Nagy Imre távolléte idejére az elutazása előtti napon az MKP Központi Vezetősége „a parasztkérdés vezetését" Révaira bízta, mint aki Farkas Mihállyal együtt a továbbiakban „a nemzeti bizottságok kérdését is vezeti".[41] Nagy Imre tehát az egyeztetések időszakában majd egy egész hónapon át nem tartózkodott Magyarországon.

Így közben a földreformjavaslat formába öntése ténylegesen Erdeire hárult. Ez részben magyarázatot ad arra, hogy a nyilvánosságra hozatalt is átengedték a fiatal parasztpártnak. De ez nyilván nem volt elegendő ok e látványos cselekedet megtételére. Ennél nyomósabb szempont lehetett, hogy a földreformot az előző évtizedben megismert radikális népiektől a szélesebb közvélemény inkább tudomásul veszi és elfogadja, mint a negyedszázados intenzív antikommunista propagandának kitett kommunistáktól. A népiekből szerveződő parasztpártot az érdekelt rétegek körében nem terhelte az 1918–1919-ben elhibázott agrárpolitika még élő emléke sem. Az 1945. január 5-i központi vezetőségi ülésen már evidencia számba ment az MKP vezetői körében, hogy a kezdeményezést, a javaslattételt átengedjék az NPP-nek.

Az nem állapítható meg, hogy az említett feltételezett szempontok mellett a Moszkvából érkező kommunista vezetőket a kezdeményezés átengedésében mennyire motiválta a bolsevik pártnak a példája. A bolsevikok elfogadták a döntően paraszti bázisú eszerpár földosztást is tartalmazó agrárprogramját és azt mindjárt a forradalom másnapján a földről szóló dekrétumként (már mint sajátjukat), a békéről szóló dekrétummal együtt, kihirdették. De hogy teljesen kizárni nem lehet, hogy motiváló tényező volt, az bizonyos, mert korábban az *Új Hang*ban is emlegették ezt a megoldást és más vonatkozásban 1945 elején a földreform kapcsán ismételten történt nyomatékosító hivatkozás a bolsevik példára. Rákosi az olyan fontos alapelvek szem előtt tartására hívta fel a figyelmet, mint az, hogy a földreform során az ún. nagyparaszti

41 Idézi: *Rainer M. János*: i. m. 255. o.

birtokokat kímélően meg kell különböztetni, s hogy a földreformnak a demokrácia egyik első érdemi ténykedésének kell lennie, mint ahogyan az volt Oroszországban is közvetlenül a forradalom győzelme után.[42]

Megítélésem szerint a javaslattétel jogának az átengedésében az MKP-t a legprimérebb hatalmi-politikai stratégiai érdek vezérelte. Ebben a játszmában az volt a meghatározó, hogy az MKP milyen szerepet szánt az SZDP-nek az agrárpolitikában. Egyértelműnek tűnik, hogy az MKP vezetése az SZDP-re, mint agrárpártra nem kívánt támaszkodni, s ezért nem számított érdemi részvételére már a földreform előkészítésében sem. Ha az MKP igazi partnernek kívánta volna tekinteni az SZDP-t is a földreform előkészítésében, akkor a közös nyelvet az 1930-as szociáldemokrata agrárprogram sarktételei alapján nagyon könnyen ki lehetett volna alakítani. Az SZDP úgy érkezett el 1944–1945 fordulójához, hogy formálisan a pártok közül egyedüliként másfél évtizede papíron a legradikálisabb és legkonkrétabb földreform-koncepcióval rendelkezett. Korábban erről Nagy Imre is így vélekedett, hiszen az SZDP agrárprogramjában minden hitbizományi és egyházi birtok kártérítés nélküli kisajátítását követelte, s – bizonyos közhasznú birtokok kivételével – minden egyéb nagybirtok 200 holdat meghaladó részének kártérítés ellenében történő kisajátítását hirdette meg, de a kártérítést állami feladattá nyilvánította. Az, hogy 200 kh fölött mindenkinek hagyjanak meg földet, közös elem volt a kisgazdák eredeti álláspontjával is. De az MKP vezetőit az 1930-as program érdemben nem érdekelte. Jellemző, hogy a tavasz folyamán csupán Horváth Márton egyik előadásában találunk utalást e programra, akkor is csak a magyarországi agrárkérdés történetének áttekintésekor, mint radikális polgári földreformra történt hivatkozás. Rákosi Mátyás pedig szintén ez időben egy földreformról tartott előadásában szólt az SZDP-ről, mint olyan pártról, amely a kommunistákkal azonos bázisról építkezik és amellyel együtt kell haladni, amint az NPP-vel is, és így hárman alapvetően lefedik a nemzet érdekeit. Ezen túlmenően az NPP-nek az MKP számára azért lett „óriási fontossága, mert a Parasztpárton keresztül – mondotta Rákosi – tudjuk fogni a Kisgazdapártot."[43]

Az SZDP vezetői jól látták az NPP „kijátszását" az SZDP-vel szemben, és a szociáldemokraták agrárpolitikájuk egyik legnagyobb presztízsveresége-gének tekintették, amelyet az MKP-tól szenvedtek el a földreformtervezet nyilvánosságra hozásának átengedésével. Jellemző példa erre, hogy amikor az SZDP Intéző Bizottsága Bán Antal beszámolója alapján az MKP

42 *Tóth István*: i. m. 31. o.
43 Uo. 37. o.

kérésének megfelelően döntött agrárprogramjuk megváltoztatásáról, és hozzájárult a 100, illetve a 200 kh-as birtokhatárhoz, akkor ehhez hozzátéve tudatosan jegyzőkönyvileg is megörökítették: „Kifogásolja – ti. az IB –, hogy a Parasztpárt hozza a programot. A D.(ebreceni) Népszava hangsúlyozza elsőségünket."[44]

A politikai egyetértés alapján készülő törvényjavaslat kidolgozásának feladata már hivatalból is a kommunista szakminiszter, Nagy Imre vezetése alatt álló Földművelődésügyi Minisztériumra hárult. A pártvezetés a január 5-i ülésen Nagy Imrének tett ígéretének megfelelően gondoskodott a törvényelőkészítő bizottság személyi megerősítéséről. A politikai döntés jogi formába öntéséhez, a kodifikációs munkához való jogi szakmai segítségnyújtásra többek között a Debrecenbe irányított Donáth Ferenc, valamint Kovács Kálmán igazságügyi államtitkár (egykori márciusi frontosok) személyében került sor.

Válaszolni kell arra a kérdésre, hogy január elején valóban volt-e már az NPP-nek kiforrott átfogó javaslata, amiről Erdei visszaemlékezéseiben szólt, és amire Révai január elején már mint kész anyagra hivatkozott. Ha nem a moszkvai szöveget nyomták Erdei kezébe, és mégis olyan volt, hogy Révaiék is a magukénak tudhatták, akkor a tervezet ténylegesen alkotó munka volt.

Úgy vélem, hogy erre a kérdésre egyértelmű igennel válaszolhatok. Nemcsak azért, mert a kommunista vezetők az ekkori legbelsőbb és legfelsőbb szintű anyagaikban (a KV-ülés jegyzőkönyveiben, s az első számú vezetők nem nyilvánosságnak szánt levelezésében) mindig egyértelműen és következetesen parasztpárti javaslatokról beszéltek, hanem mert az NPP-t képviselő Erdei, illetve Révai, Nagy Imre és más kommunista vezetők között ez ügyben már Szegeden permanens érdemi munkakapcsolat alakult ki. Így formálódott, érlelődött ki Erdeiben, hogy „az adott viszonyok között" milyen javaslatot lenne a legcélszerűbb tenni a földreformra, amelyben felhasználná „a korábbi földreform elképzeléseket" is, de „azokat módosítva az adott történelmi helyzethez". Ennek szellemében már „Szegeden egy vázlatot készítettem – olvasható visszaemlékezésében –, amit különösen Révai Józseffel vitattunk meg részletesen, de a szegedi parasztokkal is, és ezt vittem magammal Debrecenbe, ott tovább folyt a vita". Erdei tudatosan vállalta a korábbi hazai földreform-elképzelések beépítését saját javaslatába. Más helyütt konkrétan is hivatkozott a falukutató időszakban napvilágot látott tervek közül a „legismertebbek" közül Kerék Mihály és Matolcsy

44 Uo. 35. o.

Mátyás tervezeteire. Amint az *Új Hang* hivatkozásainál láttuk, ezeket Nagy Imre is ismerte, és merített belőlük. E viták tapasztalatai alapján fogalmazhatta meg Erdei a következő változatot, amelyről visszaemlékezéseiben szintén említést tett olyképpen, hogy azt már „az akkor működő nemzeti parasztpárti vezető szerv elé terjesztettem, s ott megvitattuk". Az így kialakult egyetértés alapján készülhetett el az NPP javaslatának az a végleges szövege, amely a *Néplap* és a *Délmagyarország* január 14-i számában egyidejűleg került publikálásra. A Debrecenben készített közbülső variáció már „A földreform megvalósítása. A Nemzeti Parasztpárt javaslata" címet viselte, s ugyan dátum és aláírás nélküli, de biztosra vehetően az Erdeitől származó változat fogalmazványa került elő Molnár Eriknek, az Ideiglenes Nemzeti Kormány népjóléti miniszterének a hagyatékából.[45]

Érdemes szemügyre venni a még az utolsó fázisban – az Erdei által említett viták és egyeztetések eredményeként – bekövetkező tartalmi változtatásokat, bár ezek is ismertek, mert érdemiek. Az egyik változtatás az volt, hogy kikerült a tervezetből az önkéntes alapon szerveződő termelőszövetkezet engedélyezésére vonatkozó passzus. De a népiek, sőt a szélesebb közvélemény háború előtti gondolkodásában is – a skandináv minta alapján – fontos szerepet játszó szövetkezeti eszme szűkített szerepkörben mégis átmentődött a későbbi hivatalos javaslatba, illetve a földreformrendeletbe is. A másik változtatás az volt, hogy a végleges szövegből szintén kimaradt az a pont, amely a korábbi földreform- és birtokrendezési tervekben ismételten szerepelt, hogy a hatékonyabb gazdálkodás számára az elaprózott birtoktestek tagosítása révén kedvezőbb üzemi méreteket és feltételeket alakítsanak ki. Ez a pont lehetővé tette volna a földreform végrehajtásával egyidejűleg helyi közkívánságra lebonyolítható tagosítást. Erdeiék belátták, hogy a tagosítás bekapcsolása a földreform folyamatába túlságosan elnyújtaná a végrehajtás menetét.

Az MKP vezetői reálisabban látták, hogy a gyors végrehajtás a kibontakozó politikai harcnak mindinkább az egyik központi kérdése lesz. Ezzel függött össze a szövegben eszközölt harmadik fontosabb változtatás, mégpedig az, hogy új elemként bekerült a tervezetbe egy addig általában megkerült kérdés és a későbbi hetekben is az egyik legtöbb vitát kiváltó passzus: a földreform végrehajtására vonatkozó 1945. október 1-jei határidő. Ez a határidő-megjelölés Nagy Imre eredeti tézisei között sem szerepelt. De az MKP KV január 5-i ülésén, az ütemterv tételeinek felsorolásakor ezt Révaiék már a reform fontos pontjának tekintették.

45 Uo. 28–29. o.

Ezen változtatások eredményeként január közepétől gyakorlatilag teljesen egybeolvadt az MKP és az NPP álláspontja. Ennek alapvető oka, hogy a két párt számára a közös platform végül is adott volt, mert a döntően a népi mozgalom szélesen vett baloldalából szerveződött parasztpárt vezetői egyöntetűen a radikális földreform alapján álltak. Sőt közismert, hogy a hazai paraszti rétegződési viszonyokat belülről ismerve kezdetben éppen ők álltak értetlenül szemben a birtokhatár ügyében a szélesebb nemzeti egységre való tekintettel felfelé differenciáló kommunista állásponttal, amely különbséget tett az ún. úri és a parasztbirtok között. A kommunista különbségtétellel a meghagyható birtokhatár kérdésében legelőször Erdei azonosult, majd ő fogadtatta el a később Debrecenbe érkező Darvas Józseffel, Veres Péterrel és Kovács Imrével. Közismert a történeti irodalomból, hogy a földreform végrehajtásakor az ország nagy hányadán alulról spontán módon korrigálták az országra kommunista javaslatra egységesen kialakított birtokhatárokat, amelyek alól egyedül a főváros környéke lett kivétel az alacsonyabb birtokhatárral, mert az utolsó egyeztetések alkalmával a két pártelnök, a parasztpárti Veres Péter és a kisgazdapárti Tildy Zoltán korábbi sajtófelvetésére Rákosiék ebbe mégiscsak beleegyeztek.

Nagy Imre, aki törvényelőkészítő stábjával január elejétől kezdve dolgozott a földreformjavaslat jogi formába öntésén, stílszerűen éppen az NPP-nek 1945. február 25-én Debrecenben, az Aranybikában tartott első igazi nagygyűlését használta fel arra, hogy bejelentse a törvényjavaslat elkészültét, hozzátéve, hogy „a földreform az NPP és az MKP javaslata alapján készült el", és hogy még a héten a minisztertanács elé kerül.[46] Úgy ítélem meg, hogy az előzőekben kifejtettek alapján néhány vonással, az előzmények tágabb környezetbe ágyazásával és a kidolgozás szélesebb társadalmi viszonyokba helyezésével még árnyaltabb és pontosabb választ lehet adni arra a Korom Mihály által jelzett problémára, hogy a hatvanas években Nagy Imre l945-ös és l956-os munkatársai sem szólhattak nyíltan a néhai miniszter munkásságáról. És hogy „A szakirodalomban pedig előtérbe, majd *központi* helyre került a Nemzeti Parasztpártnak (NPP) a hozzájárulása a földreform irányelveinek egyeztetéséhez, és azok 1945. január 14-i publikálásához".[47] (Kiemelés. – T. I.)

Ehhez a lényeges értékítélethez legalább két rövid, de alapvető megjegyzés kívánkozik. Az első az, hogy Nagy Imre személye, munkássága évtizedeken át – a Kádár-rendszer egész időszakában – a legfontosabb tabutémák egyike volt

46 Néplap, 1945. február 27.

47 *Korom Mihály*: Nagy Imre és az 1945-ös földreform koncepciójának, kormányrendeletének kidolgozása. 100. o.

(a Szovjetunióhoz való viszony, 1956 jellege, a létező szocializmus, valamint a párt vezető szerepének érinthetetlensége mellett). Közismert, hogy Nagy Imre és az „ellenforradalom"-nak minősített 1956 valóságos ikertestvér témák voltak, és a legközvetlenebbül érintették a Kádár-rendszer legitimitását. Ezért számított tabutémának Nagy Imre személye 1989 elejéig, amihez nemcsak Nagy Imre egykori munkatársai tartották magukat, hanem a korszakkal foglalkozó történészek is. Az ő esetükben ennek oka részben az, hogy fontos bizalmas jellegűnek minősített dokumentumokhoz nem lehetett hozzájutni. Még a témaválasztást is megfontolták, és mint „kényes" témát általában eleve nem is választották. Akit mégis annyira érdekelt a jelenkor, és megmaradt az 1945 utáni korszaknál, annak munkája érthetően önhibáján kívül is jobban ki lett téve az időtávlat kritikájának. Így történt ez még a földreform témájának esetében is, amely pedig egyébként tudományosan az egyik legkorábban feldolgozott témák egyike volt. De éppen Nagy Imre személye okán csak a rendszerváltás után kínálkozott lehetőség arra, hogy a kutatók az addig titkosnak minősített dokumentumokhoz is hozzájuthassanak, és ezek alapján a torzításokat, elhallgatásokat, az aránytalanságokat vagy a vélt optikai csalódást is kiküszöbölje Nagy Imre tudósi-politikusi teljesítményének megítélésekor.

S végül úgy vélem, hogy nem állja meg a helyét az a végtelenül leegyszerűsítő következtetés sem, hogy „Erdei Ferenc és más parasztpártiak munkája tehát nem a földreformprogramot külön kimunkáló tevékenység, hanem a kommunista földreform-irányelveknek a hazai viszonyokra való hatékony és alkotó adaptációja."[48] Úgy vélem, hogy ha valóban ennyi lett volna Erdei és rajta keresztül a népiek szerepe, az sem lenne kevés. De a népi írók háború előtti földügyben folytatott tevékenységére, valamint Nagy Imre párhuzamos munkásságára alapozva és ehhez kapcsolódva az Erdei által Szegeden és Debrecenben végzett munka nem egyszerűen afféle „íródeák" tevékenység volt, hanem a magyar valóságból merítő és annak tiszteletén alapuló történelmet formáló tudósi-politikusi teljesítmény. Ha ezt kimondjuk és elismerjük, akkor sem kisebbítjük a másik tudós-politikus, Nagy Imre hasonló súlyú tevékenységét. Ehhez még az is hozzátehető, hogy a földreform előkészítésének folyamatából az is kitűnik, hogy az új rendszer születése és legnagyobb történelmi tette időszakában még működött a megegyezésre törekvő konszenzusos demokrácia.

48 Uo. 112. o.

Sipos József

Nagy Imre, a földosztó miniszter

A Kádár-korszakban Nagy Imréről, az 1956-os forradalom és szabadságharc mártír miniszterelnökéről, de az 1945-ös földosztó miniszterről sem lehetett megemlékezni. Az 1945-ös földreformmal foglalkozó tanulmányokban, összefoglaló művekben, tankönyvekben, megemlékezésekben és kiállításokon sem mutatták be Nagy Imre szerepét. A rendszerváltás után a történészek feltárták a földreform előkészítésében és végrehajtásában játszott fontos szerepét. Ebben különösen nagy érdemeket szerzett Korom Mihály és Rainer M. János.[1] E munkák új eredményeit azonban – sajnálatosan – nem vették át a széles olvasóközönséghez és a pedagógusokhoz is eljutó szintézisek és az iskolai tankönyvek sem. Így például nem tesz említést Nagy Imrének a földreform kidolgozásában játszott szerepéről Romsics Ignác „Magyarország története a XX. században" c. 1999-ben megjelent szintézise és Gergely Jenő–Izsák Lajos „A huszadik század története" c. 2000-ben megjelent összefoglaló könyve sem.[2]

Talán ennél is sajnálatosabb, hogy a rendszerváltás után is megjelentek olyan szakkönyvek, amelyek szintén elhallgatják Nagy Imrének az 1945-ös földreformban játszott szerepét. Például ilyen „A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig" című kötet, amely 1998-ban jelent meg. Ebben Szakács Sándor írta „A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956." c. nagyobb lélegzetű tanulmányt.[3] Részletesen szólt az 1945-ös

1 *Korom Mihály*: Nagy Imre és az 1945-ös földreform koncepciójának, kormányrendeletének kidolgozása. Múltunk, 1996. 1. sz. 98–128. o. és *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz. I. k. 1896–1953. 1956-os Intézet. Budapest, 1996. Különösen a Földosztó miniszter c. fejezet, 261–281. o.

2 *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 281–283. o. és *Gergely Jenő–Izsák Lajos*: A huszadik század története. Pannonica, Budapest, 2000. 280–281. o.

3 *Szakács Sándor*: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Szerk.: *Gunst Péter*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 285–344. o.

földreformról, de Nagy Imre nevét meg sem említette. Igaz, egyetlen politikus nevét sem írta le![4]

Nagy Imréről, a földosztó miniszterről nem tesz említést Földesi Margit–Szerencsés Károly „A rebellis tartomány" c., az Új képes történelem sorozatban, 1998-ban megjelent, iskolások körében közkedvelt, szép könyv sem.[5] De ez a jellemző a mai általános és középiskolás tankönyvekre is. Ezek közül ritka kivételnek számít a Bencsik Péter és Horváth Levente Attila által írt „A huszadik század története" c. 8.-os tankönyv. Ebben sok adat és fényképek is találhatók az 1945-ös földreformról és a földosztó miniszterről.[6] Ezzel szemben Gyarmati György „Demokráciából a diktatúrába 1945–1956." c. 2010 elején megjelent kötetének a földreformmal foglalkozó oldalain szintén nem találjuk meg Nagy Imre nevét vagy fényképét.[7]

Így az iskolai ifjúság, a tanárok és az olvasóközönség jelenleg is keveset tud, illetve tudhat meg Nagy Imréről, a földosztó miniszterről. Ezért is kötelességünk újra felvázolni az 1945-ös földreform érdekében végzett munkáját.

A földreform elveinek kidolgozója

Nagy Imre politikai, szakmai érdeklődésének és tevékenységének középpontjában mindig is a magyar földkérdés megoldása, a föld nélküli és szegényparaszt milliók földhöz juttatása volt. Közismert, hogy 1930-tól a KMP-n belül e kérdések legjobb szakértője lett.[8] Ezért 1944 szeptemberében a moszkvai kommunista vezetők őt kérték fel a demokratikus földreform elveinek kidolgozására. Erről azonban már szóljon ő:

Nagy Imre „Az 1945-ös földreformban betöltött szerepem meghamisítása" című – 1955 nyarán papírra vetett – írásában, amelyben a Rákosi és hívei ellene indított ilyen irányú támadásaira válaszolt, olvashatjuk a következőket: „1944 szeptemberében azt a megbízást kaptam, hogy dolgozzam

4 Uo. 287–297. o.

5 *Földesi Margit–Szerencsés Károly*: A rebellis tartomány. Magyarország története 1945–1998. Új képes történelem. Magyar Könyvklub–Helikon Kiadó, Budapest, 1998. 10. o.

6 *Bencsik Péter–Horváth Levente Attila*: A huszadik század története. Mozaik Kiadó, Szeged, 2007. 138–139. o.

7 *Gyarmati György*: Demokráciából a diktatúrába 1945–1956. Magyarország története, 20. k. Főszerkesztő: *Romsics Ignác*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2010. 17–19. o.

8 Lásd *Nagy Imre*: A magyar parasztságról és a mezőgazdaságról 1928–1938. Dokumentumválogatás. A dokumentumokat válogatta, az előszót és az összegző tanulmányt írta: *Sipos József*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1997. 486. o.

ki egy radikális földreform irányelveit. A tervezetet elkészítettem és a következő szövegezésben terjesztettem elő a Központi Bizottságnak Moszkvában (eredeti kézirat nyomán):

A Magyar Kommunista Párt a falusi földműves nép földhöz juttatása és életképes kisgazdaságok létesítése érdekében követeli: 1. A 100 holdon felüli, kötött forgalmú és magánkézben lévő nagybirtokok földterületének, élő és holt felszerelésének, továbbá vetőmag, gabona- és takarmánykészletének teljes igénybevételét, a földreform céljaira;

a) a hazaárulók, háborús bűnösök, a Volksbund tagjai és a német véderőben szolgált egyének birtokainak teljes kisajátítását, kártérítés nélkül;

b) 150 kat. holdig mentesítendők a földreform céljaira való igénybevétel alól a parasztgazdaságok;

c) méltányos esetekben, hazafias érdemek elismeréséül a birtokok 200 kat. holdig mentesíthetők az igénybevétel alól."

Nagy Imre tervezete a mezőgazdasági munkásokat, az uradalmi cselédeket, a 10 kat. holdon aluli törpe- és kisbirtokosokat, valamint a fasizmus ellen fegyverrel harcolókat kívánta földhöz juttatni. Hangsúlyozta, „a föld a juttatottak telekkönyvileg bejegyzett magántulajdonába megy át." A volt tulajdonosoknak állami kártalanítást ígért. Az igényjogosultak a földért az államnak megváltást fizetnek. A földreform keretében házhely- és kislakásépítési akciót is javasolt. Végrehajtását állami feladatnak tekintette, e munkát a községi földigénylő bizottságok végzik.

Nagy Imre szerint „Vita két kérdésben volt. A parasztbirtokok kisajátításának felső határáról, amelyet 200 kat. holdra, valamint a hazafias érdemekért mentesíthető birtokterület felső határáról, amelyet 300 kat. holdra emelt fel a párt vezetése."

Azzal zárta írását, hogy hangsúlyozta: „Az általam kidolgozott, majd előterjesztett és a pártvezetés által még Moszkvában jóváhagyott elvi platform képezte az alapját a később, 1945. január-március hónapokban irányításom mellett kidolgozott és az Ideiglenes Nemzeti Kormány által 1945. március 17-én elfogadott földreformrendeletnek és végrehajtási utasításnak."[9]

Igazat írt-e Nagy Imre az 1945-ös földreform kidolgozásában játszott szerepéről? A közvélemény többsége – a Kádár-korszak történetírásának állításait elfogadva és ismételve – még ma is úgy tudja, hogy az 1945-ös földreform alapelveit Erdei Ferenc, illetve a Nemzeti Parasztpárt vezetősége

9 Megjelent: Irodalmi Újság, 1988. 2. sz. 12. o. és *Tőbiás Áron*: In memoriam Nagy Imre. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1989. 95–101. o. Nagy Imre e tervezetét teljes terjedelemben közli és nálam részletesebben elemzi *Korom Mihály*: i. m. 101–106. o.

dolgozta ki és annak alapján készült el a 600/1945. sz. kormányrendelet. Kinek van igaza? Természetesen Nagy Imrének! Ezt alapos tudományos elemzéssel bizonyította Korom Mihály jelzett tanulmánya. Az általa részletesen bizonyított tényeket és adatokat használta Rainer M. János nagysikerű Nagy Imre-monográfiájának megfelelő fejezete is.

Hogyan történhetett az, hogy évtizedekig a történészek sem tudták, ki volt az 1945-ös földreform-koncepció „atyja"?

Nagy Imre Moszkvából 1944. november 5-én – Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József és az őket fogadó Vas Zoltán társaságában – érkezett Szegedre. A földreform-koncepció kidolgozójaként akkor már az MKP Központi Vezetőségének tagja volt, a párt felelős agrár- és parasztpolitikusa. November 7-én az MKP Központi Vezetőségének Szegeden tartózkodó tagjai megtartották első értekezletüket. Ekkor Vas Zoltán kapott megbízatást a pénz- és gazdasági ügyek intézésére „Nagy elvtárs irányításával." Nagy Imre e határozat ellen szavazott. Hogy miért, az a határozatokat rögzítő jegyzőkönyvekből nem derül ki. November 9-én a szegedi, a makói, a hódmezővásárhelyi és az orosházi kommunista pártszervezetek vezetőivel együttes ülést tartottak, ahol Gerő Ernő beszélt a feladatokról. Itt történt meg az MKP akcióprogramjának véglegesítése is. Ennek az ülésnek a részleteit azonban nem ismerjük. Tehát azt sem lehet tudni, hogy Nagy Imre ismertette-e ekkor a radikális földreformtervezetét.[10]

Erdei Ferenc visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy ő november 9-én érkezett meg Szegedre. Ott – írta – már az „első találkozásunk alkalmával élénk konzultálásba, sőt vitába kerültünk… a földreform kérdését illetően".[11] E vitákról, Nagy Imre és Erdei Ferenc megismerkedéséről – egyelőre – nem tudunk semmi közelebbit. November 18-án, Gerő és Nagy Imre Moszkvába történő visszautazásának előestéjén az MKP KV újabb ülésén határozat született arról, hogy Révai József „bízatik meg a KV politikai irányításával. Révai átveszi Nagy elvtárstól a parasztkérdés vezetését és Farkas elvtárssal együtt a nemzeti bizottságok kérdését is vezeti."[12] Ez azt jelentette, hogy Révai kezébe került a földreform ügyének intézése is. Nagy Imre és Gerő Ernő november 19-én indultak vissza Moszkvába, ahol bekapcsolódtak az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakításáról elkezdett tárgyalásokba.

E napon jelent meg a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front lapja, a *Délmagyarország* első száma Szegeden. E lapot Balogh István katolikus pap

10 *Rainer M. János*: i. m. 254. o.
11 *Korom Mihály*: i. m. 108. o.
12 *Rainer M. János*: i. m. 255. o.

(FKGP), Révai József (MKP) és Erdei Ferenc (NPP) szerkesztették. A téma eddigi kutatói nem figyeltek fel arra, hogy a „Délmagyarország megindulása elé" c. belső vezércikkben kiemelten foglalkoztak a földreform kérdésével is. Ezt fontosnak tartom idézni, mert ez volt az első nyilvános megfogalmazása e témának és e szöveg előző napi végső formába öntésénél még ott lehetett Nagy Imre is: „A magyar demokrácia ügye a földreformmal áll vagy bukik. Nem lehet megsemmisíteni az országvesztő magyar reakciót, nem lehet megvetni és megszilárdítani a magyar demokráciát a magyar nép legszámosabb és legelesettebb rétegének, a mezőgazdasági munkásoknak, a törpe- és kisbirtokosoknak felemelése nélkül. Felemelni őket pedig csak úgy lehet, ha földhöz jutnak. A földreform, mely a föld nélküli zsellérek és szegényparasztok százezreit teszi életképes kisgazdaság tulajdonosává, az egyik legsürgősebb és legégetőbb nemzeti feladat. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front ezért száll síkra, a Délmagyarország ezért fog harcolni."[13]

Korom Mihály tanulmányában sokoldalúan bizonyítja, hogy a kommunista vezetők Szegeden átadták Erdei Ferencnek a Nagy Imre által elkészített földreform-koncepciót. Ezt ő – visszaemlékezése szerint – lényegében elfogadta és ennek alapján már Szegeden „egy vázlatot" készített. Ez a vázlat azonban még nem került elő! Viszont a *Délmagyarország* 1944. november 25-i számában megjelent Erdei Ferenc „A földreform történelmi szüksége" című cikke. E cikket Korom csak említette, nem elemzte.[14] E több mint két hasábos cikk így kezdődik: „A földreform Magyarországon nem részletkérdés, nem egyik politikai programpont a többi között, amin alkudozni lehet, hanem a magyar nemzeti fejlődés alapja, ami minden további demokratikus fejlődésnek a föltétele és biztosítéka. Éppen úgy, mint a demokrácia politikai rendszerének a megteremtése és a demokratikus népi erők felsorakoztatása." A cikk rámutat, hogy a feudális eredetű nagybirtok a nyugat-európai polgári forradalmakban szétesett, vagy úgy meggyengült, hogy „nem állhatta többé útját sem a parasztság gazdasági fejlődésének, sem e népek demokratikus nemzeti fejlődésének." Erdei véleménye szerint csak Magyarországon „nem következett be a földnek és a népnek ilyen fölszabadulása". Ezért a „radikális magyar földreformnak két, mindennél elébb való történelmi szükség a sürgetője: föl kell számolni a feudális reakció anyagi és politikai erőforrását, a nagybirtokot és földhöz kell juttatni és gazdaságilag is fel kell szabadítani a parasztság legszélesebb rétegeit, mint a demokratikus nemzeti

13 Délmagyarország, 1944. november 19. 3. o.
14 *Korom Mihály*: i. m. 108. o.

fejlődés legszámosabb seregét." Majd így fejezte be e nagyjelentőségű cikkét: „A földreform programja az, amivel a parasztság küzdő sereg lesz a demokratikus, szabad Magyarországért való harcban".[15]

Az idézett gondolatok nagyrészt egybeesnek a „Délmagyarország megindulása elé" c. vezércikkben ismertetett politikai programmal. Az eltérő kelet- és nyugat-európai agrárfejlődésről részletesen kifejtettek viszont jól bizonyítják Erdei Ferenc e témában való felkészültségét. Ugyanakkor – nyilván politikai szempontok miatt – e cikk sem foglalkozott a földreform konkrét követeléseivel.

Ezzel szemben Nagy Imre földreformjavaslatainak lényege – általánosítva – bekerült az MKP 1944. november 30-án nyilvánosságra hozott programjába: „A mezőgazdasági munkások és cselédek, a törpe- és kisbirtokosok, a magyar nép e legszámosabb és legszegényebb rétegének felemelésére, a magyar demokrácia alapjainak megszilárdítására a legrövidebb határidőn belül, a földigénylők közreműködésével széles körű földreformot kell végrehajtani, amely sok százezer földnélkülit és szegényparasztot tesz életképes kisgazdaság tulajdonosává."[16]

A Nemzeti Parasztpárt földreformjavaslata

Közismert, hogy december 2-án, Szegeden – a Független Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt, a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Polgári Demokrata Párt és a Szabad Szakszervezetek részvételével – megalakult a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front. Ez, némi módosítással, elfogadta az MKP programját, így a radikális földreformot sürgető imént közölt részt is szó szerint átvette. Ez az MNFF programjának II/1. pontja lett. Ezt kiegészítették két újabb konkrét követeléssel. A II/2. pont így hangzik: „A földreform céljaira elsősorban a hazaárulók, a háborús bűnösök, a Volksbund-tagok, a német hadseregben szolgáltak birtokait kell igénybe venni és teljes egészükben, minden felszerelésükkel együtt el kell kobozni." Ez lényegét tekintve megegyezik a Nagy Imre által kidolgozott elvek 1/a. pontjával. Az MNFF programjának II/3. pontja követelte: „El kell törölni a parasztságot kiszipolyozó Jurcsek-tervet és fokozatosan szabaddá kell tenni a mezőgazdasági termények piaci forgalmát."[17]

Az MKP és az NPP vezetői között ekkorra kialakult jó együttműködést bizonyítja Erdei Ferenc „Paraszt és kommunista" c. december 10-i vezércikke.

15 Délmagyarország, 1944. november 26. 5. o.
16 Uo. 1944. december 1. 3. o.
17 Uo.

Ebben érzékletesen mutatott rá arra, hogy e két kategóriát milyen mérhetetlen ellenszenv és gyűlölet övezte a Horthy-korszakban. Majd lényegében elismerte, hogy a radikális földreform és a demokratizálás érdekében a nincstelen földmunkásoknak és a szegényparasztoknak együtt kell működniük a kommunistákkal. Erről így írt: „A magyar nép mélyvilága tört felszínre ezzel a két komor és bélyeges szóval, s ha minden fegyelmezettségük és együttműködési szándékuk mellett is követelődző olykor képviselőiknek a fellépése, azt mértéken felül indokolja az a rettenetes mélység, ahova a történelem taszította a magyar munkásságot és a magyar parasztságot."[18]

Somogyi Imre „Földreform és nemzeti felemelkedés" c. cikkében a földreform élelmezési és közgazdasági összefüggéseinek ismertetése után kijelentette: „a mezőgazdaság átállítása és ezzel kapcsolatban egy igazi, a parasztság érdekeit szolgáló szövetkezeti szervezet létesítése nagyvonalú földreform nélkül nem képzelhető el." Majd témánk szempontjából a következő fontos mondatot is leírta: „nemcsak politikai, hanem gazdasági szükségességet is felismert a Nemzeti Parasztpárt akkor, amikor a tisztességes földreformot programjának alapvető tételévé emelte."[19] Ez a mondat azt jelentheti, hogy az NPP Szegeden tartózkodó vezetői és szakértői a földreform-koncepció kidolgozásán gondolkodtak.

A december 21-én Debrecenben összeülő Ideiglenes Nemzetgyűlésnek a nemzethez intézett Szózata szintén tartalmazta ezeket a követeléseket. Nagy Imre földművelésügyi minisztere lett az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak, amely kormányprogrammá emelte a földreformot. Ezért is lett a legfontosabb feladata a földreform törvénytervezetének elkészítése.

Ezt Nagy Imre 1944. december 31-én a debreceni Arany Bika Szálló nagytermében tartott nagygyűlésen így jelentette be: „a földművelésügyi kormányzat a magyar népnek az Ideiglenes Nemzetgyűlésen oly felemelően megnyilvánuló egységes akaratát úgy szándékozik végrehajtani, hogy a Nemzetgyűlés legközelebbi ülésszakán beterjeszti a földreformtörvény tervezetét. Ezt a nagy nemzeti feladatot is csak úgy tudjuk megoldani, ha a föld népe nemcsak felülről, a kormányzattól vár mindent, hanem maga is cselekedetekkel támogat bennünket." A miniszter beszélt a földreform ellenségeiről is, akik szerint a mai helyzetben „lehetetlen azt végrehajtani". Erre azt válaszolta, hogy az éhség elkerülése végett minden talpalatnyi földet meg kell művelni, s „a nincstelen mezőgazdasági munkásság és szegényparasztság sokkal jobban és serényebben dolgozik a saját tulajdon földjén, amit

18 Uo. 1944. december 10. 1. o.
19 Uo. 1944. december 17. 5. o.

a földreform révén kapott, mint amikor más földjén, másnak verejtékezik." Arra a vádra pedig, hogy a földreform aláássa a tulajdon szentségét, a következőt válaszolta: „A földreform, amely egy-egy mamutbirtokból a falusi szegénység ezreit és tízezreit teszi kisgazdaság tulajdonosává, nem csak, hogy nem ássa alá, hanem mérhetetlenül megerősíti és növeli a kisföldtulajdont." Befejezésül kijelentette: „Magyarország csak a demokrácia jegyében születhet újjá. A demokrácia pedig a feudalizmus nemzetpusztító maradványainak megszüntetésén, egy gyökeres földreform megvalósításán áll vagy bukik."[20]

Nagy Imrének a Nemzetgyűlés elé kerülő földreform-törvénytervezetet – az MKP Központi Vezetősége 1945. január 3-i ülésének határozata szerint – január 30-ig kellett elkészítenie. Az ülésen született döntések értelmében kampányt kezdtek „alulról a földreform megvalósításáért".

1945. január 14-én a debreceni *Néplap*ban és a szegedi *Délmagyarország*ban megjelentették a Nemzeti Parasztpárt földreformjavaslatát. Ennek főbb pontjai: kisajátítandó minden 100 holdnál nagyobb úri, közületi és egyházi birtok, a hazaárulók, nyilasvezérek és a Volksbund-tagok földje elkobzandó; az igénybe vett földet – alacsony megváltás ellenében – elsősorban a birtoktalan és törpebirtokos parasztságnak juttassák; a földreformot 1945. október 1-jéig végre kell hajtani; lebonyolítására a földigénylők képviselőiből alakítsanak földreform bizottságokat.[21]

Mint látható, ezek a követelések lényegében azonosak voltak Nagy Imre Moszkvában kidolgozott javaslataival. Ezt támasztja alá az is, hogy az MKP Központi Vezetősége január 18-án megtárgyalta a Nemzeti Parasztpárt földreformjavaslatát, s más demokratikus pártoknak és az agrárproletariátusnak is elfogadásra ajánlotta.

Ezután megindult a földnélküliek és a szegényparasztok küldöttségeinek áradata az Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz. A *Néplap* „A nép földet akar" c. cikke arról számol be, hogy január közepén először a Nagykunság, majd Balmazújváros népe, február 1-jén pedig Endrőd, Mezőtúr és Gyoma szegényparaszti, kubikos küldöttsége sürgette a radikális földreform megvalósítását. Több ezer aláírással ellátott memorandumot nyújtottak át a kormánynak. E küldöttség Nagy Imre földművelésügyi miniszternél is járt. A látogatásról szóló újságcikk szerint ő hangsúlyozta, hogy „az egész nemzet érdeke, hogy

20 Délmagyarország, 1945. január 13. 3. o. Nem tudjuk, hogy miért csak ekkor jelentették meg. Közli még *Nagy Imre*: Egy évtized. Válogatott beszédek és írások 1945–1947. I. k. 59–63. o. A debreceni Néplap 1945. január 3-i számában „Miniszterek a nép előtt" c. cikkében ismertette a beszédet.

21 Délmagyarország, 1945. január 14. 5. o.

ne legyen műveletlen föld az országban. A megmaradt igavonó állatállománnyal és traktorparkkal kell úgy gazdálkodnunk, hogy minden földdarab művelés alá kerüljön." A földreformtervezet gyors véglegesítését ígérte a népes küldöttségnek. A cikket író kommunista Tariska István szerint *„termelési szövetkezetekben tervszerűen kell a művelést végrehajtani, mert a földművelés régi egyéni formája a mai igavonóállat hiány mellett csak csődhöz vezethet."*[22] Február 3-án ismét Békés megyéből jelentek meg küldöttségek a kormány vezetőinél. 25 községből 30-an voltak és a tél ellenére szekereken érkeztek meg Debrecenbe. Az orosháziakat Pór István, a gyulaiakat Hollósi Mihály nemzetgyűlési képviselők vezették. Ez utóbbi nyilatkozatában rámutatott: *„A magyar kormány ígéretet tett a földreform végrehajtására, a nép most várja annak megvalósulását. Minden nap késés veszteség."*[23]

E szervezett népi követelések is hozzájárultak, hogy a Földművelésügyi Minisztériumban február elején létrehozták a törvényelőkészítő bizottságot. Annak elnöke Nagy Imre, tagjai Donáth Ferenc, az FM kommunista államtitkára, az Igazságügyi Minisztériumból Kovács Kálmán kommunista államtitkár és Réczei László, a törvényelőkészítő osztály vezetője lettek.

Az SZDP földreformmal kapcsolatos állásfoglalása csak február végére alakult ki. E késés miatt e kérdésben az SZDP vezetőségének nem maradt önálló mozgástere. Március 9-én az MKP és az SZDP tanácskozó bizottságának együttes ülése – apróbb módosításokkal – elfogadta a Nagy Imre által véglegesített törvényjavaslatot. A Független Kisgazdapárt vezetőinek többsége előbb megpróbálta megváltoztatni a radikális földreformjavaslatot, azután – elsősorban Tildy Zoltán állásfoglalásának hatására – fokozatosan elfogadta azt.

Nagy Imre Nyíregyházán

1945. március 11-én az MKP nyíregyházi szervezete nagygyűlést rendezett a Korona Szálló nagytermében. A terem zsúfolásig megtelt munkásokkal, a környék parasztságával és értelmiségiekkel. A gyűlést Pintér András, az MKP helyi elnöke nyitotta meg. Üdvözölte Nagy Imrét, akitől – mint mondta – az „egész magyar munkásság várja és követeli a földreform megvalósítását." Pásztor József a Szociáldemokrata Párt nevében üdvözölte a földművelésügyi minisztert és hangsúlyozta: pártja nemcsak „támogatni fogja a kormányt a földreform végrehajtásának munkájában, hanem figyelem-

22 Néplap, 1945. február 4. 3. o.
23 Részletesebben lásd: *Korom Mihály*: i. m. 106–113. o.

mel is fogja kísérni azt, hogy hogyan fogják a földet szétosztani." A Nemzeti Parasztpárt nevében Tomasovszky András üdvözölte a megjelenteket. Ő azt hangsúlyozta: az elmenekült földbirtokosok elveszítették jogaikat, hogy „birtokolják ezt a földet". (Lelkes éljenzés) Öntudatosan kérte a földművelésügyi minisztert: „semmiféle intézkedést ne tegyen anélkül, hogy bennünket meg ne hallgatna." (Nagy taps és helyeslés) Jeles László a szakszervezeti munkásság nevében bejelentette: „minden erőnkkel a föld nélküli parasztság mögé állunk, hogy biztosítsuk és megkönnyítsük a földreform végrehajtását," mert a „földnek végre a parasztság birtokába kell jutnia."

Nagy Imre beszédének elején – a rá oly jellemző módon – a nemzeti összefogás fontosságát méltatta, azt, hogy a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok együttműködése „új korszakot nyitott hazánk életében." Majd lelkes éljenzés közben bejelentette: „Meg kell szüntetni a nagybirtokokat, hogy annak nyomán le tudjuk rakni a magyar demokrácia alapjait. ... Ma, három emberöltővel azután, hogy Kossuth Lajos kibontotta a szabadság zászlaját, a feudalizmus ezen utolsó fellegvárában újra meg kell hirdetnünk a magyar földműves nép új honfoglalását." Hangsúlyozta: „Az Ideiglenes Kormány olyan földreformot kíván végrehajtani, amely milliónyi földmunkást tesz a föld birtokosává. Erre a törvényjavaslat már elkészült. (Ekkor a gyűlés résztvevői azonnali végrehajtást követeltek!) „Április elején megkezdődik a földosztás és októberig be is fogjuk fejezni" – folytatta. Elmondta, hogy a törvénytervezet szerint a népellenes és háborús bűnösök vagyonát minden felszerelésével együtt és minden megváltás nélkül el fogják kobozni. Igénybe veszik a 100 holdon felüli nagybirtokot, de mentesítik a 200 hold alatti parasztbirtokot. „Hiába suttogják, hogy vége a magántulajdonnak – fűzte hozzá. … A kis magántulajdont nemcsak hogy nem bántjuk, hanem még erősítjük, szaporítjuk, hiszen a nagybirtokot szétosztjuk, hogy minél több kisbirtok legyen." Gyakori helyeslés és taps közben részletesen ismertette, kik igényelhetnek földet: a nincstelen mezőgazdasági munkások, a gazdasági cselédek, a törpebirtokosok, a kisbirtokos sokgyerekes családok. Előnyben részesülnek, akik a németek elleni harcban részt vettek, vagy vesznek. A földhöz juttatás nem ingyenes lesz – jelentette ki –, megváltási árat kell érte fizetni. Ez azonban nem lesz magas, mert nem a nagybirtok kártalanítása a fő cél, hanem a nincstelenek gazdasági talpra állítása. A földreform végrehajtása érdekében kérte: minden községben alakítsák meg a földigénylő bizottságot, amelybe kapcsolódjanak be a szakszervezetek és a szakemberek is. A földreform célja az – mondta –, hogy a falvak elesett népét felemelje, és szabad emberré tegye, amit szintén hatalmas éljenzés fogadott. Bejelentette:

a földreform végrehajtása csak első lépése a parasztság felemelésének. „Olyan intézkedésekre van szükség – hangoztatta –, amelyek a földhözjuttatottakat gazdaságilag megsegítik, és a mezőgazdasági termelés színvonalát emelik."

Beszéde végén a közte és a hallgatóság között létrejött egyetértést így fejezte ki: „A mai népgyűlés hangulatából is látom, hogy a magyar falu népe szeretettel és odaadással támogatja az Ideiglenes Kormányt, szembeszáll a reakciósokkal, és diadalra viszi a szabad, független, demokratikus Magyarország ügyét." Nagy Imre beszédét óriási éljenzéssel fogadták.[24]

Törvénytervezetből – kormányrendelet

Március 13–14-én Vorosilov marsall tárgyalt a demokratikus pártok vezetőivel: a dunántúli Margit-vonalnál tapasztalható német–magyar ellenállás megtörése érdekében sürgette a földreform elfogadását és végrehajtásának megkezdését. Ennek megfelelően Nagy Imre és munkatársai a törvénytervezetből kormányrendeletet készítettek. Ezt március 15-én pártközi értekezleten véglegesítették. Ezen részt vett a kommunista Nagy Imre, Donáth Ferenc és Gerő Ernő, a szociáldemokrata Szakasits Árpád, Ries István, Marosán György és Takács Ferenc, a kisgazdapárti Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, illetve a parasztpárti Erdei Ferenc, Kovács Imre és Veres Péter. Az értekezlet – néhány lényegtelen módosítással – jóváhagyta a földreformrendelet tervezetét.

Azt március 17-én rendkívüli minisztertanács véglegesítette, amelyen Miklós Béla miniszterelnök is állást foglalt a földbirtokreform mellett. A rendelettervezetet Nagy Imre olvasta fel. Majd kifejtette: annak az a célja, hogy „a magyar nemzet évszázados álmát valóra váltsa, hogy a feudalizmust eltörölje, hogy lehetővé tegye az ország demokratikus átalakulását, fejlődését és felvirágoztatását s a földesúri birtok parasztkézre adásával az évszázadok óta elnyomott parasztság előtt megnyissa a felemelkedés és a boldogabb jövőbe vezető utat. … A nagybirtokrendszer megszüntetésével áll vagy bukik a magyar demokrácia, lezárja a magyar múltat, és új lapot nyit a nemzet történetében." A rendelettervezetet a minisztertanács jelen lévő tagjai egyhangúlag elfogadták.[25]

Nagy Imre a 600/1945. sz. kormányrendeletet maga vitte át a hivatalos lap szerkesztőségébe. Szabó Zoltán – aki akkor a *Magyar Közlöny*t szerkesztette –

24 *Nagy Imre*: Egy évtized. I. k. 77–84. o. A népgyűlésről beszámolt a nyíregyházi Magyar Nép 1945. március 13-i száma.

25 Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1944. december 23.–1945. november 15. A. k. Szerk.: *Szűcs László*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1997. 283. o. A teljes beszédet közli: *Nagy Imre*: Egy évtized. I. k. 85–89. o.

később (Nagy Imre kivégzése után) így emlékezett erre a mozzanatra: „A földreformtörvényt mindenféle pátosztól ment tárgyilagos, komoly és visszavonult munkával készítette elő. Amíg a rendelet készült, semmi jelét nem adta annak, hogy büszke a jobbágyfelszabadítás óta legjelentősebb társadalmi változás előkészítésére. Hogy életének értelmét e törvényhozói munka adta meg, azt úgy fejezte ki, hogy a hosszas tanácskozások után kialakult végleges szövegezést ünnepélyesen maga hozta át nekem a hivatalos lap szerkesztőségébe, bizonyos ünnepélyességgel nyújtva át a gépelt és saját aláírásával ellátott kéziratot. »Olyasmit hozok, amit bizonyára szívesen nyomtatsz ki« – mondta, rövid mosolyt fojtva el a bajusza alatt, kéznyújtás közben."[26]

A 600/1945. sz. rendelet kimondta: teljes egészében elkobzandó a háborús bűnösök, a nyilas és más nemzetiszocialista vezetők valamint a Volksbundtagok földbirtoka; megváltás ellenében igénybe kell venni a 100 holdon felüli úri és a 200 hold feletti parasztbirtokokat; a gazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások mellett birtokuk kiegészítésére a szegényparasztok is földhöz juttatandók. A rendelet végrehajtása az Országos Földbirtokrendező Tanács, annak megyei szervezetei és a helyi földigénylő bizottságok hatáskörébe tartozott.[27]

A 600/1945. sz. kormányrendelet megjelenése után azonnal megkezdődött annak végrehajtása. Veres Péter, aki az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke lett, „gólya" iskola-repülőgéppel Mezőhegyesre ment és az ottani állami birtokon kezdte meg a földosztást. A Szabolcs megyei Tiszanagyfaluban március 27-én kezdte meg a helyi földigénylő bizottság a földosztást. Nagy Imre földművelésügyi miniszter pedig március 30-án Pusztaszeren, ünnepélyes keretek között kezdte meg az általa előszeretettel új honfoglalásnak nevezett földosztást.

Új honfoglalás Pusztaszeren

Pusztaszerre, az Árpád emlékműhöz – a *Délmagyarország* beszámolója szerint[28] – a kistelekiek „hosszú szekérsorral", a mindszentiek „gyalogosan, négyes sorokba fejlődve, sok zászlóval" érkeztek, de ott voltak a sándorfalviak, csánytelekiek, pusztaszeriek, algyőiek is. Legalább 3000 parasztember gyűlt

26 *Szabó Zoltán*: Batthyány sors. Irodalmi Újság (London), 1958. július 15. 3. o. Újabb közlése: *Szabó Zoltán*: Nyugati vártán. II. k. Szerk.: *András Sándor*. Osiris Kiadó–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest, 2011. 53. o.

27 Magyar Közlöny, 1945. március 18. Újraközlése: *M. Somlyai Magda*: Földreform 1945. Tanulmány- és dokumentumgyűjtemény. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 201–204. o.

28 Délmagyarország, 1945. március 31. 1–2. o.

össze. Az ünnepi hangulatot emelték a tavaszi szélben lobogó zászlók és a „szegedi munkászenekar pattogó indulói is". A tömegből táblák emelkedtek ki, például: „megfogadjuk, hogy felszántjuk és bevetjük a magyar ugart" felirattal. Autón érkeztek Szeged, Szentes és Csongrád szovjet városparancsnokai, egy moszkvai újságírócsoport. (Még ma sem tudjuk, hogy mit írtak a szovjet lapokban az ünnepi eseményről. Az elkészült fényképek sem kerültek be a múzeumokba.) Ott voltak a demokratikus pártok képviselői, Örley Zoltán ezredes és a demokratikus magyar hadsereg szegedi tisztjei.

Nagy Imre földművelésügyi miniszter Révaival – autójuk meghibásodása miatt – később érkezett. A vendégeket Rácz Lajos, a Pusztaszeri Nemzeti Bizottság elnöke és Gémes Antal, a helyi földigénylő bizottság elnöke köszöntötték.

Nagy Imre – az autóra felállva – beszélt a földosztás helyére elindult emberekhez: „Eljöttem hozzátok, hogy tanúja legyek annak a nagyszerű pillanatnak, amikor a magyar föld népe megkezdi a feudális Magyarország teljes és végleges megszüntetését, amikor megkezdi a nagybirtok felett kimondott utolsó ítélet végrehajtását. Eljöttem együtt örvendezni veletek. Valóra válik a föld népének évszázados álma: azé lesz a föld, aki megműveli." Hangsúlyozta, hogy a földosztás megkezdésével „régi vágya teljesül a magyar ugar népének. De nem csak neki." És itt egy személyes vallomás következett: „Nekem is, aki negyedszázad óta kemény kitartással és akarattal dolgoztam azon, hogy minél hamarabb elérkezzen a pillanat. Boldog vagyok, hogy én és pártom, a Magyar Kommunista Párt közreműködhettünk ebben a nagy munkában." Kérte a jelenlévőket, „jobb gazdák legyetek, mint a föld régi urai voltak. Ezentúl saját földeteken magatoknak, családotoknak és az ország javára dolgoztok. Úgy műveljétek a földet, hogy egy talpalatnyi se maradjon megmunkálatlanul". Elismerte, hogy a „nehézségek, amelyekkel meg kell birkózni, nagyok. De ezeket le lehet és le is kell küzdeni, ha törik, ha szakad!" A földhöz juttatottak másik kötelességét a szónok abban jelölte meg, hogy harcoljanak a „németek és magyar cinkosaik ellen, az ország teljes felszabadításáért, a fasizmus teljes megsemmisítéséért."

Nagy Imre beszédét így fejezte be: „Kezdjük meg a földosztást! Verjük le a cövekeket, amelyeknek mindegyike egy-egy koporsószeg a nagybirtok ravatalán, de ugyanakkor a magyar föld robotosai számára új világ, új élet beköszöntését jelzi, amely a szabad, független, demokratikus Magyarországban ölt testet."

A beszédet a hallgatóság kitörő lelkesedéssel és éljenzéssel fogadta. A földigénylő bizottságok elnökei elindultak a pusztaszeri major felé, ahol kicövekezett parcellák várták új tulajdonosaikat. A tömeg négyes sorokban a zenekar indulóira lépkedve követte őket. A földigénylő bizottság elnöke minden

cöveknél felolvasta az új birtokos nevét. A miniszter kitöltötte a birtoklevelet, és néhány közvetlen szó kíséretében átadta az első két új tulajdonosnak.

A vendégek és az új földtulajdonosok a Pallaviciniek kastélyában ebédeltek, és beszélgettek még sokáig. Sz. Lukács Imre – szegedi író – gyűjtése szerint „az uradalmi cselédek, szegényparasztok kezelgettek a miniszterrel, ölelgették és miniszter úr, miniszter elvtárs, Nagy úr, Nagy elvtárs, Imre, Imre bácsi – szólongatták." Ez az eset is bizonyítja, milyen közvetlen és emberi volt Nagy Imre találkozása a magyar szegényemberekkel. A következő hetekben, hónapokban sok-sok ilyen találkozásra került sor. A földművelésügyi miniszter sok tízezer birtoklevelet írt alá és egy részüket személyesen adta át a föld új tulajdonosainak. Ezek azóta is féltve őrzött dokumentumai az akkor földet kapott családoknak. Így és ezért lett a magyar nép szemében Nagy Imre – a földosztó miniszter.

⋆ ⋆ ⋆

A pusztaszeri jelképes „új honfoglalás" volt a földreform kezdete. Az országban mintegy 3200 földigénylő bizottság működött. Ezek lényegében néhány hét alatt kisajátítottak 75 ezer birtokot, mintegy 3,2 millió hektár földdel, az ország területének 34,6 százalékát. Összesen 642 ezren kaptak földet, családtagjaikkal több millióan. Mindez gyökeresen megváltoztatta Magyarországon a földtulajdonviszonyokat: megszűnt a nagy- és középbirtok, az agrárproletariátus létszáma jelentősen (több mint 63%-kal) csökkent. A parasztságon belül jelentősen (majdnem 68%-kal) növekedett a kis- és középparasztság aránya. Új, a korábbinál sokkal demokratikusabb falusi társadalom született, amelyen belül a kistermelők abszolút túlsúlyra jutottak. E változások gazdasági, társadalmi és politikai jelentősége óriási volt: 27%-ról 43%-ra nőtt a kistermelők társadalmon belüli részaránya. Szakács Sándor tanulmánya szerint e földreformmal „egyik oldalon hatalmi képességeket csökkentettek, a másikon pedig megélhetési lehetőségeket és potenciális politikai képességeket osztottak újra".[29] Ezért az 1945-ös földreformot az agrártörténészek egy része agrárforradalomnak minősíti.

Remélem, sikerült bizonyítani, hogy ebben a nagyjelentőségű munkában Nagy Imre, mint az MKP elhivatott agrárpolitikusa, és mint az Ideiglenes Nemzeti Kormány földművelésügyi minisztere, döntő szerepet játszott. Ezért joggal nevezhetjük földosztó miniszternek. És jogos igényünk, hogy Nagy Imréről, a földosztó miniszterről az új szintézisek és a szaktanulmányok, illetve az általános és a középiskolás tankönyvek is írjanak.

29 *Szakács Sándor*: i. m. 297. o.

Pál József

A földreform miniszteri biztosa voltam Szabolcs megyében

Alig hihető, de alig 24 évesen – a debreceni kormány miniszteri biztosaként – részese lehettem a földreform végrehajtásának. A 65 évvel ezelőtti történelmi eseményekről való beszámolás előtt azonban hadd adjak hírt egy 70 évvel ezelőttiről.

1940 februárjában nyitotta meg kapuját az első népi kollégium: a Bolyai, majd 1942-től új néven, a Györffy Kollégium, amelynek elsőéves egyetemistaként alapító tagja voltam. Mindez annak ismeretében jelentős, hogy az 1945. évi földreform végrehajtásában miniszteri biztosként 28 györffysta vett részt. Sipos Gyula költő – évek múlva – így írt rólunk: „Egy fél országot osztottak szét. Nem dicsekszem, csak idejegyzem, hogy már én is el ne felejtsem."

A kollégisták tudatosan készültek a háború utáni fordulatra, s ennek keretében a földreformra. A kollégium szombat esti előadásain a népi írók legjava: Veres Péter, Erdei Ferenc, Kovács Imre, Féja Géza, Darvas József a földreform társadalompolitikai céljait, a feudalizmus teljes felszámolását hirdette. Kerék Mihály, Magyary Zoltán, Nagy Ferenc az egészséges üzemnagyság, a jól felszerelt birtokok kialakítása mellett szállt síkra. Előadások hangzottak el az 1918-as polgári forradalom földreformterveiről, Károlyi Mihály saját földjét felosztó gesztusáról. Ismertté váltak a tanácsköztársaság nagybirtokokat szövetkezetekké alakító tervei is. Fehér Lajos, Donáth Ferenc, Barla Szabó Ödön pedig a Márciusi Front földreformprogramjáról adott hírt. Eljutottak hozzánk Nagy Imre agrárpolitikai elemzései is a Szovjetunióból.

A földreform kérdéseit is tárgyalták az 1943. nyári balatonszárszói konferencián, amelyen a kollégisták népes csapata vett részt.

1943 őszére már nyilvánvalónak tartottuk, hogy küszöbön a fegyverletétel, a németekhez szegődött magyar uralkodó osztálynak el kell tűnnie. A kollégium szinte tudományos alapossággal készült a várt fordulat egyik

legfontosabb kérdésének, a földreformnak a megvalósítására. Előadássorozatok foglalkoztak azzal, hogyan kell a földreformot végrehajtani, parasztszövetkezeteket szervezni, jó közigazgatást formálni. 1943. október 9-én Veres Péter (Szocializmus–nacionalizmus), 23-án Mód Aladár (A mezőgazdaság és Magyarország társadalmának kialakítása), november 6-án Markos György (Tervgazdaság a mezőgazdaságban), december 4-én pedig Adorján János (Külső és belső üzemkör) tartottak előadást. Külön „alapfokú" előadássorozatot hallgattak e kérdésekről az elsőéves kollégisták. Az „öregek" részére – s én ezekhez soroltam – pedig Fazekas Béla (a KSH későbbi alelnöke) vezetett speciális, a szakkérdéseket részletesen megvitató tanfolyamot.

Az előadásokat természetesen heves viták követték. Gosztonyi János a naposkönyvben is megörökítette a Mód Aladár előadását követő vitát. „Ha a földreformot elkerülhetetlenül olyan fejlődés követi, amely a közös gazdálkodás kialakításához vezet, nem lehet-e kikerülni ezt a fokozatot? Nem kellene-e máris a közös (szövetkezeti) termelés helyességéről meggyőzni a parasztságot? Földreform helyett pedig közös vállalatokká kellene szervezni a nagybirtokokat". Az 1919-es tanácsköztársaság agrárpolitikájának elemzése azonban azzal zárult, hogy a parasztok azonnali érdekeltsége nélkül nem képzelhető el megalapozott társadalmi átalakulás.

A háború azonban elhúzódott. 1944 márciusában az ország német megszállás alá került. A Sztójay-kormány a kollégium autonómiáját megszüntette, élére megbízottat állított. A kollégisták ezt nem fogadták el, kiköltöztek, s titkos találkozókkal, levelezéssel tartották egymással és vezetőikkel a kapcsolatot. Túlnyomó többségük részt vett az ellenállási mozgalomban.

Az illegalitásból való kilépést az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-i, debreceni megalakulása sürgette. Hívó szavak, repülőről szórt röpcédulák is hirdették: „Györffy-kollégisták, gyülekezzetek Debrecenben!" A vidéken tanyázók közül januárban és februárban közel húszan össze is gyűltek Debrecenben, s egy elhagyott épületben kollégiumot nyitottak. A Budapesten rekedtek az ostromlott főváros felszabadulása után, februárban csatlakoztak hozzájuk.

Kalandos út után én március 2-án érkeztem Debrecenbe. A Pénzügyi Palota néhány szobáját elfoglaló Földművelésügyi Minisztériumban, Nagy Imre vezetésével, már év eleje óta folyt a földreform végrehajtására való felkészülés, az ezt szabályozó törvénytervezet szövegezése, amelyből végül is kormányrendelet lett.

A készülő földreformjavaslat nemcsak merész, de egyszerű is volt. Az érdekeltek által választott helyi bizottságokra bízta a megvalósítást. A sok

spontán helyi „földosztás" világossá tette, hogy a program valóban hetek alatt végrehajtható, a paraszti tömegek ezzel nyomban az új kormány támogatói lehetnek. A háborúvesztés letargiájából így a „forradalmi győzelem" érzése is kikovácsolható.

Sokan mégis veszélyesnek tartották az azonnali döntést. Március volt már, a tavaszi vetések előtt álltunk, az ország dunántúli részén pedig még állt a harc. Március 6-án több német páncélos hadtest ellentámadást indított, a frontot a Dunáig akarták visszavetni. A német offenzíva híre azonnal elterjedt. Bizonytalanságot, sőt félelmet szült. A földreform azonnali végrehajtását követelők azzal érveltek, hogy a forradalmi lépés éppen ennek a bizonytalanságnak a leghatásosabb eloszlatója lehet. Nagy Imre is ezen a nézeten volt, folytatta, gyorsította az előkészületeket.

Március elejére a készülő jogszabály fő kérdéseit már rendezték, s átadták a Debrecenben működő pártoknak véleményezésre. Én a Nemzeti Parasztpárt központjában – Erdei Ferenc ugyancsak aktív irányítása mellett – magam is részese voltam az egyeztetésnek. Kollégista társunk, Szakál Pál, Nagy Imre minisztériumának munkatársa hozta-vitte a változatokat. Egy-egy mondat végső megformálása gyakran heves viták után valósult meg. A földreformrendelet egyik mondatának megfogalmazásában nekem is feladatom volt. A 19. §-ról van szó, amelyben a legelők és az erdők igénybevételének módját szabályozzák. Szövege a következő: „A községi, közbirtokossági és társulati legelők a megváltás alól mentesek". (Ezzel a ténykedésemmel sokáig dicsekedtem, s ma is büszke vagyok rá. Alighanem ez őrzi – ha a szerzőséget nem is tüntetik fel – leghosszabb ideig emlékemet.)

Március 14-e után véget ért az előkészítő munka. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendkívüli ülésén március 17-én elfogadta a földreformról szóló rendeletet (600/1945. ME számú rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmíves nép földhöz juttatásáról). Miklós Béla miniszterelnök és Nagy Imre földművelésügyi miniszter írták alá – március 15-ével keltezve. A dátumnak nyilvánvalóan jelképes értelme volt, történelmünk legtisztább forradalmi időpontjához kötötte a földreform meghirdetését. Valójában a Magyar Közlöny március 18-i száma tette közzé.

Debrecenben március 15-e ünnepén a Nagytemplom előtt, Kossuth szobra mellett volt a nagygyűlés. Nagy üdvrivalgás fogadta a bejelentést, hogy a német fasisztákat mindenütt verik, a háború hamarosan befejeződik, és bejelentették a földreform megkezdését is. A hallgatóság között már azt vitattuk, ki, milyen munkát kapott a földreform végrehajtásában. Nekem viszonylag könnyű szerep jutott. Előző nap már közölték velem, hogy

Szabolcs megyébe osztottak be miniszteri biztosnak. Itt van a szomszédban, a rend már helyreállt, ha bármi bajom van, a Debrecenben lévő irányító központokkal azt hamar rendezhetem.

Hogyan jelölték ki a miniszteri biztosokat? A pártvezetőségek nyilvánvalóan egyeztették személyi javaslataikat. A kijelölésnél a hosszabb távú személyi elképzelések is szerepet játszottak. A Nemzeti Parasztpárt bizonyára arra is gondolt, hogy a miniszteri biztosok a földosztás befejezése után a megyei pártvezetőségben is fontos szerepet vállalhatnak, mint ahogy én is ott maradtam Szabolcs megyében 1947-ig az NPP megyei titkáraként, majd a Szabolcs és Szatmár megyei Szövetkezeti Központ igazgatójaként. A biztosok jó fele Györffy-kollégista volt. Néhány társunk kivételével, akiket központi pártfeladatok elvégzésére tartottak vissza, minden kollégistának „jutott" egy-egy megye. A sommás értékelés szerint – a harcok elülte után a Dunántúlon megkezdett földosztást is számításba véve – 28 Györffy-kollégista vett részt – túlnyomórészt miniszteri biztosként – a földreform végrehajtásában.

A Debrecenből kiküldött györffysta biztosok részére nem tartottak külön kiképzést. Úgy vélték, elég iskola volt számukra a kollégiumi felkészülés és a földreformrendelet kialakításában való buzgólkodás. Elláttak bennünket frissen nyomott rendeletekkel és sok-sok biztatással. Pénzt nem kaptunk. Lássuk el magunkat, ahogy tudjuk. Helyben biztosan segítenek majd mindennel: közlekedési eszközzel, szállással, élelemmel. Megkaptuk magyar–orosz nyelvű igazolványunkat is.

Március 21-én reggel a miniszteri biztosnak kinevezett társaimmal együtt izgatottan jelentkeztünk a Magyar Kommunista Párt akkori országos központja, a „CK" előtt. Szovjet katonai személykocsikba szálltunk, egy-egy szovjet tiszt kíséretében. A kocsik egymás után indultak, konvojt formáltak, kikanyarodtak Debrecen főutcájára, hogy onnan szétváljanak az ország már felszabadult megyéi felé. Nyíregyházáig alig egyórás az út. Szovjet kísérőm lelkesen magyarázta – oroszul természetesen, s ebből nem sokat értettem –, milyen fontos feladat vár rám. Ahogy a kocsi egy-egy nagybirtokos földtáblája mellett haladt, karmozdulatai, szavai – „parcellovaty, parcellovaty" – félreérthetetlenek voltak. Fel kell osztani, a parasztok kezébe kell adni a földet.

Nyíregyházán a főispán, dr. Erőss János fogadott bennünket. Nevét, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre harcostársáét jól ismertem. Tájékoztatott arról, hogy a földreform végrehajtásával megbízott megyei földbirtokrendező tanács – Balogh Elemér közreműködésével – előző nap már megalakult.

Ellátott igazolvánnyal is – március 22-i keltezéssel. Iratokkal hát alaposan fel voltam szerelve. Kiderült, hogy a Magyar Kommunista Párt megyebizottsága is jelölt ki földosztó biztosokat: Pálffy Ernő, Pintér András, Palicz Mihály és Sajben András személyében. Sajben András vezetésével a földigénylő bizottságot néhány nappal korábban Tiszanagyfaluban már létre is hozták. Engem elsőként a „Tiszai felső járásba", Mándokra és környékére, majd ezt követően a nagykállói járásba küldtek. Április első napjaitól kezdve pedig már a megye egészével törődtem.

A Tiszai felső járás Bereg megye felé szolgáló záhonyi kapuja – a Tisza ideiglenesen helyreállított hídja – akkor már zárva volt, csak szovjet katonai szállítmányok haladhattak át a szomszédos, újra idegenbe szakadt Csapra. A környék különösen sok zaklatást ért meg. A szökevények miatt „hiányos" hadifogoly-szállítmányokat – mondták – itt egészítették ki a szállítójegyzékben megjelölt nagyságra, a környező falvakból összeszedett lakosokkal. Különösen sújtotta ez Tuzsért, Zsurkot, de csaknem minden tiszai falut. Lakói bezárkóztak, gyűlésekre nem jártak, gyanakodva fogadtak minden idegent. Ezért számított nehéz járásnak a földreform végrehajtása szempontjából is.

Mándokon a főszolgabírói hivatal felkeresésével kezdtem munkához. Kopott fiatalként az előszobában akartak várakoztatni. A járási főjegyző – Fernbach Ferenc – pedig éppen a földreformrendeletről tárgyalt: ajtaja nyitva volt, az előszobában minden szavát hallottam. Fiatal úrinőnek magyarázta, hogy „ezek sem eszik olyan forrón a kását, mint ahogy főzték, ősznél hamarabb aligha kezdik meg a rendelet végrehajtását, s eltarthat az akár évekig is". Ezt már nem hallgathattam tovább. Miniszteri biztosként jelentkeztem, s kiadtam a kemény utasítást, hogy április 10-éig – alig két hét alatt – a járásban fel kell a földet osztani. Nem ellenkezett.

Elkészítettük az ütemtervet: hogyan, s mikorra dobolják össze az embereket a járás községeiben. Megfogalmaztuk a kihirdetendő szöveget is. A községházák vezetőit – ahol a helyükön maradtak, a jegyzőket – arra utasítottuk, állítsák össze a felosztásra kerülő birtokok listáját, s adjanak írnokokat a megválasztandó bizottságok mellé. Úgy határoztunk, hogy egy nap alatt két-három községbe is eljutunk. A főszolgabíró előfogat kirendelését is ígérte. Nagy szó volt ez akkoriban, hiszen a front átvonulása után alig akadt ló az ilyesfajta kirendeléshez. Ha közel volt a szomszédos falu, nem is vettem igénybe ezt a lehetőséget, gyalogapostolként átkutyagoltam.

A főszolgabírót nem vontuk be a községi munkákba, noha kérdezte, mi lesz a dolga. Nem is igen lett később sem más, mint a nyilvántartások összegezése. Pedig nehezen hitte el, hogy a paraszti földigénylő bizottságok

képesek lesznek rendben összeírni az igénybe vehető földeket, az igénylőket, elkészítik a juttatási terveket, s a helyszínen ténylegesen – lánccal, ölezővel kimérik a földet. Csendesebb világban az ilyenfajta munka egy-egy községben szakképzett földmérők egész évi munkáját jelenthette volna. Minderre most – szakemberek nélkül – alig néhány nap jutott.

Még aznap este Tuzséron – az iskolában – tartottam beszámolót, csaknem a falu egész népe előtt. Az első sorban a plébános mellett a főszolgabírói hivatalban látott úrinő is ott ült. (Az Odescalchi családból.) Kiderült, hogy ő az egyik érdekelt helyi földbirtokos. Hónapokkal később tudtam meg, hogy a család feje, Odescalchi Miklós herceg ellenálló volt. 300 holdját mentesíteni kellett volna. A Himnusz éneklésével ünnepélyesen kezdtük a gyűlést. A hangulat azonban hamar felforrósodott. Beszédemben szenvedélyes hévvel soroltam földbirtokosaink bűneit – amit az első sorban ülő hölgy egyre hangosabb zokogással kísért –, majd ismertettem a rendeletet. Ahogy olvastam, s magyaráztam paragrafusról paragrafusra, a terem hátsó részeiből egyre közelebb húzódtak az érdekeltek, a földhöz jutó cselédek, kisparasztok. Ott helyben megválasztották a bizottságot, amely nyomban tanácskozni is kezdett arról, hol, hogyan kezdik meg másnap kora reggel a munkát.

Faluról falura ez volt a programom. Volt, ahol a szétfutó hírek alapján a bizottságokat már napokkal előbb megválasztották, jószerint csak a jegyzőkönyv aláírása várt rám. Tiszaszentmártonban azonban különös helyzet elé kerültem. A gyűlést semmiféle dobolásra nem lehetett összehívni. A hadieseményeket követően a falu lakosai egy részét a Szovjetunióba hurcolták, ezért az emberek bezárkóztak. Házról házra járva mondtam el hát a tennivalókat, s kértem javaslatot a bizottság tagjaira. Különös megpróbáltatás is várt itt rám. Minden házban pálinkát főztek a télire felszedetlenül maradt, a tavaszi fagy felengedése után megerjedt cukorrépából. Iszonyú kozmabűz terjengett a házakban. A frissen csepegő langyos pálinka, amit meg kellett kóstolni, csípett, rúgott. A jelölteket házról házra járva mégis összeszedtük, estig összeállt a hiteles bizottság egésze. Derék elnöke később jól is vezette a számbavételt, a juttatások kimunkálását, a kiosztást. E munka közben azonban néhány hét múlva háborús aknára lépett, s életét vesztette.

Volt olyan község is, ahova eleinte be sem engedtek. Nagyvarsányban „köztársaság" alakult, amely a maga radikális – egyenlősdit hirdető – szabályai szerint akarta a földreformot megvalósítani. Közös tulajdonba vették a malmot, az olajütőt. Az aggregátorról villanyvilágítást – az „új világ fényeit" – vezették a házakba. Itt csak hetek múlva, nehéz munkával sikerült a törvénynek megfelelő szabályok szerint elvégezni a földosztást.

Legfőbb segítőink a pártszervezetek delegáltjaiból alakult nemzeti bizottságok voltak. A kommunista küldöttek legfőbb feladata jórészt a földreform végrehajtásának szervezése volt. A parasztpárt helyi szervezetei meg éppen a földosztás megindulásával párhuzamosan alakultak meg, s talpraállásuk után ugyancsak a földosztással foglalkoztak. A szociáldemokrata pártba főleg az iparosok léptek, a kisgazdapártnak viszont a hagyományos – jórészt földdel rendelkező parasztokból álló – szervezetei elevenedtek fel, s ezek a földosztás végrehajtásában alig vettek részt. A földreform így – bár a végrehajtási rendelet óvott attól, hogy azt az egyes pártok kisajátítsák – főként a kommunisták és a parasztpártiak ügye maradt. Elég sok helyen előfordult azonban, hogy az uradalmi cselédeket (például Bashalompusztán), s a föld nélküli parasztokat (Baktalórántházán) kiszorították a juttatásból. Máriapócson az egyház földjeit igyekeztek kivonni a földreform hatálya alól.

Április elején falumba, Balkányba is eljutottam. Itt akartam tölteni a húsvétot. A bizottságot már létrehozták, a munka mégis lassan haladt. A debreceni páncélos csata során a falum határában állt a front, és a Dunántúlon még most is folyó harcok hírére tele volt a község riadalommal. A községházára gyűlést hívtam – kevesen jöttek össze. Kemény dolgokat kellett hát elmondanom. Kihirdettem, még három nap van hátra a földigénylők jelentkezésére. Ha nem lesznek elegen, átadjuk a földeket Nyíradonynak és Hajdúsámsonnak, a két szomszéd falunak. Éreztük azonban, nem elég a riogatás, mást is kell tenni. A falu közepén ott terpeszkedett a legnagyobb földbirtokos, Gencsy Béla kastélya, fél falut kitevő melléképületeivel, és egy hatalmas park, amelybe falubéli a lábát be nem tehette. Megbeszéltem, húsvét reggel nyissák meg a kertet, a kerítést törjék át kiskapukkal és hirdessék ki, hogy a húsvéti templomi istentisztelet után a fiatalok ott sétálhatnak. Aki tehette, végig is járta a parkot, amelyről addig csak mesélni hallott. Magam is akkor jártam benne először.

Április elejétől már a földhiány volt a gond a megyében. Hiába írta elő a földreform végrehajtási utasítása, hogy a kioszthatóföld 5-10%-át helyezzék tartalékba – gondolva a később hazatérő hadifoglyokra –, az egész megyében csak 1698 kh tartalékföld maradt, a földalap alig 0,5%-a. A megye sok községében – önkényesen – hamarosan hozzáláttak a rendelet szerint fel nem osztható földek igénybevételéhez is. Összegyűjtöttek egy listát is arról, hogy hány 100-200 holdas birtokot kellene csökkenteni 20 holdra – elég annyi egy családnak, mondták. Ezt a listát a megyei földbirtokrendező tanács is megerősítette. Engem pedig azzal bíztak meg, vigyem el a minisztériumba, Nagy Imréhez jóváhagyásra.

Április 10-e körül kerestem fel Debrecenben a Földművelésügyi Minisztériumot. Donáth Ferenccel, az államtitkárral tudtam beszélni: értette a gondunkat. Úgy „tálaltam" természetesen – hiszen engem is így tájékoztattak –, hogy ezek a 100, 200 holdas birtokosok népellenes tettek egész sorát követték el. Donáthot sikerült meggyőznöm. Levelet írt a minisztérium nevében a megyei földbirtokrendező tanácsnak, hogy a felsorolt indokok alapján osztható a föld. Közben azonban megérkezett Nagy Imre földművelésügyi miniszter is, akit jelenlétemben Donáth tájékoztatott az ügyről. Nem fogadta el államtitkára döntését. Visszakérte, s áthúzta a levelet. Figyelmeztetett a miniszteri biztosok részére április 4-én kiadott irányelvekre. Eszerint „Fel kell lépni az olyan törekvésekkel szemben, hogy a módos parasztok birtokait is 100 holdig felosszák. Az olyan körülmény, hogy a módos paraszt rosszul bánt béreseivel, vagy nem fizette meg nekik a bért, nem alkalmas arra, hogy népellenség címén földjét elkobozzák. Az igénybe vehető földek csekélysége és az igényjogosultak nagy száma esetén csupán az úribirtokoknál lehet a mentesíteni rendelt 100 kh-t is igénybe venni, de csak azzal a feltétellel, ha kárpótlásul másutt juttatnak számára azonos értékű földingatlant". Nagy Imre a forradalmi körülmények között is őrizte a törvényességet.

Igaz, ez sem gátolta meg a megyémbelieket a túlkapásokban. Donáth Ferenc később – a földreformról szóló munkájában – meg is állapította, hogy Szabolcs megye előkelő helyet foglalt el a törvénytelenül igénybe vett birtokok megyei listáján. Ezek rendezése azután a megyei és az országos hatóságoknak évekig tartó munkát okozott. Nagyon kevés kerülhetett vissza így is a volt tulajdonosokhoz. 1946 telén a Szabolcs megyei újgazdák tüntettek a leghevesebben Budapesten a Parlament előtt. „Földet vissza nem adunk" – harsogták.

Szabolcs megyében 1945. április 10-éig befejeződött a földosztás. Földosztást mondok, nem földreformot. A földreform nyilvántartási, birtokbaadási processzus, a vitás ügyek rendezése még hosszú hónapokat vett igénybe. A föld viszont már a parasztok kezén volt, s a tavaszi munkákkal is alig késtek.

A megye 807 517 kh mezőgazdasági területéből alig egy hónap alatt 359 934 kh-t – a terület 44%-át osztották fel, s adták a juttatottak kezébe. Ha számon tartanák e munka gyorsaságát, alighanem megérdemelten lettünk volna világelsők.

A megyei földbirtokrendező tanács zárójelentésével április 17-én már Budapesten voltam. A minisztérium néhány nappal előbb Debrecenből a fővárosba, mai épületébe költözött. Nagy Imre átvette a jelentést, de

figyelmeztetett, hogy a földreform a földosztással koránt sincs befejezve, ha tehetem, folytassam azt tovább. Rendezni kell a felosztott nagybirtokokhoz kapcsolódó nagygépek, malmok, darálók, olajütők földművesszövetkezetek részére való juttatását. Sokezer urasági cseléd részére kell a falvakban házhelyet biztosítani. A hazatérő hadifoglyok földigényével is törődni kell.

Jelentkeztem a Nemzeti Parasztpárt központjában is, ahol nyomban megbíztak a párt Szabolcs megyei titkári tisztével. Visszautaztam tehát a megyébe, s miniszteri megbízottként is tettem a dolgom a földreformtörvény (1945. VI. tc.) megjelenéséig. Ezt követően már a hatóságok vették át az ügyek rendezését.

A földreform miniszteri biztosi megbízatásáért nem járt fizetés. Minden költségemet magam fizettem – nem is tudom, miből. Szerencsére a földigénylő bizottságok tagjai, a pártvezetők meg-meghívtak ebédre, vacsorára: életemben annyi tojásrántottát nem ettem, mint abban az időben. Ha nem került fogat, amely átvitt volna a szomszéd faluba, hát gyalog jártam. Időről időre szüleimet is felkerestem, s feltöltöttem tarisznyámat. Inkább gyalogapostolkodás volt ez, mint a miniszteri biztosi címből következtethető rangoskodás.

A földosztásról szóló jelentés átadásakor Nagy Imre saját kezűleg utalt ki számomra miniszteri biztosi igazolványomra feljegyzetten 500 pengőt. Ötszáz pengő! Volt-e akár ennyi költségem is? Nem számoltam. A munka önmagában hordta az elismerést. A történelmi fordulatban való részvétel felejthetetlen élménye volt a valódi fizetségem.

Gyenes Antal emlékei az 1945-ös földreformról

Részlet életútinterjújából[1]

KÉRDÉS: A felszabadulás után hogyan kapcsolódtál be a politikai életbe?

VÁLASZ: 1945. január 17. után kapcsolódtam be a mozgalmi munkába. Először Kommunista Ifjúsági Szövetséget akartunk létrehozni. Később kiderült, hogy Demokratikus Ifjúsági Szövetséget kell alakítani. Kovács István és Orbán László átvezényelt a Belügyminisztérium 5. Politikai Osztályára, melyet Tömpe András vezetett. Mint alosztályvezetőnek az volt a feladatom, hogy átvizsgáljam a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium állományát, milyen a hangulatuk, milyen emberek. Kb. egy hónapot dolgoztam ott. Elég gazdag iratanyagot szedtem össze, megállapítottam, hogy fasiszták nincsenek, nem evakuáltak, tehát nem féltek, angolbarátok voltak túlnyomórészt, elég tisztességes emberek… Márciusban meghozták a földreformrendeletet, akkor megjelent egy dzsip, amelyet, mint kiderült, Donáth Ferenc küldött, aki Nagy Imre államtitkára volt, és azt üzente, hogy azonnal mennem kell Debrecenbe a földreform végrehajtására. Így aztán abbahagytam a MADISZ-munkát is, akkor már nem tudom, milyen tisztséget viseltem. Elváltam Tömpe Andrástól is, ettől a nagyon derék embertől, aki sajnos nagyon tragikus véget ért több mint 10 évvel ezelőtt. Elmentem Debrecenbe, ott találkoztam néhány barátommal, akik valamiképpen már eljutottak oda. Néhány napon belül részt vettem egy földreform-eligazítón, amelyet nagyon érdekes módon nem Nagy Imre, a földművelésügyi miniszter tartott, hanem Rákosi Mátyás. Engem Szatmár megyébe vezényeltek.

KÉRDÉS: Milyen benyomást tett rád ekkor Rákosi, korábban, gondolom, nem találkoztál vele?

VÁLASZ: De korábban is találkoztam vele, mert februárban feljött Budapestre Gerővel és talán Révai is ott volt. A Városi Színházban, az akkori Tisza Kálmán, a mai Köztársaság téren összehívták a budapesti aktívát azok

1 Készítette Hegedűs István 1986-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívuma. 23. sz. – A részletet szerkesztett formában közöljük. *A szerk.*

részvételével, akik a Köztársaság téren, az MKP központjában munkára jelentkeztek. Rákosi eligazítást tartott, akkor láttam őt életemben először. Gerő nagyon rossz benyomást tett rám, Rákosi olyan jovialisan, szépen beszélt, a párt főtitkáraként, aztán visszament Debrecenbe. De nagyon fontosnak tartotta, hogy a budapesti pártaktíván megjelenjen, és előadást tartson. Hogy itt mit mondott, azt már nem tudom felidézni.

A Rákosi-féle eligazítás után elküldtek Szatmár megyébe. Akkor még Szatmár és Szabolcs megye két külön megye volt. Ott kezdtem el a földreform végrehajtását, megyei miniszteri biztosként, de nem fejeztem be, mert a földreform végrehajtása elhúzódott különböző okok miatt. Egy ilyen óriási reformot nem lehet egyik napról a másik napra végrehajtani. A Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal kapcsolatban álltam, tudvalevőleg a Szövetséges Ellenőrző Bizottság megbízottai Magyarországon mind szovjet tisztek voltak. Állandóan sürgették, hogy mikor lesz már vége. Azt hitték, hogy egy ilyen reformot egy hét alatt végre lehet hajtani. A nagyja gyorsan ment, de különféle viták miatt, mint kiderült, még egy évig folytak átszervezések, újra felosztások, beosztások, kisajátítások stb.

Mindenesetre beindítottam Szatmár megyében a földreformot, mindenütt megalakult a földigénylő bizottság. Egyszer egy táviratban behívtak Debrecenbe Nagy Imréhez jelentéstételre. Ez a távirat ma is megvan, csak rosszul olvasható, mert kézírással írta a postásnő, nem tudom elolvasni pontosan, mit írt. Valami olyasmit, hogy jelentést kell tennem. Elmentem Debrecenbe, elmondtam, hogy megindult a földreform, de hát ez nem megy olyan gyorsan, sok nehézség volt. Szatmár megye az ország egyik legelmaradottabb megyéje Szabolcshoz hasonlóan. Először nem is akartak jelentkezni az emberek földigénylésre, a földigénylő bizottságokat is nagyon nehezen lehetett létrehozni. Aztán nagyon érdekes mozzanat történt, amikor az első – nem tudom melyik – kisebb városban vagy faluban voltam. Jelentették nekem, hogy senki nem akar földet igényelni az egyik faluban. Odamentem, és tartottam egy beszédet. Egy iskolában ülésezett a földigénylő bizottság, amelyet nagy nehezen sikerült létrehozni. Először csak néhányan jelentkeztek földért. Ülésezés közben a kívül ácsorgó tömeg olyan zaklatottá lett, hogy betörték az iskola kapuit, az ajtókat, nehogy kimaradjanak a földosztásból.

Szóval nem volt könnyű a helyzet, ez egy elmaradott megye, egy dzsentri megye volt. Nemigen voltak nagy latifundiumok. Egy nagybirtokra emlékszem, Tisza nagybirtokát osztotta fel a földigénylő bizottság. Kállay Miklós volt miniszterelnöknek is volt ott birtoka. Nagyon nagy félelem volt az emberekben, mert nem tudták, hogy mi lesz. Nem mondom, hogy suttogó

propaganda meg ellennyomás volt, az emberek egyszerűen féltek, hirtelen rájuk szakadt egy nagy jótétemény, amelyből nem tudták, hogy végül nem jön-e ki valami rossz. Emlékeztek még elbeszélésekből vagy személyes élményből az 1919-es forradalomra, amely után a fehérterror következett, és attól féltek, hogy átmeneti állapot ez a mostani. Emiatt a tevékenységem súlypontja azon volt, hogy megalakuljon a földigénylő bizottság és jelentkezzenek földigénylők. Magát a földosztást én a megyében nem fejeztem be, máshova vezényeltek. A Földművelésügyi Minisztérium, mely ekkor nem állt másból, mint Nagy Imréből, Donáth Ferencből, meg egy titkárból, Debrecenben az ún. Pénzügyi Palotában székelt, ahol az egész kormányt el lehetett helyezni. Ez egy elég nagy, de nem hatalmas épület volt. A Földművelésügyi Minisztérium csupán 2-3 szobából állt. Én azt reméltem, hogy a földreform hamar végbemegy, de a gazdaságtörténészek leírják, hogy milyen sok huzavona volt körülötte egy éven át, miután megállapították, hogy megindult és folyik a földosztás. Néhol kétszer-háromszor újraosztottak, mert probléma volt a hadifoglyok kérdése, azokkal mi lesz, ha hazajönnek. A legtöbb hadifogoly paraszt volt, a hadsereg főleg a parasztokat hívta be, a munkásokra szükség volt a hadiüzemekben. Sok hadifogoly volt, nagyon nehéz volt megállapítani, hogy mennyi földet tartalékoljunk hadifoglyok számára. Voltak, akik minden földet ki akartak osztani, mert viszonylag kevés volt a kioszthatóföld, kivéve az említett Tisza-birtokot Kocsordon. Jelentéstételem alkalmával a Földművelésügyi Minisztérium megállapította, hogy megindítottam a földosztást és akkor, március 27-én Nagy Imre kinevezett miniszteri biztosnak Vas megyébe. A kétnyelvű, magyar és orosz megbízólevélben az állt, hogy a földreform végrehajtásával kapcsolatban minden intézkedést tegyek meg a megyében. Utasította a közigazgatási hatóságokat és az önkormányzati testületeket, mindenben támogassanak, megkereséseimet soron kívül intézzék el. Az orosz hatóságokat kérte, hogy támogassák munkámat. Mielőtt azonban rátérek ottani emlékeimre, visszatérek még egy kicsit Szatmár megyébe. Ott kissé eltértem a földreformrendelettől (akkor még nem volt törvény, ősszel, szeptemberben fogadott el az Ideiglenes Nemzetgyűlés törvényt a földreformról). A rendelet szerint az 1000 holdon aluli földbirtokosoknak 100 holdat meg kellett volna hagyni. Minthogy ez Szatmár megye volt, itt 1000 holdon belüli földbirtokos is alig volt, de voltak kisnemesi középbirtokkal, és úgy gondoltam, hogy bár a legtöbb dzsentri elmenekült, de ha ezek visszajöhetnek és elfoglalják a 100 holdat, amit meghagyunk nekik, emellett övék lesz a kúria, akkor az emberek úgy fogják érezni, hogy tulajdonképpen semmi sem változott. Ezért én a 100 holdat is teljesen kiosztottam.

KÉRDÉS: És volt egy holdhatár, amihez már nem nyúltatok?

VÁLASZ: Hát lett volna holdhatár, a parasztbirtokot 200 holdig meg kellett hagyni, de én 200 holdas parasztbirtokot nem találtam, így ez nem volt probléma. Később a Nemzetgyűlés jóváhagyta, hogy kisajátítottuk a földbirtokosok teljes földjét azzal, hogy akiknek jogtalanul vették el a 100 holdját, azok a Dunántúlon igényelhetnek a nagybirtokból 100 holdat. Világos, hogy erre nem került sor, egyetlen egy dzsentri sem ment át a Dunántúlra Szatmárból. Én azt hiszem, ez szükségszerű volt, mert úgy láttam, hogy Szatmárban nem lehet 400 holdból 100 holdat meghagyni, főleg ha nincs ott a tulajdonos. Ki műveli meg stb.

KÉRDÉS: Most azt mondod, hogy eléggé elhúzódott a földreform, s a másik oldalon a kisgazdapártiak éppen azzal vádolták a kommunistákat, hogy túlságosan gyorsan és radikálisan hajtják végre. Erről ma mi a véleményed?

VÁLASZ: Nem tudtuk túlságosan gyorsan és radikálisan végrehajtani. Egyes megyékben, különösen a Viharsarokban valószínűleg jobb volt a helyzet. Ott meg az volt a baj, hogy alig volt felosztható föld, mert végtére is ott paraszti birtokok voltak. Én politikai ellenállással nem találkoztam Szatmár megyében. Igyekeztem úgy csinálni a dolgot, hogy semmi politikai nyomás ne legyen, akkor az már régen felszabadított megye volt. Különben nagy élmény volt a háborús állapotokból, pusztításból Pestről elmenni Mátészalkára, ahol működött a Hangya vendéglő, ahol lehetett bécsi szeletet kapni stb. Itt már békés állapotok és új közigazgatás volt. Én nem találkoztam földreform-ellenes akcióval. Egyetlen alkalommal fordult elő, hogy jelentette nekem a két járási megbízottam, akik ide-oda szaladgáltak, hogy a fehérgyarmati jegyző szemtelenkedik. Telefonáltam neki, hogyha tovább folytatja ezt, kiküldök egy demokratikus rendőrt, és gyalog vonultatom végig az egész megyén a megyeszékhelyre, Mátészalkára. De ez volt az egyetlen ilyen eset. Aztán abbahagyta ez a jegyző is a gáncsoskodást.

KÉRDÉS: S mit jelent a gáncsoskodás?

VÁLASZ: Ijesztgette az embereket. Nagyon nagy gondot fordítottam arra, hogy az egyház képviselőit megnyerjem és megnyugtassam. Én ugyan megyei biztos voltam, tehát nem tudtam eljutni minden helységbe, de ahová eljutottam, minden esetben felkerestem például a plébánost. Ők nagyon szívesen fogadtak, majdnem minden plébániának volt egy kis földje, nem nagy föld, jóval 100 holdon aluli, 10-15 hold. Mindegyiket megnyugtattam, hogy ehhez a földhöz én nem nyúlok hozzá, ez nincs benne a földreform-rendeletben, és akkor az úgynevezett klerikális reakció még egyáltalán nem támadott, ezek a plébánosok vendégül láttak, megtiszteltetésnek vették

a látogatást. Ezt azért említem, mert vannak, akik azt mondják, hogy az egyház már akkor ellenállást tanúsított a földreformmal szemben. Falusi viszonylatban én ezt nem tapasztaltam.

Mihelyt felszabadult Nyugat-Magyarország, a németek és a nyilasok kitakarodtak – mint említettem –, átvezényeltek Vas megyébe. Itt gyökeresen más állapotokat találtam, itt még nem működött az új közigazgatás. Velem együtt ment egy kisgazdapárti főispán Vas megyébe, Szombathelyre, mint az új rend képviselője. Ő történetesen egy Teleki Pál munkaközösségi ember volt, akit jól ismertem és jó viszonyban voltam vele. Csak éppen nem tudott mit csinálni, szóval tengett-lengett. Nekem volt mit csinálnom, a földreformot végrehajtani. Hogy a főispán mit csinált, azt nem tudom, de demokratikus gondolkodású ember volt. Eleinte ketten voltunk az új rend képviselői. Ő nehéz helyzetben volt, ott volt a régi közigazgatás, ott volt a régi rendőrség. Sőt Szombathelyen 32 rendőrtisztet találtam, miután meglátogattam a hivatalokat. Kiderült, hogy át akartak menni Ausztriába, de az utolsó pillanatban meggondolták magukat, meg is dicsértem őket, hogy milyen derék hazafiak, amiért végül is a Magyarországról való eltávozás ellen döntöttek.

Itt egész más problémákkal találtam magamat szemben, mint Szatmár megyében, de sok mindenben kevésbé rosszakkal, mert itt viszont a nagybirtok uralkodott a megye túlnyomó részén, volt elég kioszthatóföld. Ugyanakkor a cselédség szolgai állapotban levő népség volt. Emlékszem, hogy egy alkalommal elmentem talán Celldömölkre egy nagybirtokra keresni a jószágkormányzót, s a lakás előtt egy cseléd állt. Megkérdeztem, hogy mit csinál. Azt felelte, be akarok menni a városba és engedélyt akarok kérni a jószágkormányzó úrtól, hogy bemehessek. Ehhez tudni kell, hogy a nagybirtokot nem hagyhatta el a cseléd csak az ispán vagy a jószágkormányzó engedélyével, a családtagjai pedig nem vállalhattak máshol munkát, hogy mindig rendelkezésre álljanak az idénymunkánál. Azt válaszoltam, hogy nézze, megváltozott a világ, nem kell már magának engedélyt kérnie, hogy bemehessen a városba. Nem hitte el nekem, tovább álldogált ott. Bementem a jószágkormányzóhoz, mondtam, hogy a Földművelésügyi Minisztériumból jöttem. Mire ő: ezt nem értem, a Földművelésügyi Minisztérium evakuált Ausztriába. Felvilágosítottam, hogy én nem Nyugatról jöttem, hanem Keletről. Az előző hónapokban, azt hiszem, Mosonmagyaróváron működött egy fasiszta rádióadó, a budapesti adót már nem tudták hallgatni, mert az elnémult még 1944 karácsonyán. Tény, hogy nem voltak híreik a felszabadult területekről.

Komoly ellenállásra itt sem találtam. Azért említem ezt, mert hallottam egy élménybeszámolót olyantól, aki tulajdonképpen csak mellékesen vett részt – mint parasztpárti – a földreformban és azt hajtogatta, hogy az egyház milyen ellenállást tanúsított. Ezzel nyilván a saját hősiességét akarta hangsúlyozni. Ha mégis ellenállásra találtam valahol, ott könnyen meg tudtam oldani a problémát. Megmondtam nekik, hogy baj lesz, ha ellenállnak, s ennyi elég volt. Akkor még frissen szabadult fel az ország, akkor még nem szerveződött ellenállás az új rendszerrel szemben. Azok, akik a régi rend hívei voltak, még féltek, úgyhogy nem mondhattam, hogy jelentős ellenállással találkoztam.

Egy problémával találkoztam. Akkor özönlöttek haza Németországból a munkára vitt vagy munkára jelentkezett ukránok. Mint egy orosz tiszttől megtudtam, egy részüket nem elhurcolták, önként jelentkeztek, lehet hogy azért, hogy jobb ellátásban részesüljenek, legalábbis ezt remélték. Egyébként az ukránok között volt oroszellenes hangulat, az ukrán probléma sokáig komoly probléma volt a Szovjetunióban. Ezt azért mondom, mert nagyon nehéz volt a közlekedés: ezek vonultak vissza Németországból lovas szekereken, s ha megláttak egy jobb lovat, rögtön kicserélték rá. Nekem mindig járt fogat, a jegyzőtől kérhettem, úgy hívták: előfogat. A jegyző jelölte ki azt a parasztot, aki köteles valakit elvinni valahova, de én ritkán kértem, mert attól féltem, hogy elveszik a lovát annak a parasztnak, inkább gyalogoltam. Néhány esetben, ahol voltak cigányok, megkérdeztem a jegyzőtől, hogy vannak-e itt lovascigányok, s néha egy gebéscigány ócska kordélyán jártam, amelyről reméltem, hogy az ukránoknak nem fog kelleni. Szóval ott nagyon nehéz volt a közlekedés, bár helyenként már működött a vasút is.

Itt ért a háború vége, Vas megyében. Egyébként Szombathelyen nagyon sok mindent találtam. Nyugatra sok vagyontárgyat hurcoltak ki, gyárak berendezését stb., de egy bizonyos hányadot már nem tudtak elvinni, például Szombathelyen 30 nyomdai szedőgépet találtam, amelyeket át akartak vinni Ausztriába, de ott maradtak. Úgyhogy kiadtam – miután nem tudtam mindenhova eljutni, és kaptam ugyan két járási megbízottat, két ifjúmunkást, de nekik fogalmuk sem volt arról, hogy mit kell csinálni, így nem sok hasznukat vettem – egy tizenvalahány oldalas brosúrát, szépen kiszedték, kinyomtatták. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság ellenőrizte, lefordította oroszra, jóváhagyta – mert anélkül nem lehetett semmit sem kiadni –, hogy eljuthasson minden faluba. Az volt a címe: A Községi Földigénylő Bizottságnak. Leírtam benne, mi a helyzet, és a termelés megindításáról is intézkedtem, pl. olyasmiről, hogy már itt a tavasz, a földosztást csak elvileg,

jogilag lehet megcsinálni, még be kell vetni a nagybirtok földjét, és valamiképpen megoldani, hogy közösen learassák és szétosszák egymás között a termést. Tehát nemcsak a földreformról intézkedtem – ekkor már tavasz volt –, hanem a termelés megindításáról is, ilyen írásos úton. Megvan nekem ez még, mert megkaptam a szombathelyi levéltárból, ahol több példány volt belőle, nekem viszont nem maradt semmi ebből az időből.

Vas megyében a cselédség félelme volt a fő probléma, mert Szatmárban a dzsentrik félemlítették meg korábban a parasztokat, itt pedig a nagybirtokosok. Szörnyű helyzethez hozzászokott emberek voltak, emiatt nagyon nehéz volt megszervezni a földigénylő bizottságot. Teljesen itt sem fejeztem be a munkát, mert legalább egy évig kellett volna maradni, hogy pontot tegyek a munka végére.

KÉRDÉS: Hány hold jutott általában az embereknek?

VÁLASZ: Nem tudom már pontosan, de volt egy sajátos probléma. Tudniillik voltak falvak, ahol parasztok laktak, és volt a nagybirtok, ahol cselédek voltak. A falvakban laktak nagyon szegények is. Ha a nagybirtokot csak a cselédek között osztották volna fel, akkor viszonylag tekintélyesebb föld jutott volna egy-egy embernek, de hát a falvak szegénységét is el kellett látni. Az volt a fő probléma, hogy hogyan osszuk fel az uradalmat a cselédek és az uradalomhoz legközelebb lévő falusi nincstelenek vagy törpebirtokosok között. Néhol ez könnyebben megvalósult, de általában – különbözőképpen – ez is huzakodás kérdése volt.

KÉRDÉS: És mi a véleményed általában a földreformról, mennyire váltotta be később a reményeket? Arra is gondolok, hogy sok kisparcellás földbirtok keletkezet, kevés gép volt; olyasmit is hallottam, hogy viszonylag már fejlett gazdálkodást folytató középbirtokokat is felosztottak, amelyek akkorra már szakosodtak.

VÁLASZ: Hát én ilyeneket nem osztottam fel, mert ezekkel sehol sem találkoztam, sem Szatmárban, sem Vas megyében. Ez inkább a Viharsarokban lehetett probléma, ahol még a Nemzeti Parasztpárt is 50 holdban akarta megjelölni a felső határt, tehát a módos parasztok földjének egy részét is ki akarta sajátítani, s a Magyar Kommunista Párt ragaszkodott a paraszti birtok 200 holdas határához, tehát 200 holdig kellett megtartani a paraszti birtokot. Ez egy politikai eredetű intézkedés volt, jóllehet ezzel nem állították az MKP mellé a módos parasztokat. De nemcsak hogy a módos parasztokat nem, még a földhöz juttatottak egy részt sem tudta a kommunista párt maga mellé állítani. Hiszen a kommunista párt ellen hosszú negyedszázados szörnyű agitáció folyt, maga a kommunista szó félelmetes dolog volt.

Egyszer Gosztonyi János mondta – akinek Celldömölkön lakott az apja, nem cseléd, hanem gazda volt, aki művezetőnek felelt meg ipari szóval –, hogy én ott a Nemzeti Parasztpártot alakítottam meg, mert tudtam, hogy a cselédek között kommunista pártot alakítani képtelenség. Egyébként a Magyar Kommunista Párt nagyon nehéz helyzetben volt annak idején, és én sok helyen nem is működtem együtt vele, mert nem tudtam, hogy mennyire népszerűek azok az emberek, akik vállalkoztak mondjuk a kommunista párttitkári szerepre. Mátészalkán hallottam például, hogy egy részeges cipész vagy valami hasonló a párttitkár. Én óvakodtam a vele való együttműködéstől, az MKP tagja voltam, de nem a párttól mentem, hanem mint a kormány megbízottja, nem voltam köteles együttműködni azokkal, akikkel nem láttam jónak.

KÉRDÉS: Nem is lehetett rólad tudni, hogy kommunista vagy?

VÁLASZ: Nem, én a kormány megbízottja voltam, senkinek sem számoltam be arról, hogy milyen pártbeli vagyok, érdekes módon nem is kérdezték sehol sem.

KÉRDÉS: Mi a véleményed általában a földreformról mai szemmel nézve egy kicsit?

VÁLASZ: A földreform politikai akció volt. Biztos, hogy helyes volt a földreform végrehajtása, tehát a kisparcellák létrehozása. Még akkor is, ha ez problémákat okozott a termelésben, mert a felszerelés még hiányzott, nem voltak igásállatok, vagy nagyon kevés volt; gép, traktor csak néhány ezer volt az országban, mindenesetre a földosztás az 1919-es proletárdiktatúra álláspontjához képest sokkal helyesebb volt. Hiszen akkor megtartották a nagybirtokot, sőt a nagybirtok régi vezetőit nevezték ki a nagybirtok új vezetőivé, a cselédek nem tapasztalták, hogy változás történt az agrárszektorban. Tehát politikailag a földosztás helyes akció volt. Később létrehozták a földműves-szövetkezeteket, amelyeknek épp az volt a hivatásuk, hogy segítsék az újbirtokos parasztokat és elvileg lehetővé tették, hogy régi birtokosok is belépjenek a földműves-szövetkezetbe. De nem léptek be régi birtokosok, tapasztalataim szerint, és így aztán a termelésben sem tudtak jelentős segítséget adni a földműves-szövetkezetek, mert a kormány nem tudott rendelkezésre bocsátani eszközöket. A földműves-szövetkezet bolttá változott a legtöbb helyen – árucsere történt.

Tulajdonképpen képtelenség lett volna mást csinálni, ha meg akartuk értetni az emberekkel, hogy tényleg megváltozott a világ. Tehát szétzúztuk a régi földbirtokviszonyokat. Gazdasági szempontból lett volna értelme meghagyni valamilyen demokratikusabb módon a nagybirtokot. Ezen el

lehetett volna gondolkodni, de én ezen nem gondolkodtam el, politikailag a földreform mindenképpen helyes megoldás volt. Az tévedés volt, hogy a 200 holdas parasztok, akik idegen munkaerőt is alkalmaztak, megtarthatták az egész földjüket, mert ezzel nem nyerték meg sem a kommunista pártnak, sem a parasztpártnak őket. De hát ez volt a Magyar Kommunista Párt álláspontja, én azonban ezzel a problémával nem találkoztam, mert sem Szatmár, sem Vas megyében nem találtam 200, de még 100 holdas parasztokat sem. Vas megyében egyetlen egy módos parasztot találtam, 70 holdja volt, és érdekes módon tagja volt a földigénylő bizottságnak. Nagyon szépen megkértem, hogy igaz, hogy látom, hogy jóindulatú, de neki itt nincs helye, mert ő nem földigénylő.

KÉRDÉS: 1946 tavaszán eléggé kiéleződött a föld körül a kérdés, ekkor hangzott el az a jelszó, hogy földet vissza nem adunk. A pártok közötti politikai harcokban is előkerült ez a kérdés?

VÁLASZ: Igen, de 1945-ben ellenállással még nem találkoztam. Ez 1946-ban kezdett feléledni, de akkor én már nem foglalkoztam közvetlenül a földreformmal, mert Vas megyéből is visszarendeltek. Pontosabban volt vele dolgom, de nem megyei biztosként, hanem országos kiküldöttként. A rendszer az volt, hogy a megyékben létrejöttek a földbirtokrendező tanácsok, ezek hagyták jóvá a földigénylő bizottságok határozatát, és továbbították a Földhivatalnak, hogy jegyezze be az új ingatlanokat. Nem emlékszem pontosan, mikor rendeltek vissza Vas megyéből, és akkor országos földművelésügyi megbízottnak nevezett ki Nagy Imre. Ez azt jelentette, hogy ahol én megjelentem, ott a földművelésügyi miniszter jelent meg, hiszen ő nem utazgathatott szerte az országban. A Földbirtokrendező Tanácsnak voltak pártok által jelölt tagjai, de voltak a Földművelésügyi Minisztérium által kinevezett tagjai is. Ez utóbbiakat, ha úgy láttam, hogy akadályozzák a földreform befejezését, leválthattam. A földigénylő bizottságokkal más volt a helyzet. Ha nem álltak a helyzet magaslatán, akkor sem válthattam le, mert választott testületek voltak. Igaz, feloszlathattam őket, és új választást rendelhettem el. Ez nagyon nagy hatalom volt, magam most látom, hogy milyen nagy hatalom birtokosa voltam. Akkor nem éreztem, hogy milyen nagy hatalom van a kezemben, úgy gondoltam, hogy kaptam egy feladatot és megkaptam a hozzá szükséges eszközöket. Akkor még nem volt olyan hatalmi mánia, mint később. Ezt csináltam 1945 augusztusáig, akkor a párt létrehozta a *Szabad Föld*et, amely ma is él, akkor még a kommunista párt földműves hetilapja volt és annak a felelős szerkesztője lettem.

A Nagy Imre Emlékház

2010. október 5.

Jánosi Katalin

Nagy Imre emléke – az Emlékház és az Alapítvány szerepe, múltja és jelene

Tisztelt muzeológus hölgyek és urak, kedves vendégeink!

Mint Nagy Imre mártír miniszterelnök unokája, az Emlékház háziasszonya, a Nagy Imre Alapítvány alapítói jogait is gyakorló kurátora köszöntöm Önöket a Nagy Imre Emlékházban. Megtisztelő, hogy a Magyar Múzeumi Történész Társulat vándorgyűlését itt nálunk köszönthetem. Remélem, ez az alkalom az Önök számára a felfedezés, megismerés örömét nyújtja ma, mivel meggyőződésem, hogy a már mintegy két esztendeje történt felújítással egy kis gyöngyszemet hoztunk létre a magyarországi emlékházak sorában – s erről ma Önök is meggyőződhetnek. Remélem, pozitív szakvéleménnyel lesznek új tárlatunkról és jó hírünket viszik tovább szakmai körökbe és emberi környezetükbe is.

A Nagy Imre Alapítványt édesanyám, Nagy Erzsébet, Nagy Imre leánya alapította 1990-ben azzal az akkoriban még nagyon távolinak tetsző céllal, hogy egy Nagy Imre Emlékház létrehozásával megteremtse a mártír miniszterelnök és az 1956-os forradalom emléke ápolásának autentikus helyszínét, lehetőségét.

A II. kerület Orsó utca 43. számú ház állami tulajdon, az Alapítvány 99 évre kapta meg hasznosításra, az alapszerződésünkben pontosan megfogalmazott, az előbb említett céllal, amelynek az Alapítvány elkötelezetten és lelkiismeretesen igyekszik eleget tenni – a Magyar Tudományos Akadémia kebelében és felügyeletével.

Az Alapítvány kuratóriumának tagjai:

Kende Péter társadalomtudós, szociológus, a kuratórium elnöke

Feith Bence, az Emlékház igazgatója

Méray Tibor, a Párizsban élő újságíró

Gecsényi Lajos történész, a Magyar Országos Levéltár ny. főigazgatója
Csoma Gyula, az andragógia professzora
Sipos Levente történész
Rainer M. János történész, az 1956-os Intézet főigazgatója
és jómagam mint az alapítói jogokat gyakorló kurátor.

Költői kérdéseket tennék fel előadásom elején, melyeket természetesen rögtön szeretnék is megválaszolni: mitől olyan fontos Nagy Imre miniszterelnök személye, hogy életútját igyekszünk megismertetni, bemutatni, s mitől olyan különleges ez a ház, hogy igyekszünk megmenteni, kinyitni, hozzáférhetővé tenni a társadalom számára e helyet és kiállítását? Vajon mindez gyarapítja-e társadalmunkat, hordoz-e annyi tudást, feltár-e eleddig ismeretlen dolgokat – egyszerűen megfogalmazva: fontos-e, hasznos-e a Nagy Imre Alapítvány munkája?

Két kulcstémát kell a válaszhoz megvizsgálnunk: vajon Nagy Imre személye eléggé ismert-e, s hordoz-e életútja a jelen számára is érdekes, fontos, korszakokon átívelő, a ma számára is jelentős üzeneteket? S vajon ez a ház alkalmas, autentikus helyszíne-e a közönség tájékoztatásának?

Először vizsgáljuk meg a Nagy Imre miniszterelnök személyét érintő kérdést.

Túlzás nélkül mondhatom, életét, munkásságát illetően leginkább a „rejtőző-rejtőzködő", „titkolt-titkos", „elhallgatott", „elferdített", „eltagadott" jelzőket használhatnánk.

Szinte jelképes, hogy már születésnapját sem tartják nyilván pontosan – hiszen június 7-e a közismert, holott ez a hivatali bejelentés időpontja. Tulajdonképpen június 6-án született. Folytathatnám a sort több ismeretlen vagy kevésbé ismert, rejtett életszakasz felemlítésével: többéves szibériai hadifogságát, a 20-as évek végén illegalitását, vagy a 30-as évek szovjetunióbeli éveit, az 1955–56-os évek teljes elszigeteltségét, belső száműzetését, az októberi forradalmi napok kezdetén kvázi fogságát a pártközpontban, vagy például a forradalom utáni teljes „eltűnését" az országból. Talán a legtragikusabb a kivégzését követő három évtizedes „temetetlen-halotti lét", amikor holttestét rejtegették, sírjának helye ismeretlen volt.

Érdekes módon személyiségében is kialakult és mindvégig megnyilvánult a kettősség: a felfokozott aktivitás után szinte azonnal a gondolatokba-elméletbe való visszahúzódás, passzivitás, a közéleti csaták után a teljes magánéleti elvonulás.

Rainer M. János kiváló biográfiájából, politikai életrajzából a történész szakma érdeklődő része az 1990-es években már megismerhette Nagy Imre teljes életét. A magyar társadalom azonban 1989 után is csak aktuálpolitikailag fontosnak ítélt részleteket ismert ebből az igencsak drámai, történelmi eseményekben gazdag életútból. Ráadásul a miniszterelnök eszmei, írásbeli munkássága a rendszerváltásig szinte tökéletesen fehér folt volt, köszönhetően annak, hogy írásait, könyveit első miniszterelnöksége után betiltották, később műveit csak Nyugaton jelentették meg, majd 1958-as meggyilkolása után itthon jóformán még nevét sem volt szabad kiejteni. Nagy Imrét nemcsak fizikailag likvidálták, de politikai tevékenységét és szellemi munkásságát is módszeresen kiirtották a magyar köztudatból. Megismerését illetően 1989 után volt ugyan fellendülés, mégis, alakjából leginkább néhány közhelyes motívum él – pártállástól függően „a padláslesöprő", vagy „a forradalom miniszterelnöke", hogy csak a '89 után született meghatározásokat említsem. De bizton állíthatom, hogy a nevét ma szájukra vevő közszereplők vagy magánemberek jelentős része szinte egyetlen fontos cselekvéssort, mondatot, gondolatot sem tudna idézni Nagy Imrétől!

Ha időnként felteszem a logikus kérdést látogatóinknak: „mit gondolnak, miért hívták Nagy Imrét 1956. október 23-án a tüntetők a Parlament elé, miért pont őt követelték?", nos, erre az egyszerűnek tűnő kérdésre egyáltalán nem tudnak válaszolni még az egyébként érdeklődő, a témára érzékeny, ide elfáradó látogatók sem.

Az elhallgatás sikeres volt. Sajnos, a „szakemberek", a történészek (tisztelet a kivételnek), a Nagy Imre nevét felhasználó-kihasználó politikusok és a mai magyar közbeszéd is megmaradnak a könnyebbik úton, a közhelyes megfogalmazás szintjén.

Olykor még felidéződik a korabeli megjelölés: „Nagy Imre, a földosztó miniszter". De például a magyarországi '50-es évek sokszor felidézett és sokszor a mai közbeszéd témájául is szolgáló történetéből rendre kimaradnak az abszolút pozitív irányú 1953-as Nagy Imre-kormányprogram elemei, történései. Nagy Imre alakjának megítéléséből hiányzik ez az időszak és ha a tudatos ferdítés szándékát mellőzöm, ezt már nem tudom mivel magyarázni. A korszakkal foglalkozó történészek írásaiban ugyan szerepelnek e tények, a közbeszédben azonban egyáltalában nem vagy csak elvétve jelennek meg, s így nem is tudatosodnak.

Megemlékezünk a kitelepítettekről, a munkatáborokról – de hogy ki döntött felszámolásukról (mint például a hírhedt recski kényszermunkatábor bezárásáról), mikor indult meg a magyar Gulág felszámolása, arról

már szinte senki sem tesz említést. Azt, hogy mikor szűnt meg a sokszor emlegetett „kuláklista", alig valaki tudja.

Mikor enyhült először és igazán a politikai és gazdasági presszió a rákosista időkben? Ki tudja? Ki említi? – hogy csak néhány elemet említsek az „ismeretlen Nagy Imre-képből". Mindez az 1953-as Nagy Imre-kormányprogram következtében történt meg. Mindezekért is mondhat ma jó nevű történész olyan sommás és tűrhetetlenül szemellenzős ítéletet a volt magyar miniszterelnökről: „nem sokat várhattunk volna tőle '56 után, ne feledjük, hogy kommunista volt"!

Többször hallottam már azt a véleményt is, hogy Nagy Imre egyetlen érdeme: mártíromsága. Az Emlékház, az Alapítvány nagyon komoly feladata, hogy bizonyítsa e kijelentés tarthatatlanságát – például éppen az első miniszterelnöksége alatt történtek bemutatásával.

Az '50-es évek még élő tanúi elmondhatnák, hogy párttársaitól eltérő módon milyen megkülönböztetett tisztelet, és igenis szeretet övezte személyét az országban (ahogyan ezt a kiállítás egyik tárlójában szereplő személyes levelek is bizonyítják). Ez az egykori rokonszenv ma igen-igen hiányzik Nagy Imre köztudatban élő alakja mellől, még akkor is, ha időnként történnek szimbolikus lépések, s valóban, több köztéri szobra is áll az országban. De mint egy minapi felmérés és beszélgetés is említi: „Horthy és Kádár is népszerűbb, mint Nagy Imre".

E számunkra dermesztő kijelentő mondat egészen elképesztő helyzetet tükröz és perdöntően bizonyítja, mennyi munka áll még a Nagy Imre Alapítvány és az Emlékház előtt. Persze: Horthy és Kádár 24-25 évig volt hatalmon, évtizedekig mélyen hatottak az ország mindennapjaira, történelmére. Nagy Imre (mint ahogy utánaszámoltam) 500 napig volt mindösszesen Magyarország miniszterelnöke. Csakhogy e napok közt rendkívüliek is akadtak szép számmal!

Amiért az utókor nem csak levert utcai zavargásokról beszélhet 1956 kapcsán (mint más korabeli tömegmegmozdulásai esetében), ez Nagy Imrének a drámai politikai és igen nehéz lelkiismereti helyzetben elvállalt pozícióján, emberi tisztességén, kitartásán múlott. Ahogy Rainer M. János írja Nagy Imre biográfiájában:

„1956-ban Magyarországon a szabadságmozgalomnak egy Nagy Imrére volt szüksége ahhoz, hogy az értelmes és méltó végkifejlet reményében vegye fel a harcot az elviselhetetlennel. Nagy Imre közjogi formát adott a spontán népmozgalomnak, s keresett merész kiutat egy lényegében megoldhatatlan helyzetben. Erőfeszítése megajándékozta a magyar társadalmat

egy ritka, tünékeny, bukásban és vereségben is erőt adó pillanattal, amikor azonosulhatott vezetőjével...”

Vagyis: hogy ma fel tudunk mutatni XX. századi történelmünkből nem megalkuvó, tisztességes hazafiakat az adott korszakból a jelennek, ez feltétlenül Nagy Imrének a forradalom eszméihez, társaihoz, a saját elveihez, a hazához való hűségének is köszönhető.

Élettörténete egy, a kommunista mozgalomban a kezdetektől aktívan részt vevő, annak hibáit, ellentmondásait észrevevő, reformálni, a hibákat-bűnöket feltárni igyekvő, a tiszta eszmében azonban mindvégig hívő, tisztességes ember buktatókkal teli XX. századi útját mutatja meg az utókor számára – súlyos tanulságokkal számunkra.

Szükségünk van ilyen életutak megismerésére, megismertetésére, ha válaszokat igyekszünk keresni a XX. század nagy kérdéseire. Fiataljainknak szükségük van a múltból pozitív emberi példákra, hogy ezeken keresztül megtapasztalják: maradhat valaki ember az embertelenségben, lehetett valaki kommunista ember és tisztességes hazafi. Ugyanakkor ez az életút felhívja a fiatalok figyelmét arra is, milyen óvatosnak kell lenni a politikai vakhitekkel szemben, s hogy kritikai szemléletüket állandóan használniuk kell!

Költői kérdésem első részére válaszolva, Nagy Imre személyét illetően kijelenthetjük: fontos üzenetet közvetítünk életútját feltáró, ismertető munkánkkal.

Kérdéseim második fele a házra, mint objektumra vonatkozott.

A Kozma Lajos, neves építész által tervezett épület önmagában is védendő építészeti örökségünk, hivatalosan műemlék jellegű épület. Nagy Imre országgyűlési elnöklése után fél évvel, 1949 novemberében költözött a villába és egészen 1956. november 4-éig itt lakott. Ez a ház azonban nem pusztán lakóhelye volt a magyar miniszterelnöknek, hanem olyan fontos írások, munkák, programok születtek itt, melyek túlzás nélkül meghatározóak voltak Magyarország életében abban a hét esztendőben, amikor Nagy Imre itt élt és dolgozott.

Az említett, korszakos jelentőségű 1953-as kormányprogram, amely szinte egyik napról a másikra megváltoztatta-megjavította milliók életét, ebben a házban született meg. A gondolat, hogy a diktatúra jelképeiként is felfogható, borzalmas munkatáborokat be kell zárni, a személyi kultuszt, a politikai pereket be kell fejezni, a kuláklistát meg kell szüntetni, vallási toleranciát kell hirdetni – e gondolatok mind-mind ebben a házban, e falak közt fogalmazódtak meg.

Mikor Rákosinak és klikkjének 1955 elején sikerült Nagy Imrét kiszorítaniuk a hatalomból, teljes elszigeteltségben itt, e házban írta azokat a tanulmányokat, amelyek később „A magyar nép védelmében" címmel egész sor világnyelven megjelentek. Ezek a tanulmányok alkotják a magyarországi sztálinizmus első és alapvető kritikáit.

Ebben a házban ünnepelte meg a magyar értelmiség színe-java 1956 júniusában az állampárt által megtagadott és kizárt Nagy Imre 60. születésnapját. Ez valóban rokonszenvtüntetés volt az államférfi Nagy Imre mellett és arculcsapásként érte a Rákosi-diktatúrát (melyet az szó szerint „tüntetésként" értékelt egy párthatározatban).

A belső emigrációban élő Nagy Imre innen, ebből a házból indult el október 23-án este a Parlamentbe, hogy az őt követelő százezres tömeghez szóljon a Kossuth téren, és később miniszterelnökként megpróbálja beváltani a személyéhez fűződő reményeket, sikerre vinni a forradalom és Magyarország ügyét.

A forradalom miniszterelnöke az 1956. november 4-i szovjet intervenciót megelőzően szabad emberként itt, e házban töltötte utolsó éjszakáját Magyarországon.

„Ez a ház – a magyar történelem része. A haladás, a függetlenség, a megpróbáltatások, az igaz eszmék és az eszmékhez hű emberek legyőzhetetlenségének szimbóluma" – írta Méray Tibor 1989 júniusában, a mártírok temetése után a párizsi *Irodalmi Újság*ban és javasolta, hogy itt, ebben a villában jöjjön létre egy Nagy Imre emlékház.

Visszakanyarodva saját kérdésemhez, vajon érdemes-e ezt a házat múzeumként, emlékházként működtetni – igent kell mondanunk. Ez a ház méltó és autentikus helyszíne egy Nagy Imre életét bemutató és az 1956-os forradalom emlékét őrző kis múzeumnak.

Az Emlékház létrehozásában az érdemi munka 1997-ben, egy kormányrendelet nyomán indult meg igazán. Az Alapítvány elnöki tisztét akkor betöltő Vészi János és Nagy Erzsébet hihetetlenül nagy és eléggé nem méltányolható munkát végzett a teljes vagyonelkobzás után fellelhető emlékek, tárgyak, dokumentumok felkutatásában, összegyűjtésében. Szerepük óriási a szinte semmiből való kiállítás-teremtésben és az Emlékház életre hívásában. Sajnos, mindketten távoztak már közülünk – megragadom az alkalmat, hogy itt most újra végtelen tiszteletünket és köszönetünket fejezzem ki.

A Nagy Imre Emlékház megnyitására végül 2002. június 16-án, 13 évvel az idea megszületése után került sor. A mostani, a második koncepció alapján létrejött kiállítást és a kissé kibővített Emlékházat egy évi megfeszített munka után, 2008. október 23-án adtuk át a közönségnek.

Az Emlékházban, fennállásának nem túl hosszú ideje alatt, két felújítás, átalakítás, kiállításépítés zajlott le. Miután jól érzékelhetően eltérő koncepciókról van szó, tekintsük át e folyamatot.

Az épület tekintetében

Az első megújulásnál az emlékház nyitása előtt az épületen statikai javítás, állagmegőrzés és esztétikai felújítás történt, a „családi otthon" jelleg a legteljesebb mértékben megmaradt, a hangsúly a „megőrzés"-en volt. A kiállítás kialakítása és egyéb, nagyobb látogatottságú események zavartalan lebonyolítása érdekében sem történtek az épületben átalakítások.

A második megújításnál, a jelenleg működő emlékházban több, a kiállítás és a látogatók, valamint a rendezvények érdekében szükséges átalakítás is történt. Ezek azonban természetesen nem fedték el Kozma Lajos építész eredeti terveit, de a tereket az új feladatokra is alkalmassá tették.

A Nagy Imre életét bemutató eddig megvalósult két kiállítás koncepciója

Az első koncepciót Vészi János, az Alapítvány akkori elnöke alakította ki. Az eredeti, felhasználható írásos anyagok, tárgyak számának szűkössége, valamint a hagyományos megjelenítési keretek (dokumentumok és fényképek vitrinekben, tárlókban és a falakon elhelyezve) csak egy szűkebb perspektívájú kiállítás létrehozását engedték meg. Nagy Imre életútjából csak egyes események jelentek meg egy hagyományos, talán mára meghaladottnak tekinthető tárlaton. A teljes életút, annak logikája és a magyarázatul is szolgáló történelmi háttér, az 1956-os forradalom eseményei, valamint az utóélet, a rendszerváltást elősegítő történések azonban hiányoztak a kiállításról. Vészi János koncepciójában az Emlékház működése a történészekre, kutatókra épült, akik majd az itt folyamatosan felhalmozandó történeti anyagokat kutatva, állandó jelenlétükkel, munkájukkal mintegy felső kategóriájú, exkluzív tudományos intézetként éltetik az Emlékházat. A látogatókra (vezetésükre, tájékoztatásukra, vagyis a Nagy Imre személyét, munkásságát illető kommunikációra) kevés figyelem fordítódott a koncepcióban. Ez a működési gyakorlat azonban nem igazán váltotta valóra az Alapítvány információterjesztési reményeit, a kutatók pedig az anyag szűkössége miatt nem itt keresték forrásaikat. Az Emlékház funkcióinak torlódása is akadályozta az üzemszerű múzeumi működést, mivel

akkor még az alagsori előadóterem és fogadótér nem állott rendelkezésre a különböző rendezvények megtartására és a látogató csoportok szervezett irányítására, fogadására.

Nagy Imre és mártírtársai 1958-as kivégzésének 50. évfordulójára készülve gondolkodtam el azon, hogy ezt a jelentős évfordulót „fel kell használnunk" egy új, korszerű és a lehetőségekhez képest minden igényt kielégítő kiállítás létrehozására. Tapasztalataink és eltérő elvárásaink alapján alakítottam ki egy új koncepciót, melyet egy történészekből életre hívott tanácsadó és felügyelő grémiummal sikerült megvalósítani. (A szakmai csoportot magam vezettem, tagjai voltak: Kende Péter, Rainer M. János, Sipos Levente, Gecsényi Lajos, és természetesen építész-látványtervezőként Rajk László, illetve a forgatókönyvet készítő Mink András. A technikai csapat a kivitelezést irányította-felügyelte az Emlékház igazgatójának, Feith Bencének a vezetésével.)

A második koncepció alapján létrejött kiállítás Nagy Imre teljes, részletes életútját és 1989-es exhumálásáig, temetéséig utóéletét is ábrázolja, az objektív történéseken túl az emberi, szubjektív elemeket is tartalmazva és szellemi munkásságát is bemutatva. Az életút a részletes történelmi háttérbe szervesen beépülve jelenik meg, s ez segíti Nagy Imre személyének, döntéseinek megértését. Mindez egy korszerű, XXI. századi számítógépes-kivetítéses technikával valósult meg, és ez a technika tette lehetővé, hogy több száz dokumentum, film, hangzóanyag szerepel a tárlaton, melyek száma állandóan bővíthető. Ábrázolja az 1956-os forradalmat, majd a bukás után az itthoni ellenzék és a nyugati emigráció munkáját is. Az előző kiállítás kapacitásához képest ma hihetetlen részletességgel és változatossággal tárul a látogatók elé az életút és a meghatározó történelmi folyamatok is. E második koncepcióban a hangsúlyt az információátadásra-ismeretterjesztésre, tehát a látogatókra helyeztem. Maga az épület praktikus alakítása, a bővítés is ezt a célt szolgálta. Látogatottságunk növelése és a minőségi szakmai munka érdekében kialakítottunk egy állandó, magas színvonalú kiállításvezetést is, szakképzett történész-muzeológus segítségével. Az Emlékház így most egységes, jól megkomponált élményt és komplex történelmi tudást nyújt, jól felépített, célzottan üzenetértékű hatást érve el.

Az elhangzottak alapján nyilvánvaló, hogy a régi és az új koncepció a külvilággal való kapcsolatunk dolgában is teljesen eltér egymástól. Míg az első koncepció elsősorban az értelmiségi elitet, a politika iránt érdeklődőket tekintette célcsoportjának, a második koncepció az egész társadalom felé nyitva, a lehetőségekhez képest politikamentesen, valódi közintézményként leginkább a fiatalságot kívánja megszólítani. A zárt, statikus, „elitista"

kezdetek után ma egy nyitott, állandóan fejlődő, a társadalomba szervesen beépülő intézményt igyekszünk működtetni. Az újranyitás óta eltelt két évben az új koncepció alapján jól működő, ismert és elismert, látogatott emlékházzá váltunk. A közönséggel való kommunikáció és kapcsolat érdekében igénybe veszünk mindenféle médiumot, internetet, televíziót, nyomtatott termékeket, és célcsoportjainkat mindenféle módon igyekszünk elérni figyelemkeltő információinkkal. Erőteljesen fordulunk a tanuló fiatalság felé, igyekszünk náluk megalapozni a Nagy Imrével kapcsolatos, általunk kívánatosnak tartott tudás mennyiségét és minőségét.

A vizuális élmény tekintetében

Az első kiállítás a konzervatív múzeumi hagyományokra épített – mintegy skanzen jelleggel igyekezett életre kelteni Nagy Imre családi otthonát –, ez azonban a hiányzó eredeti berendezés miatt természetesen eleve szinte lehetetlen vállalkozásnak bizonyult. Az alkalmazott tárlók, dokumentum-bemutatási eszközök is idomultak a koncepcióhoz, a vizualitás alig játszott szerepet a hatáskeltésben. Így azonban a tárlat sem a szakma szempontjainak, sem a látogatók igényeinek nem tudott a XXI. század nyújtotta lehetőségek szerint megfelelni.

A második koncepciónak épp a vizualitás a döntő eleme – új, esztétikai élményt is nyújtó kiállításunk nagy hatást vált ki a látogatókban. A mintegy önálló művészi alkotásként élő modern kiállítási tér mellett az emeleten kialakítottunk egy, a múltat filmszerűen felidéző emlékszobát is. A vizuális élmény azonban nem öncélú. Nagy Imre életének, sorsának „üzenete" így megerősödve és kiteljesedve képes hatni, ugyanakkor az Emlékház egésze maradandó és valódi művészi élményt is nyújt.

A komplexitás kérdésében

Az első koncepció nem fektetett nagyobb hangsúlyt arra, hogy Nagy Imre életútelemein és a rendszerváltás utáni kegyeleti eseményeken túl egyéb jelentős, a témába vágó kérdésekben is tájékoztassa, felvilágosítsa a látogatókat.

Az általam megálmodott, felvázolt és a történész munkacsoport által keretekbe öntött második koncepció alapján ma kiállításunk Nagy Imre életútját valóban komplexen – történelmi háttérben, a forradalom, a megtorlás, a diktatúra, a rendszerváltás változatos eszközökkel való bemutatásával – ábrázolja. Az Emlékházban összetett és kibővített történelemórával fogad-

juk az iskolás csoportokat, a látogatás elején dokumentumfilm-vetítéssel tárjuk eléjük az 1956-os forradalom történéseit és az azokat meghatározó világeseményeket. Számítógépeken bemutatjuk a Nagy Imre-per hanganyagát, a Nagy Imre Érdemrend birtokosaival felvett beszélgetéseket és állandóan igyekszünk érdekességekkel, plusz információkkal bővíteni tudásbázisunkat, hogy látogatóinkat minél több oldalról tájékoztathassuk.

Hogy a gyakorlatban az Emlékház létrehozása milyen problémákat vetett fel és hogyan sikerült ezeket megoldani, arról Rajk László építész fogja Önöket tájékoztatni. A kiállítás forgatókönyvét Mink András történész írta, munkájáról ő is előadásban számol be.

Látogatóink a ma is szükséges és fontos történelmi tudásban gazdagabban, a korszakra nyitottabb szemmel tekintve, Nagy Imre alakját árnyaltabban, értőbben megítélve távoznak tőlünk.

Véleményem szerint hiánypótló volt e kiállítás létrehozása. Az itt megjelenő tartalom és összhatás (a különleges, egyedi vizuális hatás), ez az emlékház hiányozna a magyar közéletből, ha nem létezne. Az elmúlt két esztendőben sikerült a Nagy Imre Emlékház egységes és pozitív imázsát is kialakítanunk. Korszerű, évtizedekig időtálló, izgalmas tárlatunkkal szerénytelenség nélkül mondhatom, fontos küldetést teljesítünk az idősebb, emlékezni óhajtó vagy a fiatalabb, tanulni, okulni kívánó látogatóink számára. A Nagy Imre Emlékház mára a szó pozitív értelmében valóban intézmény és egyben egyedi, különleges intézmény is lett.

A jövőbe tekintve is szükségesnek ítélem a Nagy Imre Alapítvány működtetését, melynek célja összefoglalóan ma is Nagy Imre, az 1956-os forradalom és szabadságharc miniszterelnöke emlékének ápolása, szellemi és erkölcsi örökségének őrzése, életútjának, tudományos és politikai munkásságának megismertetése, s az általa képviselt értékek továbbvitele.

Mielőtt bárki megkérdőjelezné aktualitásukat, részletezem, milyen értékekre is gondolok: a nemzeti identitás, s a nemzet egységének, hagyományainak őrzése, az általános politikai és egyetemes emberi szabadságjogok szociálisan is elkötelezett védelme, a demokrácia és a tolerancia eszméinek ápolása – csupa jelenünkben is fontos kérdés.

A Nagy Imre Alapítvány ápolja és őrzi a megtorlások utáni hazai demokratikus ellenzék és a magyar emigráció munkájának emlékét is. Mind e célokat az Alapítvány rendezvényekkel, tudományos konferenciákkal, kötetekkel, aktuális kiadványokkal is igyekszik megvalósítani.

2002-ben megjelentettük a mártír miniszterelnök befejezetlen életrajzi írását „Viharos emberöltő" címmel és 2006-ban a romániai száműzetésben,

fogságban írott ún. snagovi jegyzeteit, melyekben a magyar forradalom előzményeit, eseményeit, következményeit értékeli. 2008-ban az 1956-os Intézettel közösen az 1958-as Nagy Imre-pert részletező-ismertető kötetet, 2009-ben pedig az 1989-es június 16-a, a Hősök terei események, a gyásznap történéseit felidéző albumot adtunk ki.

Reményeink szerint az idén is érdeklődésre számot tartó kötetekkel fogunk jelentkezni: Lőcsei Pál szociológus, újságíró írásainak válogatását adjuk ki, valamint az 1956 utáni ENSZ vizsgálóbizottság előtt forradalmárok, politikusok, emigránsok által tett 32 tanúvallomást jelentetünk meg a bizottság egykori titkárnőjének, Héderváry Klárának Magyarországra mentett levéltári anyagából válogatva.

Sorozatot adunk ki „Nagy Imre és kora" címen, jövőre tervezve a hatodikat, mely sorozatban a címben is jelzetten a korszak történészi kutatásainak újdonságait tárjuk az olvasók elé.

Anyagilag támogatjuk a Nagy Imre-kortársak visszaemlékezéseinek, életírásának és egyéb forrásanyagoknak a megjelentetését – magas színvonalú, nívós kiadványokban, mint például Hegyi Imre, Boross Imre, Nagy Balázs memoárja.

Alapítványunk jelen van az interneten is, ahol a közönség tájékozódhat az Emlékház kiállításáról és rendezvényeinkről, látogatóink zöme innen figyel fel ránk. A fiatalokat célzó, az oktatási intézményeknek minden évben írott tájékoztató-invitáló leveleinkkel is igyekszünk felkelteni a következő generációk érdeklődését. Örömmel mondhatom, számos iskola diákjai, évfolyamai immár visszatérően látogatják az Emlékházat, természetesen leginkább október 23-ához, nemzeti ünnepünkhöz közeli időpontban, valamint az iskolaév végén, június 16-át megelőzően. Oktatási intézményekből érkező látogatóink száma évről évre növekszik. A különböző aktuális eseményekhez, emléknapokhoz kötődő rendezvényeink és jeles előadóink szép számmal vonzanak felnőtt látogatókat is.

Tisztelt vendégeink!

A Nagy Imre Alapítványt, tevékenységünket, magunkat bemutató szavaimból talán Önök is megérezhették azt az elkötelezettséget, melyet munkánk mindannyiunknak jelent. Remélem, az Emlékházban megjelenő tartalom, a mindezt segítő látvány és hangulat, elvégzett és mindennapos munkánk igazol bennünket, de örömmel várjuk szakmai visszajelzésüket, megjegyzéseiket és tanácsaikat, hogy még tökéletesebben eleget tudjunk tenni feladatainknak.

Fodor Fanni

A Nagy Imre Emlékház történetéről

A Ház építésze és építése

Amikor Kozma Lajos megrajzolta az Orsó utcai villa terveit, természetesen nem sejthette, milyen kiemelkedő történelmi személyiség lakhelyéül szolgál majd egyszer az épület. Az egyszerű, letisztult kockaépület, melynek alkotója a korszakban egyre népszerűbbé váló Bauhaus irányzat egyik legismertebb hazai mestere volt, 1932–33-ban készült el.[1]

Már a XIX. század végétől elindult az a folyamat, melynek köszönhetően felerősödött a családiház-építkezés, ezt azonban az első világháború lelassította, viszont az 1920-as évek második felétől ismét lendületet vett. Angliai és németországi mintákat követve Magyarországon is egyre több követője akadt a városközponttól távol eső, közlekedési szempontból mégis kedvező fekvésű kertes házak építésének, melyek nyugodtabb, egészségesebb, természet közeli életmódot kínáltak.

Az első modern, telepszerű családiház sor az Orsó utcától nem messze fekvő Napraforgó utcában épült fel 1931-ben és a tervezők sorában Kozmát is ott találjuk a Bauhaus más magyarországi alkotóival egyetemben.[2] A környék beépüléséhez nagyban hozzájárult a közlekedés fejlesztése: az 1925 után menetrend szerint induló buszjáratok, a terjeszkedő villamosvonalak és a villamosított fogaskerekű.

„A mai otthon egyszerűsége és természetessége, a kert és a ház, az ember és berendezések viszonya és kapcsolata mind kompenzálni akarja a termelő életben idegessé vált emberek fáradtságát". „A természet újbóli felfedezése, a lakás és kert kapcsolata, a ruházat demokratikus és higiénikus átalakulása, a mindennapi élet számára készülő használati tárgyak új formája: új környezetet kíván"[3] – fogalmazott az építész.

1 House Forgács. The Architectural Review, june 1934. 207. o.
2 Kozma Lajos modern épületei. Szerk.: *Horányi Éva*. Terc Kiadó, Budapest, 2006. 76., 78. o.
3 Kozma Lajos gondolatai. Uo. 78., 80. o.

Kozma „Az új ház" című munkájában[4] családi házait három kategóriára osztotta. Megkülönböztetett „kis házat", mely méretéből adódóan a lehető legtakarékosabb és legésszerűbb tervezésre sarkallja az építészt, zárt, egységes formának kell lennie, mely illeszkedik a tájba. A „földszintes ház" alaprajza már differenciáltabb a „kis házénál". A többnyire talajszinten fekvő épületet vagy déli, vagy délnyugati nyílászárói és a fedett terasz kapcsolják a kerthez és a tájhoz. Mivel az egész belső tér egy szinten helyezkedik el, különös figyelmet kell fordítani a hálószobák és a gazdasági helyiségek elkülönítésére. Az „emeletes ház" megint teljesen más alaprajzot kíván, hiszen itt a lakás általában az egyes funkcióknak megfelelően több szintre oszlik.

Az Orsó utcai villa esetében remekül látszik ez az elkülönítés: a gazdasági helyiségek élesen elválasztva a lakótértől az alagsorban kaptak helyet, míg a hálószobák az emeleten. Ahogyan más munkái esetében, az Orsó utcai villánál is a letisztult, egyszerű formavilág szinte kizárólagos díszítő elemei a hatalmas nyílászárók. Az éltető napfényt nemcsak a nagy ablakok segítségével aknázta ki, hanem a homlokzatépítésnél is figyelembe vette.

A modern külső jegyek mellett a belső tér is újszerű elrendezést igényelt. A korábbi, elsősorban reprezentációs igényeken ezúttal a funkcionalitás kerekedett felül: a praktikum és a kényelem vált elsődleges szemponttá.

A lejtős terepre épített, összesen háromszintes Orsó utcai villát öt személy befogadására tervezték. Az alagsori részen külön házmesterlakást rendeztek be, illetve itt állt a garázs is.

A földszinten helyezkedett el a lakótér magja, a nappali az étkezőszobával, valamint a fedett terasszal. Ez télen-nyáron használható volt a kettős üvegfalak segítségével, amelyeket nyáron összehajtogatva, a falba tolva lehetett elrejteni. Az emeleti részen pedig hálószobák, illetve a hatalmas napozó helyezkedtek el.[5]

A villában víz, gáz, központi fűtés, telefon, valamint 2 mellékhelyiség is volt.[6]

Az építtető család

Az Orsó utca 43. sz. alatti villa korai történetének megírásához elengedhetetlen segítségül szolgált az egykori tulajdonos unokájával, Forgács

4 A mű eredeti címe: Das Neue Haus. Verlag Dr. H. Girsberger, Zürich, 1941. Új kiadása: *Kozma Lajos*: Az új ház. Corvina Kiadó, H. n., 1978.

5 Uo. 124. o.

6 Budapest Főváros Levéltára (BFL) IV. 1419. n. Bp. II. ker. 198/b számláló járás. Orsó u. 43. (hrsz.: 12451).

Andrással való személyes találkozás,[7] majd az ezt követő hosszas levelezés. Egy sor korábban nem ismert életrajzi adatot közölt a villa lakóiról és egyéb információkat, amelyek segítettek tisztázni néhány, a villa történetével kapcsolatos eddig megválaszolatlan kérdést.

Az Orsó utca 43. sz. alatti ingatlant dr. Gellért Áronné (sz. Pollatschek Jolán) nővérével, Pogány Margittal (kétharmad-egyharmad részben) 42 ezer pengőért vásárolta meg 1932-ben. (1933-ban Gellért Áronné a rá eső kétharmad részből egyharmadot lánya, Forgács Mátyásné, sz. Gellért Magdolna Mária számára ajándékozott).[8] A Bauhaus villát dr. Gellért Áron építtette feleségével, Pollatschek Jolánnal valamint sógornőjével, Pogány Margittal Gellérték lánya és családja számára.

Gellért Áron (1876–1964) Mezőtúron született, a Goldberger család tizenharmadik gyermekeként. Apja, Goldberger Mihály Mezőtúr főrabbijaként szolgált és szerette volna, ha fia is hasonló utat választ. Ő azonban a hitélet helyett inkább a jogi pálya felé fordult. 1906-ban vette feleségül Pollatschek (Lolo) Jolánt. 1908-ban született meg kislányuk, Magdolna Mária. Az első világháborúban hamar orosz hadifogságba esett és Szibériában raboskodott, ahol hadifogoly státusához képest jól bántak vele. Innen 1919-ben térhetett vissza Budapestre, felesége csak ekkor tudta meg, hogy életben van.

Kis idő múltán elindította saját ügyvédi praxisát, amely kiváló képességeinek és szakmai tudásának köszönhetően igen hamar felfutott. Vállalatok, testületek éves megbízással fordultak hozzá, Gellért Áron elismert tagja lett a szakmának. Feleségével és más rokonokkal az Andrássy út 10-ben lakott, ahol ügyvédi irodáját is berendezte.

Az Orsó utcai ingatlanon eredetileg egy kisebb, szintén összkomfortos bungalószerű ház állt, ez fennmaradt a Bauhaus villa építése után is. Gellért Áron feleségével és annak nővérével, Pogány Margittal gyakran használta ezt a házikót a nyári hónapok alatt.

A nyugodt, idillikus élet azonban csak látszat lehetett a harmincas évek végének Magyarországán uralkodó antiszemita légkörben. Gellért előrelátó módon folyamatosan küldött pénzt egy Svájcban élő rokonához, aki azt gondosan félrerakta. Miután lánya családjával elhagyta Magyarországot, 1940 nyarán feleségével beköltözött az Orsó utcai villába.

1940 és 1945 között a villa lakóinak száma többször változott. Az 1941-es népszámláláskor készített lakásíveken Gellért Áron és Gellért Áronné

7 Forgács András és felesége 2010 júliusában Budapestre utaztak, és természetesen nem szalasztották el a lehetőséget, hogy a Nagy Imre Emlékházba is ellátogassanak.

8 BFL XV. 37. d. Bp. SZKF. DJP. 2989 tbsz. B. tulajdoni lap, 20–23. sor.

szerepel az Orsó u. 43-as számú villa lakójaként két cseléddel, akik szakácsnőként, illetve szobalányként álltak a család alkalmazásában. Földszinti lakóként volt bejegyezve Hajdú László és felesége,[9] akik a házfelügyelői teendőket látták el.[10]

Az 1945-ös népösszeíráskor készített lakásíveken már Pogány Margitot is a villalakók között találjuk. A két, korábban itt lakó cseléd ekkor már nem élt a villában, a Hajdú házaspár viszont továbbra is a földszinten kapott helyet.

1944 novemberében költözött be a Dézsi család (3 fő) ugyancsak a földszinti részre. Ők havi 65 pengő lakbért fizettek. 1944. december végén pedig a Balla családdal (5 fő) bővült az Orsó utca 43-ban lakók száma. E család korábbi lakhelye bombatámadás következtében semmisült meg, így az Orsó utcai hajlék kényszermegoldás volt számukra.[11]

Gellérték a vészkorszakot Raoul Wallenbergtől kapott hamis iratok segítségével vészelték át: ezek alapján san salvadori polgároknak minősültek. A nyilas uralmat a budapesti gettóban élték túl.

1946 júniusának elején a svájci Baselbe utaztak, ahol felvették a korábban Svájcba menekített pénzt, amelynek segítségével új életet kezdtek Ausztráliában, Camberwellben. Ekkortájt feleségével már visszavonult, nyugodt életet éltek. A veje gyárában volt némi érdekeltségük, ennek a járadékából tartották fenn magukat. Az Ausztráliában élő magyar közösség aktív tagjaiként vették ki részüket a közösségi élet szervezéséből.[12]

Gellért Áronné sz. Pollatschek Jolán 1883-ban született Budapesten, egy jómódú zsidó család tagjaként. Először Budapesten, majd Svájcban folytatta tanulmányait. Kiválóan beszélt németül, angolul, olaszul, de jártas volt a franciában is. 1906-ban ment hozzá Gellért Áronhoz. A két világháború között, mikor férje ügyvédi praxisa fellendült, kényelmes, idillikus, gondtalan hétköznapokban lehetett része. Élénk társadalmi életet folytattak, gyakran jártak operába, színházba, sokszor megfordultak a Gerbeaud cukrászdában, amely egyik törzshelyüknek számított.

Miután hamis iratok segítségével túlélték a német megszállást és a deportálásokat – mint említettem – férjével követték a család fiatalabb tagjait

9 A Hajdú házaspár 1939 szeptemberében költözött a villába. Nem sokkal korábban hagyta el az akkor ott lakó családfő, Forgács Mátyás Magyarországot annak reményében, hogy új helyet talál maga és családja számára. Családja addig Budapesten maradt és Forgács Mátyásné feltehetően ekkor fogadta fel a Hajdú házaspárt, hogy segítsenek a házkörüli teendők elvégzésében, valamint hogy a biztonság érdekében legyen egy férfi is a háznál.

10 BFL IV. 1419. j. Bp. II. ker. 198/b számláló járás. Orsó u. 43. (hrsz.: 12451).

11 BFL IV. 1419. n. Bp. II. ker. 198/b számláló járás. Orsó u. 43. (hrsz.: 12451).

12 Forgács András személyes közlése.

Ausztráliába. Számára itt teljesen új élet kezdődött. A korábbi fényűzést követően visszafogottabb életmódra kellett váltania, maga szervezte meg és vezette a háztartást, támogatta férjét és kitartóan ápolta élete utolsó éveiben, amikor már nagyon beteg volt. Férje halála után is aktív tagja maradt az ausztráliai magyar emigrációnak, ekkor azonban már tíz unokája töltötte be a központi szerepet életében, míg végül 1982-ben, életének 100. évében elhunyt.[13]

Gellérték veje, Forgács (Fischl) Mátyás 1904-ben született Budapesten Fischl Simon és Elza (sz. Wolfinger) második gyermekeként. Édesanyját nagyon korán, 8 éves korában elvesztette. Édesapja nemsokára újra nősült, második feleségéről azonban – így tudja Forgács András – hamar kiderült, hogy nem a szerelem, sokkal inkább a pénz motiválta, emiatt a fiúgyermek sokat szenvedett. Németországban, aztán Sziléziában tanult, textilmérnökként végzett, majd – egy kisebb párizsi kitérőt követően – csatlakozott apja textilipari cégéhez. A vállalattól kapott, illetve az általa kidolgozott, szabadalmaztatott új eljárásoknak köszönhetően kapott pénzt aranyba fektette, ami később, a kivándorlás során nagy segítségül szolgált. Tehetséges sportember volt, vívott, síelt, evezett, emellett élénk társadalmi életet élt.

1927-ben ismerte meg későbbi feleségét, Gellért Magdolnát, de a lánykérésre két évet várt, mert tartott a tehetős családból való lány szüleinek visszautasításától. Végül megtörtént az eljegyzés, és 1930 márciusában házasodtak össze. Az esküvőt megelőzően változtatta nevét Fischlről Forgácsra. Bérelt lakásban éltek, amíg az Orsó utcai villa el nem készült 1933-ra. Ekkor már megfelelő anyagi hátteret tudott biztosítani családja számára.

Miután Hitler hatalomra került és Európa-szerte felerősödött az antiszemitizmus, Forgácsban elég gyorsan megfogalmazódott a szándék, hogy biztonságos helyre költöztesse családját.[14] Egy 1939-es angliai útja során letelepedési engedélyért folyamodott Ausztráliába. Nyolc hónap múltán meg is kapta, 1939 decemberében érkezett meg új hazájába. Kezdetben Melbourne egyik szövőgyárában dolgozott technikusként. Ennél azonban jóval többre vágyott, így kilenc hónap elteltével felmondott. Egyik kollégája felajánlotta neki a garázsában álló szövőgépet, s ezen a szerény alapon az időközben megtakarított pénznek, valamint a korábban kimenekített tőkének köszönhetően beindíthatta saját vállalkozását. A kézzel szőtt ruhák

13 Forgács András személyes közlése.

14 Érdekes, hogy a családon belül is komoly ellentétek voltak Hitler, illetve az újabb világháború megítélését illetően. Míg a fiatal és energikus Forgács Mátyás már az 1930-as évek közepén érzékelte a közeledő veszélyt és el akarta hagyni az országot, apósa ettől mereven elzárkózott és korántsem volt ennyire borúlátó.

nagyon divatosnak, kelendőnek számítottak ekkortájt, így nem is kellett sok idő hozzá, hogy beinduljon az üzlet és megvegyék a második szövőgépet. Majd jött Pearl Harbor, s attól kezdve a textilgyártásban is megváltoztak a prioritások. A világháború okozta új helyzethez Forgács is alkalmazkodott, átállt a végtelen szőtt gépszalagok gyártására, elsősorban a lőszeripar számára.

A háború végével megszűntek a hadiipari rendelések. A jövőbeni elképzeléseket illetően eltértek nézetei üzleti partnerétől, aki ekkor kivásárolta őt, így Forgács új vállalkozásba kezdett. Az új cég, mely Powergrip Woven Belts néven futott, az élelmiszeripar számára gyártott futószalagokat. A gyártás menetét egyszerűsítették és csupán pár év kellett hozzá, hogy a korábbi vállalkozását túlszárnyalja. Fia, András 1955-ben csatlakozott a családi vállalathoz. Ekkorra már kiterjedt hálózatuk volt és önálló gyárat nyitottak Hongkongban.

Forgács Mátyás a Kádár-korszakban néhány alkalommal Budapestre látogatott, de mindig idegennek érezte a helyi viszonyokat. Valójában sohasem tudta megbocsátani azt a megaláztatást, amelyet zsidóként kellett elviselnie Magyarországon.[15] Forgács Mátyás halálakor (1998) egy több mint 120 alkalmazottat foglalkoztató vállalatot hagyott hátra, mely a déli országrészeket leszámítva egész Ausztráliát lefedte és a maga területén a második legnagyobb cégként jegyezték a kontinensen. Ekkor Forgács András vette át a cég vezetését, majd amikor 2005-ben ráeszmélt, hogy a családban senki sem kívánja folytatni az üzletet, eladta az egész vállalatot, mely ma is az eredeti nevén üzemel.[16]

A Gellért család lánya, Gellért Magdolna 1908-ban született Budapesten, itt végezte felsőfokú matematikai tanulmányait. Boldog, kiegyensúlyozott, gondtalan fiatalkora volt. Egy társasági összejövetel alkalmával ismerte meg leendő férjét, akivel 1930 márciusában házasodtak össze. Kilenc hónappal az esküvő után született meg a Forgács család első gyermeke, András, majd négy év múlva a második, Éva.

Az Orsó utcai villában igen kényelmes életet élhettek. Cselédek vezették a háztartást és vigyáztak a gyerekekre. Férjével gondtalanul élvezhették a nagyvilági élet örömeit, sokat jártak operába, színházba, társasági összejövetelekre. Amikor a fenyegetettség egyre nyilvánvalóbbá vált, férje szeretett volna mihamarabb új helyen letelepedni. Forgácsné azonban nagyon közel állt szüleihez, így nem akart nélkülük távozni. Forgács Mátyás egyedül indult neki Ausztráliának, felesége 1940 májusában követte a két gyerekkel, feltehetőleg az egyik utolsó Európából induló kereskedelmi repülőjárattal.

15 Forgács András személyes közlése.
16 www.powergrip.com.au.

A Melbourne-ben töltött kezdeti időszak nagyon nehéz volt számára, mert semmi hírt nem kapott otthon maradt szüleiről. Édesanyjához hasonlóan neki is teljesen új életkörülményekkel kellett megbirkóznia, amelyekhez képes volt nagyon hamar alkalmazkodni. Egyedül vezette a háztartást, nevelte a gyerekeket, és kis idő múltán még egy női táska-, illetve kiegészítő kellék üzletet is nyitott férje segítségével. Mindez azonban nem tudta csillapítani szülei iránt érzett aggodalmát, amibe – ahogyan fia fogalmaz – bizonyos értelemben bele is rokkant. Férje ezt a helyzetet nem tudta kezelni, így hamarosan elváltak. A világháború után szülei és más rokonok is áttelepültek Ausztráliába. Ezután ismét boldog időszak következett életében, utazásokkal, intenzív társadalmi élettel, unokákkal és prosperáló üzlettel. 1965-ben halt meg rákban.[17]

A család tagjai közül legutoljára Pogány Margit hagyta el Magyarországot, 1948-ban. Pogány Margit (1879–1964) festőművésznő volt; Constantin Brancusi szobrász[18] első számú múzsája és szerelme. A család rosszallása miatt szerelmük igazán sohasem teljesedhetett be, de Brancusi róla mintázta egyik leghíresebb alkotását, a Mademoiselle Poganyt.[19]

Nagy Imre a villában

A világháború után a gazdátlanná vált ingatlanokat és ingóságokat külön hivatal, az Elhagyott Javak Kormánybiztossága[20] kezelte, s ezeket a koalíciós pártok – különösen a kommunista párt – leghűségesebb káderei között osztották szét. A vezető tisztségviselők elsősorban a Svábhegyen és a Rózsadombon álló villákba költözhettek, ehhez képest a Pasarét fölötti lejtő közepesen elegáns övezetnek számított.

Nagy Imre korábban az Országház közelében, a Kossuth Lajos tér 13–15. sz. alatt lakott, de státusza lehetőséget kínált egy nyugalmasabb hely kiválasztására, ahol semmi sem zavarta munkavégzés közben. Különben is élt benne, hogy ő vidéki ember és csöndesebb, nyugalmasabb helyre vágyott. Az Orsó utcai villa épp megfelelt a célnak. A többi vezető káder lakóhelyéhez képest nem volt hivalkodó, de mégis zöldövezetben feküdt és egyszerű kényelmet nyújtott, ellentétben azokkal a nagy villákkal, amelyekbe a legmagasabb vezetők költöztek, pl. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Péter Gábor.

17 Forgács András személyes közlése.

18 Constantin Brancusi (1876–1957) román szobrász. Bővebben: www.brancusi.com.

19 Forgács András személyes közlése.

20 *Majtényi György*: K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009. 23. o.

Nagy Imre 1949. november 2-án költözött az Orsó utcai villába feleségével együtt. Az államosításra csak később, 1952-ben került sor.[21]

Az épület helyiségei nagyjából megőrizték eredeti funkcióikat. Számottevőbb változtatást a földszinti fedett terasz beépítése jelentett. Nagy Imrénét (sz. Égető Mária) az 1939 szeptemberétől a villában élő Hajdú házaspár segítette a ház körüli teendők elvégzésében. A korábban Gellérték által használt kisebb házikóba Nagy Imre édesanyja, özv. Szilasi Józsefné (sz. Sáringer Rozália) költözött be.

A villa használatáért Nagy Imre ott tartózkodása végéig lakbért fizetett.[22]

A szomszédos, Orsó utca 41. sz. alatti épületbe 1951-ben költözött be Nagy Imre lánya, Nagy Erzsébet a férjével, Jánosi Ferenccel és fiúkkal, Ferenccel. Második gyermekük, Katalin ugyanebben az évben, az átköltözést követően született meg.

Az Orsó utca ekkoriban még nagyon csendes és kietlen volt, a gyerekeket alig zavarta autóforgalom, így akadálytalanul közlekedhettek a két ház között, mikor átmentek a szomszédba nagyszüleikhez játszani, beszélgetni.

Az alatt a hét év alatt – 1949–1956 –, amelyet Nagy Imre a villában töltött, eljutott a csúcsra, onnan a bukás szakadékába, hogy aztán a fellegekbe emelkedhessen – éspedig a szó legtragikusabb értelmében is.

Első miniszterelnöki kinevezését követően ebben a villában írta meg programadó beszédét, mely 1953. július 4-én hangzott el a parlamentben. Miután 1955 első felében megfosztották miniszterelnöki tisztségétől és egyéb tisztségeitől is, szinte mindig otthon tartózkodott. 1955 végén a pártból is kizárták, ami egyet jelentett a közéletből való teljes eltávolítással. Ezek a megpróbáltatások testileg és lelkileg is rendkívül megviselték és már betegsége, legyengült fizikai állapota is otthon maradásra kényszerítette.

A szívbeteg Nagy Imre azonban nem süppedt bele betegsége és a körülmények okozta nehézségekbe, hanem „elegendő intellektuális és morális erővel rendelkezett ahhoz, hogy az Orsó u. 43-as számú házát alkotóházzá változtassa".[23] Az épület történetének természetesen ez a legérdekesebb időszaka, a politikai életből kitaszított reform-miniszterelnök háza ekkor vált Nagy Imre elvbarátai számára szinte zarándokhellyé.

21 BFL XV. 37. d. Bp. II. ker. 2746 tbsz. B tulajdoni lap, 5. sor.

22 *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz I. k. 1896–1953. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 346. o.

23 Lőcsei Pál megemlékező beszédét 1990. október 21-én mondta el az Orsó utcai Nagy Imre-emléktábla felavatásánál. In: *Lőcsei Pál*: Egy élet szilánkjai. Írások, beszélgetések, dokumentumok. Szerk.: *Kende Éva*. Nagy Imre Alapítvány–Gondolat Kiadó, Budapest, 2010. 179. o.

Innen írta tiltakozó leveleit Rákosinak, az őt ért vádakat cáfoló beadványait az MDP Központi Vezetőségének. Itt alkotta azt a tanulmánysorozatát, amelyben kifejtette felfogását a politikai, társadalmi, gazdasági élet minden fontos kérdéséről, hadakozott a hamis vádak ellen, amelyeket el kívánt juttatni a Központi Vezetőséghez megvitatásra. Ezt végül is nem tette meg.

Itt érlelődtek és fogalmazódtak meg benne azok az elméleti felismerések, amelyek lehetővé tették számára a sztálini dogmákkal való teljes szakítást és az elhatárolódást egyes lenini tételektől. Ezek az írások jól tükrözik teoretikusi vénáját, megkönnyítették számára, hogy megértse a nemzet követeléseit az 1956-os forradalom és szabadságharc napjaiban, hogy végül a teljesítésükért folytatott politikai küzdelem élére álljon. 1955 nyarától 1956 elejéig írott tanulmánysorozatát 1957-ben híveinek sikerült Nyugatra csempészniük és megjelentetniük „A magyar nép védelmében" című kötetben.

Nagy Imrét kitaszították a politikai életből, népszerűsége mégis töretlen maradt. Ebben az időszakban gyakran fordult meg az Orsó utcai villában néhány ellenzéki értelmiségi, akiket a hivatalos propaganda később a Nagy Imre-csoport tagjai közé sorolt. A legjelentősebb „összejövetelnek" a Nagy Imre hatvanadik születésnapja alkalmából rendezett ünnepség tekinthető. Az ünnepséget eredetileg szűk, családi körben kívánták megtartani, Jánosi Ferenc, Haraszti Sándor és Losonczy Géza kezdeményezésére rendezték nagyobb szabásúvá.

1956. június 7-én délután legkevesebb 66 barátja, híve kereste és köszöntötte fel Nagy Imrét.[24] Néhányan ajándékkal érkeztek, a legtöbben virágcsokorral. Jánosi Katalin visszaemlékezése szerint „szinte mindenhol a házban virágok álltak, vázákban, tartókban, mindenhol... sok volt az illatos rózsa."[25] A meghívottak kisebb-nagyobb csoportokban beszélgettek. Nagy Imre a csoportokat körbe járva beszélgetett velük, megköszönte jelenlétüket. A visszaemlékezések szerint hosszabb, érdemi beszélgetést senkivel sem folytatott és kerülte a politikai jellegű témákat.[26] Az esemény politikai jelentősége mégis mindenki számára nyilvánvaló volt, amit tovább erősített, hogy a születésnapi rendezvényt egy hónappal később (július 6.) párthatározatban ítélték el.[27]

Ebből a villából indult el nehéz szívvel 1956. október 23-án este az Országházba, de azt ő sem sejthette, hogy csak egyszer tér vissza oda rövid időre.

24 A résztvevőkről összeállított névsort lásd *Murányi Gábor*: Születésnap az Orsó utcában. Nagy Imre köszöntése vagy „politikai demonstráció"? Magyar Nemzet, 1991. június 6.

25 Jánosi Katalin személyes közlése.

26 *Murányi Gábor*: i. m.

27 *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz. II. k. 1953–1958. 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 204. o.

Mielőtt a két család november 4-én a jugoszláv nagykövetségre menekült volna, a szomszédos Jánosi villából áthordták a bútorok és a személyes tárgyak nagy részét, gondolván, hogy a miniszterelnöki házat kevésbé érheti atrocitás. Ez azonban ellenkezőképpen történt, a villában lévő bútorokat lefoglalták, és nem vizsgálták, melyik tárgy tartozik a Jánosi családhoz, melyik Nagy Imréhez.

A snagovi internálásból való hazatérés után sem a Nagy, sem pedig a Jánosi család tagjai nem mehettek vissza Orsó utcai otthonaikba. Az erőszakkal Romániába hurcolt családtagok közül elsőként az iskolaköteles gyerekeket szállították haza 1958. szeptember elején. Ekkor a 11 éves fiút, Jánosi Ferencet Nagy Imréné bátyjánál, Égető Lászlónál, a 6 éves kislányt, Jánosi Katalint pedig Nagy Imréné másik rokonánál, Szerdahelyi Elemérnénél helyezték el. Nagy Imréné és Jánosi Ferencné 1958. december 11-én térhettek vissza Budapestre. Ekkor a lakásprobléma megoldásáig Égető Lászlóhoz, a XIII. kerület Balzac utca 21. szám alatti házba költöztek. A lakáskérdés végül 1959 februárjára rendeződött, amikor Nagy Imréné és Jánosi Ferencné elfogadta, hogy a két gyermekkel – Ferenccel és Katalinnal – együtt az Akácfa utca 6. sz. alatti ház többszobás lakásában lakjanak.[28]

Nagy Imre édesanyja maradhatott legtovább az Orsó utcában. A családtagok közötti levelezésből kiderül, hogy özv. Szilasi Józsefné sz. Sáringer Rozália 1958. december 15-én még az Orsó utcában, de 1959. február 13-án már a VI. kerületi Majakovszkij utcában lakott.[29]

1959-ben Nagy Imréné és Nagy Erzsébet rendőri felügyelet alatt még egyszer bemehettek az Orsó utca 43. sz. villába, és elhozhattak pár személyes tárgyat. Ekkor menekítették ki a ma is a kiállításon szereplő fotelágyat, látcsövet, fényképezőgépet, számos fényképet, könyvet és a fentebb említett születésnapi összejövetel alkalmából a Mézes Mackóból rendelt szendvicsek, sütemények számláját.[30]

Ezután a család már csak a rendszerváltást követően térhetett vissza a villába.

Az Orsó utcai ingatlan 1975-ben a Diplomáciai Testületet Ellátó Igazgatóság tulajdonába került.[31] (Később az Igazgatóság jogutódjaként működő CD Hungary Ingatlanforgalmazó és Szolgáltató Rt. „örökölte meg" az ingatlant.)

28 Sipos Levente személyes közlése. A snagovi foglyok hazatéréséről lásd bővebben: A snagovi foglyok. Nagy Imre és társai Romániában. Iratok. Szerk.: *Baráth Magdolna–Sipos Levente*. Napvilág Kiadó–Magyar Országos Levéltár, H. n., 2006. 43–50. o.

29 Sipos Levente személyes közlése.

30 Jánosi Ferenc személyes közlése.

31 BFL XV. 37. d. Bp. II. ker. 2746 tbsz. B. tulajdoni lap, 6. sor.

A villát ekkor diplomaták számára utalták ki, legutoljára az osztrák katonai attasé lakott benne.

Időközben a korábban itt élő Forgács család (Forgácsék ekkor még mit sem tudtak arról, ki lakott a házban) kártérítési igénnyel lépett fel. Ezt azonban elutasították.

1975-ben Forgács András látogatást tett feleségével Budapesten, és felkeresték az Orsó utcai villát is. Az ott lakó osztrák attasé igen szívélyesen fogadta őket, de lehallgatástól tartva beszélni csak a verandán mert velük. Érdeklődött, hogy Forgács ismer-e olyan rejtekhelyet a villában, ahova Nagy Imre esetlegesen eldughatott valamit, iratokat, naplót. Ebben nem tudott segíteni, de a későbbi átalakítások folyamán kiderült, hogy nem is volt ilyen zug a villában.

Forgácsék végül 1993-ban az ausztrál újságokból értesültek róla, hogy a magyar kormány részleges kárpótlást fizet a kommunista időkben államosított javakért. Éltek a lehetőséggel, de a villa értékének ők is csak a töredékét kapták meg kárpótlási jegy formájában (10 000 dollár értékben), amit egy igen bonyolult és hosszú procedúra előzött meg.[32]

Villából Emlékház

A Nagy Imre Emlékház megvalósításának gondolatát először Méray Tibor fogalmazta meg a párizsi *Irodalmi Újság* hasábjain 1989-ben.[33] A kezdeményezés megvalósítására ugyanennek az évnek a nyarán Nagy Erzsébet létrehozta a Nagy Imre Alapítványt. Az 1992-ben megalapított Nagy Imre Társaság ugyancsak alapvető céljai között fogalmazta meg Nagy Imre erkölcsi és szellemi örökségének ápolását, terjesztését.

Az Orsó u. 43. sz. alatti ingatlan ekkor még a CD Hungary Ingatlanforgalmazó és Szolgáltató Rt. tulajdonában volt és továbbra is az Osztrák Köztársaság Nagykövetsége bérelte. Keleti György honvédelmi miniszter államérdekekre hivatkozva kérte Stefan Mayer dandártábornok katonai attasét, hogy a villát 1995. december 31-ig ürítsék ki. A villa lakói azonban ragaszkodtak az épülethez, így a megegyezés lassan haladt, végül 1996. április 26-án hagyták el az Orsó utcát és költöztek át a II. kerület, Lepke u. 18. sz. alatti házba, amelyet az Osztrák Nagykövetség szintén a CD Hungarytól bérelt.

Az 1997-ben kiadott kormányhatározat alapján jogi értelemben is biztosítékot kapott a Nagy Imre Emlékház létrehozása. Ennek értelmében az

32 Forgács András személyes közlése.

33 *Méray Tibor*: Javaslat egy Nagy Imre Emlékházra Budapesten. Irodalmi Újság, 1989. 3. sz.

Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Részvénytársaság átadta az Orsó u. 43. sz. alatti ingatlan használati jogát a Magyar Tudományos Akadémiának azzal a kizárólagos céllal, hogy biztosítsa a Nagy Imre Alapítvány és a Nagy Imre Társaság gondozásában kialakításra kerülő Nagy Imre Emlékház létrehozását.[34]

A kormányhatározat megszületése után az ingatlant két részre osztották: egy 1200 m^2-es területre, amely az Orsó u. 43. sz. alatt maradt, ill. egy másik, 1357 m^2-nyi részre, amelyet a Bimbó út 198. sz. alatt álló ingatlanhoz csatoltak.[35] A Bimbó úti ingatlanhoz került területen állt Nagy Imre édesanyjának egykori lakhelye, amelyet ekkor Szaller Anna használt.[36] A telek adottságai folytán azonban az elcsatolt Bimbó úti részt csak az Orsó utca felől lehetett megközelíteni, így Szaller Anna számára szabad átjárást biztosítottak élete végéig. Egyúttal kilátásba helyezték, hogy a lakó elköltözése, halála esetén a házat lebontják.

Az Emlékház kialakításában és az első kiállítás megszervezésében Nagy Erzsébetnek elsősorban második férje, Vészi János nyújtott segítséget.[37] Vészi funkcionális terveiben az Emlékház Nagy Imre életének bemutatásán és hagyatékának gondozásán túl mint kutatóhely és továbbképzési központ is szerepelt. Ez az elképzelés végül különböző szakmai és anyagi feltételek híján nem valósult meg.

Mielőtt megnyílt volna a nagyközönség előtt, a Nagy Imre Emlékház elsősorban a Nagy Imre Alapítvány és a Nagy Imre Társaság székhelyéül, valamint a szervezésükben megtartott rendezvények helyszínéül szolgált. Ebben az időszakban az Orsó utcában sétáló emberek tehát még nem tudták Nagy Imre egykori lakhelyét megtekinteni. Bizonyosan nem sejtették, milyen munkálatok zajlottak az épület belsejében, amíg végül 2002-ben megnyílhatott a nagyközönség számára is.

A Vészi János által rendezett kiállítás Nagy Imre életútját mutatta be, jelentős részt szentelve a miniszterelnök utóéletének is. A földszinti nappaliban Nagy Imre és mártírtársainak exhumálásáról, temetéséről szóló emlékek tárultak fel. A falakon körbefutó tárolókban a temetésről készült fényképek mellett a Nagy Imrének emléket állító köztéri alkotások is bemutatásra ke-

34 A 2168/1997. (VI. 26.) sz. kormányhatározat. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1997. Budapest, 1998.

35 Megállapodás az ingatlan használatba adásáról, mely létrejött a CD Hungary Ingatlanforgalmazó és Szolgáltató Rt., valamint a Magyar Tudományos Akadémia között 1997. október 21-én.

36 Szaller Anna az osztrák katonai attasé házvezetőnője volt.

37 Vészi János töltötte be a Nagy Imre Ház igazgatói funkcióját és a Nagy Imre Társaság elnöki tisztét is, de ügyvezető elnöknek nevezték, mert Nagy Erzsébet volt a mindenkori tiszteletbeli elnök.

rültek, az itthoni emlékhelyek hatalmas Magyarország térképen tűntek fel. A télikertben a miniszterelnök magánélete, családi, baráti körben eltöltött pillanatai tárultak fel. Az emeleti emlékszobában elkülönülő vitrinek mutatták be Nagy Imre életének egy-egy szakaszát, kéziratokon, fényképeken, fotókon, képeslapokon keresztül. Nagy Imre egykori dolgozószobájában külön vitrint szenteltek Jánosi Ferenc életének ismertetésére is, hiszen ő a miniszterelnök veje, munkatársa és legközelebbi bizalmas barátja volt.

Vészi János halálát követően, 2003-ban Feith Bence vette át az Emlékház igazgatását. Javaslataiban Nagy Imre életének, politikai tevékenységének bemutatásán, a tudományos gyűjtő- és feldolgozó munkán túl célul tűzte ki az Emlékház közösségi életének felpezsdítését. A szakmai és tudományos programok mellett helyet kívánt biztosítani közéleti eseményeknek is. Az volt a célja, hogy a ház léte minél szélesebb körben kerüljön be a köztudatba, és hogy egyfajta szellemi központ, fórum alakuljon ki körülötte.

2007-ben a Nagy Imre Alapítvány kuratóriuma és az általa felkért ad hoc bizottság közreműködésével Mink András történész készített forgatókönyvet a mártír miniszterelnök életének történelmi keretbe ágyazott bemutatására. Ez képezi az új állandó kiállítás alapját.

Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének 50. évfordulóján, 2008. október 23-án nyílt meg az új, jelenleg is megtekinthető állandó kiállítás. Interaktív része már túlmutat az emlékház-jellegen, az installáció révén mégis igyekszik megőrizni a kiállítóhely eredeti rendeltetését. A padlón kirajzolódik a villa eredeti alaprajza, melynek segítségével nyomon követhető az egykori szobabeosztás. Az eredeti bútorok hiányát a falból elő-előbukkanó gipsz reliefek pótolják, érzékeltetve az egykori helyiségek berendezését. A falak és a gipsz bútorok hófehérsége illeszkedik a Bauhaus szigorú geometriájához. Az imitált gipsz bútorok között Nagy Imre kézírása olvasható hol hangsúlyosabban az előtérben, hol szinte elmosódva a háttérben, utalva a rejtőzködésre, amire élete során sokszor kényszerült. A kiállítás installációjának koncepcióját Rajk László építész dolgozta ki és váltotta valóra.

A tárlatvezetés mellett a látogató maga is elmerülhet az egyes időszakok eseményeiben a rendelkezésére álló interaktív asztalok segítségével. Ezeken az asztalokon több mint 400 kép, fotó, dokumentum és megközelítőleg 60 filmrészlet tekinthető meg. A kiállítás célja nem csupán Nagy Imre életútjának bemutatása, hanem egy egész történelmi korszak megismertetése. A modern technikai eszközöknek köszönhetően az információtárolási kapacitás hihetetlenül megnövekedett. Így a kiállítás már eleve önmagában hordozza a fejlesztés, bővítés lehetőségét.

Az emlékház-jelleg az emeleten lévő, korhűen berendezett dolgozószobában érzékelhető jól. Nagy Imre valóban ezt a szobát használta dolgozószobaként, tisztelői közül sokan szentélyként emlegették, ahova csupán a hozzá igazán közel állók nyerhettek bebocsátást. A dolgozószobában lévő tárgyak közül csupán néhány eredeti, de az 1930-as, '40-es és '50-es évekből összeválogatott bútorok híven tükrözik a kor hangulatát. Olyan pillanatot jelenítenek meg, mintha Nagy Imre otthon dolgozna, csak éppen valamiért elhagyta a szobát, amelyben minden úgy van hagyva, ahogyan ő használta.

A XXI. századi technikai lehetőségeket felhasználva nem is volt nehéz új célcsoportként a középiskolai tanulók felé nyitni. Számukra a kiállítás megtekintése komplex vezetéssel párosul, rendhagyó történelemórává alakítva a látogatást.

Az Emlékház azonban nemcsak a tanulók irányába nyitott, hanem a múzeumi szakmai életben is fokozódó érdeklődés övezi. Elsősorban szakmai napok, konferenciák, nyitott múzeumi rendezvények segítségével, amelyek ugyancsak a látogatói szám növekedését vonták maguk után. Míg 2009-ben az Emlékház éves látogatottsága 958 fő volt, addig 2010-ben már 1194 fő. A látogatók legnagyobb részét középiskolások teszik ki és természetesen az év legerősebben látogatott hónapja hagyományosan október.

Az Emlékház helyet adott a Magyar Múzeumi Történész Társulat 2010. évi őszi szakmai napjának, de képviselteti magát az évente megrendezésre kerülő Múzeumok Majálisán is.

Nagy Imre egykori otthona a kiállítás megtekintésén túl egyéb rendezvényekkel, programokkal is várja látogatóit. 2009-ben indult az a nagysikerű beszélgetéssorozat, melynek keretében a Nagy Imre Érdemrenddel kitüntetett személyekkel a Nagy Imre Alapítvány kuratóriumának tagjai beszélgetnek. Ezeken a beszélgetéseken az elmúlt években vendégek voltak: Mécs Imre, Bak János, Földvári Rudolf, valamint megemlékeztek Lőcsei Pálról is.

A Nagy Imréhez vagy '56-hoz kapcsolódó emléknapokon kívül az Emlékház más jelentős történelmi évfordulók kapcsán (március 15., május 8., június 4.) is előadásokkal, megemlékezésekkel várta látogatóit 2010-ben.

A Nagy Imre Emlékház valahol a klasszikus értelemben vett múzeum és a hagyományos emlékház között helyezkedik el, jogi értelemben nem is tekinthető múzeumnak.[38] Korszerű, interaktív kiállítása, hatalmas információtartalma és a hagyományos enteriőrszerű dolgozószobája mégis többet képes nyújtani, mint az ország legtöbb emlékháza, vagy íróink, költőink szülőháza.

38 Vö. 1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700140.TV.

Balahó Zoltán

Nagy Imre személyes tárgyai a Magyar Nemzeti Múzeumban és a Nagy Imre Emlékházban

A Nagy Imre Alapítvány felkérésére 2002-ben nagyszabású feltáró és adatgyűjtő munkába kezdtem, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum történeti, képzőművészeti és fényképgyűjteményeiből összegyűjtsem mindazokat a tárgyakat, dokumentumokat, melyek Nagy Imréhez kötődnek, illetve azokat a fotókat, amelyek őt ábrázolják. Feladatom egy tárgyjegyzék, ill. katalógus elkészítése volt, amely önálló kötetként, 2006 októberében, az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc félszázadik évfordulóján jelent meg a Nemzeti Múzeum saját kiadványaként.[1]

Nagy Imre relikviái a Magyar Nemzeti Múzeumban

A katalógusban összeállított tárgyjegyzékből világosan kiderül, hogy Nagy Imre személyes tárgyainak jelentős része, valamint számos, kézjegyét is tartalmazó irata és igazolványa 1991 őszén került a Legújabbkori Történeti Múzeumba (1966 és 1989 között Magyar Munkásmozgalmi Múzeum) egy múzeumi célgyűjtés eredményeként, amit még Horn Emil[2] muzeológus

1 *Balahó Zoltán*: Nagy Imre mártír miniszterelnök relikviái a Magyar Nemzeti Múzeumban. Katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2006. 173 o. A katalógus bemutatójára 2007. március 27-én került sor a Nagy Imre Emlékházban, ahol a kötetet Rainer M. János ('56-os Intézet) és Zombori István (Móra Ferenc Múzeum, Szeged) méltatta.

2 Horn Emil (1928–2001) mellett (szócikkét lásd: Magyar múzeumi arcképcsarnok. Szerk.: *Élesztős László*. Pulszky Társaság–Tarsoly Kiadó, Budapest, 2002. 388–390. o.) Ihász István és Nagy László Gábor vett részt a gyűjtésben, Szikossy Ferenc múzeumigazgató vezetésével. A történeti muzeológia akkori központjának számító Legújabbkori Történeti Múzeum munkatársai 1989-től kezdve különösen nagy hangsúlyt fektettek a rendszerváltás időszakában felszínre kerülő, addig elhallgatott történelmi kérdések kutatására és a háttérbe szorított személyek felkeresésére.

szorgalmazott, akinek csak többszöri próbálkozás után sikerült különböző ismerősök segítségével felvennie a kapcsolatot Nagy Erzsébettel. Az adattári gyűjtőlap tanúsága szerint „többszöri megbeszélés után, Vésziné Nagy (Alexandra) Erzsébet ráállt a tulajdonában lévő, édesapja hagyatékából származó anyagegyüttes legnagyobb részének átadására. Csak a kifejezetten személyes emlékekhez ragaszkodik továbbra is."[3] A gyűjtés hátteréről meg kell említenünk, hogy korábban Nagy Erzsébetnek sok évre visszatekintő múzeumi munkaviszonya volt, ugyanis 15 éven keresztül az Iparművészeti Múzeumban dolgozott mint orosz fordító, de munkáját ténylegesen otthon végezte (mivel nem járhatott be a múzeumba), később pedig dolgozott a Központi Múzeumi Igazgatóságon is.

Az 1991. november 27-én megkötött adásvételi szerződés összesen 129 tételt tartalmazott, melyeket 500 000 forintért vásárolt meg a múzeum. A Vésziné Nagy Erzsébet által eladott tételek közül 56 Nagy Imre használati tárgyait, ajándéktárgyakat, viseleteket, textiltárgyakat és emlékzászlókat, valamint bútorokat, kerámiákat és kitüntetéseit sorolja fel, a fennmaradó 73 tétel pedig a dokumentumokat (nyomtatványok, igazolványok, oklevelek, kéziratok és könyvek), valamint a családi fényképeket (portré és csoportképek, albumok).[4] Mivel a Legújabbkori Történeti Múzeum 1990-ben szervezetileg a Magyar Nemzeti Múzeum részévé vált és annak filiáléjaként működött tovább 1995 júliusáig, amikor teljes egészében beolvadt a Nemzeti Múzeumba (Legújabbkori Főosztály, majd 2003-tól Történeti Tár néven), ezért gyűjteményeit 1999 végére leköltöztették a Budavári Palota A épületéből a Múzeum körúti főépületbe, így a Nagy Imrére vonatkozó tárgyi és dokumentumanyagok ma itt találhatók meg, 17 gyűjteményben.[5]

A gyűjtéssel egyidőben, de még a műtárgyvásárlás előtt, az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc 35. évfordulójának tiszteletére kamarakiállítás nyílt a budavári Legújabbkori Történeti Múzeum előcsarnokában „Nagy Imre relikviái a Legújabbkori Történeti Múzeumban" címmel, ahol először

3 Az adattári gyűjtőlap és a Nagy Imre hagyaték egyéb iratai megtalálhatók a Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattár és Informatikai Főosztály (továbbiakban MNM Adattár) 6260-91-es számán.

4 Uo. (Lásd az adásvételi szerződést.)

5 A Legújabbkori Történeti Múzeum beolvadásáról lásd: *Kovács Tibor*: Fejezetek két évszázad múzeumtörténetéből. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk.: *Pintér János*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002. 13. o.; Balahó Zoltán: A Történeti Tár múltja és jelene. In: A nemzet múzeuma. Szerk.: *Pintér János*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2009. 127–129. o.

láthatta a nagyközönség Nagy Imre használati tárgyait.[6] A hagyaték bemutatására egyébként az adásvételi szerződés hetedik pontja is utalt, amelyben a múzeum vállalta, hogy a megvásárolt anyagot minél gyakrabban kiállítja és publikálja, mind belföldön, mind külföldön.[7] A Horn Emil rendezte tárlat 1991. október 25-én nyílt meg, Kosáry Domokos akadémiai elnök és Hegedűs B. András, a Történelmi Igazságtétel Bizottsága elnökhelyettesének a közreműködésével. A megnyitóünnepséget megtisztelte jelenlétével Göncz Árpád köztársasági elnök is.[8] A rövid, egy hónapos nyitva tartás célja az volt, hogy a család birtokában megmaradt személyes használati tárgyakat és Nagy Imre politikusi pályafutásának egyes dokumentumait – először kivégzése óta – lányának jóvoltából a nyilvánosság elé tárja. Az '56-os Intézet közreműködésével bemutatott anyag – Nagy Imre élete három fő korszakának megfelelően – három csoportban volt látható. Az első korszak gyerekkorától az emigráción keresztül 1944 végéig, hazatéréséig terjedt. Ebből az időből szerepelt a kiállításon egy 1902-es kiadású biblia, a harmadikos Nagy Imre saját kezű beírásával, fényképek tanulóéveiből és több tárgy, fotó, illetve levelezőlapok a Szovjetunióban eltöltött évekből. Az 1945-től 1956-ig tartó második korszak vonultatta fel az anyag legnagyobb részét. A tárgyak és írásos dokumentumok a magánélet, a párttisztségek és az állami funkciók szerint csoportosultak. Életének harmadik korszaka az 1956-os forradalom kirobbanásával kezdődött és mártírhaláláig tartott.[9] Ebben a csoportban bemutatásra került egy Nagy Imre levél, melyet még Romániába való elhurcolása előtt juttatott át Donáth Ferencnek a mátyásföldi fogva tartás alatt egy hőmérő tokjába rejtve. Ebben kifejtette, hogy nem önként hagyja el az országot, erre legfeljebb csak kényszeríthetik. A levél fotómásolatban szerepelt a kiállításon, mivel az eredetit még 1989-ben vissza kellett adni Donáth Ferencné sz. Bozóky Évának, Donáth Ferenc özvegyének.[10] A kiállítás legszuggesztívebb élményét az igényes, döbbenetes erejű, felnagyított fotók jelentették.

A rendezők úgy gondolták, hogy ez a kis kiállítás az első lépést jelentette egy Nagy Imre tragikumához és példamutatásához méltó nagyszabású tárlat

6 A leporellószerű kiállításismertető címe: „N. I. Nagy Imre relikviái a Legújabbkori Történeti Múzeumban. 1991. október-november. Budavári Palota A épület." Írta *Horn Emil*.

7 MNM Adattár. 6260-91. 2. o.

8 Élünk. A Történelmi Igazságtétel Bizottság Lapja. 1991. december. 6. sz. *Baják László*: In memoriam N. I. 12–13. o. és Nagy Imre-emlékek a Várban. „A mártírt tisztelhetjük benne". Magyar Nemzet, 1991. október 26.

9 A kiállítás forgatókönyvének adattári jelzete: MNM Adattár. 6275-91.

10 Az 1988-as Donáth Ferencné-féle gyűjtés adattári jelzete: MNM Adattár 5575-88.

megvalósításához. Erre 1996-ig, Nagy Imre születésének 100. évfordulójáig kellett várni, ekkor nyílt meg ugyanis, „A miniszterelnök – Nagy Imre 1896–1958" című időszaki kiállítás a budavári palota ekkor már a Budapesti Történeti Múzeum kezelésében lévő termeiben, ahol újból meg lehetett tekinteni a kivégzett miniszterelnök személyes használati tárgyait és politikai pályafutásának egyes dokumentumait.[11] Ismételten Horn Emil írta a forgatókönyvet és rendezte a kiállítást, a látványtervezésért pedig Rajk László felelt. Az 1996. június 6-tól július 28-ig látogatható tárlat a korábbi kiállításhoz képest nagyobb területen mutatta be Nagy Imrét és politikai pályafutását is részletesebben taglalta. A bevezető Nagy Imre mellett utalt a többi tragikus sorsú magyar miniszterelnökre is, a kiállítás befejező részében pedig bőségesen helyet kapott a Nagy Imre-per, a kivégzés és a Nagy Imre és mártírtársai '89-es temetésének a bemutatása. Az életmű-kiállításról bizton állítható, hogy ez volt minden idők legműtárgygazdagabb Nagy Imre kiállítása, amit a tucatnyi eredeti tárgyi emlék, írott és nyomtatott dokumentum, valamint a rengeteg képi ábrázolás felvonultatása tett lehetővé.[12]

Még ugyanabban az évben, 1996. október 23-án megnyílt a Magyar Nemzeti Múzeum új, állandó történeti kiállítása, benne a „Túlélés rövid évszázada (1900–1990)" c. résszel, amely Magyarország XX. századi történetét mutatja be. Ennek 20. termében lett kiállítva néhány Nagy Imrére vonatkozó emlék is. A közel kéttucat kihelyezett műtárgy közül a legjelentősebb az a siralomházi cellát is megjárt barna posztó házikabát, amelyet Nagy Imre kérésére egy állambiztonságis vitt be a Gyűjtőfogházba az Orsó utcai házból. A kabát gallérján látható egy szakadás, ott fejtették fel a fegyőrök, hogy meggyőződjenek arról, nem rejtettek-e el benne valamit. A házikabát a Kozma utcai börtön siralomházi cellájának részleges rekonstrukciójában látható, ahol a rácsos börtönajtó, a falra erősített asztallap és padka eredeti. Ez maradt meg belőlük mára, ugyanis a két cellát azóta már lebontották. Az eredeti berendezési tárgyak tehát tanúi voltak a halálra ítélt Nagy Imre, Gimes Miklós vagy Maléter Pál közül valamelyikük, vagy mindegyikük utolsó éjszakájának. Az állandó tárlaton látható még Nagy Imre jellegzetes cvikkerje, egy többszínű toll, Leningrádban készített kisméretű úti sakk-készlete, néhány meghívó és egy ajándék ládika házelnöki korából, valamint

11 A szintén a Budavári Palota A épületében megrendezett kiállítás forgatókönyvét lásd: MNM Adattár 7071-98.

12 *Eörsi István*: Az időszerűtlenség dicsérete. Nagy Imre születésének századik évfordulójára. Népszabadság, 1996. június 7.

az összes fennmaradt állami kitüntetése is.[13] Ugyanabban az évben – a forradalom 40. évfordulója idején, s egyúttal Nagy Imre születésének 100. évfordulójára – jelent meg Rainer M. János Nagy Imre monográfiájának első kötete, melyben számos irat, igazolvány és fénykép reprodukciója szerepelt illusztrációként a Nemzeti Múzeum anyagából.[14]

A Magyar Nemzeti Múzeumba látogatóknak – immár másfél évtizede – nemcsak a fentebb felsorolt tárgyak idézik meg Nagy Imre életét és mártíromságát, hanem ezt tette a 2007-es új szerzeményi tárlat is. A kiállítás anyagát ekkor rendhagyó módon két év anyagából (2006–2007) válogatták ki, mivel 2006-ban az 50. évfordulón a korábbi években összegyűjtött '56-os műtárgyakat mutatták be. „Az 1956-os forradalom emlékei. Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban 2004–2006" című kiállítás felvonultatta mindazokat a jelentős fényképeket, dokumentumokat és tárgyi emlékeket, amelyeket a forradalom 50. évfordulójára még 2004-ben meghirdetett gyűjtési felhívás nyomán ajánlottak fel az emberek Magyarországról és a nagyvilágból egyaránt. A féltve őrzött „családi kincsek" között akadtak a forradalom napjaiból megőrzött amatőr fényképfelvételek, újságok, Kossuth-címeres jelvények, nemzetiszínű zászló, amely alatt a pécsi egyetemisták felvonultak, Marián István vászon börtönzsákja és az ELTE Bölcsészettudományi Karának egyetlen számot megélt irodalmi folyóirata, amely *Tiszta Szívvel* címmel jelent meg 1956. október 6-án.[15] Mivel a gyűjtések és a felajánlások nem álltak le 2006 őszén, a kiállítás megnyitása után sem, ezért a 2006-os és 2007-es évek műtárgy gyarapodásai az „Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban" című tárlaton[16] kerültek

13 A kiállítás forgatókönyvét és vezetőjét Ihász István és Baják László írta, a vezető azonban csak 2007-ben jelent meg A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításának vezetője 4. XX. század címmel. 123., 126., 134–135. o. A kiállításról lásd még *Ihász István*: 1996. A túlélés évszázada (Magyarország 1900–1990). Magyar Múzeumok, 1996. 3. sz. 40–42. o.

14 *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz. I. k. 1896–1953. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. (Tábori lap Szibériából 40. o., élmunkás oklevél 179. o., igazolványok 290., 342., 441. o. stb.)

15 A Jalsovszky Katalin, Kiscsatári Marianna és Balahó Zoltán által rendezett kiállítás 2006. október 5-e és december 3-a között volt látogatható az MNM József nádor termeinek első helyiségében. A kiállításról lásd: *Balahó Zoltán*: A forradalom emlékei a Magyar Nemzeti Múzeumban. Magyar Múzeumok, 2006. 3. sz. 5–8. o. és a Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyvének egyik teljes számát: Folia Historica XXV. Budapest, 2008. Az emlékévvé nyilvánított 50. évforduló programjairól és a Magyar Nemzeti Múzeum ezekben betöltött szerepéről lásd az 1103/2005. évi (X. 27.) kormányhatározatot (Magyar Közlöny, 2005. 142. sz. 7914–7917. o.)

16 A 2007. november 27-e és 2008. február 24-e között nyitva tartott kiállítást Pallos Lajos rendezte. Katalógusát lásd: *Pallos Lajos*: Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban

bemutatásra. Köztük szerepeltek a Nagy családra vonatkozó anyakönyvi kivonatok, Nagy Imre eljegyzési értesítője (ugyanez a Nagy Imre Emlékházban is megtalálható), Egy évtized. Válogatott beszédek és írások 1945–1947 és 1948–1954 című kétkötetes munkájának dedikált példánya, amelybe Nagy Imre a következőket írta, „Hubay Lászlónak nagybátyád 1954. X. 14." és Nagy Imréné gyászjelentése 1978-ból. A felsorolt dokumentumokat 2006 nyarán kapta ajándékba a Magyar Nemzeti Múzeum a Miskolcon élő nyugdíjas könyvtárigazgatótól, Hubay Lászlótól, aki Nagy Máriának, Nagy Imre idősebbik húgának a másodszülött fia.[17] Az 1939-ből és 1941-ből származó anyakönyvi kivonatok között megtaláljuk Nagy Imre apjának, Nagy Józsefnek a születési anyakönyvi kivonatát. Ebben a bejegyzés szerint az áll, hogy az 1869. április 4-én született megkeresztelt „törvénytelen", mivel a szülők, Nagy József és Tisler „vagy: Bodri" Erzsébet csak 1871-ben házasodtak össze. Hasonlóan Nagy Imre édesanyjának a keresztleveléhez, ahol az 1877. október 13-án született Sáringer Rozália szüleinek az adatait tartalmazó résznél az apára vonatkozó rovat kitöltetlen, mivel Nagy Imre anyja törvénytelen gyerekként született, ezért sokáig anyja nevét használta. 1905-ben Sáringer Anna (Rozália anyja) házasságot kötött Szabó Józseffel, aki felesége gyerekeit saját nevére íratta.[18] A szülők házassági anyakönyvi kivonata mellett még Mária húgának a születési anyakönyvi kivonata is a múzeumban van.

A megvásárolt családi hagyaték mellett további gyűjtések és hivatalos átadások is gyarapították a Nagy Imréhez köthető műtárgyállományt. Jelentőségénél és nagy mennyiségénél fogva elsősorban azokra a sajtófotókra kell itt gondolnunk, amelyeket a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára vett át a Magyar Távirati Iroda fotóarchívumától. A 213 tételt kitevő korabeli fotó tanulmányozásakor – amelyeket hivatásos sajtófotósok készítettek különböző újságoknak és fotóügynökségeknek Nagy Imre nyilvános szerepléseiről – különösen élesen kirajzolódik Nagy Imre politikai „barométere", azaz, hogy mikor volt elismert embere a pártnak, és mikor volt háttérbe szorított, a pártvezetéssel való összetűzéseit követően. Míg 1944 végén a frissen hazatért Nagy Imre csak egy képen látható, addig 1945-ben és 1946-ban földosztó miniszterként és belügyminiszterként már több mint 60

2006–2007. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2007. 34 o.

17 *Hajdu Imre*: Nagybátyám volt Nagy Imre. Északmagyarország, 1995. október 21. Az ajándékozás adattári jelentését lásd: MNM Adattár 9518-2006.

18 Az anyakönyvi kivonatokat lásd a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tár legújabb kori Iratgyűjteményében. 2006. 7. 1. és 2006. 7. 2. leltári számon.

képen tűnik fel, a rá következő évben viszont csak 9 felvételen találkozunk vele. 1945-ben a földosztó gyűléseken kívül feltűnik Bajcsy-Zsilinszky Endre temetésén, a május elsejei dísztribün vendégeként, de a legtöbbször a Parlamentben „találkozhatunk" vele, kormánytagként kezdetben az Ideiglenes, majd az 1945. november 4-i választások utáni Nemzetgyűlés ülésein. Egy 1946-os képen futballmérkőzésen láthatjuk Veres Péter és Keresztury Dezső társaságában, az MKP csapatának szurkol, amely a parasztpártiak ellen játszik. Egy másik, de ugyanez évből származó fényképen Nagy Imre Rajk Lászlóval, Gerő Ernővel és Vas Zoltánnal közösen viszi Sallai Imre (vagy Fürst Sándor) koporsóját, az 1932-ben kivégzett kommunisták újratemetésén.

Országgyűlési elnökként ötvenszer szerepel különböző képeken, főként ünnepségeken, pl. Petőfi kiskőrösi szülőházánál, koszorúzásokon, MKP-konferenciákon. Fogadja hivatalában a román miniszterelnököt, Petru Grozát is és találkozik Nizzában az Interparlamentáris Unió ülése alkalmából Károlyi Mihállyal. Házelnöki korszakából egy album is fennmaradt, amely az 1948. április 18-i kapuvári látogatásán készült képeket tartalmazza. 1950-ben már csak egyszer tűnik fel, a Közgazdaságtudományi Egyetem egyik gyűlésén, Rudas László filozófus társaságában.

1951–1952-ben sem tartozott az előtérben álló politikusok közé. Élelmezési miniszterként albán küldötteket fogad 1951 februárjában, illetve begyűjtési miniszterként köszönti a Budapestre érkező új búza szállítmányt 1951 júliusában. Mellőzöttsége kormányfővé való kinevezésekor egy csapásra megszűnik, az 1953-as és 1954-es sajtófotókon már 38 alkalommal látható, hol kormánya élén, hol kormányprogramot ismertető parlamenti beszéde közben, hol vasmű látogatáson Rákosi társaságában, vagy a Lenin halálának 30. évfordulója alkalmából rendezett megemlékezésen 1954. január 21-én. Az 1955-ös felvételeken megint hiába keressük, egészen az 1956. októberi újratemetésekig, amikor is megjelenik az 1949-ben kivégzett Rajk László október 6-i, majd október 13-án a Pálffy-perben kivégzett tisztek és Sólyom László altábornagy újratemetésén.

Az '56-os forradalom tizenhárom napja alatt közel 30 felvételen szerepel, szinte kivétel nélkül mind a Parlament épületében vagy előtte a Kossuth téren készült róla. Az első képeken még október 23-án az esti órákban az látható, amikor Nagy Imre megérkezik a Parlamentbe, illetve mikor a Parlament ablakából beszédet mond a tüntetőknek. Hét fényképen rádióbeszéd közben látjuk a miniszterelnököt, aki a parlamenti dolgozószobájában berendezett stúdióban olvassa fel üzeneteit, nyilatkozatait. További nyolc képen kormányának tagjaival: Tildy Zoltán államminiszterrel, Maléter Pál honvédelmi miniszterrel, Dobi Istvánnal és Apró Antallal látható.

Az utolsó, 1958-as felvételeken már „bírái" előtt áll Nagy Imre. Ez a néhány kép a perről készített – az egypártrendszer alatt titkosan kezelt – rendőr-oktató filmfelvételről készült az események után több mint harminc évvel. Az elmúlt másfél évtizedben ezek a képek közismertek lettek Magyarországon és a nagyvilágban egyaránt, különösen azok a képkockák, amelyeken Nagy Imre az utolsó szó jogán beszél vérbíráihoz.

Az 1989-es temetésről készített nagyszámú fénykép többségén a Műcsarnok lépcsőin felravatalozott koporsókat látni. Ezeken Nagy Imre koporsója mellett feltűnnek az utolsó pártállami kormány tagjai is: Németh Miklós miniszterelnök, Medgyessy Péter miniszterelnök-helyettes, Pozsgay Imre államminiszter, valamint Szűrös Mátyás házelnök, és természetesen búcsúznak Nagy Imrétől hozzátartozói: Nagy Erzsébet, második férje, Vészi János, az unokák, Jánosi Ferenc és Jánosi Katalin.[19]

Újabb dokumentum-műtárgy csoportot képeznek a Kisnyomtatvány Gyűjteményekben található Nagy Imrére vonatkozó magyar szamizdat kiadványok, melyeket az 1980-as évek második felében gyűjtöttek össze a múzeum munkatársai. Közülük is kiemelkedik a Független Kiadó kiadványaként megjelent Méray Tibor-írás 1982-ből „Miért kellett meghalniuk? Jegyzetek a Nagy Imre-perhez" címmel. 1987-ből szamizdat képeslap, fotómontázs és rajzos röplap emlékeztet a 29 éve kivégzett Nagy Imrére és társaira. Az akkori ellenzék 1988. június 16-i megemlékezése a pártállami rendőrség erőszakos közbeavatkozásával ért véget a Batthyány-örökmécsesnél, majd a Vörösmarty téren. A 30. évfordulóra nemcsak házilag készített röpcédulák emlékeztetnek, hanem Mécs Imre írása is, „Kivégzések a forradalom után" címmel, amelyben közli a saját összeállítása alapján kimutatott 244 kivégzett nevét.

A magyar politikai rendszerváltás sarokkövének is tekinthető temetési gyászszertartásra 1989. június 16-án került sor. Az emlékezetes napról „mesél" a Gyenes Antal nevére kiállított 56-os sorszámú meghívó, amellyel a kiválasztott bemehetett a Hősök terén felállított ravatalok melletti díszőrségbe. Az utcai falragaszként is funkcionáló gyászjelentést Schmal Károly grafikus tervezte és az Iparművészeti Főiskola nyomdájában készült 2000 példányban. A gyászszertartást követően Nagy Imre és négy kivégzett társának a földi maradványait a Rákoskeresztúri Újköztemető 301-es parcellájához vitték, ahol a temetés zárt kapuk mögött zajlott le. A ceremónián csak meghívottak vehettek részt, akik behajtási és parkolási engedélyt, illetve buszjegyeket kaptak.

19 *Balahó Zoltán*: Nagy Imre mártír miniszterelnök relikviái a Magyar Nemzeti Múzeumban. 104–165. o.

A T jelzetű jeggyel rendelkezők csak a köztemetőbe léphettek be, de a 301-es parcellához már nem, viszont a K jelzetűvel rendelkezők oda is elmehettek.[20] Ezek az emlékek a Nagy Imre Emlékház kiállításán is megtalálhatóak.

A Történeti Tár Plakátgyűjteménye 13 Nagy Imrével kapcsolatos plakátot őriz, döntő többségük az 1989-es temetésre készült. A közönség előtt is jól ismert Pintér Ferenc rajzolta plakát eredetileg francia nyelven 1988-ban készült Nagy Imre jelképes párizsi sírjának a felavatására. A kivégzés 30. évfordulójára emlékező Père Lachaise-i emléksír felállítását a nyugati magyar emigráció kezdeményezte (Emberi Jogok Magyar Ligája). Ugyanez a plakát köszön vissza egy évvel később Magyarországon is a temetéskor.[21]

A katalógusban bemutatott közel 500 tétel anyagfajtáját tekintve három fő csoportba sorolható. Majdnem 100 tétel Nagy Imre személyes használati tárgyait, ruhadarabjait és ajándéktárgyait, valamint kitüntetéseit tartalmazza. A papíralapú dokumentumok alkotják a második csoportot, több mint 120 tétellel. Köztük találhatók igazolványok, kéziratok, meghívók, röplapok, könyvek és plakátok is, valamint képzőművészeti alkotások. A harmadik és egyben a legnépesebb csoportot a fényképek alkotják, tételszámuk meghaladja a 250-et.

Az összegyűjtött anyag áttekintésekor önkéntelenül is kirajzolódik a szemlélődőben Nagy Imre politikai pályafutása, még ha annak minden egyes részlete nem is tud feltárulni előttünk. Mindennapi életének használati tárgyai, személyiségének, megjelenésének jól ismert „kellékei" – kerek orrcsíptetős szemüvege, kedvenc zsebkései, szürke utcai kabátja és a fotózás iránti érdeklődéséről tanúskodó fényképezőgépe – mind-mind eszünkbe juttatják a korabeli fényképekről és filmhíradókról jól ismert Nagy Imre-képet.

Nagy Imre személyes használati tárgyait a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tárának Egyedi Tárgyak Gyűjteménye őrzi és gondozza.[22] Az 57 tárgy között találunk mindennapos, a személyes higiéniában használatos eszközöket is, körömtisztítót, Remington márkájú villanyborotvát, mely 1956-ban a Parlamentben, később romániai fogságában is vele volt és angol gyártmányú úti piperekészletét. A világosbarna disznóbőrből készült széthajtható neszesszer nyolcféle eszközt tartalmaz a fogkefetartón át az arcvizes üvegig.

20 Uo. 48–58. o.

21 Uo. 81–84. o. A temetés 20. évfordulójára díszes fotó-emlékalbumot jelentetett meg a Nagy Imre Alapítvány, A temetés. 1989. június 16. címmel (Szerk.: *Jánosi Katalin–Sipos Levente*. Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2009), amely tartalmaz a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának ezen eseményre vonatkozó fotói közül is néhányat.

22 Az Egyedi Tárgyak Gyűjteményének adatszolgáltató történész-muzeológusa Gál Vilmos.

A gyűjtemény őrzi Nagy Imre három óráját és két öngyújtóját is. A Doxa márkájú karórát – a lánya visszaemlékezése szerint – az Aranycsapat játékosaitól kapta, a Cyma márkájú svájci ébresztőórát pedig az Orsó utcai házban használta, az ágya melletti éjjeliszekrényen.

Öngyújtóinak egyikét, a robosztus, téglatest formájú nikkelezett, asztali, benzines öngyújtót N. I. monogrammal látták el a Gamma-gyár ajándékozó dolgozói, 1948-ban. A másik, kisebb öngyújtót is a Gamma-gyár készítette, annak oldalán zománc népköztársasági (Rákosi-féle) címer látható. Ez utóbbi Snagovban is Nagy Imrével volt. Az erős dohányos Nagy Imre egyik igen szép szivarszipkája is a gyűjtemény része. A borostyánból készült szipka szárán és végén mintát formáló rézdrót fut körbe díszítésül.

A politikus szenvedélyes bicskagyűjtő volt, a lánya visszaemlékezése szerint mindig két bicskát hordott magával. A gyűjteményben szereplő sokfunkciós zsebkések egyikét még feltehetően a Szovjetunióból hozta magával, és vele volt a forradalom alatt és később Snagovban is.

A közismerten örökké szemüveget hordó Nagy Imre egyik aranyozott keretű bifokális szemüvege és barna bőrtokja, valamint egyik enyhén ovális formájú, aranyozott fémkeretű, rugós csíptetőjű cvikkere lelhető fel a gyűjteményben. A visszaemlékezés szerint ez utóbbi inkább tartalékul szolgált, ezért maradhatott meg az Orsó utcai lakásban.

Nagy Imre kedvenc hobbija volt a fényképezés, így nem meglepő, hogy egy 1940 körüli Contax Zeiss Ikon fényképezőgépet őrzünk tőle, valamint fénymérőt, színházi látcsőt és egy Szovjetunióból származó diavetítőt, amelyet feltehetően gyógykezeléséről hozott magával az unokái számára.

Külön említést érdemel Nagy Imre házilag eszkábált ún. betegcsengője, amelyet az ágya mellett tartott 1955-ben, szívinfarktusából való felgyógyulásakor.

Nagy Imre és családja majdnem 15 éven keresztül élt önként vállalt emigrációban a Szovjetunióban, ahonnan több tárgyunk is származik. A Sztálin és Mikojan arcképével, valamint az ötágú csillaggal „díszített" fekete bőr pénztárcát Nagy Erzsébet elmondása szerint az apja Grúziában vette, ahol 1942–43-ban a szovjet kormány evakuáltjaként dolgozott a szovjet rádió magyar nyelvű adásában. A Szovjetunióban eltöltött éveket idézi még egy Szojuz töltőceruza, bőrtokkal. Ez az íróeszköz megjárta Nagy Imrével a romániai fogságot is.

A tárgyak külön csoportját képezik azok az ajándéktárgyak, amelyeket Nagy Imre házelnökként (1947–1949) és első miniszterelnöksége idején (1953–1955) kapott különböző vállalatok dolgozóitól, településektől. Ezek a tárgyak a korszak „ízlésének" megfelelően eléggé nívótlanok, díszítésmód-

juk és megmunkálásuk minősége gyenge, ezért inkább eszmei, mintsem művészi értékkel bírnak. Az ajándékok között találunk: Turán márkájú „Nagy Imre Házelnök" felirattal ellátott zöld díszceruzát, sárgaréz kupakkal; műbőrkötéses határidőnaplót a Terimpex Külkereskedelmi Vállalat dolgozóitól, amelyet Nagy Imre sosem használt; márványalapú fém plakettet az 1948-as budapesti magyar–olasz bírkózóverseny emlékére a Magyar Birkózók Szövetségétől (Nagy Imre maga is birkózott géplakatostanonc korában Kaposvárott). Egy-egy faragott és festett faládikát és díszkulacsot, melyet Magyarfalva (ma Harka) község ajándékozott a falu díszpolgárává megválasztott Nagy Imrének. Miután kitelepítették a határmenti falu német lakosságát, nevét Magyarfalvára változtatták, hálájuk kifejezéseként pedig ráíratták Jakab László soproni iparművész ládikájára: „Köszönjük, hogy miénk az ősi rög! 1948".

A Nagy Imréhez kapcsolódó textíliák egyik csoportját a ruhák, másikát az emlékzászlók alkotják.[23] A legjelentősebb viseleti darab a barna posztó házikabát, amelyről már volt szó. A másik egy szürke utcai kabát, amelyet ugyanaz a somogyi származású Gresa János szabó készített, aki a házikabátot is varrta. Az 1940-es évek végén készített könnyű szövetkabátot Nagy Imre Snagovban is viselte.

A feliratos emlékzászlók csoportját négy asztali selyemzászlócska alkotja, amelyek közül tartalmilag a „Soproni Pamutipar Dolgozói a Földosztó Miniszternek" feliratú bordó-fehér háromszögletű zászló a jelentősebb, esztétikailag pedig egy 1951-ből származó damasztselyem zászló, amelynek közepén hímzett Kossuth-címer és 1848-as mintás zászlók láthatók. A zászló szélei nemzetiszínűek. Végezetül egy 70 x 70 cm-es Nagy Imre portréval díszített selyem emlékkendővel zárjuk a sort.

Az Éremtár is több és jelentős értéket képviselő Nagy Imre-darabbal rendelkezik.[24] A Kitüntetés Gyűjtemény öt tétele közül ritkasága miatt a Kossuth-érdemrend I. osztálya emelkedik ki, amelyet Nagy Imre 1948-ban kapott, vagyis a három fokozattal rendelkező érdemrend alapításának az évében. A nyolcágú aranyozott ezüstcsillag aranyozása a gyűjteménybe kerülést megelőzően már lekopott. A csillag közepén zöld zománc babérkoszorúval övezett Kossuth-címer látható, ugyanúgy, mint a vállszalag rozettájának a közepét kitöltő, zöld babérkoszorúval övezett, zománcozott

23 A legújabb kori Textilgyűjtemény adatszolgáltató néprajzos-muzeológusa Ferenczíné Sedlmayer Krisztina volt.

24 Az Éremtár Kitüntetés-, Jelvény- és Emlékérem Gyűjtemények adatszolgáltató numizmatikus-muzeológusai: Pallos Lajos és Héri Vera.

barokkos Kossuth-címer. A fehér selyem vállszalag széleit háromszög alakú, piros-fehér-zöld színű beszövés díszíti. A csillag és a vállszalag textillel bélelt piros díszdobozba van helyezve.

A Magyar Köztársasági Érdemrend nagykeresztjét 1947-ben, ennek utódát, a Magyar Népköztársasági Érdemrend I. fokozatát pedig az alapítás évében, 1949-ben kapta meg. Ez utóbbihoz vállszalag nem, de miniatűr viszont tartozik (az I. fokozat jelvényének – ötágú vörös csillag Rákosi-címerrel – kicsinyített mása egy téglalap alakú vörös textillapon), a díszdobozból viszont hiányzik az ún. viselési jelvény.

A következő tétel egy hét darabból álló miniatűr (érdemrendek és egyéb kitüntetések kicsinyített változata) viselésére szolgáló lánc. A láncra felfűzött miniatűrök között találunk szovjet (Győzelmi Emlékérem miniatűrje) és jugoszláv kitüntetést (Nép Szolgálatáért Érdemrend csillagjának miniatűrje), rendőrségi kitüntetést (Közbiztonsági Szolgálati Jel arany fokozatának miniatűrje) és állami kitüntetéseket (Magyar Szabadság Érdemrend ezüst fokozatának miniatűrje, Magyar Köztársasági Érdemrend nagykeresztjének csillagja és miniatűrje, Magyar Köztársasági Érdemrend nagykeresztjének miniatűrje, Kossuth Érdemrend I. osztályú csillagjának miniatűrje).[25]

Az Éremtár Emlékérem Gyűjteményében 16 kitüntető érmét találunk, melyek a Németországban élő emigráns magyarok által létrehozott és működtetett Numismatica Hungarica kiadásában jelentek meg. Közülük nyolc érem az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc 20. évfordulójára készült, 1976-ban. A bronzból és ezüstből vert érméket Nagy Imre és Maléter Pál portréja díszíti, a hátoldalukon pedig a budapesti utcai harcokra emlékeztető, illetve az 1953-as kelet-berlini munkásfelkelésre utaló jelenetek láthatók, német és angol felirattal.

További öt kitüntető érem Nagy Imre és mártírtársainak temetése alkalmából, 1989. június 16-ra készült. A két ezüst, két bronz és egy réz érmét Nagy Imre, Maléter Pál, Gimes Miklós, Szilágyi József és Losonczy Géza portréi, valamint a 301-es parcellára utaló kopjafák díszítik.

Szintén a temetésre készültek azok a Nagy Imre portrés emlékjelvények, amelyek az éremtár Jelvénygyűjteményében lelhetők fel. A préselt fém jelvényeket fekete és nemzetiszínű szalagokkal látták el és kitűzőként viselték őket a temetés napján.

25 *Komiszár Dénes*: Egy „viharos emberöltő" ordói. Örökségünk, 2010. 2. sz. 33–38. o. A cikk képmellékleteinek érdekessége, hogy azok nem Nagy Imre eredeti kitüntetéseit ábrázolják. A témát ugyanezen cím alatt a szerző elő is adta a 2010. augusztus 19-én megrendezett nyíregyházi emlékkonferencián.

A tárgyi gyűjtemények után most vegyük szemügyre – a teljesség igénye nélkül – a papíralapú dokumentumgyűjteményeket. A Történeti Tár öt dokumentumgyűjteménye közül négy őriz Nagy Imrével kapcsolatos írott és nyomtatott anyagot. Közülük az egyikben, a legújabb kori Iratgyűjteményben[26] található az a tábori levelezőlap, melyet a fiatal Nagy Imre írt haza Kaposváron élő szüleinek az orosz hadifogságból, 1918. január 27-én. A Bajkál-tó közelében fekvő berezovkai tábor (ma Burját Köztársaság Kelet-Szibériában) lakójaként a levelezőlappal együtt egy kis fényképet is hazaküldött, ami páratlan kordokumentuma Nagy Imre korai életútjának. Nagy Imre már 1915 nyarán az olasz fronton harcolt, ahol hamarosan megsebesült, majd 1916 júniusában az orosz frontra vezényelték, ahol viszont a Bruszilov-offenzíva következtében rövid idő után fogságba esett. Közel öt év után, csak 1921-ben került haza, és ez a (Szovjet-)Oroszországban eltöltött hosszú (ottani tevékenysége részleteiben máig sem ismert) idő örökre meghatározta további életét.

A később önként vállalt szovjetunióbeli „száműzetéséből" is őrzünk néhány dokumentumot. Bokányi Dezső levelezőlapon számol be Nagy Imrének gyógykezeléséről 1934-ben. A tanácsköztársaság egykori munkaügyi népbiztosával sokáig egy házban laktak. Moszkvai munkahelyéről két dokumentumot is őriz az Igazolvány és Oklevél Gyűjtemény.[27] Mindkettőt a Komintern Nemzetközi Agrár Intézetében állították ki, ahol Nagy Imre 1930 és 1936 között dolgozott. Az egyik orosz nyelvű dokumentum Nagy Imre munkaviszonyát igazolja, az oklevél pedig tanúsítja, hogy Nagy Imrét az intézményben indított szocialista versenyben elért eredménye alapján a „legjobb élmunkás" címmel tüntették ki. Az 1933-ból származó oklevél magán viseli a korszak jellegzetes szocreál képi-propaganda elemeit: középpontba helyezett Sztálin portré és a kulákság elleni harcra felhívó idézet, mezőgazdasági munkagépek garmadája és az ipar fontosságára utaló kéményerdő a háttérben.

Teljes sorozattal rendelkezünk Nagy Imre képviselői igazolványaiból. Az elsőt még 1944. december 23-án állították ki Debrecenben, földművelésügyi miniszterré való kinevezését követően. Az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe a hódmezővásárhelyi „szavazók" juttatták be. A sorban az ötödik és egyben az utolsó országgyűlési képviselői igazolványát 1953-ban kapta kézhez, szülővárosa, Kaposvár küldötteként. Ez utóbbi igazolványhoz

26 A legújabb kori Iratgyűjtemény adatszolgáltató történész-muzeológusa Balahó Zoltán.

27 Az Igazolvány és Oklevél Gyűjtemény adatszolgáltató történész-muzeológusa Kemenczei Ágota.

kapcsolódik egy megbízólevél is, amelyet Nagy Imre nevére állított ki a Somogy megyei választókerület választási bizottsága, miután a Népfront listáján országgyűlési képviselővé választották.

Három arcképes párttagsági igazolvánnyal is rendelkezünk, az elsőt 1945. augusztus 30-án állította ki az MKP Országos Központja. A 7-es sorszámú igazolványt maga Rákosi Mátyás írta alá, Nagy Imre pártba való belépésének időpontja: 1918. Ezt 1948 januárjában újra cserélték. Ekkor a beírás szerint Nagy Imre foglalkozása: „Országgyűlés elnöke". Ugyanez év decemberében kapta meg az MDP tagsági könyvét. Itt a foglalkozás rovatban már „közgazdász" szerepel. Egyéb pártmunkás és pártszékházi belépő igazolványain túl Nagy Imre újságíró igazolványa érdemel nagyobb figyelmet. Az 1948-ban kiállított arcképes igazolvány szerint Nagy Imre „a Magyar Újságírók Országos Szövetségének tagja és a Szabad Föld főszerkesztő"-je.

Az Iratgyűjtemény több darabja mintegy lenyomatként őrzi Nagy Imre politikai pályafutásának egy-egy állomását, hol fel-, hol lefelé ívelő pályáját. Névjegykártyáiból tizenhármat őrzünk, közülük ötön szerepel az „Országgyűlés Elnöke" titulus, az egyiken tollal áthúzva a szöveg. Több névjegyen a „Minisztertanács elnökhelyettese" és a „Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának Elnöke" olvasható. Egy továbbin pedig „Begyűjtési Miniszter" látható, ami Nagy Imre 1952-ben betöltött tisztségére utal.

Az iratok közül figyelemre méltó a Nemzeti Főtanács (ideiglenes államfői testület) határozata Nagy Imre belügyminiszterré való kinevezéséről. Az 1945-től kialakított új politikai berendezkedésben komoly stratégiai pozíciót jelentett, hogy Nagy Imre személyében az első kommunista irányíthatta a rendvédelmi szerveket. Igaz, alig négy hónap után lecserélték, mivel Rákosi nem találta őt elég erélyesnek és határozottnak. További érdekes dokumentum az a felkérő levél is, amelyet Kassai Géza újságíró küldött Nagy Imrének, hogy az 1949–1950-es tanévben tartson előadásokat az MDP egyéves pártfőiskoláján. Nagy Imre ekkor már túl van házelnöki szerepén és mivel már nem visel vezető párttisztséget, egyetemi oktatói munkájának él. A Műegyetem közgazdaságtudományi karából létrehozott Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem Agrárpolitikai Tanszékén tanszékvezető.

1952. november 15-én keltezték azt a miniszterelnök-helyettesi (minisztertanács elnökhelyettesi) esküszöveget, amelyet Nagy Imre mint eskütevő írt alá. Az 1949 óta háttérbe szorított Nagy Imre nem sokkal később – Sztálin halála után – miniszterelnök lett, politikai pályájának a csúcsára érkezett. Ebből az időszakból két iratot őrzünk, a korszakra nagyon is jellemzőeket. Az első levelet Donáth Ferencné írta elkeseredésében, mert férje bebörtönzése után

őt magát a kistarcsai internálótábor fogdájába zárták két és fél évre, miközben kisfiukat gyermekotthonban helyezte el az ÁVH. Miután kiszabadult, szerette volna a gyerekét hazavinni, de az Államvédelmi Hatóság engedélye nélkül ezt a gyermekotthon nem tette lehetővé. Ebben kért segítséget Nagy Imrétől.

A másik dokumentumot Rákosi Mátyás írta a szívinfarktusa után otthon lábadozó miniszterelnöknek. Az 1955. március 2-án kelt – tehát Nagy Imre leváltása előtt másfél hónappal íródott – értesítésben Rákosi megígéri Nagy Imrének, hogy felszólalását ismertetik a Központi Vezetőség minden tagjával. Nagy Imrét 1955. december 3-án kizárták a pártból. Kizárták a Magyar Tudományos Akadémiáról is, amelynek 1953-tól rendes tagja volt. Akadémiai oklevele az Igazolvány és Oklevél Gyűjteményben található meg, egy bordó színű hengeres papírtokban. Az oklevelet az a Rusznyák István akadémiai főtitkár látta el kézjegyével, aki belgyógyász orvosként jelentést készített, Haynal Imre szívspecialistával együtt, Nagy Imre egészségi állapotáról. Az 1955. március 29-i jelentés megállapítja, hogy „Nagy Imre, a Minisztertanács elnöke ismétlődő coronaria thrombosisban, valamint időnként jelentkező szívérgörcsökben szenved. Szívizomelfajulás komoly jelei is kimutathatók." Mivel március 9-én újabb szívinfarktusa volt, ezért az orvosok kikötötték, hogy Nagy Imre április végéig „szigorúan ágyban feküdjék". Ekkoriban használta otthonában a már korábban említett betegcsengőt.

A Nagy Imre-hagyatéknak az Iratgyűjteményben lévő részét kéziratok zárják. A 23 teljes, illetve töredékesen fennmaradt kézirat, jegyzet és vázlat szinte kivétel nélkül a magyar mezőgazdaságról, a birtokviszonyokról és az agrárkérdés egyéb vonatkozásairól szól, döntő részük Moszkvában keletkezett az 1930-as években. A kéziratok zöme magyarul íródott, de van köztük két német és egy orosz nyelvű is. Az iratok kézzel és írógéppel íródtak, de ez utóbbiak között is vannak olyanok, amelyekben kézzel végzett javítások és beszúrások láthatók. A „Nyomorgó falusi dolgozók! Gyötrődő parasztvéreink!" kezdetű, kézzel írt, 19 számozott lapból álló kéziratot Nagy Imre írásvizsgálatára is felhasználták egy grafológiai személyiségelemző sorozatban.[28] A Nagy Imre Emlékházban található kéziratok és kézzel írt képeslapok, valamint a Snagovban papírra vetett sorainak a felhasználásával egy másik grafológiai munka is született, ez már önálló kötetben foglalkozott Nagy Imre kézírásának vizsgálatával.[29]

28 Kik voltak ők valójában? Történelmi alakjaink kézírásának nyomában. Szerk.: *Oroszlán Éva*. DFT Hungária Kft., Budapest. A grafológiai elemzéseket írta: *Soóky Andrea*. 87–103. o. A forrás jelzete: MNM Iratgyűjtemény Ltsz.: 92. 7. 1., ezen belül 91-7/2/16.

29 *W. Barna Erika Viktória–Szőtsné Fritz Ágnes*: Nagy Imre. Egy 20. századi sors a grafológia tükrében. Flaccus Kiadó, Győr, 2007.

A Történeti Tár Kisnyomtatvány Gyűjteményei is számos Nagy Imrével kapcsolatos, vagy Nagy Imre emlékéhez köthető dokumentumot rejtenek.[30] A nyomtatványok között nyolc meghívót Nagy Imrének címeztek, közülük három a Szövetséges Ellenőrző Bizottság által rendezett eseményekre invitál, az egyiket a SZEB elnöke, Vorosilov küldte Nagy Imre földművelésügyi miniszternek a háború befejezésének apropójából. Egy másik meghívó Nagy Imre házelnököt a Honvéd Kossuth Akadémia (a Ludovika Akadémia elnevezése 1947-től) tisztavatására hívja, 1948. augusztus 19-ére. A díszes meghívóhoz a ceremónia programja, az azt követő műsor terve (köztük jugoszláv partizán dal és Kodály-ének is szerepel), és egy fogadásra szóló kártya is tartozik. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásának 10. évfordulóján rendezendő ünnepségre Nagy Imre miniszterelnöknek szóló meghívó mellett találjuk az ünnepség programját, a debreceni Arany Bika Szállóban lefoglalt szobák számát tartalmazó és a nagytemplomi ülésrendet ismertető kártyákat. Mindkét eseményről fényképfelvételekkel is rendelkezünk, amelyeket a Történeti Fényképtár őriz. A tisztavatáson készült felvételen Nagy Imre beszél a köztársasági elnök nevében, Veres Péter, Dinnyés Lajos, Pálffy György altábornagy és Rákosi Mátyás társaságában.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc napjaiból (nyomtatott szöveg formájában) a fegyveres felkelőkhöz intézett rádiószózatai maradtak fenn. Az október 24-én sugárzott felhívások egyikében Nagy Imre miniszterelnök 14 óráig ad haladékot a harcok beszüntetésére, míg a másikban már 18 óra a határidő.

A Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka[31] egy ismeretlen alkotó által készített Nagy Imre-portrét őriz, amely szemből ábrázolja a politikust. A feltehetően 1956-ban készített tempera portrét évtizedekkel ezelőtt törölték a leltárkönyvből, mert elveszettnek hitték, majd amikor előkerült, újból beleltározták.

Az 1991-ben múzeumba bekerült Nagy Imre-hagyaték könyvészeti tételeket is tartalmazott, ezeket jelenleg a Nemzeti Múzeum Központi Könyvtára őrzi.[32] A nyolc könyv fele Nagy Imre saját munkája: „A magyar parasztság helyzete", „Agrárproblémák. Tanulmányok – bírálatok 1938–1940", „Egy évtized. Válogatott beszédek és írások." I–II. kötet. A többit ajándékba kapta, így Petőfi Sándor „Az apostol" című művének fakszimile kiadását és egy orosz nyelvű Petőfi-válogatást.

30 A Kisnyomtatvány Gyűjtemények adatszolgáltató történész-muzeológusa Baják László.
31 A Történelmi Képcsarnok adatközlő történész-muzeológusa Balajthy Katalin.
32 A Központi Könyvtár adatszolgáltató könyvtárosa Kohánka Andrea.

A saját kezű bejegyzésekkel ellátott példányok a legérdekesebbek, különösen az az 1902-es kiadású Károli Gáspár-féle „Újszövetség", amelynek a szennylapján az alábbi ceruzával írt bejegyzés olvasható: „Nagy Imre III. oszt. tanuló Belváros Pécsett". A kisdiák Nagy Imre alig két évet járt egy pécsi elemi iskolába, miután távirdai munkás apja a városban kapott munkát és családjával oda költözött.

A „Jugoslawien" című német nyelvű kiadványt azt követően kapta ajándékba, hogy családjával és közeli munkatársaival bemenekült a jugoszláv nagykövetségre. A könyvbe 1956. november 10-i dátummal írta be a nevét. Még Nagy Imre életében, de már Nyugaton jelent meg az 1955 nyara és 1956 eleje között született írásait tartalmazó „A magyar nép védelmében" címet viselő könyv, amelyet az emigrációs Forradalmi Tanács adott ki 1957-ben. „A munka megírásával az volt a szerző szándéka, hogy kifejtse politikai nézeteit a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége előtt, főleg azokkal a vádakkal szemben, amelyeket az első miniszterelnöksége alatti tényked és megnyilatkozásai miatt ellene emeltek" – olvashatjuk a kiadó bevezetőjében. Nagy Erzsébet szerint ez a példány ajándékként került a családhoz Vas Zoltántól (1956-ban Nagy Imrét támogatta, ezért őt is Romániába deportálták, ahonnan csak 1958 végén jöhetett vissza), valamikor az 1950–1960-as évek fordulóján.

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei közül a Nagy Imrét ábrázoló 270 tételből álló fényképállomány mennyiségileg a legnagyobb, ezeket a Történeti Fényképtár őrzi. A fotók három témakörbe sorolhatók, az elsőbe a portrék és csoportképek tartoznak, a másodikba a Nagy Imrét ábrázoló egykori sajtófotók, míg a harmadikba az 1989. június 16-i temetésen készült felvételek.[33] Ez utóbbi két csoportba tartozó fényképekről már volt szó, így most csupán a személyes vonatkozású vagy családi jellegű képeket mutatom be. A 32 portré- és csoportkép közül azok a képek különösen figyelemre méltóak, amelyek a fiatal Nagy Imrét egyedül, vagy szülei, illetve felesége társaságában ábrázolják. A legrégebbi ilyen kép 1914-ben készült és a kaposvári Nagy családot ábrázolja. A 18 éves Nagy Imre szüleinek és két húgának a társaságában látható. A következő évben készült osztályképen már a Kaposvári Felsőkereskedelmi Iskola végzős hallgatói között láthatjuk, akik a bevonulások miatt korábban, vizsga nélkül kaptak bizonyítványt.

A Szovjet-Oroszországból való hazatérés után néhány évvel Nagy Imre az illegális kommunista mozgalom fedőpártjának, a Magyarországi Szoci-

33 A Történeti Fényképtár adatszolgáltató történész-muzeológusai: Lengyel Beatrix, Jalsovszky Katalin és Kiscsatári Marianna.

alista Munkáspártnak (MSZMP) lett az egyik alapító tagja. Később a KMP tagjaként Budapesten élt illegalitásban, ez időben készült róla az „álcázott" fénykép, amelyen Nagy Imre úriemberi öltözetben látható. A következő családi kép már Moszkvában készült, 1940-ben.

Egy 1952-ben készített családi képen Nagy Imre együtt látható unokáival, az öt éves ifj. Jánosi Ferenccel és az alig egy éves Jánosi Katalinnal. Az unokák szüleit, Nagy Erzsébetet és Jánosi Ferencet az 1946-os esküvői fotójukon láthatjuk először, majd egy 1962-es képen tűnnek fel ismét, egy feltehetően budapesti szanatórium kerti padján ülve, ahová azután került a Nagy Imre-perben elítélt Jánosi Ferenc, hogy 1960 tavaszán tüdőbajára való tekintettel amnesztiával szabadult Vácról.

Nagy Imre használati tárgyai a Nagy Imre Emlékházban

A fennmaradt Nagy Imre emlékanyag története szempontjából a legfontosabb eseményre Nagy Imre özvegye és lánya hazatérését követően került sor, valamikor 1959. február végén vagy március elején. Ekkor ugyanis a két asszony lehetőséget kapott arra, hogy bemehessenek a lepecsételt Orsó utcai házba és a hatóságok jelen lévő embereinek figyelő tekintete mellett összeszedjenek ruhákat, apró személyes tárgyakat és fényképeket, hogy ezeket magukkal vigyék. Nehéz ma már, sőt szinte lehetetlen azoknak a perceknek az alapos és pontos rekonstruálása, hiszen az események két főszereplője már nem él, életükben pedig nem mondták el, nem írták le, hogy pontosan mi is történt, vagy csak nagyon felületesen, mint például egy Nagy Erzsébettel készített interjúban, amelyben az olvasható, hogy „csak a karosszéket sikerült szemfüles módon kimenekítenem az Orsó utcából."[34] Egyébként erről a mohazöld bársony kárpitozású karosszékről a múzeumi gyűjtés során még elmondta, hogy mielőtt elhozták volna a házból, helyére egy másik széket tettek, hogy a házat őrzőknek ne szúrjon szemet a hiánya, stimmeljen a szobaleltár. Amúgy a széket egy díszpárnával együtt Nagy Imre az íróasztalnál használta.[35]

Azt sem lehet tudni, hogy a házkutatások során, amikor is az egész házat feldúlták, vagy még az előtt, kik és milyen szerepben jártak a házban, járhattak-e bent szovjet katonák, akik esetleg elvihettek valamit magukkal. Megválaszolatlan kérdések helyett azonban ismerünk néhány levelet, amelyekben

34 *Kurcz Béla*: Nagy Erzsébet családi emlékei. „Apám nem tudott volna hamisan élni". Magyar Nemzet, 1996. június 6.

35 MNM Adattár 6260-91. (gyűjtőlap).

Jánosi Ferenc és Nagy Erzsébet aggodalmukat fejezik ki hátrahagyott lakásukkal és értékeikkel kapcsolatban. Aggódást olvasunk ki például az 1956. november 26-án kelt levelükből, amelyben kérésüket rokonuknak, Szerdahelyi Elemérnek címezték: „Kérjük Tőletek, hogy az anyuék holmijának és a miénknek is az elrakásában és megőrzésében segítsetek. Ha a két lakást [Orsó u. 41. és 43.] meg lehet tartani, értesítsetek bennünket és mi megpróbálunk pénzt átutaltatni, hogy a lakbéreket kifizethessétek."[36] Egy pár nappal későbbi levelükben ugyanezt kérik Égető Lászlótól (Nagy Imre sógora) is: „Olyan értesüléseink vannak, hogy a velünk együtt lévő elvtársak lakásait minisztériumi, illetőleg tanácsi szervek zárolják, azaz fenntartják, nem utalják ki senkinek. Arra kérünk, nézzetek utána, hogy a mi és Apuék lakása is ilyen megőrzésre kerüljön! Mi van a holminkkal? A két lakásban vannak-e, vagy máshol vannak megőrzésre lerakva? Kérjük, vigyázzatok a dolgainkra, vagy a lakásban, vagy még inkább nálatok, vagy Eleméréknél…" Ugyanekkor a még az Orsó utca 43-ban lakó nagymamának (Nagy Imre édesanyja) is írtak levelet, amelyben szintén arról van szó, hogy „szeretnénk részletekben tudni arról, hogy mi van Apuék és a mi lakásunkkal és a holminkkal."[37] Válaszában Égető László – az Orsó utcai házak gondját viselő rokon – igyekezett megnyugtatni Jánosiékat, hogy a lakások rendben vannak. Egyik levelében pedig azt is megjegyezte, hogy „A ruhaneműre nagy gondot fordítunk, nem éri semmi kár."[38] Égető még 1957. április 18-án kelt levelében is azt írta Nagy Imrének, hogy a lakás körül minden rendben van. Ez a levél négy nappal Nagy Imre snagovi letartóztatását követően íródott és furcsa mód, a levél meg is megérkezett Snagovba, de Nagy Imréhez már nem jutott el, mint egyetlen más levél sem.[39]

A vagyonelkobzást követően azonban mindent elhordtak. Sajnos nem ismert, hogy mi lett a sorsa, hová került a ház szinte teljes berendezése, a rengeteg könyv, valamint Nagy Imre értékes, nagy hanglemezgyűjteménye és a pályakezdő fiatal képzőművészektől vásárolt képei.[40] Mindenesetre az a rövid idő, amit a két asszony a házban töltött, elegendő volt ahhoz, hogy

36 A romániai 1956-os vonatkozású iratok csoportjába tartozó Jánosi Ferenc-féle levelezés másolatai a Román Hírszerző Szolgálat Levéltárából (Bűnügyi Alap. 40041. sz. dosszié 42. kötet) származnak. A másolatok a Magyar Országos Levéltár mellett megtalálhatóak az 1956-os Intézetben is.

37 Uo.

38 Uo.

39 *Rainer M. János*: Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz. II. k. 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 356. o.

40 *Kurcz Béla*: i. m.

megmaradjon, megőrződjön az utókornak néhány száz tárgy, igazolvány és fénykép Nagy Imre otthonából. A kimentett tárgyak sorát gyarapította még néhány kimondottan személyes tárgy, melyeket 1959-ben kapott vissza Nagy Imre özvegye a Kozma utcai börtönből. Egyedül a bútorokról sejthető, hogy azokból vihetett el a család, szállíthattak el belőlük az Akácfa utcai lakásukba. Inkább a Jánosi család által lakott házból volt erre lehetőség.

A ház sorsának rendeződése, lakóházból emlékházzá való alakulása egy hosszú folyamat eredménye. Méray Tibor vetette fel először az emlékház létrehozásának gondolatát még 1989-ben, de több mint egy évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy az ötlet valósággá váljon.

A 2000-ben befejeződött renoválást követően került sor az emlékkiállítás megrendezésére, amit Nagy Erzsébet és második férje, Vészi János[41] végzett el. A munkálatok igen lassan haladtak, hiszen a házat be kellett rendezni, mivel az épületet üresen vette át a Nagy Imre Alapítvány, az eredeti bútorok pedig hiányoztak, egy fotelágy és egy kis könyvszekrény kivételével. Vészi János a kiállítás középpontjának az egykori dolgozószobát képzelte el, hangulatának a visszaidézésével, így ez az emeleti helyiség vált Nagy Imre személyes tárgyainak a bemutatóhelyévé. Az életút-kiállításnak végül is inkább emlékszoba, kicsit vitrinszoba jellege lett, mivel a tárgyakat, kéziratmásolatokat, képeslapokat és fényképeket a fal mentén körbefutó zárható üvegajtós szekrényekben helyezték el. A dolgozószobának a már említett két bútoron kívül még egy közös „lakója" volt, illetve van: egy korabeli (nem az ő tulajdonát képező) rádió, amelyből Nagy Imre utolsó szó jogán elmondott megrázó erejű beszéde hallható magnetofonszalagról.

A földszinti nappaliban Nagy Imre exhumálásának és temetésének az emlékei, főképpen fotók, emlékbélyegek, könyvek és emlékérmék voltak láthatók, körben a falakon és néhány fekvőtárlóban elhelyezve, valamint térképen és fényképeken jelenítették meg a világszerte Nagy Imrének emléket állító köztéri alkotásokat.[42]

A kiállítás elkészítése nem kis nehézséget jelenthetett Vészi János számára, mivel a Nagy Imre-hagyaték jelentős része ekkor már közel egy évtizede a Magyar Nemzeti Múzeumban volt. Ezen a ponton érdemes felidézni Méray Tibor ötletadó cikkének utolsó bekezdését: „Az emléktárgyakat – gondolom

41 Nagy Erzsébet és Vészi János (1927–2003) újságíró és pedagógiai író 1982-ben kötött házasságot.

42 Forrás az emlékházról és a kiállításról: Nagy Imre Emlékház című színes leporelló (kiadva 2003 körül) és *Kő András–Nagy J. Lambert*: Orsó utca 43. – szerződés a történelemmel című cikk a Magyar Nemzetben.

– az Orsó utca 43. remélt megvásárlásáig letétbe lehetne helyezni a budapesti Nemzeti Múzeumnál, megjegyezve, hogy végső rendeltetési helyük a Nagy Imre Emlékház."[43] Tanácsát félig megfogadták, a hagyaték zöme tényleg a Nemzeti Múzeumba került, de, mint ahogy már volt szó róla, nem letétként, hanem vételként. Az biztos, hogy az alapítvány részéről műtárgykölcsönzésre nem került sor, így a kiállított tárgyak és az eredeti dokumentumok zömét a Nagy Erzsébet által 1991-ben megtartott relikviák alkották. Nem volt szerencsés, hogy sem a kiállítás előkészületeibe, sem a rendezésbe nem vonták be a Nemzeti Múzeum muzeológusait. Ez már csak azért is sajnálatos, mivel évekkel korábban, az 1991-es és az 1996-os Nagy Imre kiállításnál a család és a múzeum szakemberei közötti együttműködés még kiváló volt.

A házmúzeum megnyitójára végül is 2002 őszén került sor, ami kezdetben azt jelentette, hogy diákcsoportokat és tanárokat fogadott az emlékház. A hírt az akkori miniszterelnök, Medgyessy Péter jelentette be a sajtónak, még június 16-án.[44] A túlságosan rövid nyitvatartási időben – véleményem szerint – Vészi János sajátos emlékház-közéleti műhely felfogása is tetten érhető. Szerinte az emlékház nem pusztán kiállítóhely, hanem egyéb tudományos feladatokat ellátó szellemi központ is, közösségi hely és közéleti események színhelye, amely egyszerre jelent kiállító helyet, kutatóműhelyt és ismeretterjesztő intézményt. Éppen ezért nem is használta az Emlékház nevet, csak a Nagy Imre Ház elnevezést. Felfogásában nagy szerepet játszhatott a brüsszeli Nagy Imre Intézet[45] emléke, amely alapján idehaza ő is szerette volna létrehozni a Nagy Imre Intézetet a rendszerváltáskor, de politikai támogatás hiányában helyette végül is az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete, közismert nevén az 1956-os Intézet jött létre. A Nagy Imre és mártírtársai temetése után nem sokkal megalakított intézet szervezői is a nyugati magyar emigráns szervezetek által fenntartott, 1959 és 1963 között Brüsszelben működő Nagy Imre Társadalomtudományi és Politikai Intézet örökösének tekintették magukat.[46] Így Vészi János végeredményben egy multikulturális intézményt igyekezett lehetőségeihez mérten megvalósítani.

43 *Méray Tibor*: II. kerület, Orsó utca 43. Javaslat egy Nagy Imre Emlékházra Budapesten. In: Imre bácsi. Nagy Imre közelről és a messzeségből. Alexandra, Pécs, 2008. 130–132. o. A cikk eredeti forrása: Irodalmi Újság, 1989. 3. sz. 23. o.

44 www.sulinet.hu (Szeptembertől látogatható a Nagy Imre Ház), www.nepszava.hu (Ősszel Nagy Imre-múzeum nyílik).

45 *Nagy Balázs*: A brüsszeli Nagy Imre Intézet. In: Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. I. k. Szerk.: *Sipos József–Sipos Levente*. Nagy Imre Alapítvány, 2002. 395–423. o.

46 Az 1956-os Intézet. Complex Magazin, 2006. október. 28–29. o.

2008-ban került sor az Emlékház újabb felújítására és új, az előzőnél komplexebb és látványosabb kiállítás kialakítására. A terveket Rajk László építész készítette, aki a kiállítási teret a földszintre helyezte át, az emeleti dolgozószobát pedig korhű stílusban helyreállította. Így míg a dolgozószoba hagyományos módon berendezett enteriőrré vált, addig az alsó szinten egy technikai kiállítás jött létre, ahol a viszonylag kevés eredeti, installáció nélkül álló műtárgyat minimál design elemekkel operáló high-tech vesz körül. Az eredmény meglepő, mert egyszerre vannak jelen a klasszikus múzeumi kiállítási formák és a modern számítógépes, multimédiás megoldások. A kiállítás tartalmi része, talán elsősorban a helyhiány miatt, nem kinyomtatott szövegként jelenik meg, hanem projektorok segítségével négy interaktív vetítőasztalon. Így a vetített fotók, dokumentumok és szöveges információk mennyiségét semmi sem korlátozza. A munka tartalmi részét Mink András történész végezte el, ő válogatta a kiállítási anyagot is.[47]

A kiállított műtárgyak kivétel nélkül az alapítvány tulajdonában vannak (azokról van szó, amelyeket Nagy Erzsébet 1991-ben magánál tartott), tehát a Magyar Nemzeti Múzeum anyagából nem szerepel tárgy a kiállításon, a „hiányzó" darabokat korhű tárgyak vásárlásával pótolták.

A kívül-belül megújult emlékházat végül is 2008. október 23-án nyitotta meg Gyurcsány Ferenc miniszterelnök, látogatók számára pedig november 4-től áll nyitva a kapu. A logikusabb nyitvatartási rend, az igényes kiállítás, valamint a történész végzettséggel is rendelkező muzeológus[48] alkalmazása nagyban hozzájárult a látogatók számának folyamatos emelkedéséhez, az Emlékház ismertségének növeléséhez.

A Nagy Imre Emlékházban lévő Nagy Imre tárgyakról és dokumentumokról szólva fontos leszögezni, hogy azok mind tartalmilag, mind minőségileg egyenrangúak a Nemzeti Múzeumban lévőkkel, sok esetben egyforma, szinte egymást kiegészítő tárgyakról van szó. Ezért most inkább azokról a tárgyakról kívánok megemlékezni, melyek a házra és arra a hét évre emlékeztetnek, amelyek során használatukkal a lakás Nagy Imre és családja meghitt otthonává vált.

47 *Rajk László*: A Nagy Imre Emlékház új kiállításához (www.epiteszforum.hu). A cikk eredetileg megjelent: Élet és Irodalom, 2008. október 22. A 2008-as új kiállításhoz igényesen megszerkesztett és fotózott kiadványok is készültek: Nagy Imre Emlékház. Budapest, 2008., ennek megjelent egy rövidített magyar és angol nyelvű változata is Imre Nagy Memorial House címmel.

48 2009 áprilisától Fodor Fanni muzeológus-történész tölti be a szakmai állást az Emlékházban, korábban Varga Ildikó végezte ezt a munkát. A közgyűjteményekkel való szakmai kapcsolattartásban nagy előrelépést jelentett a 2010. október 5-én megrendezett szakmai nap és konferencia, amelyen a magyarországi történeti muzeológia szakembereit (Magyar Múzeumi Történész Társulat) látta vendégül az Emlékház.

Az Orsó utcai ház jelképes tárgya egy kulcs lehetne (látható a kiállításon is), amely egykoron feltehetően a terasz ajtaját nyitotta, mely akkor még nem volt beépítve. Talán Nagy Imre édesanyjánál felejtődött, aki a legtovább maradhatott az Orsó utca 43 alatt.

A Nagy Imrét „Egyetemi Nyilvános R. Tanár és Országgyűlési Képviselő"-ként feltüntető névjegykártyán házelnöki címe már nem olvasható, viszont az Orsó utcai új lakcíme már igen. Ez tehát akkor készült, amikor a házelnöki poszttól megvált, majd rövidesen megfosztották PB-tagságától is, de már beköltözött az Orsó utcai villába.

Nagy Imre kedvelt hobbija volt – mint említettem – a fényképezés. Hagyatékában több tárgy is emlékeztet erre a szenvedélyére. Az alumínium AGFA filmtekercs tokok és a diafilmnézők a Nagy Imre Emlékházban vannak. Az Alapítvány birtokában levő családi fényképek közül a házban készített színes képeket Nagy Imre saját fényképezőgépével csinálta. Ezek egyikén, egy szoba kissé homályos felvételén látható egy vörös rózsacsokrot tartó kristályváza, amely szintén a megmaradt tárgyak számát gyarapítja. Ezt feltehetően ajándékba kapta Nagy Imre a Csehszlovák Köztársaság elnökétől. A váza mellett még néhány apró tárgy emlékeztet az Orsó utcai ház fénykorára, a berendezésre. Ilyen az a három talpas ezüst pohárka, amelyek egy hozzájuk tartozó ezüst tálcával együtt a család birtokában maradtak. A pálinkás poharak, akárcsak a tálca, növényi mintákkal, levelekkel és gyümölcsökkel díszítettek. A porcelánok közül viszont egyedül a fekete színű, madárral díszített herendi porcelán kávéskészlet csészéi és csészealjai maradtak meg, összesen hat darab.

A cigarettázó Nagy Imre hagyatékában több dohányzással kapcsolatos tárgyi emlék is van. Ezek közül kiemelkedik egy vadászjelenetet ábrázoló ezüst cigarettatárca, amelyet Nagy Imre a lányától kapott ajándékba. A cigarettázás megszokott jelenség lehetett a házban, erre utal a fennmaradt hamutartók nagy száma. Van köztük ezüstből, rézből és üvegből készült.

Nagy Imre szeretett otthon dolgozni, a dolgozószoba volt az ő igazi otthona, ahová órákra visszavonult és ilyenkor nem szerette, ha megzavarják. Nem véletlen, hogy az emlékház legintimebb és egyben a legizgalmasabb tere éppen ez a szoba, amelyet zavarba ejtő részletességgel és hitelességgel sikerült újjávarázsolni korhű tárgyakkal. Eredeti közülük az itt álló kinyitható fotelágy, amelyet igaz, nem a dolgozószobában, hanem a ház más részében használtak, leginkább olvasásra. Nem az eredeti kárpit borítja, időközben áthúzták. A fotel mellett lévő állólámpa is eredeti darab, de a burája cserélt, az eredetileg márványmintás papír volt.

Nagy Imre sokat írt, jegyzeteit, levélpiszkozatait kézzel készítette, de dolgozott írógépen is. Az emlékházban látható Erika gépet a jugoszláv követségen használta 1956 novemberében.

Jelentékeny házikönyvtára a letartóztatását követően elkallódott, leszámítva néhány szép darabot, amelyeket özvegye és lánya mentett meg az enyészettől. Ilyenek a díszes kötésű Arany, Mikszáth és Petőfi kötetek, néhány saját maga által írott könyve is, mint az 1946-os kiadású „Agrárproblémák", vagy „A magyar parasztság helyzete", 1934-ből.

1955. február 1-jén Nagy Imrét könnyebb szívinfarktus érte. Ebből az időszakból való a már bemutatott elektromos betegcsengője, amely az ágya melletti éjjeliszekrényen állt. A szinte folyamatos orvosi jelenlét mellett lábadozó Nagy Imre használta azt az ezüst orvosságos dobozkát is, amely az emlékház kiállításán látható.

A felgyógyult és írói aktivitását visszanyerő Nagy Imre egyre inkább a Rákosi-féle vezetéssel elégedetlenkedő írók, értelmiségiek karizmatikus személyiségévé vált. Ennek a folyamatnak lett a csúcspontja az 1956. június 7-én, Nagy Imre 60. születésnapja alkalmából lezajlott összejövetel, amelyen sokan vettek részt, főleg írók, politikusok, újságírók, értelmiségiek, Kodály Zoltánnal az élen. A hatalom szemében „demonstratív jellegű" eseményről tanúskodik Lányi Sarolta „Őszi kert" című születésnapi könyvajándéka, amelybe a következő sorokat írta a költőnő: „A hatvanévesen is fiatal Nagy Imre Elvtársnak a régi, sokesztendős barátsággal a »Kert« öreg kertésze. Bpest, 1956. jún. 7." és a belvárosi Kígyó utcai Mézes Mackó számlamásolata is, amely szendvicsekről, salátáról és édességekről szól, összesen 1739 forint, 90 fillér értékben.[49]

Szintén 1956 júniusában járt az Orsó utcában az osztrák származású Erich Lessing, a párizsi Magnum fotóügynökség hivatásos fotósa, hogy Nagy Imréről fényképsorozatot készítsen nyugati képes magazinok számára. Ekkor készült a később híressé vált felvétel, a ház ajtajában mosolyogva intő Nagy Imréről.[50] Ma ez a kép fogadja az emlékházba belépőt.

49 *Murányi Gábor*: Születésnap az Orsó utcában. Nagy Imre köszöntése avagy „politikai demonstráció"? Magyar Nemzet, 1991. június 6. (A cikk képet is közölt a számláról.) és *Murányi Gábor*: Az átkos múlt hetek 1988–1993. Szerzői kiadás, Budapest, 1996. 132–143. o., valamint *Méray Tibor*: S ha a Lehetetlent nem tudtuk lebírni… In: Imre bácsi. Nagy Imre közelről és a messzeségből. 7–17. o.

50 „Egyórányi lebilincselő beszélgetésben vehettem részt. Művészetről, képekről, tájakról, Párizsról beszélgettünk. Sem a kommunizmus, sem az agrárpolitika, sem általában a politika nem került szóba. Először és utoljára találkoztam Nagy Imrével" – emlékezett vissza a fényképész. *Erich, Lessing*: Visszaemlékezés 1956-ra. In: Budapest 1956 – A forradalom. Erich Lessing fotográfiái. 1956-os Intézet, Budapest, 2006. 16. o.

A Nagy Imre Emlékház gyűjteményének további érdekessége a Jánosi Ferencre vonatkozó tárgyi és dokumentumgyűjtemény. Nagy Imre görög–latin szakos tanár végzettségű református lelkész vejét, aki a forradalom napjaiban végig a miniszterelnök mellett volt az Országházban, a Nagy Imre-perben nyolc évi börtönre ítéltek. 1960. április 1-jén történt szabadulását követően 1963-tól haláláig a Pest Megyei Levéltár munkatársaként dolgozott. Hagyatékához kb. 30 személyes használati tárgy (például cigarettaszipka, Parker toll, MÁV igazolvány, karóra és névjegy), valamint könyvek (szótárak, biblia, angol nyelvű újszövetség, Károli-féle Szent Biblia) tartoznak.

Megállapítható, hogy Nagy Imre megmaradt és a teljesség igénye nélkül most bemutatott személyes használati tárgyai, politikai pályafutásához kapcsolódó írott és nyomtatott dokumentumai, valamint családi vonatkozású fényképei, vagyis közel sem teljesnek mondható hagyatéka, nem képes ugyan arra, hogy aprólékosan és részletgazdagon lefedje a teljes életutat, de megismerése hozzásegíthet bennünket ahhoz – kutatókat és érdeklődőket egyaránt –, hogy sikerüljön jobban megismernünk Nagy Imre életének mindennapjait, szokásait, örömeit és problémáit, ha úgy tetszik hétköznapjait. Fontos tudatosítanunk, hogy a két évtizede kettévált hagyaték darabjai a tudomány „lapjain" együvé tartoznak és egyaránt fontosak, függetlenül attól, hogy lelőhelyük az Orsó utcában vagy a Múzeum körúton található. Reméljük, nem kell sokat várni arra a pillanatra, amikor a Nagy Imre-hagyaték minden tétele egy kötetben szerepel majd, és – 1996 óta először – egy kiállításon is bemutatkozik.

Sümegi György

Adalékok Nagy Imre ikonográfiájához

Nagy Imre figuráját a művészetek (pl. az irodalom és a film) elsősorban utókorában próbálták megidézni, sajátos eszköztárukkal megjeleníteni. Így alakját, arcvonásait s ezek lassú változását a róla készült fényképek őrizték meg a leghűségesebben. A fönnmaradt fotográfiák együttese: vizuális almanach Nagy Imréről. A felvételek élethelyszínei változó tereiben (családi vagy nyilvános, politikai alkalmakkor: gyűléseken, elnökségben, a Parlamentben, hallgatóként, beszéd közben, előadóként, emberekkel beszélgetve) örökítették meg. Egyúttal a múló idő okozta fiziognómiai változásokat is rögzítették – s így közvetítik – a képek. Nagy Imre arcának életkor szerinti változása nem látványos attól a pillanattól kezdve, hogy jellegzetes magyaros bajuszt hagyott. Ebben számára a minta édesapja, Nagy József lehetett. Arcáról azután elmaradhatatlan kellék a fémkeretes szemüvege (vagy néha cvikkere) is. Lágy vonásai derűs nyugalmat, jó kedélyűséget, jovialitást sugallnak. Somogyi, kaposvári emlékeimben az ilyen ember mindig megbízható, megfontolt, a dolgát pontosan tudó és azt lelkiismeretesen elvégző parasztgazda, aki persze ravasz is, ha kell. Megvan a magához való esze, ahogyan Somogyban is mondják. Abból a fajtából való, aki alig-alig billenthető ki nyugalma és higgadtsága állandóságából.

A Nagy Imréről készült fényképek mint a személyiség leghitelesebb képi forrásai minden egyéb vizuális művészeti, képzőművészeti földolgozásra hatottak. Amennyiben Nagy Imre arca és habitusa egyfajta állandóságot, biztonságot sugall, úgy ábrázolásaiban sem lelhetünk föl túlzott változatosságot. E műveket 1944-es hazatérése, politikai vezetői szerepvállalása kezdetétől vehetjük számba a képzőművészet összes műfajában (plakát, rajz, festmény, érem, szobor stb.).[1] Az ábrázolási szándék, az indíttatás szerint is különféle korszakokat különíthetünk el, talán így: 1. a forradalom leveréséig, 2. a forradalom leverésétől a temetésig, itthon és külföldön (1956–1989), 3. a temetés után.

1 A Nagy Imrére vonatkozó legteljesebb képanyag: Nagy Imre mártír miniszterelnök relikviái a Magyar Nemzeti Múzeumban. Szerk.: *Balahó Zoltán*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2006. Lásd még: *Sümegi György*: Nagy Imre arcai. Műértő, 2008. június. 4. o.

Az 1956-os forradalom után hirtelen magasra szökött a képi dokumentumok, elsősorban a fényképek használhatósági ázsiója, mert az ún. „ellenforradalmi bűntettek" bizonyításához az egyik legfontosabb és leghatékonyabb eszköz lett. Eszköz, amelyet az ideologikus, kisajátító politika célrendszerébe ágyazottan, az eredeti jelentésétől nagyrészt megfosztva alkalmaztak. Egy fénykép elég volt ahhoz, hogy az ábrázoltat – sok esetben csak az azon sejthetőt – perbe fogják, hogy terhelő bizonyítékként használják ellene, noha az illető csupán jelen volt, ott volt valahol a forradalom napjaiban, valamely helyszínen – passzív szemlélőként.

A Nagy Imréről készült fényképek hasonló elbírálás alá estek, használatuk is hasonlóképpen, ám a forradalom miniszterelnök vezetőjének kijáró, nyilvánvalóan megkülönböztetett módon történt. Sajátos és különösen érdekes momentum, hogy Nagy Imre arcát, arcvonásait általában nem torzították, és gúnyrajzok tárgya sem lett (ahogyan Rákosi pl. gyakorta). Találunk persze efféle, a gúnyrajzokkal rokonságot tartó opust is, ha alapos szemlét tartunk a Nagy Imréről készült, őt ábrázoló képek (fényképek és mindennemű más, egyedi vagy nyomtatott kép) teljességét tartalmazó virtuális képtárban.

⋆ ⋆ ⋆

Először egy gyűjtemény, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának képanyagát vizsgáljuk meg. A Történeti Levéltár fényképei és egyéb képdokumentumai kivétel nélkül a második, a középső periódusban Magyarországon készültek és kerültek használatba. Elsősorban a forradalmat ellenforradalommá minősítő elnyomó hatalom belügyi nyomozati fotóhasználatára[2] és az „ellenforradalmi képekre" szolgáltatnak példákat. Kivétel nélkül olyanok, amelyek az 1956-os forradalom leverése utáni megtorlások politikai akarat vezérelte, ezen történeti kor által determinált fényképfölhasználásának egyfajta képkisajátító rendszerébe engednek bepillantani. Abba a metódusba, amely nem a fényképek eredeti, készülésük idején jellemző motivációit hagyja érvényesülni (egy arc, egy egyéniség adott időpontban és helyen, adott szituációban történő megrögzítése), hanem szerves kontextusából kiszakítva manipulatív célokra használja föl. Sajátos történeti tudathasadás ez a képfölhasználásban is, hiszen a levert forradalom főszereplőinek,

2 Ehhez lásd: *Sümegi György*: Fotók a Történeti Levéltárban. In: Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003. Szerk.: *Gyarmati György*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2004. 309–327. o.; *Müller Rolf*: A megtorlás fényképei. In: ÁVH – Politika – 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956. Szerk.: *Okváth Imre*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2007. 193–221. o.; *Csiffáry Gabriella*: Budapest Főváros Levéltárának veszélyes képei. In: '56-os fényképek gyűjteményekben. Szerk.: *Kákóczki András, Sümegi György*. Miskolci Galéria, 2007. 40–51. o.

fontos résztvevőinek Magyarországon Kádár börtönei és a legkegyetlenebb megtorlás jutott osztályrészül, míg ugyanazon időben Nyugaton, a világ magyar emigrációjában ugyanezen történeti szereplők: forradalmárok, hősök, kegyetlenül elpusztítottak, történeti küldetést beteljesítő példák, a forradalom szellemének és emlékének, hagyományának szenvedésükkel és halálukkal a leghitelesebb hirdetői.

Az 1956-os forradalommal kapcsolatba hozható fényképegyüttesek súlypontját a Történeti Levéltár fotógyűjteményében fotóalbumok képezik. Ezek zöme közvetlenül a forradalom leverése után, a megtorlások kezdeteitől, a nyomozati szakaszban jött létre, akkor, amikor a forradalomban részt vettek azonosítása, ellenük terhelő bizonyítékok (perbe fogáshoz, vizsgálati fogság elrendeléséhez stb.) beszerzése volt a cél.

Az 1956-os albumokból egy csoport az összeállítás metódusa szerint is jól elkülöníthető, mivel megmaradtak a kartonra ragasztott, belső alcímekkel, képaláírásokkal és képmagyarázatokkal ellátott, a mondanivaló egységesítését segítő montírozott és föliratozott (gyakran a fényképre is ráírtak tussal) önálló oldalak. Ezekről azután azonos méretű fotómásolatokat készítettek, s albumba rendezték. Egy római és egy arab számozású sorozat maradt fönn.[3] „1. 1956. október 23-i fegyveres ellenforradalom előzményei, az október 23-i tüntetés”[4] föliratú arab számos összeállítás, 30x40 centiméteres, Forte tasakba van rendezve. A 22. lapon négy fénykép alkot egy eszmei egységet, a középre ragasztott kép fölötti fölirattal meghatározva a mondanivalót: „A tüntetők a Petőfi- és a Bem-szoborhoz, majd onnan a Parlamenthez vonulnak”. A bal oldali két kép egybemontírozva: fölül a Petőfi-szobor, alsó egy ötödét letakarja a szobor föliratos talapzata előtt papírból fölolvasó férfi és az őt hallgatók csoportja. Középre a talapzaton Kossuth-címerrel fölékesített Bem-szobor fotóját, jobbra az egyik Parlament előtti oroszlán esti felvételét szerkesztették. Kissé zsúfolt jelenet, hiszen az oroszlán feje fölött egy zászlós ember, lábánál fiatalok ülnek, közöttük a középső föliratos táblát tart maga előtt: „Provokátorokat nem tűrünk soraink közt!” Az oroszlán oldalánál két álló fiú, a hátsó „Lengyel–magyar barátság” föliratú táblát, míg az előtte álló egy Nagy Imre-képet tart maga előtt. Nagy Imrét ábrázoló plakát lehet ez, amely talán azonos a róla 1953-ban készülttel.[5] A fénykép adekvát kifejezője az 1956. október 23-án a Parlament előtt történteknek. A délutáni fölvonulásba jól illeszkednek a transzparensek és mindezekhez szervesül a Nagy Imre-kép.

3 *Sümegi György*: Fotók a Történeti Levéltárban. 311–314. o.
4 ÁBTL 4. 1. A-221/3.
5 Nagy Imre mártír miniszterelnök relikviái a Magyar Nemzeti Múzeumban. 164. tétel.

Érdemes megemlíteni, hogy egy ugyanezen nézőpontból, ám kissé távolabbról fényképezett csoportkép (a föliratai elmosódottabbak, a Nagy Imre-kép kisebb méretű) a következő fényképantológiában már más szövegkörnyezetben jelenik meg. A „2. Az ellenforradalmi fegyveres felkelés kezdete. Árulás a fegyveres szervekben. Az ellenforradalmi fegyveres erők megszervezése" című összeállítás[6] 1. oldalán (fölirata: „Az október 23-i »békés tüntetést« követte a fegyveres ellenforradalmi lázadás") a Nagy Imre képes fénykép aláírása: „Nagy Imre neve már hosszú ideje a reakciós erők zászlaja volt, a felkelők egyéb ellenforradalmi követelései között Nagy Imre miniszterelnökké való kinevezése is szerepelt. A Parlamenthez vonult tömeg Nagy Imrét akarta meghallgatni. A beszéddel elégedetlen tömeg a Rádióhoz ment". A célzatosan ferdítő aláírás (a tömeg nemcsak a Nagy Imre-beszéd miatti elégedetlensége, hanem a „lövik a Rádiót, már halott is van" típusú hírek miatt ment a Rádióhoz) az összetett jelentésrétegeket halmozó képi együttesből (szobor, fiatalok transzparensekkel, azok föliratának utalása és Nagy Imre mosolygós, elégedettséget árasztó, 1953 körüli arca) kizárólag Nagy Imrét emeli ki.

A két, egymáshoz közel készült felvétel alkotója ismeretlen, az összeállításban – mint ahogy általában a belügyes albumokban – semmi utalás nem található a fényképek készítőiről, mintha az alkotót teljes mértékben letagadni, elhallgatni kellett volna, vagy a cél elsődlegessége minden más szempontot lefokozott. A felvételeket egyszerűen elvették, lefoglalták, és kényükkedvük szerint használták. Az tudható, hogy a két tárgyalt fényképen rögzített szituációhoz közeli felvételeket készített Mező Sándor, az MTI fotóriportere. Talán a Nagy Imre-képet közelről, premier plánban bemutató felvételek az album összeállítóinak céljaira jobban megfeleltek, mint az ugyanerről a helyszínről távolabbi nézőpontból készült felvételek. Valójában föltételezhető, hogy akár Mező Sándor is lehetett az albumban fölhasznált fotók készítője, ugyanis „a megtorlás előkészítésekor a BM lefoglalta a[z MTI] képanyag azon részét, amelyen fegyveresek és a forradalom vezéregyéniségei voltak láthatók. [Az eredeti negatívok ma is hiányoznak a gyűjteményből – S. Gy.] … A jó minőségű másolatok megmaradtak".[7] Ebből következően is valószínűsíthető, hogy az albumokban elsősorban az MTI-től begyűjtött felvételeket használták. S ugyanezen okból tételezhetünk fel egyes másolatok készítőiként olyan fotósokat, akik az MTI-nél dolgoztak.

6 ÁBTL 4. 1. A-222/3. 1.

7 *Kósai Éva*: Hogyan látták 1956-ot az MTI fotóriporterei? In: '56-os fényképek gyűjteményekben. 39. o.

Ugyanez a helyzet azzal az ismert, 1956. október végén készült felvétellel, amelyen Nagy Imre, a forradalom miniszterelnöke begombolt pulóverben, fehér ingben, sötét-világos keresztcsíkos nyakkendőben, papírokkal rakott asztal mögött ül egy stúdióban – előtte mikrofon és lámpa –, és fölolvas. A kezében lévő papírt, a fölolvasandó szöveget kissé megemeli, látszik, hogy koncentrál, feszülten figyel. A fénykép ¾ profilos, kitűnően megvilágított portré, amely elsősorban Nagy Imre odaadó figyelméről, elmélyült koncentráló képességéről árulkodik. Az oldal fölirata: „Nemzetőrség – az ellenforradalom fegyveres ereje". A fényképet a szövegek közé beszorítva, a bal és jobb oldalt lefedve, vagyis megcsonkítva szerepeltetik. A felvétel azonos lehet az MTI fotós, Bójár Sándor munkájával, pontosabban talán abból kiemelt, kivágott részlet. A magyarázó szövegből csupán az oldal politikai célzatossággal fogalmazott bevezetőjének első mondatait idézem: „Nagy Imre és áruló csoportja az ellenforradalom fegyveres erőit olyan szövetségesnek tekintette, amely lehetővé teszi számukra a teljes hatalomra kerülést és bűnös elképzeléseik gyakorlati megvalósítását".

Ugyanezen Nagy Imre-fényképet használták föl egy következő összeállítás („11. Az ellenforradalmi erők törekvései Magyarországnak a szocialista tábortól való leválasztására") 6. oldalán,[8] ahol a Varsói Szerződést fölmondó, az ország semlegességét bejelentő Nagy Imréről beszélnek, aki „az ország semlegességének védelmére külföldi segítséget kért", november 2-i táviratában az ENSZ-delegációktól kérte, hogy „az ENSZ előtt lépjenek fel a »forradalom érdekében«", valamint „igyekezett tovább szítani a szovjetellenességet". A mellérendelt fénykép mindezen cselekedeteinek nem elegendő illusztrációja, képi megjelenítője, csupán egyik rádióbeszédét van hivatva hűségesen és adekvát képiségében bemutatni. (Ennek a fényképnek van egy jó minőségű, a levágott jobb fölső fotósarkot is kiegészítő nagyítása a Történeti Levéltár gyűjteményében.)

A római számokkal jelzett fotóalbumokba is bekerültek képek Nagy Imréről. A „VI. Ellenforradalom vezérkara"[9] címföliratúban az 1. oldalon a „Nagy Imre megalakítja kormányát" címhez három hosszú asztalnál ülők csoportképét – köztük, középen Nagy Imre miniszterelnök – rendelték. A „II. Fegyveres ellenforradalmi bandák a néphatalom ellen törnek. Árulás a Néphadseregben" című album 6. oldalán, a középre helyezett fényképen Tildy Zoltán és Maléter Pál között ül Nagy Imre. A fényképen fehér tempe-

8 ÁBTL 4. 1. A-231/3.
9 ÁBTL 4. 1. A-220/5.

rával fölirat: „Az áruló Maléter Pál a Parlamentben Nagy Imrénél". (Ad analogiam: Bartal Ferenc MTI felvétele a Parlamentben, 1956. november 2-án.)

A római számokkal sorszámozott fotókollekciók egyes darabjainak belső, fekete fotópapír címlapjára, a címfölirat mellé vagy alá az egész egybeszerkesztett együttes szellemiségét igyekezett összefoglalni egy-egy fehér temperaképpel az album összeállítója (a BM alkalmazott grafikusa?). A „VI. Ellenforradalom vezérkara" című összeállítás belső címlapján tekeredő kígyótest két ágra váló végződésén, fején (ad analogiam: kétfejű hidra) Nagy Imre arcképe profilban, ill. Mindszenty József szembenézetben jelenik meg. E képpel a Kádár-rendszer óta alig-alig kutatott „ellenforradalmi művészet" területére értünk. E művészetnek, talán pontosabb így: a kádári propagandaművészetnek sajátos ága, egyedi képződménye az ilyesfajta művek együttese.[10] Nagy Imrét és Mindszentyt kétfejű kígyóként megjeleníteni ikonográfiailag annyit jelent, hogy a gonoszt, az aljast azonosították velük.[11]

Képpel gyalázásra ennél mélyebbre nem süllyedt a korai Kádár-rendszer elnyomó apparátusa. Nagy Imrében elvetemült figurát láttak, és próbálták sajátos eszközeikkel láttatni. Ebben az eszköztárban egészen speciális szerepűek a belügyi szervek rendelkezési körében használatosak. A hivatalos véleményt, a politikai akaratot nyilván ezek idézték, jelenítették meg a legkendőzetlenebbül.

A forradalom e két emblematikussá vált szereplőjét más összefüggésrendszerben és más műfajokban is megjelenítették, megidézték együttesen. A forradalom elleni kádári propagandaművészetben 1957–1962 között jelentkezett a legnagyobb műszámmal a rendszert alázatos behódolással kiszolgáló szűk művészréteg ilyen alkotásokkal. Sajátos a történeti emlékezet működése, mert e készülésük idején fókuszba került művek mára teljesen kihullottak az emlékezetből, a művészeti recepcióból. Már a megerősödő Kádár-rendszer sem törődött velük az 1960-as évtizedtől, azóta, de különösen az 1989–1990-es politikai szisztémaváltástól mintha a feledés duplára vastagodott takarója fedné őket. Pedig a Kádár-rendszer első fél évtizedében szívesen kiállították, vásárolták és terjesztették az efféle munkákat. Közü-

10 Váli Zoltán „ellenforradalmi sorozata", Farkas Aladár szobrai, Ék Sándor festményei, Tóth Imre néhány grafikája és még további művek sorolhatók ide, többek között a Szovjetunióból hazalátogató Uitz Béla egyik monumentális tervével és néhány, az NDK-ban élő művész (Werner Tübke, Fritz Cremer stb.) alkotásával együtt.

11 Pleidell János festőművésztől fönnmaradt egy plakátterv 1956. október végéről, amelyen egy tekeredő kígyó és Kossuth-címerrajzhoz társuló fölirat: „Ne bántsd a magyart!" egyértelműsíti a mű jelentését. Pleidell a betörő, a ránktörő oroszokat azonosította a gonosszal. Vö.: *Sümegi György*: Kép Szó. Képzőművészek '56-ról. PolgART, Budapest, 2004. 36–40. o.

lük egyeseket a képes albumok összeállításában nagy praxissal rendelkező, tetemes gyakorlatra szert tevő belügyi szervek is fölhasználtak albumjaikban – ha kellett és odaillő volt –, akár csak másolatot, de olyat, amely az eszmei mondanivalót erősítette. Ilyen példát szolgáltat a BM Központi Operatív Nyilvántartó Osztály (II/11.) ideologikus és didaktikus fotókon, A/3-as méretű albumba rendezett együttese. Ennek belső címlapjára ragasztva – a római számozású albumok mintáját követve – található Váli Zoltán „A fasizmus réme" című metszetének a nyomata.

A BM-kiállítást tükröző albumba ragasztott Váli-mű: a csúcsára állított négyszögbe foglalt négy kép. Legfölül: könyvégetés, balra: a csíkos kabátot levető, börtönből szabadulót egy kalapos férfi új kabáttal várja, alul: a Köztársaság téri ávós akasztás jelenete. A lábánál fogva, fejjel lefelé helyzetben megjelenített figura, ill. maga a kompozíció több hasonló képi megoldásban tudhat társakat maga mellett.[12] A kompozíció negyedik, jobb oldali eleme: a Nagy Imre és Mindszenty József párossal képezett jelenet. Nagy Imre oldalnézetben, Mindszenty szemből, érseki lánccal a nyakában. Vagyis ugyanolyan képi megjelenítésben szerepelnek Váli metszetén, mint ahogyan kígyófejként ábrázolta őket az album tempera-címlapjának ismeretlen alkotója. Nagy Imre oldalra fordítottan, a két kezét mintha könyörögve maga elé emelné, s úgy próbálná meggyőzni (?) a vele szemben álló fegyveres fiatalt. Mindszenty vállainál, mögötte egy szemüveges és egy kalapos férfi figyeli a jelenetet.

Nagy Imre és Mindszenty József két ilyen, azonos képi logikán nyugvó megjelenítése a forradalom-ellenes képhasználatra mutat fontos példákat. A Nagy Imre-fotográfiákkal manipuláló BM albumok pedig a fényképek önkényes, gyakorta megcsonkított, töredékes használatát állítják középpontba. Mindehhez adalékokat szolgáltatnak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának Nagy Imre képdokumentumai.[13]

★ ★ ★

Váli Zoltán 17 lapos, „1956. október 23.–november 4." című sorozatát az 1957-ben létrejött friss intézmény, a Magyar Nemzeti Galéria ugyanúgy megszerezte, mint a kádári ellenforradalom-propaganda legelső számú kiszolgálója, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum.

Az „1956. október 23.–november 4." című sorozatban „A véres játszma" című linóleummetszeten szerepel Nagy Imre. Ezen amerikai zászló előtt

12 Vö.: *Sümegi György*: 1956 Képtára (Gyorsjelentés). l'Harmattan, Budapest, 2006. 32–34. o.

13 A dolgozat elkészítésében nyújtott segítségét feleségemnek, Sümeginé dr. Tóth Piroskának és Müller Rolf kollégámnak itt köszönöm meg.

kézben tartott öt, magyar kártyából átvett királyfiguraként jelenik meg: Nagy Imre, Mindszenty, Dudás, Festetich gr., Otto – nyilván Habsburg Ottó. A lista, a szereplők ily módon összevont együttese meglepő és elgondolkodtató, a képpel torzítás sajátos esete. Nagy Imre szembenézetben, kezében fölül ötágú csillagos, alul kettős keresztes jogar. A magyar kártya lapokat tartó kéz mandzsettagombja horogkeresztet formáz. A forradalmat vizuálisan gyalázó, a kompozícióján Nagy Imrét középpontba állító Váli Zoltán valójában a kádári propaganda egyik képzőművész-eszköze.

A Nagy Imréről készült fényképek mint leghitelesebb képi források minden egyéb vizuális művészeti, képzőművészeti földolgozásra is hatottak és azoknak jobbára elsődleges és meghatározó képi forrásai lettek. Csak egy példa: Erich Lessing 1956 szeptemberében készített cvikkeres, mosolygós, bajuszát pödrő Nagy Imréje több könyvcímlapon, szóró- és emléklapokon, szamizdat kiadványon szerepelt az 1989-es temetés alkalmával is. Mondhatjuk, hogy ez az egyik legismertebb és legnépszerűbbé tett portré róla. S ennek a kulcsa talán éppen szokatlanságában, meglepő egyediségében rejlik, a megszokottól való eltérésben. A fotóssal és a kép nézőjével összekacsintó, a politikusi keretekből egy pillanat idejére kilépő, egyszeri alkalom lehetett ez. Mégis e szokatlan, kimerevített pillanat egyedisége inspirálhatta azt az ismeretlen alkotót, aki kisméretű temperaképén sajátos képkivágatban a mosolygós archoz csupán a bajuszpödrő kézfejet társítja, ám azt szó, illetve forma szerinti pontosságban, minden további, a fényképen látható részletet (háttér, karóra, zakó) mellőzve. Így maga a bajuszt pedrő mozdulat kerül premier planba, s így válik a kisméretű portréarc kifejezővé. Ám azt gyaníthatjuk, hogy maga a fotós, Erich Lessing vehette rá, kérhette Nagy Imrét e nyilvánosságra kerülve kicsit huncutnak, közvetlennek tűnő cselekedetre, amivel a megszokott, merev politikus arcot hétköznapibbá tudta oldani.

Ahogyan Nagy Imre arca és egész habitusa állandóságot és biztonságot sugall, úgy – kivéve a lessingi pillanatot – ábrázolásaiban sem lelhetünk föl túlzott változatosságot. Ám a különböző műfajok és beállítások ab ovo magukban hordozzák a többféle megjelenítés lehetőségét. Beck András szobrászművész, emigrációban, 1958-ban alkotott plakettjén oldalnézetben ábrázolta a mártír miniszterelnököt, a nagy formák (magas homlok, toka, áll, bajusz, az orrán cvikker) tömörítetten, expresszív összefogottságban jelennek meg. Általánosságban elterjedt e műfajban a teljes szembenézeti arckép – például a Görögországban 1958-ban kiadott bélyegen is – alkalmazása, hiszen Nagy Imre portréjával díszítettek érdemrendet, emlékjelvényeket és kitüntető érmeket is. Különös esetként rögzíthetünk egy képtiltást.

A Magyar Nemzeti Bank 2006-ban, a forradalom 50. évfordulójára kiírt pénzpályázatán az akkori bankelnök, Járai Zsigmond kikötötte, hogy „Nagy Imre nem szerepelhet emlékpénzen". Sajnos ugyanez a bankvezér aktívan működött közre abban, hogy az évfordulón kiadott 500 forintos bankjegy 56-os emlékoldala jelentészavaros vizuális közhelytárként valósult meg.

A Nagy Imrét megjelenítő plakátok kezdő és végpontja – a mi vizsgálatunk szempontjából 1953 és az 1989-es újratemetés időpontja. Az 1953-as fekete-fehér nyomaton a szembenéző, fotóról készült politikusarc tekint ránk. Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének 30. évfordulóján a párizsi Père Lachaise temetőben történt jelképes újratemetésre készült Pintér Ferenc, Milánóban élő magyar képzőművész plakátja. E mű fekete alapon negatívba fordított, középtengelyre szerkesztett szöveggel és teljesen szimmetrikus, szembenéző arccal, cvikker-bajusz-szemöldök formákkal, kényes vizuális egyensúlyt teremtve sajátosan használja a nemzeti színeket. Az Inconnu művészcsoport és Ducki Kristóf plakátja már a budapesti, 1989. június 16-i temetéshez kapcsolódik. Ducki Kristóf „Nagy Imre azt üzente…" feliratú plakátja szembenéző, szemüveges Nagy Imre arcot mutat föl, a nagy plakátméret segítette közvetlensége mintha önmagunkkal való őszinte szembenézésre ösztökélne.[14] Az Inconnu csoport plakátján az első mártír miniszterelnök, Batthyány Lajos Nagy Imre vállára teszi a kezét, ezzel is a történelmi analógiát nyomósítva. A Serfőző Magdolna eredeti ceruzarajzáról fénymásolással készült plakát fölirata: „Az elnyomás a világon örökre megszilárdulva nem lehet."

A forradalom leverésétől a temetésig számított közel 33 évben nemcsak Nagy Imre megítélése történt kettős világkép alapján, hanem a megjelenítések s az ábrázolások indítékai is merőben különböztek egymástól. A Kádár-rendszer az egyik legkártékonyabb történeti szereplőként, mint legfőbb gonoszt igyekezett őt – nemegyszer Mindszentyvel együtt – kolportálni.

A nyugati demokráciákban és a magyar emigrációban viszont a forradalom emléke éltetését és páratlan sorsvállalása nagyszerűségét látták személyében. A La tragedia dell' Ungheria című dokumentumfüzetben (Róma–Milánó, 1957) szereplő képek fotókból képregénnyé átírt forradalomtörténetté állnak össze, ahol orosz fegyverek kényszere alatt, csíkos öltönyben – börtönét jelezve így – olvas Nagy Imre. Egy ausztriai gyermekrajzpályázatra emigráns szülők gyermekétől készült a Nagy Imre még az égben is börtönrács mögött című munka, ezen egy felhőn ül börtönében.

14 *Ducki Kristóf*: Nagy Imre azt üzente… 1989. 197x67 cm, Jelezve balra középen: Ducki 89 PAPT, jelezve jobbra középen: SZDSZ. Készült az Interart Stúdió gondozásában, Stúdióvezető: Pánczél Géza. Sylvester János Nyomda.

Halálának híre futótűzként terjedt el a nyugati világban, egyéni és kormányszintű tiltakozásokat zúdítva Kádárékra és a szovjetekre. A kopfjában a Szózatból idéző: „Hazádnak rendületlenül légy híve, oh magyar", az 1956-os forradalom szellemiségét évtizedeken át ápoló *Nemzetőr* című folyóirat Nagy Imre-emlékszámának fekete keretes vezércikke „A halottak élén" címen T. T. szignóval (Tollas Tibor) és Deéd Ferenc tervezte, Szalay Lajos 1956-os „Apokalipszis" című rajzával jelent meg, amelynek fölirata: „Az Apokalipszis Négy Lovasa Magyarország felett".

A magyar emigráció tagja, a képzőművész Gordon György 1959-es tusrajzán a kalapos, cvikkeres Nagy Imre-arc szeretettel megidézett, mindenfajta reprezentativitást mellőző profilkép.

A nyolcvanas évtized végén, különösen a temetés előtti fölfokozott várakozásban további Nagy Imre-portrék születtek. Kajári Gyula grafikusművész 1989–1992 között több változatban próbálta megidézni a mártír miniszterelnök arcát. Egyik művén Batthyány Lajossal párban ábrázolta. Farkas András nagyméretű rajzon és festményen történelmi tablót szerkesztett, amelyen egyik kezével a forradalmat szimbolizáló nőalakot tartja Nagy Imre, a másikkal pedig a Hruscsov vezette orosz tankot utasítja el.

Különös és egyúttal érthető, hogy a Kádár-rendszer forradalommal kapcsolatos képtiltása idején nem születtek, mert nem születhettek Nagy Imre-ábrázolások. Pedig mártírrá válása, sors kijelölte útjának bekövetkezése, az, ahogy elszántan, meggyőződése által vezérelve hallgatta ítélethirdetését 1958. június 15-én – egyedi pillanata a magyar történelemnek. Sajátos történelmi sűrítmény: egy ember (politikus, vezető) és egy szent ügy, a forradalom összeforrottságának jelképe. Ezt a pillanatot megjeleníteni – az ismert fotó felhasználásával, rajzi előtanulmányok segítségével – tudtommal egyedül a forradalom alatti magatartása miatt börtönviselt, 2007-ben elhunyt Bényi Árpád festőművész próbálta két festményén is. Az egyiket Nagy Imre szülővárosa, Kaposvár Polgármesteri Hivatalának ajándékozta. Oda, ahol a legtöbbet tehetnék azért, hogy Nagy Imre szülőhelyén is őrizzék az emlékét, hogy a forradalomra reflektáló képzőművészeti alkotások, 1956 több mint ezer darabos képtárának Nagy Imrével kapcsolatos művei is méltó bemutatásra találhassanak. Legalább a forradalom közelgő 60. évfordulóján, 2016 őszén.

A demokrácia helyzete Magyarországon 1945-től napjainkig

2011. október 14.

Sipos Levente

Nagy Imre és a demokrácia

Nagy Imre mint politikai gondolkodó főleg két témakörrel foglalkozott 1944 és 1956 között. Az egyik a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet módjának, formájának, időtartamának kérdései. A másik a mezőgazdaság nagyüzemi átalakításának, szövetkezeti útjának kimunkálása. Mindkettőnek megvoltak az érintkezési pontjai, többé-kevésbé szoros kapcsolódásai a demokrácia problematikájával. Nagy Imre idevágó munkásságát három szakaszra bonthatjuk. Az első az 1944–1949-es éveket öleli fel, a második az 1953–1955 közötti miniszterelnöki periódus, a harmadik az ellenzéki pozícióban, illetve fogságban töltött 1955–1957-es időszak.

Mielőtt rátérek előadásom közelebbi témájára, szükségesnek látom előrebocsátani a következőket: A XX. században a hatalom legitimációjának egyik fő alapelve, a korszellem egyik fő kifejezője a politikában a demokrácia volt. A demokráciának mint politikai berendezkedésnek emiatt is több, különböző jelzőkkel ellátott formája, sokféle felfogása létezett és létezik.[1]

A lezárult múlt egyik mára feledésbe merült, jelzővel szűkített fogalma a *népi demokrácia*. Ez a fogalom sajátos történelmi körülmények szülöttje. A fasizmus veszélyének árnyékában, 1936-ban, a népfrontpolitikával összefüggésben Palmiro Togliatti definiálta, s eredetileg az volt a lényege, hogy a hatalomban a munkásosztály, a parasztság és a polgárságnak az antifasiszta része osztozik. Mint politikai rendszer valójában csak a második világháború után, 1945 és 1947 között létezett Kelet- és Közép-Európában. A szovjet hadsereg jelenlétében, a korlátozott szuverenitás körülményei között akkor sem kiteljesedett formában. Az, hogy

1 *Bayer József*: A politikai gondolkodás története. Osiris, Budapest, 1998. 353. o.

a teljes kommunista hatalomátvétel után a térség államait népi demokráciának nevezték, puszta formaság volt, a fogalom eredeti tartalmához semmi köze sem volt.

A Magyar Kommunista Párt vezetői nem elemezték elméleti szinten a fogalom tartalmát, talán azért sem, mert a Szovjetunió az 1945–1947 közötti Magyarországot nem népi demokráciának, hanem egyértelműen kapitalista államnak tekintette. Közülük még leginkább Nagy Imre értette meg a népi demokrácia lényegét,[2] noha elméleti síkon ő sem vizsgálta, gyakorló politikusi teendői szorításában. Mindenesetre ott bábáskodott az autokratikus Horthy-rendszer szétesése és a fasiszta Szálasi-uralom megszűnése után keletkezett hatalmi vákuum kitöltésében, az új népi demokratikus rendszer felépítésénél.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és a hatalommegosztást kifejező széles koalíciós kormány megalakulását kezdettől fogva a népi demokrácia győzelmének tekintette. Az 1944. december 31-én Debrecenben tartott nagygyűlésen az Ideiglenes Nemzetgyűlést széles demokratikus alapon megválasztott szuverén és egyedül törvényes képviseleti szervnek nevezte. Mint mondta: „Ennél magyarabb, népibb és demokratikusabb parlamentje, sem összetételében, sem célkitűzésében még soha nem volt az országnak." Hangoztatta, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány mögött, amely hadat üzent a fasiszta Németországnak és legnagyobb demokratikus feladatára, a földreformra készül, „széles nemzeti összefogás" áll. Ama meggyőződésének adott hangot, hogy „Magyarország csak a demokrácia jegyében születhet újjá. A demokrácia pedig a feudalizmus nemzetpusztító maradványainak megszüntetésén, egy gyökeres földreform megvalósításán áll vagy bukik."[3]

Szülővárosában, Kaposváron 1945. május 1-jén tartott szónoklatában megemlítette, hogy a felszabadított Tiszántúlon már 1944 novemberében azt tapasztalta, hogy bontogatta szárnyait a népi demokrácia, s azt követően rövidesen „a népi demokrácia győzelmével új ezredév, új korszak kezdődött Magyarország történetében". „A magyar népi demokrácia erői egyre jobban kibontakoznak – mutatott rá –, s ez az erő a széles nemzeti összefogásból, a demokratikus pártok ... szoros együttműködéséből fakad". Kiemelte, hogy a néphez hű, hazafias tisztviselőknek és értelmiségieknek is „itt a helye a demokrácia táborában, egy sorban a munkássággal és a parasztsággal". A földművelésügyi

2 Elsőként Balogh Sándor foglalkozott érdemben Nagy Imre népi demokrácia felfogásával a Politikatörténeti Intézetben 1992. október 28-án Nagy Imre munkásságáról rendezett tudományos konferencián. Előadásának írásos változatát lásd: *Balogh Sándor*: Nagy Imre a népi demokráciáról és a magyarországi demokratikus fejlődésről. Múltunk, 1992. 4. sz. 33–39. o.

3 *Nagy Imre*: A magyar nép elfoglalja méltó helyét a szabad nemzetek közösségében. In: Uő: Egy évtized. Válogatott beszédek és írások (1945–1947). I. k. Szikra, Budapest, 1954. 59–63. o.

miniszter e beszédében méltatta, hogy a népi demokrácia sikerrel kiállta első nagy próbáját, a feudális eredetű nagybirtokrendszer szétzúzását, végrehajtotta a demokratikus földreformot, s ezt a népi demokrácia második nagy erőpróbája, a gazdasági újjáépítés, benne a mezőgazdasági termelés reformja, átszervezése követi. Rámutatott, hogy a földreformrendeletben megtestesülő felülről jövő szándék találkozott az alulról jövő tömegköveteléssel. „… a földreform végrehajtását a rendelet magára a földműves népre bízza. A földigénylő bizottságok azok a *népi demokratikus szervek,* amelyek a magyar földbirtokmegoszlás és ezen túlmenően az egész agrárszervezet gyökeres átalakításának történelmi feladatát végrehajtják." (Kiemelés – S. L.) A földigénylő bizottságok – akkor még nem használták ezt a fogalmat – a közvetlen demokrácia szervei voltak.[4]

S most cövekeljünk le egy kicsit Nagy Imre *agrárpolitikai felfogásának demokratikus vonásainál.*[5] 1928-ban kezdett az agrárkérdéssel foglalkozni. A szocializmust megelőző demokratikus átmenet idejére kárpótlással összekötött földosztás lebegett a szeme előtt, mégpedig azért, hogy a kárpótlás adásával jogbiztonságban érezzék magukat a parasztok. A Kommunisták Magyarországi Pártjának szektás vezetői ezt elvetették, a kárpótlás nélküli agrárforradalom jegyében. Nagy Imre fontosnak tartotta a paraszti részkövetelések felkarolását, a mezőgazdasági termelés fejlesztését tőkés viszonyok között is. A „minél rosszabb, annál jobb" felfogás jegyében ezzel sem értett egyet a pártvezetés. A többtermelést tiszta kulák jelszónak, a földosztást reformista jelszónak minősítette. Az 1930-as pártkongresszuson jobboldali elhajlással, opportunista nézetek képviseletével vádolták és önkritikára kényszerítették őt.

Az 1930-as évek második felében, amikor a nemzetközi kommunista mozgalomban lekerült a napirendről a világforradalom utópiája, s új elképzelések merültek fel a szövetségi politikában, Nagy Imre szabadabban fogalmazhatta meg a demokratikus agrárátalakulásról vallott elképzeléseit.[6] 1938-ban vitába keveredett Molnár Erikkel,[7] aki a munkásosztály szempontjaira hivatkozva

4 *Nagy Imre*: A magyar demokrácia a földreform végrehajtásával kiállta az első nagy próbát. In: Uő: Egy évtized. I. k. 94–110. o.

5 Nagy Imre demokráciafelfogásával több helyen foglalkozik Rainer M. János kétkötetes Nagy Imre-monográfiájában. (*Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz. I. k. 1896–1953. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.; II. k. 1953–1958. 1956-os Intézet, Budapest, 1999) Nagy Imre idevágó korai írásait közreadja: *Nagy Imre*: A magyar parasztságról és a mezőgazdaságról. 1928–1933. Válogatta, az előszót írta: *Sipos József. Bessenyei György* Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1996. Lásd még e kötetben Sipos József „Nagy Imre agrárpolitikai nézetei és a Blum-tézisek" című tanulmányát.

6 Részletesebben lásd *Sipos Levente*: Nagy Imre, az agrárpolitikus. In: Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században. Szerk.: *Sipos Levente*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 204–208. o

7 *Nagy Imre*: Egy brosúra margójára. Új Hang, 1938. 4. sz. 104–107. o.

elvetette a kispolgári földreform alapján keletkező kisbirtokrendszert is, mert árutermelést folytat. Nagy rámutatott, hogy ez az álláspont már az agrárviszonyok szocialista átalakulását, a szocialista nagyüzemi mezőgazdaságot képviseli, csakhogy nem ez van napirenden. Hangsúlyozta, hogy az agrárkérdést nem üzemi kérdésként (kisüzem–nagyüzem) kell feltenni, hanem mint „a demokratikus Magyarországért és ezen belül az agrárviszonyok demokratikus átalakulásáért folyó harc döntő politikai kérdését, mint a parasztság földért folyó harcának a kérdését. Ha nem így cselekszünk, helytelen utakra tévedünk, amiből csak újabb hibák sora származik." Aláhúzta, hogy a földért folyó harc „*nem szocialista harc, hanem demokratikus harc,* s az agrárkérdésben nem szocialista, hanem *demokratikus megoldást hoz.*"

Kritizálta Molnárt, mert figyelmen kívül hagyta a parasztság törekvéseit. „Az agrárkérdés különböző megoldási terveinél elsősorban magával a parasztság megoldási tervével kell számolni, mert különben az a helyzet áll elő, hogy akarva, nem akarva, a munkásosztályt ténylegesen szembeállítjuk a parasztsággal". Leszögezte: „Következetesen végigvitt demokratikus átalakulás nélkül nincs szocialista agrárátalakulás." „Az agrárkérdésnek a jövő társadalom egy előrehaladott szakaszán való (szocialista) megoldása hosszabb-rövidebb *fejlődésnek* lehet csak az eredménye. Ennek a fejlődésnek vannak *szakaszai*, amelyek folyamán az agrárviszonyokban nagy átalakulások mennek végbe, amely átalakulások az agrárkérdésben az adott fejlődési foknak, az átalakulás társadalmi és gazdasági tartalmának *megfelelő megoldást hoznak*. Ezek a megoldások a további fejlődés alapjai." A szocialista átalakulás – tisztázta álláspontját – „az egyéni földtulajdon megszüntetését és önkéntes társulás útján nagyüzemi kollektív gazdaságok teremtését jelenti."

Ezekben az idézetekben Nagy Imre röviden összefoglalta azt a felfogást, amelyet részletesen kidolgozva 1944 után is képviselt. Egy lényeges módosítással: az egyéni földtulajdon megszüntetését szocialista viszonyok között mindössze kétszer említette, 1949-ben.

Az 1944 őszén hazakészülő moszkvai kommunista emigránsok közt ő volt az egyetlen agrárszakértő. A programkészítés keretében ő kapta feladatul egy radikális földreform irányelveinek kidolgozását, amit 1944 szeptemberében igen rövid idő alatt elkészített. Irányelvei nagyszabású, körültekintő, demokratikus földosztás lehetőségét körvonalazták, s ennek alapján született meg 1945 márciusában a földreformrendelet.[8]

8 Lásd erről *Korom Mihály*: Nagy Imre és az 1945-ös földreform koncepciójának, kormányrendeletének kidolgozása. Múltunk, 1996. 1. sz. 99–128. o. Továbbá: *Tóth István* és *Sipos József* tanulmányát ebben a kötetben.

A földreform semmi mással nem pótolható szerepet töltött be a népi demokratikus politikai rendszer társadalmi megszilárdításában. Ugyanakkor nem oldotta meg a mezőgazdaság modernizációját üzemi szempontból. Ezt célozta az MKP agrárprogramjának elkészítése 1946 nyarán. E munkálatokat Nagy Imre irányította, és ő tartotta a mezőgazdaságról szóló referátumot a párt III. kongresszusán. *„A sokoldalú, belterjes gazdálkodásra való áttérést"* jelölte meg a termelési reform céljaként, s hosszan sorolta ennek feltételeit, közöttük a magántulajdon jogbiztonságát ekképpen: a parasztság „földtulajdonát a népi demokrácia törvénye védelmezi, és munkájának gyümölcsét háborítatlanul élvezheti. Ez az előfeltétele a nyugodt, békés termelőmunkának."[9]

A szövetkezeti kérdéssel 1946–47-ben még csak általánosságban foglalkozott. Egy 1948. januári értekezleten sem a termelési szövetkezetekre hegyezte ki mondanivalóját, amikor arra figyelmeztetett, hogy „rendkívül nagy súlyt kell helyezni arra, hogy a szövetkezeti mozgalom a parasztság kezdeményezése legyen, abban aktív részt vegyen és azt magáénak tekintse. Ez biztosítja csupán, hogy ne szakadjunk el a paraszttömegektől, hogy… karöltve együtt tudjunk haladni a népi demokrácia útján a parasztság egész tömegével." Tehát nem zárta ki belőle a gazdagparasztságot sem! Arra is kitért, hogy „a szövetkezeti mozgalom sikere feltétlenül megköveteli, hogy a demokratikus állam a legmesszebbmenő támogatásban részesítse… Elsőrendű érdeke a népi demokráciának, hogy ne elszegényedett paraszttömegekkel haladjon a fejlődés útján, hanem a gazdaságilag felvirágzó, jómódba kerülő parasztok millióival." Beszédét azzal zárta, hogy „a szövetkezet az az emeltyű, amelylyel a régi világot a faluban is kivetjük sarkaiból és a dolgozó parasztságot rávezetjük a népi demokratikus fejlődés széles útjára."[10]

Nagy Imre ekkor szembekerült azzal a problémával, hogy amint az MKP magához ragadta már majdnem a teljes hatalmat, a vezetés nem elégedett meg a mezőgazdaság szerves, békés fejlődésével a népi demokrácia keretei között. Közvetlenül napirendre került a szocializmusba való átmenet, illetve ennek gyorsítása. A népi demokratikus út mellett kitartó Nagy Imre konfliktusa elkerülhetetlen volt a vezetéssel. 1948 tavaszán megkezdődött kiszorítása az agrárpolitika irányításából. 1948 szeptemberétől konfliktusba keveredett magával Rákosi Mátyással, aki novemberben csupán három-négy évben jelölte meg a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésének időtartamát.

9 *Nagy Imre*: Virágzó mezőgazdaságért, jómódú parasztságért! In: Uő: Egy évtized. I. k. 282–317. o.

10 *Nagy Imre*: Fordítsunk nagy figyelmet a szövetkezeti munkára. In: Uő: Egy évtized. I. k. 428–439. o.

Az elhúzódó, 1949 szeptemberéig tartó éles vitában – melynek ismertetésére nincs idő[11] – elkerülhetetlenül vereséget szenvedett Nagy Imre, aki ugyan a modern technikát kihasználó nagyüzemi szövetkezeti gazdálkodás híve volt, de ezt az átmenetet demokratikus módon kívánta elérni. Türelmes, a meggyőződésen alapuló, fokozatosan, állami anyagi támogatással, lassan megvalósuló átalakulásnak képzelte el. Újra fejéhez vágták a jobboldali, opportunista minősítést, és reménytelen helyzetében ismét, életében utoljára, megalázó önkritikára tudták kényszeríteni. Hangsúlyozom azonban, hogy rendkívüli bátorságot tanúsított, amikor egyedüli politikusként még 1949-ben is, a tomboló személyi diktatúra életveszélyes körülményei között szembe mert szállni néhány kérdésben Rákosival és az egész pártvezetéssel.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet és a demokrácia problémakörére térve érdemes megállni a Gerő Ernő vezette bizottság által 1947 őszén készített gazdaságpolitikai irányelvek tervezetének Nagy Imre-i bírálatánál.[12] Az irányelvek szerzői azt állították, hogy a nemzetgazdaság már nem tekinthető kapitalista jellegűnek az államhatalom demokratikus jellege, az államosítások és az államosított vállalatok súlya miatt. Nagy Imre 1947. decemberi észrevételeiben óvott az előreszaladástól, amikor leszögezte, hogy még minden szektor – az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem, a hitelélet – döntően kapitalista jellegű. Megállapította – és ez fontos megállapítás –, hogy „az államhatalom demokratikus jellege nemcsak azt jelenti, hogy a hatalomban a munkásosztály részesedik, vagy annak fő erejét képezi, hanem azt is, hogy ezt az államhatalmat a maga gazdasági és politikai tevékenységében demokratikus elvek és célkitűzések irányítják. Ilyen demokratikus elv az államosítás, amely *polgári* és nem szocialista feladat; a kapitalista viszonyok között is megvalósítható anélkül, hogy a kapitalista gazdasági rend jellegén változtatna." Az tény, ha a „demokratikus államhatalom" – ez Nagy Imre kifejezése – valósítja meg az államosítást, akkor annak előnyeit nem a nagytőkés, hanem a demokratikus állam hasznosítja. Elismerte, hogy később, a fejlődés előrehaladottabb szakaszán az államosítás felszámolja a gazdaság kapitalista jellegét, de akkor a demokratikus államhatalom már szocialistává válik.

11 A vitát részletesen tárgyalja: *Rainer M. János*: I. m. 1. k. 377–421. o. A vita több iratát közli: *Rákosi Sándor*: Dokumentumok az 1948–49-es agrárpolitikai vitáról. Agrártörténeti Szemle, 1988. 1–2. sz. 187–220. o.

12 *Nagy Imre*: Észrevételek a Magyar Kommunista Párt gazdaságpolitikai irányelveinek tervezetéhez. Közli: *Feitl István*. Társadalmi Szemle, 1989. 7. sz. 55–61. o.

Nagy Imre kissé merev interpretációja szerint az irányelvek szerzői a kapitalista és a szocialista gazdasági rend közé beiktatták a népi demokrácia gazdasági rendjét. Ezzel nem értett egyet, a népi demokráciát a kapitalizmuson belül helyezte el. Nem figyelt fel arra, hogy a Kominform 1947. szeptemberi lengyelországi értekezletén a népi demokrácia fogalmának szocialista tartalmat adtak. Ez vezetett Rákosi későbbi, 1949. januári definíciójához: a népi demokrácia proletárdiktatúra szovjet forma nélkül.

Nagy Imre gondolati mozgástere fokozatosan beszűkült. Megszűntek lehetőségei arra, hogy a demokratizmusról, a demokráciáról értekezzen. A parlament 1947 szeptembere és 1949 májusa közötti elnökeként is érzékelnie kellett, hogy azoknak a szép ígéreteknek, melyeket székfoglaló beszédében tett, nem tudott eleget tenni. Mit ígért? A népi demokratikus fejlődésben bízva kiállt a pártok közötti békés együttműködés mellett; ígéretet tett, hogy őrködni fog a parlament tekintélyén, azon, hogy „demokratikus berendezkedésünkön és köztársasági államformánkon senki csorbát ne ejtsen"; „a demokrácia egyik legnagyobb vívmányának, a szólásszabadságnak vigyázó őre leszek"; „a tárgyilagos, jószándékú, alkotó bírálatot szükségesnek és hasznosnak, nemcsak a szólásszabadság, de a demokrácia szerves részének tartom"; „újjá kell alkotnunk nemzeti ideáljainkat a demokrácia, a humanizmus és az emberiség békés együttélése nemes eszményeinek szellemében".[13] Mindebből semmi sem lett.

Ahhoz, hogy megvilágítsam Nagy Imre bénultságának, tehetetlenségének összetevőit, indokolt felvillantanom az 1948–1953 közötti politikai viszonyokat. Magyarország 1945 és 1989 között kényszerpályán mozgott, szovjet hatalmi befolyás alatt állott, tartósan elveszítette szuverenitását. A szovjet példa másolása, a sztálini szocialista modell átvétele elkerülhetetlen volt a hidegháborús viszonyok között, a világ két táborra szakadásának körülményei közepette. Magyarországnak is át kellett esnie a totalitarista rendszer kiépítésének olyan stációin, mint a jogállamiság felszámolása, a parlamentarizmus formálissá tétele, az egypártrendszer megteremtése, a törvényhozás, a végrehajtó hatalom, az igazságszolgáltatás alárendelése az állampártnak, közelebbről a diktátornak és néhány társának, a személyi kultusz, a magántulajdon óriási arányú felszámolása, a voluntarista tervutasításos gazdaságirányítás, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, a terrorapparátus kiépítése, a koncepciós perek. S mindennek élén Rákosi Mátyás állt, aki 1949 és 1951 között bűnöző politikus, kegyetlen gonosztevő, démonikus jelenség volt.[14]

13 *Nagy Imre*: Elnöki székfoglaló. In: Uő: Egy évtized. I. k. 411–417. o.

14 Rákosi jellemzéséről lásd *Sipos Levente*: Az 1945 utáni Rákosi Mátyás. In: A magyar történelem vitatott személyiségei. 2. k. Kossuth Kiadó, 2003. 128–137. o.

A politikai fogalmak és jelszavak elveszítették igazi tartalmukat. A párt nem volt élcsapat, a proletárdiktatúra nem volt a munkásosztály hatalma, a munkás-paraszt szövetség nem létezett stb., stb. Csupa fikció. Az 1949-es Alkotmányban sok helyes paragrafus olvasható, de ezek üresek voltak többnyire, elveszítették tartalmukat a valóságos életben, s éppen ezért hazugságokká változtak. Ha az állampolgárok jogairól szóló paragrafusok között tallózunk, olyasmit olvashatunk, hogy a Magyar Népköztársaság biztosítja a vallásszabadság gyakorlását, a polgárok személyi szabadságát és sérthetetlenségét, a levéltitok tiszteletben tartását, a szólás-, a sajtó-, a gyülekezési szabadságot, az egyesülési jogot. Mindez írott malaszt maradt. A demokrácia nyomokban sem létezett.

A személyi diktatúra rendszere 1952-re gazdasági válságba sodorta hazánkat és 1953-ra a politikai válság jelei is mutatkoztak. Az 1953. júniusi moszkvai fejmosás és irányadás kivételesen hasznos szovjet beavatkozás volt, visszarántotta Magyarországot a szakadék széléről. Moszkvában Nagy Imre visszanyerte gondolkodási és szólásszabadságát. Váratlanul miniszterelnökké előlépve megkapta a történelmi lehetőséget, hogy – ha súlyos korlátok között is – megpróbálja új irányba kormányozni az országot.

A fontos politikai döntések esetében szokásos megoldástól eltérően, erről a politikai fordulatról nem a pártvezetés, hanem a kormányfő tájékoztatta az ország népét az Országházból közvetített programbeszédében.[15] Mint ismeretes, óriási visszhangot váltott ki a július 4-i parlamenti beszéd, amelyben Nagy Imre bejelentette, hogy „a most összeülő országgyűléssel fejlődésünkben új szakasz veszi kezdetét", majd úgy is fogalmazott, hogy „a munkaprogram… új fejezetet nyit a szocializmus építésének munkájában", és úgy is kifejezte magát, hogy „nagy fordulat" áll „az állami és gazdasági élet számos területén előttünk".

Az egész kormányprogram a „kis magyarok" és a nagy magyarok érdekeit, az emberek biztonságérzetét középpontba állító demokratikus irányváltás ígéretét fejezte ki. Ki nem mondva, de az állampárt nyomasztó befolyásának csökkentését is célozta az államélet élénkítésére vonatkozó elképzelése. A miniszterelnök hangsúlyozta, hogy „fejlődésünkben… fokozottabban kifejezésre kell jutni a nép szuverenitásának, a parlament nagyobb szerepének az állami élet törvényes irányításában, a felelős kormányzás alapelveinek és célkitűzéseinek meghatározásában, valamint az országgyűlés alkotmányos jogainak gyakorlásában." Fogalmazott még világosabban is:

15 A beszéd több ízben megjelent nyomtatásban. Lásd például a Nagy Imre és kora sorozat I. kötetében (Nagy Imre Alapítván, Budapest, 2002.). 347–366. o.

„a minisztertanács, a törvényhozásra támaszkodva, az államügyek intézésének teljes jogú szerve legyen, amely a minisztériumok szélesebb hatáskörén és a miniszterek nagyobb felelősségén nyugszik. Ezzel lényegében további lépést teszünk előre államéletünk demokratizálása terén." A párt vezető szerepét itt „elfelejtette" emlegetni.

Az is reménykeltő volt, amit a törvényességről mondott: „A kormány egész tevékenységében az alkotmányban lerögzített jogrend és törvényesség alapján áll. Népi demokratikus állami berendezkedésünk, gazdasági és társadalmi életünk alapja a szocialista törvényesség, az alkotmányban lefektetett állampolgári jogoknak és kötelességeknek, népköztársaságunk törvényeinek szigorú betartása." (Nagy Imre természetesen a korabeli politikai fogalomkészletet használta, egyes fogalmakhoz, például a szocialista törvényességhez más képzet tapadt akkor, mint ma. Körülményes lenne, nincs idő és hely a jelentésváltozásokkal foglalkozni.)

Az új szakasz reformprogramjának végrehajtása elkezdődött, de nehézkesen haladt előre, mert a párt élén álló Rákosi és a rákosisták ott gáncsolták, ahol tudták. Nagy Imre átlátott a szitán, és amikor 1953 novemberében lehetősége volt választani, hogy az MDP tavaszi kongresszusán a gazdaságpolitikáról tartson referátumot vagy az államigazgatásról, a tanácsokról, meglepetésre az utóbbit választotta. Ez nagyon átgondolt, taktikus döntés volt. Alkalmat biztosított arra, hogy elméletileg végiggondolja a hazai politikai rendszer struktúráját, a politikai mechanizmus működését, megfogalmazza bírálatát az államéletről és javaslatokat tegyen a demokratikus irányú változtatásokra, a helyi tanácsok működésének szélesítésére, javítására, legfőképpen egy új népfront létrehozására. A referátum elkészítéséhez hosszabb időre felmentést kapott napi kormányfői teendőinek elvégzése alól, így szabadon engedve teoretikusi hajlamait, széles ívű, az átmenettel kapcsolatos elméleti munkába fogott.

A téziseibe foglalt első változatnál[16] horgonyzom le, mert ezekben fejtette ki a legteljesebben, szabadon koncepcióját. A későbbi változatokat korlátozták a Politikai Bizottság szűrései, az ott elhangzott ellenvetések. Elöljáróban meg kell állapítani, hogy mint kommunista és nem szociáldemokrata politikus a szocializmusba való átmenetet Nagy Imre szintén nem a demokrácia, hanem a proletárdiktatúra útján képzelte el, de ezt békésen, humánus módszerekkel, lassúbb ütemben, törvényes keretek között gondolta véghezvinni, nem úgy, mint a sztálinista vezérek. Felfogása szerint a népi demokratikus rendszer az átmenet államhatalmának formája, amely

16 MOL XX-5-h Nagy Imre és társai pere. 6. d. Operatív iratok. 22. k. 3–48. l.

„funkciójának lényegét tekintve a proletariátus diktatúrája, a polgárháború nélküli békés átmenet állama, a társadalom fokozatos reformok útján történő gazdasági, politikai és kulturális átalakításának viszonyai között." „A népi demokráciára, bár fejlődésének nem mindegyik szakaszán tölti be a proletárdiktatúra funkcióit, attól eltérő sajátosságai vannak, alapjában azok a vonások jellemzők, amelyek *azonosak* a proletárdiktatúrával: politikai alapja a munkás-paraszt szövetség, fő ereje a munkásosztály és irányítója a kommunista párt. A népi demokráciának ez a két fő jellemvonása egyaránt érvényre jut fejlődésének mindkét szakaszán." Az első szakasz az átmenet demokratikus forradalmi szakasza, a második a szocialista szakasz.

„A népi demokráciának, a lényeg azonossága mellett, a proletárdiktatúra szovjet válfajától eltérő sajátosságai vannak" – húzta alá. Az egyik fő sajátosság, hogy „a különböző társadalmi erők, a munkások, parasztok, városi kispolgárok és értelmiség széles demokratikus együttműködésére támaszkodik… Ennek új típusú szervezeti formája a népfront." A másik sajátos vonása, hogy többpártrendszer áll fenn, a kommunista párt vezető szerepének elismerése mellett." „A fejlődés jelenlegi szakaszán – folytatta Nagy Imre – a népi demokratikus országokban általában népfront típusú szervezetek egyesítik az összes politikai pártokat és társadalmi szervezeteket." A népi demokratikus országok gazdasága is átmeneti jellegű: szocialista, kisárutermelő és kapitalista gazdasági forma létezik, ezeknek megfelelő tulajdonformákkal.

Magyarországnak – szögezte le – a többi népi demokratikus országtól eltérő sajátosságai vannak. Ilyen sajátos vonás, hogy lényegében megszűnt a népfront, elhaltak a koalíciós pártok, az egypártrendszer miatt másképpen érvényesült a párt vezető szerepe, a közigazgatás a szovjet típusú tanácsokra tért át. Nem kis bátorsággal mindegyik sajátos vonást hibának minősítette.

A népfrontot úgy határozta meg, hogy „a nemzeti egység szervezeti formája". Nálunk a népfront a hatalom kommunista meghódítása előtt „a parlamenti demokrácia időszakában a pártok koalícióján alapult, amely a kisebbségben levő kommunista párt számára biztosította a többséget, a parlamenti demokratikus kormányzás feltételét". 1949-től „a népfront elvileg a volt koalíciós pártok maradványainak tömörülése, gyakorlatilag az utóbbi évek politikája következtében megszűnt". „A népfront tényleges felszámolásával – írta – leszűkült a népi demokrácia tömegbázisa… A népfront helyett sem a párt, sem a tanácsok vagy más tömegszervezetek nem tudták átfogni és magukhoz vonzani a dolgozók legszélesebb tömegeit, elsősorban a parasztság zömét. A népfront szerepe, jelentősége és feladata

a szocializmus építésének szakaszán, amely nagyobb tömegerők mozgósítását és szélesebb körű politikai aktivitását követeli, mint a forradalom előző demokratikus szakasza, lényegesen megnőtt."

Az ebből következő feladatot így fogalmazta meg: „a népfrontot fel kell élénkíteni. A párt és az állami… szervek mellett széles társadalmi-politikai szervezetet kell létrehozni, a magyar haladó demokratikus népi erők harcos szövetségét, a népi demokrácia tömegtámaszát, a nemzeti egység szervezetét, a kommunista párt irányítása alatt, a szocializmus építésének platformján. Mint egységes népi társadalmi és politikai szervezetnek demokratikus elveken kell felépülnie, helyi szervezetekkel, egyéni és a demokratikus tömegszervezetek kollektív tagsága alapján." Külön hangsúlyozta, hogy az egyébként érdekképviselettel sem rendelkező parasztság politikai aktivitását, egyéb átfogó szervezet híján, csak a demokratikus népfrontban lehet a szocializmus számára hasznosítani.

A Politikai Bizottság tagjai, attól tartva, hogy a párttal szemben egy másik politikai erővé válhat a népfront, illetve hogy megerősödik Nagy Imre bázisa, tiltakoztak az ellen, hogy tömegszervezet legyen, csak a lazább formájú tömegmozgalomba egyeztek bele tömegszervezet helyett, és azt is megvétózták, hogy egyéni tagsága legyen. Nagy Imre kénytelen volt abba is beleegyezni, hogy az MDP is tagja legyen, jóllehet ő nem akarta, hogy a párt vagy pártok mint szervezetek kollektív tagjai legyenek.

Mindenesetre az övé az érdem, hogy ősszel nagy aktivitással, demokratikus módon munkához láttak a helyi népfrontbizottságok, amit Nagy Imre leváltása után – félve a néptömegek teljes ellenőrzés alatt nem tartható tevékenységétől – gyorsan elapasztottak Rákosiék.

Visszatérve a miniszterelnök 1954. március végi–április eleji téziseinek kritikai elemeihez: Helytelenítette, hogy a hatalom teljes megragadása után a kommunista párt irányító szerepét úgy biztosította, mintha szocialista szovjetrendszer lenne, egypártrendszer keretében. Felszámolta a szövetséges kispolgári demokratikus pártokat, anélkül, hogy tömegeiket meghódították volna. Elhanyagolta a munkás-paraszt szövetséget, a munkásosztály többségének megnyerését, a párt szervezeti megerősítését, a tömegszervezeteket. Emiatt meglazultak tömegkapcsolatai. A pártra hárultak volna a népfront feladatai is, nem lévén népfront, de ez meghaladta a párt erejét. Ráadásul a párt kisajátította az állami feladatok jelentős részének elvégzését, aminek a következtében a tanácsok tevékenysége nem tudott kibontakozni.

Az államhatalmi és igazgatási szervekre térve megállapította, hogy az adott hazai viszonyok között hiba volt áttérni a felülről bevezetett szovjet típusú

tanácsokra, nem tudtak szocialista tartalmat adni nekik. „A tanácstörvénnyel – írta – átugrottuk a fejlődés jelenlegi szakaszát, előreszaladtunk és a népi demokrácia állami szervezetében kettősséget, ellentmondást idéztünk elő… tanácsrendszerünk az államhatalom szovjet formája, népi demokratikus tartalommal." Súlyos megállapítása volt, hogy „a tanácsrendszer létrehozása az akkor fennállott államszervezet átalakítása és fejlesztése helyett, annak teljes és gyors megszüntetésével lényegében saját államunk összezúzását jelentette."

Nem kímélte az Alkotmányt sem. Felfogása szerint „az Alkotmány annak rögzítése, amit a valóságban létrehoztunk". Az Alkotmány készítésekor nem ezt az elvet követték, „nem annyira az elért eredményeket, mint a jövő programját összegezte." 1949-ben „az Alkotmány a forradalom első szakaszának eredményeit, a polgári demokratikus feladatok megoldását és a szocializmus építése terén tett legelső lépéseket összegezhette volna. Az Alkotmányban azonban nem ezek tükröződnek, hanem a forradalom második szakaszának akkor még meg nem valósított célkitűzései. Az Alkotmány is átugorta a fejlődés adott szakaszát" – miként a tanácsok is.

Ha a fentieket a demokratizmus követelményei szempontjából nézzük, akkor arra az értékelésre juthatunk, hogy Nagy Imre kemény kritikája a demokratikus módszerek és megoldások hiányát tükrözi. Így látta a Rákosi-éra éveit a hatalom sáncain belül állva. Hát még, amikor kikerült belőle! Ellenzéki pozícióban írott védekező és támadó vitairatainak, tanulmányainak sorozatából, mely „A magyar nép védelmében" címmel jelent meg Nyugaton, csupán egyre, a leginkább idevágóra térek ki, „A magyar közélet időszerű erkölcsi-etikai kérdéseiről" című művére.[17]

Ez az az írásmű, amelyet ma is tanítani kellene az iskolákban. Vádirat a Rákosi-rendszer ellen, s egyben Nagy Imre demokrácia-felfogásának lenyomata. Megsemmisítő erejű bírálatában megállapította, hogy a társadalom erkölcsi válságának oka az, hogy a szocialista gazdaság és társadalmi rendszer alapjainak lerakásában „helytelen utakra tévedtünk", figyelmen kívül hagyták az embert.

A szocializmus eszméi és elvei mindinkább elveszítették igazi értelmüket. „A szavak és a tettek, az elvek és megvalósításuk kiáltó ellentéte alapjaiban rendíti meg népi demokratikus rendszerünket." Súlyosan veszélyezteti a rendszer demokratikus alapjait a hatalom elfajulása. „A népi demokráciát mint a proletárdiktatúra válfaját… szemmel láthatóan a pártdiktatúra váltja fel, amely… a személyi diktatúrát testesíti meg… A hatalmat nem a szocia-

17 *Nagy Imre*: „A magyar nép védelmében." Vitairatok és beszédek 1955–1956. Második kiadás. A Magyar Füzetek kiadása, Párizs, 1984. 208–224. o.

lizmus, vagy a demokratizmus szelleme hatja át, hanem a kisebbség diktatúrájának, a bonapartizmusnak a szelleme."

Már ekkor, 1955 decemberében, az SZKP XX. kongresszusa előtt rámutatott, hogy mindezért súlyos felelősség terheli a sztálini politikát. A hatalom elfajulásának gyökerei visszanyúlnak azokba az időkbe, amikor „Rákosi vezetésével a párt élére került klikk… szétzúzta a fiatal magyar demokrácia alapjait is és felszámolta népünk demokratikus erőit, a szocializmus demokratikus szövetségeseit, s ezzel elszigetelte a munkásosztályt… Ekkor indult meg a hatalom elszakadása a néptől, a hatalom elszigetelődése, szembekerülése saját támaszaival… A politikai vitát, a néptömegek meggyőzését és megnyerését mindinkább az erőszak alkalmazása, a hatalom eszközei váltották fel, ami az ÁVH-t a társadalom és a párt fölé emelte és a hatalom csúcsszervévé tette. A nemzeti egység, a népfront, a munkás-paraszt szövetség politikája, a demokratizmus elve, amely az állami és pártéletben az előrehaladás, a szocializmus felé való fejlődés záloga, mindinkább elhalt és erőszakszervek lettek úrrá a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális életen."

Hangsúlyozta, hogy az államélet „demokratizmusán átmenetileg elhatalmasodott a bonapartizmus. Az alkotmány ilyen módon már nem alapja jogrendünknek, a törvényesség elvesztette az alkotmányban meghatározott értelmét, az emberi és állampolgári jogok mind kevésbé érvényesülhetnek a mindennapi életben. A politikai, jogi, erkölcsi és mindazok a fogalmak, amelyek az alkotmányt társadalmi életünk alaptörvényévé tették, kezdik elveszíteni eredeti értelmezésüket és mindenkire kötelező törvényerejüket… az a helyzet, hogy van ugyan alkotmányunk, van felépített jogrendünk, vannak törvényeink, … de a bonapartista hatalom kezében mindez a dolgozó nép nagy többsége fölött gyakorolt személyi diktatúrának az eszközévé válik." Tanulságos szavak!

Nagy Imre fellépett a túlzott centralizáció, a mindenható anyagi függőség ellen is. Az ország túlközpontosított gazdasági és politikai szerkezetét a személyi diktatúra szükségszerű velejárójának ítélte.

Különösen élesen ostorozta a közéleti tisztaság hiányát. Feltette a kérdést: „Miféle politikai morál uralja a közéletet ott, ahol az ellenvéleményt nemcsak elfojtják, de kenyértelenséggel büntetik, hangadóit a társadalomból kiközösítik, az alkotmányban lerögzített emberi és állampolgári jogok szégyenteljes felrúgásával, ahol az uralkodó politikai irányzat elvi ellenzőit eltiltják foglalkozásuktól, az újságírót a sajtó területén végzendő munkától, az írót az irodalmi tevékenységtől, ahol engem nemcsak a politikai tisztségektől fosztottak meg, a Magyar Tudományos Akadémia tagságától és az egyetemi tanári állásomtól".

„Lehet-e ott alkotmányra, jogrendre, törvényességre hivatkozni, lehet-e közéleti tisztaságról beszélni ott – írta szenvedélyesen –, ahol ilyen elvetemült eszközökkel vívják a vélemények harcát, s ahol a szólás szabadságát hazudják ugyanakkor, amikor bátor képviselőinek puszta létfeltételeit is megsemmisítik?" Az őszinte beszéd megtorlása – folytatta – elkerülhetetlenül a karrierizmus elharapódzásához vezet. A karrieristáknak nincsenek elveik, saját véleményük, „mindenben azok kedvében igyekeznek járni, akiktől valamilyen formában függő helyzetben vannak, azért, hogy maguknak az állami vagy pártéletben jobb pozíciót, nagyobb tekintélyt, több jövedelmet, szélesebb hatáskört és ami nem maradhat el, luxusautót biztosítsanak" – írta 56 évvel ezelőtt.

Az ellenzéki helyzetbe került, a pártból éppen kizárt Nagy Imre látleletét azzal zárta, hogy két út áll Magyarország előtt: „vagy mi magunk idejekorán felszámoljuk a sztálinista politikát és visszavezetjük az országot a júniusi útra, amivel elejét vehetjük a gazdasági és politikai csődnek, vagy nem sikerül az események menetét megváltoztatni, és akkor a növekvő feszültség súlyos válság elé állíthatja az országot."

Nos, az utóbbi következett be. A Rákosi–Gerő-féle katasztrófapolitika az 1956. októberi forradalomhoz vezetett, amelynek emblematikus személyiségévé Nagy Imre vált, aki egyedül rendelkezett a nép bizalmi tőkéjével. Nagy Imrének második miniszterelnöksége alatt túl kevés ideje maradt demokratikus eszményeinek valóra váltásához, de megértette a forradalmárok törekvéseit, képes volt azonosulni velük a koalíciós nemzeti kormány élén. Nagy Imre politikusi arcképének legerősebb kontúrjait a forradalom alatti tettei, döntései adják, de ezek a vonások egyben a legismertebbek is.

A Romániába való deportálás idején, 1956 végén–1957 elején rögzítette terjedelmes, vegyes műfajú „Gondolatok, emlékezések" című művét, amelyet mélyenszántó tanulmányban elemzett Rainer M. János még 1992-ben.[18] Én befejezésül csupán arra térek ki, hogyan tükröződik demokrácia koncepciója ebben a forradalomhoz vezető utat és magát a forradalmat vizsgáló számvetésében.

Nagy Imre tulajdonképpen az 1955-ös ellenzéki vitairatokat folytatta, a vitát kiszélesítve Kádár Jánosra, és a két szovjet katonai agresszió miatt is kiterjesztve vizsgálódását a nemzeti problematikára, a nemzeti függetlenségre, illetve annak hiányára, ami a demokrácia-deficit egyik fő oka volt. Tehát összekötötte a nemzeti függetlenséget és a szocialista demokratizmust, amelyek szerinte a néptömegek két fő célkitűzését képezték a forradalomban.

18 *Rainer M. János*: A Parlamenttől a Fő utcáig. Nagy Imre gondolati útja. 1956. november 4.–1957. április 14. In: Évkönyv. I. 1992. 1956-os Intézet, Budapest, 1992. 113–146. o.

Felfogása elméletileg változatlanul az volt, hogy a népi demokratikus rendszer olyan többpártrendszer, amelyben a vezető, irányító erő a kommunista párt, amelyben „az egész társadalmi, gazdasági és kulturális életet a párt eszmei irányítása határozza meg".[19] Ez súlyos korlátja volt felfogásának, nem tudott eljutni a parlamenti „váltógazdálkodás" elfogadásáig. A hatalom megosztásával egyetértett, átadásával nem. Leszögezte, hogy a forradalomban „feltárult az *egypártrendszer teljes politikai csődje* is, bebizonyosodott, hogy nem nyújt biztosítékot az államélet demokratizmusának megteremtésére… lehetetlenné teszi annak kifejlesztését, a demokratikus néphatalom kibontakozását."[20] A demokratikus pártokkal kötött szövetséget azonban kizárólag a szocializmus platformján képzelte el.

A munkásosztálynak a hatalomból való meghatározó részesedéséről sem mondott le. A közvetlen demokrácia szervei közé tartozó munkástanácsokról azt állította, hogy ha a kormányzás alapjaivá tették volna őket, akkor „a hatalom új, sajátos formája és szerve jött volna létre, amely … minden más szocialista és népi demokratikus hatalmi szerveknél szilárdabb alapokra, a munkásosztályra építette volna a népi hatalmat".[21] Tény, hogy az ő népi demokráciája mást jelentett, mint ami a szocialista országokban megvalósult: „Ha végigjárhattuk volna a forradalmi kibontakozás útját, nyilvánvaló, hogy a demokratikus fejlődésnek új típusa jött volna létre, amely lényeges különbségeket mutatott volna a ma teljesen azonos típusú népi demokráciákkal szemben, s a… szocialista terminológia, amelyet a sztálinizmus valójából kivetkőztetett, visszanyerte volna eredeti, valódi marxista tartalmát, lényegét."[22]

Annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a forradalom megteremtette azt a demokratikus alapot, amelyből nem polgári demokrácia, hanem népi demokrácia bontakozik ki, „mint az 1945-ös nagy elindulás alkalmával is, de most sokkal kedvezőbb feltételek mellett". Majd rezignáltan hozzáfűzte: „A kibontakozás demokratikus lehetőségeit keresztülhúzta november 4-e."[23]

S egyben keresztülhúzta, hogy Nagy Imre tovább folytassa munkálkodását a demokrácia eszményeinek megvalósításáért.

19 *Nagy Imre*: Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések. 1956–1957. Szerk.: *Szántó László–Vida István*. Gondolat Kiadó–Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2006. 124. o.
20 Uo. 136. o.
21 Uo. 164–165.
22 Uo. 126–127. o.
23 Uo. 163. o.

Méray Tibor

Anekdoták

Amikor megkaptam Jánosi Katalin meghívóját, s amikor a szemem végigfutott a mai összejövetel előadóinak névsorán, arra gondoltam: mit is mondhatnék én azoknak a körében, akik tudós emberként éppúgy ismerik '56-ot, mint én, sőt nálam jobban ismerik. Ne vegyék a szavaimat álszerénységnek. Elvégre én éppen csak ott voltam. Ahogy a terjedelmes, alapos monográfiákat olvasom Nagy Imréről, Losonczyról, Gimesről, Szilágyi Jóskáról, azt mormolom magamban: hiszen ezt sem, azt sem tudtam róluk. Legfeljebb csak egyiknek híve, a többieknek barátja voltam. Ami az eseményeket illeti, aki bennük él, általában egy-egy szegmensüket ismeri, azt, amelyben részt vett. Önök, történészek, az elmúlt huszonegynéhány évben sok, nagyon sok mindent felkutattak, amiről nekem, az ott téblábolónak sejtelme sem volt. Mikor az oroszok átadták az immár híressé vált dokumentumokat, a Jelcin-dossziét és a Hiányzó lapokat, annak, ami bennük volt, a legnagyobb részét csak ámulva – keserű ámulattal – olvastam. Mi, a jelenlevők, a résztvevők hol hittünk és bíztunk, hol rossz sejtelmekkel viaskodtunk, hol elkeseredtünk, de az, hogy mikor mi történt Moszkvában, ahol pedig a mi sorsunkról vitáztak és döntöttek, mindaz, ami egy mai kutatónak adalék és evidencia, számunkra legfeljebb jobb esetben találgatás – akkor is inkább jóhiszemű és reménykedő találgatás –, rosszabb esetben a legteljesebb vakság volt.

Tudósok és a nagytudású hallgatóság körében mi maradt számomra, mint mondanivaló? 88. évembe lépve – a kínaiak szerint, akik a fogamzástól számítják az ember korát, már túl is járok a 88-on –, s mert szinte minden, ami '56-ról tudható volt, Önök előtt már tudott, ami nekem megmaradhatott, az az anekdotázás. A szívemnek legkedvesebb magyar prózaíró, aki inkább érdemelte volna meg a „haza bölcse" címet, mint az, akire kiosztották, Mikszáth Kálmán a regényei mellett kisebb-nagyobb anekdotáival többet mutatott meg a magyar valóságból, többet érzékeltetett a fenyegető tragédiából, mint a korszak bármelyik eminense. Alázattal, hiszen a bokájáig is ágaskodnom kell, megpróbálok a nyomdokain lépkedni.

Azokról szólnék, akikhez a legközelebb éreztem magam: az úgynevezett Nagy Imre-csoportról. A legkevésbé sem mondom azt, hogy közéjük és '56 közé egyszerű egyenlőségjelet lehet tenni, ugyanakkor – még ha forradalomra nem is gondoltak, de vajon akár október 22-én ki gondolt? – tehát: ha '56 nem általuk lett is, nélkülük bizonyosan nem lett volna.

Elsőnek valamit Nagy Imréről. Annál is inkább, mert az unokáin, Katin és Ferkón kívül vajon hányan vannak még, akik ismerték őt? Kedves jó barátom, Murányi Gábor idestova 20 esztendeje Jánosi Ferencnek, Nagy Imre vejének fennmaradt listája alapján publikálta azt a 66 nevet, akik '56 júniusában ott voltak az Orsó utcában, Nagy Imre 60. születésnapján. Döbbenetes: a 66-ból hatan maradtunk! Nos, hónapokkal az ünnepség előtt Imre bácsi, Aczél Tamás közvetítésével, elküldte nekem jóleső dedikációval „Egy évtized" című kétkötetes könyvét. Elmentem hozzá, hogy megköszönjem. Tudtam, hogy a házat figyelik, de már olyan mindegy volt: a XX. szovjet pártkongresszus előtt jártunk, súlyos pártbüntetésekkel a nyakunkban – én is, barátaim is miben reménykedhettünk? Órákon át sok mindenről beszélgettem az Öreggel – majdnem 30 évvel volt akkor fiatalabb, mint amennyi én most vagyok, mégis „az Öreg" volt köztünk a neve –, de talán az egyetlen, ami ebből a beszélgetésből konkrétan megmaradt bennem: dühös, néha már-már könnyes keserűsége, amiért Rákosi kizáratta őt a Magyar Tudományos Akadémiából. A miniszterelnöki posztot veszítette el és az akadémiai tagságát fájlalta! A világ politikusként tartotta és tartja számon, ma már mártírként tiszteli – szoborba öntve áll itthon, és utcák, terek örökítik meg a nevét szerte Európában, Amerikában –, de vajon hányan tudják róla, hogy a kényszer és a jobbítani akarás lökte őt a rivaldafénybe, valójában a nyugodt, aprólékos kutatómunka volt az álma. Ki tudja, nem volt-e igaza? Békésebb társadalmakban, szerencsésebb időkben a mindannyiunknak elrendelt Sors várt volna rá és nem a Végzet.

Talán ehhez kapcsolhatnék egy másik emlékezést. Merem állítani, hogy abban, amit Nagy Imre-csoportnak neveztek, sok minden volt: fájdalom, bűntudat, jóvátételi készség, elszántság, hazaszeretet, csak egyvalami nem: karrierizmus. Azon túlmenően, hogy Losonczy Gézában mindannyian a jövő egyik vezetésre méltó politikusát láttuk, a magunk jövőjét illetően senki sem áhítozott közéleti karrierre. Csak anekdotaszerűen – ahogy eszembe jut: Lőcsei Pali tudományos pályára készült (8 év börtönt kapott), Fazekas György félig tréfás, félig komoly terve az volt, hogy felhagy a betűvetéssel és – Uram bocsá'– egy úszó bordélyházat üzemeltet a Dunán (10 év börtönre ítélték), Gimes Miklós újságíróként arra vágyott, hogy pekingi

tudósító lehessen és ott – naiv, szép ábránd – személyesen mondhassa el Mao Ce-tungnak: miben segíthetne Kína Magyarország függetlenedésében (a helytartó felakasztatta). Jómagam '56 nyarán éppen elvállaltam egy forgatókönyv megírását a híres cigányprímás, Rigó Jancsi és Chimai amerikai-belga hercegnő szerelmi történetéről, nem azért, mintha a rendszert kipellengérező filmjeim, A kilences kórterem és A csodacsatár után ez a téma igazából érdekelt volna, hanem mert a rendező azzal kecsegtetett, hogy a forgatás egy része Párizsban lesz és akkor eljuthatok oda. Hát, ami azt illeti, ha nem is Rigó Jancsinak hála, de eljutottam…

Mi az, ami a jövőbeli aktív politizálástól visszahőköltethetett minket? A '45-öt megelőző időkről nem is szólva, éppen elég volt az utolsó évtized. A szemünk előtt nyüzsögtek azok a mihaszna, semmihez sem értő figurák, akik nemes egyszerűséggel politikusnak nevezték magukat. Az idősebb nemzedékük még az első tizes-huszas számot viselő párttagkönyvével büszkélkedhetett, de már felkapaszkodóban volt a második nemzedék is, amelyik, mihelyt az ilyen-olyan diplomáját megkapta, rögtön politikus lett. Soha a homlokuk verejtékével nem keresték kenyerüket, az igazi életből semmiféle tapasztalatuk nem volt és úgy akarták a mások és az ország sorsát alakítani, hogy ők maguk mindig csak eltartottjai-kitartottjai voltak a társadalomnak. Az Ég mentse meg Magyarországot az ilyenektől!

Miközöttünk voltak írók, tudósok, zeneszerzők, színészek, festők, szobrászok, filmesek: mindenkinek volt szakmája, értett valamihez. Szájról szájra járt akkoriban az anekdota: Homérosz eposzainak remek fordítóját, Devecseri Gábort magához kérette és több mint egy órát váratta előszobájában egy Nonn György nevű kultuszminisztériumi államtitkár. Devecserinek elege lett a várakozásból, sarkonfordult, de mielőtt elment volna, egy rövid üzenetet hagyott a magas állású funkcionárius titkárnőjénél: „Legyen szíves, mondja meg Nonn elvtársnak, hogy én még akkor is magyar költő leszek, amikor ő már nem lesz más, mint egy latin tagadószó".

Amiről már említést tettem: 1945-től 1989-ig tele volt – és amihez most hozzátenném: az utóbbi két évtizedben is tele van – az ország olyan politizálókkal, akik annyit sem érnek, mint egy latin tagadószó. Politizálókkal, dilettánsokkal, demagógokkal. Kockázat nélküli hősködők a Hősök terén, uszítás cigányok megverésére vagy meggyilkolására, rasszizmus, aminek '56-ban a leghalványabb jele sem volt, egy melegfelvonulás megdobálása, szájhősködés, izommutogatás olyanok részéről, akiknek – szerencsére – fogalmuk sincs arról, mi az igazi háború és a valódi helytállás, harcos fiatalok, akik – hál' istennek – sosem voltak fiatal harcosok és a puskapor szagát

csak a saját lövöldözéseikből ismerik. Leckeosztogatók, akik – szemben az '56-osokkal – soha semmilyen tényleges áldozatot nem vállaltak a magyarságért és hatósági védelmet élvezve ábrándoznak egy „Mindent vissza!" jelszavú országgyarapításról.

Churchillnek van egy emlékezetes mondása: „A háború túl komoly dolog ahhoz, hogy a katonákra bízzuk". Az utóbbi években egyre inkább érlelődik bennem az érzés: a béke – és ezen belül a gazdaság – túl komoly dolog ahhoz, hogy hivatásos politikusokra vagy önjelölt nemzetmegváltókra bízhatnánk. Bocsánat a kitérőért: de mintha világszerte erősödnék az a vélekedés, hogy a mindenhez, vagyis igazából semmihez sem értő vezérkedők napja leáldozóban van – az országot szakembereknek kell irányítaniuk.

Vissza '56-hoz, még egyszer, búcsúzóul – egy akkori, személyes, megélt és mélyen belémrögződött pillanathoz. Október 31., szerda. A Nagykörúton siettem – az ember akkor mindig sietett, mindig valami sürgős és fontos tennivalója volt –, amikor összetalálkoztam Reismann Jánossal. Vajon hányan emlékeznek még a nevére? A kor egyik legjobb fotósa, fotóművésze volt, a háborút kommunista ellenállóként Franciaországban élte végig, így aztán hazajövetelekor szinte belé volt kódolva több évnyi börtön. A kiszabadulása után ő, a börtönviselt és én, a munkától egy év óta eltiltott pártmegbélyegzett a XX. kongresszust követően a *Béke és Szabadság* című hetilapnál dolgoztunk, ahol annyi hozzánk hasonló figura járt-kelt, hogy a népnyelv a lapot Béke és Szabadlábnak nevezte el. Volt egy-két közös munkánk, összebarátkoztunk. Reismann most halálsápadt volt. Végünk van – mondta. Nem értettem, miről beszél. Aznap publikálta a sajtó a szovjet kormány nyilatkozatát, amely kilátásba helyezte, hogy Budapestről kivonják a csapataikat és tárgyalásokat kezdenek az egész Magyarországra érvényes távozásukról. Mindszenty hercegprímás a nemzetőrség kíséretében reggel kilenckor szabad emberként megérkezett az egyház Úri utcai palotájába. A hat évvel korábban elítélt Ordass püspök átvette a déli evangélikus egyházkerület vezetését, Kiss Sándor, a Parasztszövetség és a Független Kisgazdapárt börtönből szabadult, kiemelkedő egyénisége az immár szabad Kossuth Rádióban hosszan nyilatkozott. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a rácsok mögül az angol Munkáspárt nyomására nemrég kiengedett Kéthly Annát választotta meg elnökének. Maléter Pált, akinek nevét először hallottam – és sejthette-e volna bárki is, hogy egy Hunyadi László fátuma leselkedik rá? –, a honvédelmi miniszter első helyettesének nevezték ki. „A nagy kultúrájú, emberségben joggal fáklyát lobogtató nemzetek vezetői, írói és költői – az aznapi rádióadásból idézek – a modern kor egyik legszebb humanista

forradalmának nevezik napjaink magyarországi történéseit". Mindnyájan, ha nem is mámorában, de biztos tudatában éltünk a győzelemnek – miről beszél nekem Reismann? Egy rövid, alig kétsoros hírről beszélt, amelyet a déli adásainak hírözönében néhány röpke másodperc alatt hadart el az akkori egyik legfőbb, leghallgatottabb tájékozódási forrás, a Rádió: „Az Associated Press jelenti: az angol és a francia fegyveres erők két órával az egyiptomi kormányhoz intézett ultimátum letelte előtt megkezdték a szuezi csatornaövezet megszállását". Mi közünk nekünk Szuezhez? – meredtem Jánosra. Végünk van – ismételgette. Tudod te, mennyivel fontosabb Szuez és Szuezen túl az olaj Magyarországnál? – kérdezte. Eddig az egész világ miránk figyelt. Mostantól oda fog figyelni. Mostantól az oroszok azt csinálhatnak velünk, amit akarnak.

Önök előtt felesleges részletekbe bocsátkoznom. Alapos munkáik megmutatták, hogy a szerdai szuezi intervenció, az azzal kapcsolatos szovjet és amerikai magatartás csak egyik, de nem egyetlen tényezője volt a magyar forradalom négy nappal későbbi, vasárnapi eltiprásának. Végső soron mégis ez volt az, amelyik – Eisenhower aktív közbelépésének azonnali kihasználásával – az elnök egy korábbi üzenetével megerősítve szabad kezet biztosított Hruscsovnak a mi eltiprásunkhoz. Amit az írók, művészek, tudósok, a valóban tiszteletre méltó akkori politikusok és egyházi vezetők, no meg természetesen a sikert biztosra vevő tömegek észre sem vettek, azt egy Párizst és a magyar börtönöket megjárt fotográfus pillanatok alatt megértette. A világ dolgait illetően alighanem nagyon sok volt és nagyon sok még ma is a tanulnivalónk.

Befejezem. Bocsánatot kérek Mikszáthtól: az én történeteim tartalmukban, hangulatukban, színvonalukban túlságosan különböznek az ő könnyednek tűnő, szórakoztatónak hihető anekdotáitól. De egyikük-másikuk mélyén nála is nem az akkori, vagy az elkövetkező idők drámái húzódnak-e meg? Az anekdotos görög szó, eredeti jelentése: „még el nem mondott történet." A Nagy Larousse Enciklopédia szerint „Egy embernek, egy kornak igazi karakterét mutatja meg tömören, jellegzetesen". Talán mégis, kicsit mikszáthi, kicsit plutarkhoszi értelemben, erre törekedtem. Teljesen nem sikerülhetett, de ha némi zavarossággal csak részben sikerült is, örülnék. Ha nem, akkor az idejük elrablásáért elnézésüket kérem.

Standeisky Éva

A közvetlen demokrácia az 1956-os forradalomban

Egyre többen ábrándulnak ki a képviseleti demokráciából, aminek egyik jele, hogy fel-felvetődik: új társadalomszervezési, hatalomgyakorlási módra kellene áttérni. A vágy a változásra felértékeli a közvetlen demokráciát: az önszervezésen alapuló, a politikai pártok hatalmi csatározását kizáró uralmi formát. A kapitalizmus virágzása, kielégítő működése idején a közvetlen demokrácia ideája nem volt népszerű. Talán alapvetően azért, mert történelmi megjelenési formáit a totalitárius diktatúrák születéséhez lehetett kötni.

A közvetlen demokrácia, az önigazgatás, a bázisdemokrácia hívei előszeretettel hivatkoztak, hivatkoznak az 1789-es nagy francia forradalomra és e forradalom hagyományait felvállaló újabb és újabb gyökeres fordulatok társadalomszervezési kísérleteire. Elhatárolódnak ugyanakkor a forradalmak torzulásaitól. Az önkényuralmat és a képviseleti demokráciát egyaránt ide sorolják, s felszámolandónak ítélik a politikai pártversengésen alapuló, a kapitalista gazdaságra épülő képviseleti demokráciát éppen úgy, mint a központosított gazdálkodáson alapuló pártállami diktatúrát, amelyet a mi európai térfelünkön a múlt században eufemisztikusan népi demokráciának neveztek.

A népuralom, a közvetlen demokrácia legismertebb formái – eltekintve az athéni demokráciától – leginkább a forradalmak idejéből ismertek. E nagy változások közepette, különösen az új hatalom megszilárdulásáig tartó időszakban, rendszerint a korábban alul lévők önmagukat megszervezve vették át a (helyi) hatalmat.

Mint ahogy maguk a forradalmak, az általuk létrehozott új hatalmi struktúrák sem bizonyultak tartósnak, hasonlóan az eseményeket átélők korabeli lázas lelkiállapotához. „Én is átestem azon a rohamon, amelyen ezekben a napokban annyi magyar ember: hogy a vágy lehetőségként erőszakolta rá ítélő erőmre káprázatát" – írja az 1956-os forradalomról a „Magam helyett" most publikált utolsó fejezetében Németh László.[1]

1 *Németh László*: Magam helyett. Forrás, 2011. szeptember. A megírás ideje: 1959.

A forradalom alatti helyi történések ismeretében megelőlegezhető az a feltételezés, hogy a forradalom szülte népképviseleti szervek szerveződési elveik, működési módjuk és céljaik különbözősége miatt előbb vagy utóbb végletesen szembekerültek volna az átalakuló-újjászerveződő kormánnyal, s a végkifejlet a közvetlen demokrácia intézményeinek eltűnése lett volna.

⋆ ⋆ ⋆

A *közvetlen demokrácia* legismertebb formái ötvenhatban a munkástanácsok és a forradalmi bizottságok voltak. Az előbbiek jelentősége – elsősorban Hannah Arendtnek és Bill Lomaxnek köszönhetően – túlértékelt,[2] az utóbbiakról pedig alig lehet tudni valamit. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a munkástanácsok idealizálása főként a sztálini típusú pártállami diktatúrát és a nyugati típusú polgári demokráciát egyaránt elutasító baloldali értelmiségiekhez köthető, míg a forradalmi bizottságok funkciójuk és a bennük tevékenykedők sokfélesége miatt zavarba ejtően ellenállnak bármiféle ideológiai-politikai kisajátítási törekvésnek.

A közvetlen demokrácia ötvenhatos megjelenési formái közül a forradalom két hetében véleményem szerint a települési forradalmi szervek a jelentősebbek. Ebben a rövid, de változásokban igencsak gazdag időszakban a forradalmi bizottságok és a munkástanácsok hasonló követeléseik teljesülése érdekében más-más feladatot vállaltak. A közigazgatási problémákkal bajlódó forradalmi bizottságok nem tehették meg, hogy a kisebb-nagyobb tömegeket egy munkahelyen összefogó munkástanácsok legfőbb eszközével, a sztrájkkal nyomatékosítsák követeléseiket. A munkástanácsoknak viszont nem voltak megbízható információik a szakterületüktől távol álló intézményekről, és nem tudták áttekinteni a lakóhelyi és a területi irányítás szerteágazó feladatait.

A munkástanácsok csak a Kádár János hatalomra juttatása utáni időszakban, a helyi forradalmi szervek ellehetetlenítése, betiltása idején kerültek előtérbe: átvették funkcióik egy részét, s immár a kettős hatalom körülményei között, egyre reménytelenebb helyzetben próbáltak valamit átmenteni a forradalomból.

A továbbiakban a közvetlen demokrácia ötvenhatos szervei közül a forradalmi bizottságokról, ezekről az önállóan dönteni képes, független, demokratikus népképviseleti szervekről hangsúlyosabban lesz szó.

2 *Bill Lomax*: Magyarország 1956. Fordította és kiegészítette Krassó György. Aura, Budapest, 1989.; Uő: Az alulról építkező demokrácia. Munkástanácsok és a központi hatalom. Világosság, 1991. 10. sz. 728–733. o.; Hannah Arendt: A forradalom. Európa, Budapest, 1991.

A *forradalmi bizottságok* a társadalom önszervező képességének bizonyítékai.[3] Az ötvenhatos hatalmi vákuum időszakában a rendkívüli helyzet, az élet továbbvitelének, a szétesettség megszüntetésének, a rendetlenség legyőzésének kényszere a forradalom szereplőit többnyire sikeres szervezési és feladatmegoldó lépésekre késztette. Az általuk teremtett szervek ideiglenesen ki tudták tölteni azt az űrt, amely a pártállam felbomlása, erőszakszerveinek megbénulása következtében keletkezett. A spontán, többnyire tömeggyűléseken létrejött új helyi hatalmi szervek az esetek többségében szinte néhány óra alatt felnőttek a forradalom szülte feladatokhoz. Az uralomváltás, vagyis a régi párt- és közigazgatási funkcionáriusok eltávolítása egy sor településen szinte azonos módon zajlott le. A pártállami képviselőtestület, a szélesebb értelemben vett tanács a forradalom alatt gyakorlatilag nem funkcionált, de egyes tanácstagok bekerülhettek a forradalmi bizottságokba, amelyek maguk közül választották ki az irányító apparátus új tagjait.

A közvetlen demokrácia gyakorolhatóságának számbeli kritériumai is voltak. Minél nagyobb volt egy település, annál nehezebben szerveződött meg az új helyi hatalom. Minél több ember vett részt a közösség sorsának alakításában, az ügyek intézésében, annál átláthatatlanabb, ellenőrizhetetlenebb lett a mechanizmus. Az új uralmi forma interperszonális kapcsolatot feltételezett: száznál több fős tanácskozáson már áttekinthetetlenné váltak az emberi viszonylatok. A demokrácia közvetlen formái csak ott működhettek jól, ahol az emberek ismerték egymást. Az ő forradalmi szerveik élére – mintegy a hatalmi centralizációra épülő diktatúra ellenpólusaként – általában a települések legmegbecsültebb, legtekintélyesebb lakosai kerültek. A legtöbb helyi forradalmi hatalmi szerv törekedett arra, hogy minden szociális és foglalkozási réteg, a településen található valamennyi vállalat és üzem képviseletet kapjon benne. Megoldatlan és megoldhatatlan problémák sokaságával kellett megbirkózniuk. A közhatalom új helyi szerveinek elsősorban (a szó értéksemleges értelmében) visszarendező, jóvá tevő – a múlt hibáit, bűneit felszámoló –, valamint rendfenntartó szerep jutott. Az új igazgatási formák alapvető funkciója a tömegigények kanalizálása volt, amelyekbe a vezetőcsere, a mindennapi ügyek intézése – leginkább a közellátás és a közbiztonság – éppen úgy beletartozott, mint egy újfajta, a megelőző évtized gyakorlatától eltérő politizálás feltételeinek megteremtése, valamint a népi igazságtételi késztetések kezelése: az esetleges atrocitások

3 A forradalmi bizottságokról részletesen írok monográfiámban: *Standeisky Éva*: Népuralom ötvenhatban. Kalligram–1956-os Intézet, Budapest, 2010.

megfékezése. Ez utóbbi volt a legnehezebb, hiszen az indulatos és hirtelen fordulatból eredő feszültségek oldásához, az életbiztonság garantálásához nem egy esetben kevésnek bizonyult az új rendfenntartó erők megszervezése. A helyi hatalom új képviselőinek gondoskodniuk kellett azoknak a funkcionáriusoknak a személyi védelméről, akik a régi rend kiszolgálóiként kerültek fennhatóságuk alá. A forradalmi bizottságok vezetői az ítélkezés terhét nem vállalták magukra, s így a forradalom remélt konszolidációjáig, az új törvénykezés létrejöttéig nem maradt más lehetőségük, mint a halasztás, az elodázás, s e nem éppen forradalmi lépésüket el is kellett fogadtatniuk azokkal, akiknek jóvoltából váratlanul és megelőlegezett bizalommal hatalmukat kapták.

A spontán szerveződő *forradalmi bizottságok és az újjáéledő politikai pártok közötti ellentmondásos viszony* ötvenhat eddig kevéssé méltatott sajátossága. A nemegyszer feszült kapcsolatukban a közvetlen és a közvetett demokrácia megjelenési formái közötti különbség került felszínre. A forradalmi szervek az újonnan létrejövő pártokat éppen úgy nem támogatták, mint a régiek újjászerveződési próbálkozásait. Legszívesebben szüneteltették volna működésüket. Ugyanakkor hívei voltak a parlamentarizmusnak, szabad országgyűlési választásokat sürgettek, a pártosodás hátrányait azonban kerülni igyekeztek. Úgy vélték, hogy a szovjet csapatok kivonulásáig, a forradalom konszolidálódásáig nincs szükség pártokra: az átmenethez átmeneti formák – forradalmi bizottságok, munkástanácsok – kellenek, amelyek ideiglenes megoldásként a népérdek letéteményesei. A forradalmi bizottságok a pártokat fennhatóságuk alá rendelték; ők akarták eldönteni, mely pártok működhetnek, s a képviseletüket is magukra vállalták, ami sértette a vezetésre vagy legalábbis az egyenjogú együttműködésre vágyó pártpolitikusok önérzetét. A konfliktus feloldhatatlan volt.

A forradalmi szervek egészséges önfenntartási ösztönből és keserves múltbéli tapasztalataikból kiindulva akadályozták a politikai pártok szerepléséét, szerveződését. Érvelésüket az egység megőrzésének fontosságára építették, ami a szovjet fenyegetettség árnyékában ésszerűnek mondható. A nemritkán indulatos szövegekből azonban más következtetés is levonható: a nemzeti egység fontosságának hangsúlyozása – amit a pártok hatalmi versengése nyilvánvalóan megbontana – abból az illúzióból eredt, hogy az adott állapot a szovjet csapatok kivonulása után is fenntartható, vagyis a forradalom révén elkerülhető a többpárti demokráciákra jellemző mindennapi döntéskényszer, állásfoglalási késztetés, ami mindenekelőtt a kódolt pártüzenetek, manipulált propagandaszövegek között nehezen eligazodó

állampolgár számára jelent mentális terhet. A forradalmi bizottságok megnyilvánulásai, nyilatkozatai azt sugallják, hogy aki a politikai pluralizmus azonnali megteremtését szorgalmazza, az nézetkülönbségeket szít, megbontja a függetlenségvágyon és a diktatúraellenességen alapuló nemzeti egységet: mintegy „elárulja" a forradalmat. Ezzel a forradalmi bizottságok végső soron a demokrácia lényegét – a sokféleséget, a mindennapi egyéni felelősségvállalás elkerülhetetlenségét, az eltérő véleményűek iránti türelmet – kérdőjelezték meg.

Az a furcsa szituáció állott elő, hogy ötvenhatban egyszerre volt jelen a szabad, többpárti választások kívánalma és a rettegés a választásokat szükségszerűen megelőző pártcsatározásoktól. E paradox helyzet feloldását napolta el a nyílt pártszervezés átmeneti – valamennyi szovjet egység távozásáig tartó – tilalma, ami maguknak a pártoknak sem volt ellenére: haladékot kaptak múltból hagyományozódott problémáik átgondolására, s lehetőséget a nem a nyilvánosság előtt folyó szervezkedésre, egyezkedésre.

A *pártok* a forradalmi bizottságokat átmeneti hatalmi képződménynek tekintették, s úgy vélték, a forradalom konszolidálódásával a közvetlen demokrácia szervei funkciótlanná válnak, s helyüket a képviseleti demokrácia fórumai, intézményei veszik át. A pártokat elsősorban az ideológiával alátámasztott politikai-hatalmi érdek, a forradalmi szerveket elsősorban a mindennapi teendők ellátásának szükségessége tartotta össze. A pártok országos léptékben terveztek, többnyire felülről lefelé szerveződtek, a forradalmi önigazgatás pedig alulról felfelé, s helyi feladatokat hajtott végre.

A politikai pártok és a forradalmi bizottságok, vagyis a közvetett és a közvetlen demokrácia fórumairól beszélve nem lehet említés nélkül hagyni a kormány és a forradalmi szervek közötti furcsa viszonyt sem. Az utóbbi két évtizedben sokan, sokszor leírták már, hogy november elejére a forradalmi káosz megszűnni látszott, s a második világháborút követő koalíciós időszak hatalmi struktúráját felújító Nagy Imre-kormány és a forradalmi szervek között létrejött valamiféle egyezség, amely mintegy megteremtette a későbbi – a szovjet csapatok kivonulása utáni – demokratikus és szociálisan érzékeny hatalmi berendezkedés alapját. E felfogás híveinek legfőbb érve, hogy november elejére megszűntek a korábbi politikai sztrájkok, a forradalmi erőszakszerveket pedig egységesítették, központosították. A helyi történések tükrében ez az állítás vágyképnek tűnik. A Nagy Imre-kormány elleni fenntartások nem tűntek el november legelején, ugyanakkor a rendteremtési késztetések mérsékelték a kormányellenes érzelmeket. Az egyre jobbra tolódó Nagy Imre-kormányt még az 1947-es koalíciós pártokra

épülő összetételében is igen sokan túlságosan is kommunistának tartották. A fentebb már idézett Németh László reménytelennek látta a kormányfő helyzetét, s ezzel – a forradalom idején keletkező dokumentumok tanúsága szerint – nem volt egyedül. „Nagy Imrének, akivel még Budapesten is a maguk eszét követő felkelő csoportok néztek farkasszemet, aligha sikerülhetett a tejként kifutó eszméket a kommunista födő alá visszafogni" – vélekedett később.[4]

Ötvenhatban a *munkástanácsok* is az új típusú hatalmi formáció részei voltak. A közvetlen demokrácia e munkahelyi szerveinek népszerűsége összefüggött a „munkás" szó korabeli pozitív csengésével is, amit a „munkástanács" kifejezés korabeli elterjedtsége bizonyít. A kommunista hatalom képviselői maguk is építettek erre a bizalmi tőkére, amikor a forradalom kezdetén gyári önigazgató szervek alakítását szorgalmazták. A „munkások" azonban egyre inkább függetlenítették magukat a felsőbb intencióktól: a munkahelyi forradalmi szervekből az újjáválasztás(ok) során egyre inkább kiszorultak a kommunisták. A maguk plebejus, közösségi igazságérzetén alapuló munkásértelmezését dacosan szembeszegezték a hatalom által lejáratottal.

Az üzemekben, munkahelyeken szerveződő, alapvetően a munkahelyi hatalomváltással foglalkozó munkástanácsoknak az események alakításában november 4-ig többnyire másodlagos szerep jutott, november 4-e után pedig sok energiájukat lekötötték a Kádár-kormánnyal folyó tárgyalások. A körülmények ötvenhatban eleve lehetetlenné tették a munkás-önkormányzatiság formáinak kikísérletezését.[5]

★★★

Mintegy összegzésként elmondható, hogy az ötvenhatos forradalomban a nép hatalmi eszközből maga vált hatalommá, amikor leváltotta, elkergette a rá hivatkozó korábbi politikai vezetőket. Ebben a rövid, de sűrű időszakban a szabadság lett a legfontosabb társadalomszervező erő: a magukat felszabadultnak érzők és a rend iránt áhítozók létrehozták önirányító szerveiket. Önigazgató demokráciát teremtettek: mintegy 3200 köztársaság összességévé vált az ország. A forradalom résztvevői lehetőséget kaptak arra – s ezzel éltek is –, hogy beleszóljanak a viszonyok alakításába. A közvetlen demokrácia szervei – a forradalmi demokrácia fórumai – addig voltak vetélytárs

4 Németh László: i. m.

5 *Standeisky Éva*: A forradalmi szervek és a munkástanácsok. Élet és Irodalom, 2007. július 13. 8–9. o.

nélküli hatalmi pozícióban, ameddig tartott a rendkívüli állapot: a központi irányítás bénult, tájékozatlan volt, az állam lényegében nem működött, a régi-új pártok pedig elsősorban önmaguk szervezésével voltak elfoglalva.

A látszólagos sikertörténet ellenére feltehető a kérdés: beszélhetünk-e egyáltalán a XX. században a közvetlen demokrácia működő formáiról? Körösényi András meggyőzően bizonyítja, hogy a közvetlen vagy klasszikus demokrácia – „a népgyűlés-demokrácia" – a modern tömegtársadalomban nem lehet uralmi, kormányzási forma.[6] Ötvenhat arra példa, hogy a rendkívüli körülmények között átmeneti ideig igenis működhet a közvetlen demokrácia.

A forradalmi demokrácia félspontán, spontán települési, járási, megyei, azaz területi szerveződései azonban – s ez a szkeptikusokat igazolja – nem pótolhatták az államot. Hatalmi vákuumot nem tűr a társadalom – ez ötvenhatban is beigazolódott. A sok kis hatalmi centrum mintegy centripetális kényszertől hajtva összekapcsolódni igyekezett, a pártok színre lépésével pedig felsejlettek a képviseleti demokrácia körvonalai. A forradalom rövidre szabott idején nemigen volt jele annak, hogy a helyi és a regionális önigazgató szervek hierarchiába rendeződve valamiféle kormányfunkció betöltésére is alkalmasak lehettek volna. Véleményem szerint a közvetlen demokrácia megjelenési formáinak jövője már a november 4-i második szovjet beavatkozás előtt is kudarcosnak ígérkezett.

S végül ismét Németh Lászlóra utalok. Idézett önéletrajzában az író a pártversengésre épülő képviseleti demokráciát ellenszenvesnek tartotta, de a közvetlen demokrácia ötvenhatos formáiról sem volt jó véleménye. „A legnagyobb baj az volt, hogy Pest el volt vágva a vidéktől az orosz tankgyűrű jóvoltából – s Győr, Pécs, Miskolc környéke külön köztársaságokká váltak, melyek egymással versenyeztek a minél magasztosabb pontok összeállításában. Ez a pontszerkesztés valóságos mániává lett az országban: minden főiskola, bányásztröszt, megyei tanács megszerkesztette a maga pontjait – s mint valami gépfegyverrel lőtte vele a kormányt" – írta.[7]

Nem megkerülhető a kérdés, bár nem tartozik szorosan a témánkhoz: alkalmazkodott az író a konszolidálódó Kádár-rezsimhez, elhomályosította látását a régen várt elismerés – 1957-ben Kossuth-díjat kapott –, amikor 1959-ben a forradalomról véleményt formált? 1956 előtti és alatti nézeteinek ismeretében – a forradalom alatt jelent meg az „Emelkedő nemzet"

6 *Körösényi András*: Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok. L'Harmattan, Budapest, 2005. 31. o.

7 *Németh László*: i m.

és a „Pártok és egység" című írása –, úgy tűnik, mintha a Kádár-éra került volna közelebb Németh értelmiségközpontú jövővíziójához, amelyben az erős államra hárult a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésének és a „nemzeti sorskérdések" megoldásának feladata. A közvetlen demokrácia forradalom alatti formái nehezen kanalizálható sokféleségükkel nem elősegítették, hanem hátráltatták volna az általa (is) vágyott szocializmus megvalósíthatóságát.

A forradalom innovációs képességét bizonyító szervek, a közvetlen demokrácia forradalom alatti intézményeinek emléke 1959-re a tudat alá szorult. Egy más típusú demokrácia (?), diktatúra (?) kora jött el – minősítse ki-ki az időszakot az általa megéltek vagy a korról hozzá eljutott információk szerint. Ekkorra, mint Bächer Iván írja, „lassan véget értek az ölések, lassan indultak az amnesztiák. Meg kellett nyerni az értelmiséget, fontos lett a kultúra, kezdetét vette a Kádár-világ".[8] De ez már a következő előadás[9] témája.

8 *Bächer Iván*: A tegnapi lap. Népszabadság, 2011. október 10. 11. o.
9 *Rainer M. János*: Kádár-korszak és demokrácia? Lásd a kötetben.

Rainer M. János

Kádár-korszak és demokrácia?

1985 szeptemberében, első hivatalos kétoldalú tárgyalásuk alkalmával Kádár János bemutatkozásul viszonylag hosszan beszélt Mihail Gorbacsovnak a magyar történelemről és főleg 1956-ról. „Előadása" vége felé járt, amikor Gorbacsov megkérdezte: igaz-e, ami a nyugati sajtóban „elterjedt", hogy „Magyarországon [politikai] ellenzék jött létre, s a Balaton környékén [*hol máshol?* – R. M. J.] valamiféle *kongresszus* is volt." [Kiemelés – R. M. J.] Kádár nem látta szükségesnek, hogy kiigazítsa a Kreml távolságából jelentéktelen földrajzi tévedést – ti. hogy Monor nem a magyar tenger partján fekszik. Elismerte, hogy létezik ellenzék, de az csupán kisszámú intellektuel mozgolódása. Ahogy a számára ismerős belügyes terminológiában fogalmazott, „szerveződő csoportnak is lehet őket nevezni". De, tette hozzá, „a magyar munkásosztály körében nincs fogadtatásuk." Csak végső esetben vetnek be ellenük adminisztratív rendszabályokat, mert „nem kívánunk ingyen reklámot csinálni" nekik. Ha kell, „tudunk gorombábbak is lenni" – tette hozzá, bizonyára (*képzelhetjük*) némi zavart vállvonogatással. Ekkor némiképp váratlanul Kádár így folytatta: „Eszembe jut egy »vad« magyar gondolat: a mi rendszerünkben nincs szelep a feszültség enyhítésére." Mire Gorbacsov így replikázott: „Miért? És a kritika és önkritika? Ez a mi erős, hatékony fegyverünk." „Ez igaz – válaszolta Kádár. De olyan eszközeink nincsenek, mint a kapitalistáknak. [Ott] a politikai küzdőtéren különböző elvek ütköznek, és a választó megválaszthatja vagy megdöntheti a kormányt, ezt vagy azt a pártot, bár – tette hozzá a lenini correctness szellemében – nincs elvi különbség a polgári pártok koncepciói között."[1]

Felmerülhet a kérdés, hogy egy ilyen konferencián, mely egyrészt a magyar demokrácia történeti hagyományairól, másrészt a mai demokrácia problémáiról szól, vajon mi indokolja egy olyan, meglehetősen hosszú korszak felidézését,

1 Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991. Szerk.: *Baráth Magdolna–Rainer M. János*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000. 62–63. o.

amely egyrészt nem szolgál demokratikus hagyománnyal, másrészt nem tartozik a jelenhez. Bár ez igaz, az ország népességének többsége még huszonegy évvel a demokratikus átalakulás után is a Kádár-korszakban (is) szocializálódott. Vagyis a demokratikus hagyományokat akarva-akaratlanul akkori tapasztalatai, akkor szerzett tudása és beidegződései alapján *is* szemléli. Hasonlóképpen tekint(ett) az elmúlt bő húsz évben – és ma is – az új magyar demokrácia problémáira. És legalábbis elméleti lehetőség, hogy e problémák is összefüggenek a Kádár-kori értékrenddel, az akkori mentalitás-tapasztalatok rendszerével. Ezekkel az előfeltevésekkel talán már nem tűnik teljesen haszontalannak demokrácia és kádárizmus összefüggéseit kissé szemügyre venni – azon túl, hogy Magyarország a Kádár-korszakban nem volt demokratikus állam. (Nem árt tudni, hogy ennek megítélése a magyar társadalomban távolról sem egyértelmű. Vásárhelyi Mária 2000-ben lefolytatott vizsgálata szerint közel annyian gondolták, hogy a Kádár-korszakban diktatúra volt, mint ahányan azt, hogy nem (28 ill. 27%; 36% részben értett egyet azzal, hogy diktatúra volt. A megkérdezettek 28%-ának egyértelműen jó véleménye volt a kádárizmusról, ennél is többen, egyharmaduk tartja azt alapjában pozitívnak, kisebb kritikákkal.)[2]

A továbbiakban két kérdésről szeretnék szólni. Az egyik a *kádári vezetés demokrácia-képe és kísérletezése* a – maga pragmatikus fogalmi rendjébe illesztett – *demokráciával.* A másik valódi kérdés: *léteztek-e a szabadság szigeteihez hasonló demokrácia-szigetek Magyarországon?* (Vagy, kissé provokatívabban: a szabadság kis körei vajon a demokrácia kis körei is voltak-e egyben?)

1.

A demokrácia problémájával a berendezkedő kádári vezetés a születés pillanatában kénytelen volt a legmélyebben szembenézni. A születés, mint újrakezdés jelentőségével a vezetés és a korszak névadója teljesen tisztában volt. A demokrácia mégsem úgy jelent meg számára (számukra), mint a késő modernitás megannyi magyar újrakezdése pillanatában: ti. mint betöltendő hiány. Ezt az előző újrakezdők, 1956 politikai forradalmárai érezték így, s klasszikusan rövid javaslatot tettek a hiány betöltésére: *szabad választásokat akarunk, több párt részvételével*.

Kádárék számára a demokrácia az alig fellazult sztálini ideológiai klisék burzsoá demokráciáját jelentette, és a közvetlen ellenség, az *ellenforradalmárok* egyik fő követelését. Olyan követelést, amelyben még engedmény-

2 *Vásárhelyi Mária*: Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban. Kalligram, Pozsony, 2007. 145–155. o.

nek sincs helye. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a XX. század két magyar alapproblémája, a modernizáció és a demokrácia közül az utóbbira a kádárizmusnak nem volt válasza. Az előbbire igen, és ez nem maradt következmények nélkül a demokráciára nézve sem.

Ettől még a kádári vezetésnek persze foglalkoznia kellett a demokráciával összefüggő problémákkal. A forradalom egyik okát Kádárék is a legitimáció hiányában látták, még ha ezt a kifejezést nem is használták akkoriban. A Rákosi-klikk antimarxista politikája azonban nem csak a lenini frázisok egyikének-másikának figyelmen kívül hagyását jelentette. Belátást is, hogy szükség van olyan demokratikus legitimációt *imitáló vagy pótló* eljárásokra, esetleg intézményekre, amelyek bizonyítják, sőt talán garanciát is jelentenek arra, hogy ilyesmi nem fordulhat elő többet. Emellett ezek az eljárások és intézmények a várakozások szerint bizonyos visszacsatolást jelenthetnek a vezetés számára a társadalom állapotáról, hangulatáról. 1956 tanulsága szerint ezt a klasszikus sztálini rendszer nem oldotta meg Magyarországon. A kádári vezetés kísérletezéseit egészen 1989-ig ez a pótlólagos (ál) legitimációra és egyoldalú (felelősség nélküli) visszacsatolásra való igény határozta meg.

1956. november 4. után a keresgélés két irányba is elindult. A munkástanácsok (és forradalmi bizottságok) a forradalom közvetlen leszármazottai voltak. Ezért, továbbá jugoszláv allúzióik s legfőképpen a bürokratikus rendszerrel fundamentálisan ellenkező bázisdemokratikus szerveződésük okán beillesztésük a módosított restaurációs rendszerbe csaknem lehetetlennek tűnt. Ha a bizottságok elfogadják a nekik felkínált alárendelt érdekvédelmi szerepet, magukat végzik ki. Végül a kísérlete semmiféle eredményre nem vezetett.

A másik lehetőség, a koalíciós pártok társutas (vagy ilyesmire hajlandó) elitjének beépítése valamiféle álkoalícióba, már ígéretesebb opciónak tűnt 1956 utolsó heteiben. Először is, ezt a mechanizmust már egyszer működtették 1947–1949 között. Másodszor, bizonyos nyomait (társutas miniszterek és főhivatalnokok) azután is fenntartották (gondoljunk Erdei, Darvas, Ortutay vagy Bognár miniszterségére, mondjuk Rákosi Mátyás és Nagy Imre kormányában). 1956-ban a kormányba lépő pártok vezetői eleve nem voltak olyan radikálisok, mint a munkás- és forradalmi tanácsok számos vezetője; kivált november 4. után a „mérsékeltek" szerepe még nőtt is. Kádár különféle csatornákon kereste az érintkezést a kisgazdák és a parasztpártiak tárgyalókész vezetőivel: a népfronttól a személyes érintkezésen át a titkosrendőrségi „közvetítésig".

Hogy ez a tapogatózás, illetve fogadtatása mennyire volt őszinte és mennyiben színlelt, nem könnyű megállapítani. Annyi bizonyos: a kísérlet kudarcba fulladt. Ebben alapvető szerepet játszott néhány fiatal, nem a koalíciós pártok első vonalába tartozó politikus. Bibó István, Göncz Árpád, ifj. Antall József, néhány fiatalabb szociáldemokrata, az ő Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalmaik, közös politikai platformjaik vették elejét annak, hogy például a kisgazdapárt a Dobi István – id. Antall József – (Pártay Tivadar) – Kovács Béla vonalon behúzódjon egy látszatkoalíciós kormányba. Erre legalábbis fogadókészség volt, bár természetesen a többség ezt politikai alku tárgyának tekintette. Kádár azonban hamarosan rájött arra, hogy a kihunyó ellenállás erre nem kényszeríti rá.[3]

A szovjet típusú politikai rendszer teljes helyreállítása és a munkástanácsok megfojtása után jó darabig semmiféle változtatást nem kezdeményeztek a politikai rendszeren. A porondon maradt szakszervezeti mozgalom ugyanúgy *transzmissziós szíj* maradt, mint korábban. Érdekvédelmi feladatokat kizárólag akkor láthatott el, ha megszerezte hozzá a párt támogatását, ezt is csak jobbára az egyes munkahely szintjén. A leszámolásokat követően enyhült a terror, ami természetesen pozitív változást jelentett és hatást gyakorolt a közhangulatra. A terror apparátusa azonban csaknem érintetlen maradt, legfeljebb más, preventív feladatokra használták.

A *demokratizálás* kifejezés, amely az 1956-os reformtavasz egyik kulcsfogalma volt, a forradalom után is a pártzsargon része maradt. Az első években azonban nem utalt másra, mint hogy a *legfelső pártvezetés* köreiben érvényesül valamelyes „demokrácia", a döntéshozatallal kapcsolatos viták legalább nem a félelem légkörében születnek, s ha már a döntések megszülettek, a vesztes fél nem veszti el életét, szabadságát, de még pozícióit sem feltétlenül.

Új, *többlet* értelmet a fogalom a hatvanas évek közepétől nyerhetett volna. Az úgynevezett gazdasági mechanizmusreform mára jószerével elfeledett történetéből is kimarad annak a reformbizottságnak a története, amely „A dolgozó tömegek részvétele a gazdaság irányításában és ellenőrzésében" nevet viselte. A bizottság vezetője Hegedüs András volt miniszterelnök, akkor az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának vezetője volt.[4] Hegedüs

3 A politikai rendőrség mindenesetre folytatta a volt koalíciós politikusok megfigyelését, míg az újjászervezett Hazafias Népfront (HNF) megpróbálta egyszerre semlegesíteni és integrálni azokat, akik erre hajlandóságot mutattak. Erről lásd Tabajdi Gábor: Az MSZMP „szövetségi politikája" 1956–1963. A politikai anti-elit kezelése a korai kádárizmusban. Doktori (PhD) értekezés, kézirat, Budapest, 2011.

4 Tagja volt többek között Benke Valéria (a Társadalmi Szemle főszerkesztője) és Erdei Ferenc (a HNF főtitkára), továbbá négy pártfunkcionárius, valamint Szecskő Tamás, Schmidt

akkori és azutáni írásainak egyik vezérmotívuma volt a demokratizálás, sőt a demokrácia lehetséges nem burzsoá intézményrendszere – vagyis mai megfogalmazásban a *lehetséges-e demokrácia demokratikus alapjogok és intézmények nélkül, s ha igen, miért nem* kérdése. (Csak emlékeztetek rá: ez az időszak a revizionista szovjetológia felemelkedésének ideje; amikor olyan elemzések születtek, melyek szerint a posztsztálini Szovjetunióban „latens pluralizmus" alakult ki, s a politikai participáció tulajdonképpen semmivel sem visszamaradottabb ott, mint pl. az Egyesült Államokban...)[5]

A Hegedüs-bizottság anyagairól mélyebb elemzés máig nem született. Hegedüsék a dolgozók által választott felügyelő bizottság, afféle üzemi szintű ellenőrző testület bevezetésére tettek javaslatot. Ebbe nem lettek volna beválaszthatók a gazdasági-, párt- és szakszervezeti funkcionáriusok. A bizottság előre elhatárolta magát az 1956-os munkástanácsoktól. Az FB-k nem vették volna át az igazgatás feladatait, az „önigazgatás" kifejezést kerülték. „Csak" arról volt szó, hogy az önállóságot kapott üzemi menedzsmentekkel, a helyi bürokratikus irányítókkal szemben érvényesüljön valamiféle ellensúly.[6] A jelek szerint ez is sok volt. Először a munkások általi választhatóságot utasították vissza („Mert abból jó nem jöhet ki"), majd csak néhány kísérleti FB létesült, amelyekben csupa felülről kinevezett bürokrata ült. Végül is ennek a reformbizottságnak semmilyen javaslatát sem fogadták el. A *politikai mechanizmusreform* – ha egyáltalán hitt abban valaki, hogy lesz ilyen – meg sem kezdődött, bár voltak idevágó elképzelések és a párt vezető szerveinek napirendjén is szerepelt. A vállalatok önállósága azonban némiképpen megnövelte a szakszervezetek helyi szerepét – az önállóbb menedzsmentekkel szemben óhatatlanul kezdeményezőbb fellépés társult.[7] A reform kidolgozása során született a szakszervezeti vétójog intézménye – nemcsak helyi, hanem magasabb szinten is. A reform befulladása és részbeni leállítása azonban a '68-as reformtér bővítését teljesen levette a napirendről.

A hetvenes évek végén óvatosan újraindított gazdasági reformokba már különösebb gond nélkül bekerült a *vállalati tanácsok* létrehozása. A válság

Péter és Sós Vilmos. Lásd *Ferber Katalin–Rejtő Gábor*: Reform(év)fordulón. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988. 238. o.

5 Erről lásd Gleason, Abbott: Totalitarianism. The Inner History of the Cold War. Oxford University Press, Oxford, 1995.

6 Lásd *Hegedüs András*: Élet egy eszme árnyékában. Életrajzi interjú. Készítette: *Zsille Zoltán*. ABC Alternatív Szamizdat Kiadó, Budapest, 1985. 311–313. o. Benke Valéria visszaemlékezése. In: *Ferber Katalin–Rejtő Gábor*: i. m. 207–219. o.

7 Ettől kezdve ívelt fel a munkahelyi viszonyokat, munkásmagatartásokat vizsgáló szociológia, amelyre a legjobb példa Héthy Lajos és Makó Csaba munkássága.

felértékelte a korábban elvetett legitimációs pótlékokat, például a várható konfliktusok alapszintű rendezésében. A konfliktusok erőszakos elfojtására (tehát a represszív apparátus aktiválására) senki sem gondolt szívesen. Kádár „vad magyar gondolata" – persze kádárista magyar módon – közel került a megvalósításhoz. 1983-ban a választási törvény módosításával kötelezővé vált az országgyűlési képviselők többes jelölése. (Erre korábban is nyílott lehetőség, de csak igen kevés helyen éltek vele...) Új tudományág, a politikatudomány bontogatta szárnyait. Számos tanulmány gondolkodott arról, mi is lehet a parlament szerepe a „szocialista demokráciában": vajon szociológiai, intézményi-korporális reprezentativitásra kell-e törekedni, mennyire helyes, ha a parlamentben megjelennek az érdekkülönbségek stb. Amikor azután a lazán megfogalmazott törvényt 1985-ben alkalmazni kellett, váratlan problémák támadtak. Önszerveződő csoportok a Hazafias Népfront semmitmondó deklarációját gond nélkül elfogadva alternatív jelölteket állítottak. Egy részük protest-jelölt volt, mások hatékonyabb érdekkijárónak tűntek, de akadtak szabályos politikai jelöltek is (single issue candidates – környezetvédelem pl.). A szerveződő demokratikus ellenzék is kísérletet tett az indulásra Budapesten. Rajk Lászlót és Tamás Gáspár Miklóst azonban közönséges csalásokkal elütötték még a jelöltségtől is. De ez nem „jött be" mindenhol, s a választások során következett az újabb kellemetlen pofon: jó néhány országos vezető bukott ki a parlamentből, s jó néhány nem hivatalos jelölt került be az Országgyűlésbe.[8] (Ellenzéki ugyan nem, de olyanok igen, akik valódi vitákat provokáltak, köztük politikaiakat is – ilyesmire akkor évtizedek óta nem volt példa a Parlamentben.) Ezzel a kádárizmus próbálkozásai a demokráciával be is fejeződtek. A nyolcvanas évek végének diskurzusai már a rendszerváltás előtörténetéhez tartoznak. Ennek kezdetén a szovjet típusú rendszer hazai irányítói már hajlandók voltak elgondolni valami plurális politikai rendszert, amely persze nem többpártrendszer, de az egyetlen párt hatalmát esetleg tényleg valamilyen alkotmány korlátozza. Az ellenzéki erők – egy pillanatra – még beérték volna valami effélével (gondoljunk az első politikai programra, a Beszélő-kör *Társadalmi szerződés*ére). A találkozás nem valósult meg, a felek nem jutottak tovább a látótávolságnál.

8 Választási almanach. Szerk.: *Kozák Gyula* et al. Budapest, 1985. [független szamizdat kiadvány] (1956-os Intézet Könyvtára, Kézirattár, 293. sz.)

2.

Nem szükséges itt felidézni, hogy egyfelől a kádárizmus idejében hatályos alkotmány tartalmazta az alapvető emberi és politikai jogokra való hivatkozásokat, illetve másfelől milyen esélyei voltak annak, aki ezen jogok teljességét érvényesíteni kívánta. Ha valaki mondjuk 1966-ban *többpártrendszert követel, szabad választásokkal,* azt nagy valószínűséggel letartóztatták volna és nem biztos, hogy megússza a börtönt izgatásért. 1976-ban már inkább elképzelhető, hogy elviszik elbeszélgetni valahová, és megvizsgáltatják az elmeállapotát – ha akarja, ha nem. 1986-ban pedig már feltehetően semmi sem történik vele – bár Kristály Gyula ózdi nyugdíjast 1988-ban (!) ítélték három év fogházra izgatásért...

Ha a demokrácia a jog uralma, valamint a képviselet és választhatóság procedurális rendszere, akkor a demokrácia *állapotáról* a Kádár-korszakban a következő mondható.

a) A formális jog tartalmazta a legfontosabb emberi és civil jogosítványokat, ám ezek érvényesítésére gyakorlatilag semmiféle lehetőség nem volt. Normális, de átlagos embernek eszébe sem jutott volna választójogát, a közérdekű adatokhoz való hozzáférésének jogát vagy a szólásszabadságát jogi úton érvényesíteni – ahogy ezek nyilvánvaló sérelmeire sem keresett általában orvosságot ezen az úton. A működő demokratikus technikák leginkább ugyancsak a pótlékok közé tartoztak. A *ius murmurandi* kis köreit minden jel szerint a politikai vezetés is kitüntette figyelmével. Az informális hírterjesztés és -továbbítás világát nehezen is korlátozhatta volna. Valójában – a politikai rendőrség megannyi feltárt esete bizonyítja – inkább használni igyekezett kiszivárogtatással, fél- és dezinformációk terjesztésével. Kádár image-e számottevő mértékben ezen pótlék-demokratikus térben épült fel 1956 után. Komplex, sőt nemzetközi rendszer volt ez, amelyben az alaktalan véleményeket jelentősen formálta a nyugatra utazók, a nyugati magyar sajtó és kommunikáció rendszere. Ugyancsak Kádárhoz fűződő iskolapélda erre a kádárizmus foglalatának tekintett jelszó (*aki nincs ellenünk, az velünk van*) keletkezéstörténete. Egy amúgy a magyar publikumtól elzárt emigráns periodikában, a londoni *Irodalmi Újság*ban írta ezt Méray Tibor, a magyar párt változó politikáját, s a Rákosi-korszaktól való különbözését jellemezve.[9] Szavait az első titkár egy félnyilvános tanácskozáson szabadon idézte, majd az informális nyilvánosság terébe már mint saját revelatív tételeként vitték be...[10]

9 *Méray Tibor*: Csodatévők vagy egyszerű emberek. Irodalmi Újság, 1961. október 23. 7. o.

10 Gyurkó László le is írta, hogyan működött ebben közre. Lásd *Gyurkó László*: Arcképvázlat történelmi háttérrel. Magvető, Budapest, 1982.

A procedúrák és intézménypótlékok működését nagyon pontosan ábrázolta Gazdag Gyula és Ember Judit „Határozat" című dokumentumfilmje (1972). A sikeres termelőszövetkezeti vezetőt a felettes pártszervek el akarják mozdítani – a hátteret és a motívumokat egyaránt szolgáltatják politikai, helyi és személyes tényezők. A gazdasági reform elleni támadás éppen úgy, mint a vezető elfogadottsága és népszerűsége. A formai szempontból demokratikus és működő intézmények védeni próbálják – ideig-óráig meg is védik – választottjukat, ám azután vereséget szenvednek. A folyamat és ábrázolása egyaránt paradigmatikus: az egyáltalán nem állítható, hogy kísérlet sem történt mondjuk a demokrácia procedurális eszközeinek használatára. Még a dokumentáció – jelen esetben a filmszociográfia – előtt sem tornyosult akadály. A procedúra azonban befulladt, Gazdagék filmjét pedig csak klubok, egyetemek szűk köreiben láthatták az érdeklődők (*de:* láthatták...).

b) A demokrácia értékalapján való életre és tevékenységre a legtöbb lehetőség a hatalmi struktúráktól viszonylag távol, ám a magán- és családi szféránál szélesebb kis körökben kínálkozott leginkább. Ez a kádárizmusban (is) lehetséges spontaneitás (fél)civil világa. Amikor ez a kérdés egyáltalán felmerül, általában az elit értelmiség különféle öntevékeny, kritikai vagy ellenzéki mozgalmai szerepelnek példaként. Ha majd egyszer lehetséges lesz például a politikai rendőrség dokumentációja vagy más források alapján szisztematikusan feltárni ezt a világot, nyilván más, árnyaltabb képet kapunk. Földényi F. László egy esszéjében a magyar művészet szabadságharca fogalmat használta a tűrés és tiltás peremvidékén vagy azon túl élő avantgarde alkotók törekvéseire.[11] Az ebben résztvevőket biztosan nagyon erős közösségi, sőt sorsközösségi tudat jellemezte, olykor együtt is cselekedtek. Demokratikus *gyakorlatra*, vagyis hogy a részvétel, beleszólás, döntés, kontroll stb. demokratikus technikáit *alkalmazzák*, még a szabadság kis köreiben sem igen adódott alkalom. Az ellenőrzés, a preventív intézkedések, a tiltás eszközeit a hatalmi szervek már a szabadság-szigetek ellen is bevetették. A demokratikus gesztusokat belső szabályrendszerként alkalmazók ellen még inkább. Ideig-óráig működtek kivételek, mint például a filmkészítők generációs szervezete, a Balázs Béla Stúdió, de kis számban.

A hetvenes évek végétől megszerveződő demokratikus ellenzék teljesen új jelenség volt a demokratikus értékek rendszerezett, nyilvános és demonstratív képviselete szempontjából.[12] A procedurális demokrácia

11 *Földényi F. László*: Az ész álma. 33 esszé 2000–2007. Kalligram, Pozsony, 2008. 341. o.

12 Történetére lásd *Csizmadia Ervin*: A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) 1–3. k. T-Twins, Budapest, 1995.

gyakorlására a féllegális tevékenység természetéből adódóan azonban nekik sem adódott lehetőségük. A kis létszámú, meritokratikus, szubkulturális gyökerű közösség nem belső demokráciájáról híresült el. Az emlékezetben fennmaradtak az elfogadás/elutasítás belső körben időnként érvényesített, enyhén szólva nem demokratikus esetei és technikái. Ezek sok esetben nyilvánvalóan erősen túloznak, de hogy ilyesmi előfordult, azt később az ellenzék vezető személyiségei is elismerték.[13] Az ellenzék lehetett a Kádár-korszak végének legnagyobb szabadság-szigete, amely körül valóságos szigetvilág terebélyesedett az utolsó időszakra. De még erről sem állítható, hogy egyben a demokrácia szigete lett volna.

A demokrácia pótlékai és a demokratikus tapasztalat morzsái, töredékei – ez jelentette a magyar demokrácia társadalmi tapasztalatát 1989-ben. Történeti hagyományokon és emlékeken kívül ez volt az az útravaló, amellyel a magyar társadalom elindult, hogy elérje vagy megalkossa a demokrácia országát. A fogalmak megtanulhatók (voltak), de már elsődleges értelmezésük sem bizonyult zavartalannak. Hogyan is lehetett (volna) másképpen? Hiszen, ahogy Petri György fogalmazott „Széljegyzetek egy vitához" című versében:

Ha a seggünkbe nem csizmával rúgtak,
azt tiszteltük volt liberalizmusnak;
ha virágnyelven küldtek el a francba:
a Repression átment Toleranz-ba.
Túl az Oderán, innen az Uralon
szerveződik a rémönuralom,
a trafikokban rágógumibot
– prefogyasztói világállapot.[14]

1989–1990-ben a demokratikus szerkezetek kialakítása minták alapján, viszonylag átgondoltan és sikeresen történt. A mai demokrácia problémáinak egy része biztosan összefügg a történeti örökséggel – amelyben a demokrácia csekély pótlékai, a demokratikus gyakorlatok és kultúra deficite jelentette a szocializációs hátteret.

13 Pl. Kis János önkritikus megjegyzései a monori találkozó szervezése kapcsán, lásd *Rainer M. János*: Húsz éve. A „másik Magyarország" Monoron, 1985-ben. In: A monori tanácskozás 1985. június 14–16. Szerk.: *Rainer M. János*. 1956-os Intézet, Budapest, 2005. 16. o.

14 *Petri György*: Örökhétfő. 1981. (Szamizdat.)

Bihari Mihály

Demokratikus út a szabadságba

A szocialista-kommunista rendszerek összeomlása más-más úton következett be és játszódott le az egyes szocialista országokban. A szocialista társadalmak összeomlása mellett, azzal egy időben, példa nélküli gyorsasággal omlott össze a „szocialista világbirodalom" Európában. Mégpedig mind a Szovjetunió köré szervezett és egy egybefüggő nemzetközi diktatúra rendszereként összetartott nemzetközi szocializmus, mind a Szovjetunión belüli szocialista birodalom, amely szintén a felbomlás határára jutott. Ezen belül a diktatórikus, kizsákmányoló szocializmus lebontását és a pluralista demokrácia megteremtését Magyarországon egyfajta sajátos „magyar útnak" tekinthetjük. Az a sajátos átalakulás, amely Magyarországon 1987 és 1990 között bekövetkezett, nagyon sokban eltért a többi kelet-közép-európai ország átalakulásától.

A magyarországi átalakulás – a maga idejében – példa nélküli volt a történelemben, egyrészről azért, mert addig nem volt példa arra, hogy egy szocialista társadalom nem szocialista, kapitalista társadalommá váljon, s ezáltal tudományosan megkérdőjeleződjön az egész marxi formációelmélet, politikailag pedig a szocializmusok történelmi életképessége. A marxizmusnak azt a társadalom- és történelemfilozófiai tételét, hogy a kapitalista országok előbb vagy utóbb, más-más módon ugyan, de a szocialista-kommunista társadalomhoz jutnak el, és az emberiség történelmi útja ettől kezdve unilineárissá válik, az 1987 és 1990 közötti átalakulások a gyakorlatban is megcáfolták. De nemcsak a kapitalizmust felváltó szocialista-kommunista társadalmi formációk elkerülhetetlenségére vonatkozó marxi tétel került a történelem süllyesztőjébe, hanem azok a marxi közgazdaságtani elemzések is, amelyek a tőkeviszony, az osztályantagonizmus, az osztályharc és a forradalomelmélet alapján a kapitalista társadalmak végérvényes és elkerülhetetlen megszűnésére vonatkoztak.

Példa nélküli volt a magyarországi átalakulás abban az értelemben is, hogy a méltán forradalmi jelentőségűnek nevezhető változások békésen,

rendezetten, tárgyalásos formában, az ország kormányozhatóságát és a központi hatalom kormányzóképességét megőrizve, alkotmányos-jogi keretek között zajlottak le. Demokratikus út a szabadságba, a demokráciába, a demokratikus jogállamba. Magyarországon nem került sor sem az államgépezet és az intézményes politikai hatalom szétverésére, mint a Német Demokratikus Köztársaságban vagy Romániában, nem bénult meg az államgépezet, mint Lengyelországban vagy Csehszlovákiában, hanem a központi állami és párthatalmi gépezetet az ellenzéki és a kormányzó politikai erők megegyezése alapján lebontották, és eközben az ország gazdasági és társadalmi működőképességét megőrizték.

Példa nélküli volt a magyarországi átalakulás azért is, mivel a rendszert átalakító változások egyik legfontosabb cselekvő politikai résztvevője, tárgyalásokba bocsátkozó és a kompromisszumos megoldásokat elfogadó hatalmi tényezője az az uralkodó állampárt volt, amely lényeges politikai metamorfózisokon átmenve, önmaga állampárt jellegét fokozatosan megszüntetve, békés úton, demokratikus választások után átadta a központi hatalmat a demokratikus választásokon megválasztott és többséget szerzett pártoknak. A magyarországi állampártot nem verték szét, mint Romániában, Csehszlovákiában vagy Bulgáriában, nem is bénult meg, mint Lengyelországban vagy a Német Demokratikus Köztársaságban, és ugyanakkor ura maradt a helyzetnek, szemben a jugoszláv, illetve a szovjet állampárttal. Az állampárt részvétele a hatalom lebontásában és a demokratikus választásokon megválasztott és többséget nyert politikai erők hatalomra kerülésében tehát példa nélküli a többi szocialista országhoz képest, de nem példa nélküli Magyarország történelmében.

A reformerők irányítása alá került állampárt és a történelmi kötelezettségét teljesítő parlament 1989 őszén és 1990 tavaszán nagyrészt elvégezte a szocialista-kommunista politikai és társadalmi hatalmi struktúra lebontását. Ennyiben történelmi szerepe egybeesik az 1848-as áprilisi törvényeket megalkotó rendi és nemesi parlament szerepével, amelyet a júniusi választások után az első képviselőházi választások alapján összeült parlament követett.

A békés átmenetet lehetővé tevő tényezők

1. A magyarországi demokratikus átmenet történelmi feltételei és specifikumai közül elsőként Magyarország *hosszú reformtörténelmét*, a reformok mintegy 20 éves sorozatát emelném ki. 1965–1968-tól Magyarország – még ha megtorpanásokkal és a reformellenes politikai erők (Biszku Béla, Gáspár

Sándor, Komócsin Zoltán, a tervező és újraelosztó oligarchia stb.) reformokat lelassító közrehatásával is – szívósan folytatta a maga reformpolitikáját. Egyetlenegy szocialista országnak sem volt ilyen hosszú reformtörténelme. A hetvenes években Magyarország szinte egyedül folytatott – lelassult, lefékezett mértékben ugyan – reformpolitikát, a legtöbb szocialista ország gyanakvásától kísérve. Ennek a reformpolitikának a következtében a magyarországi szocializmus – amely korábban nem különbözött lényegesen a többitől – jelentősen átalakult. A hatvanas évek elején a kelet-közép-európai szocializmusok lényegi vonásai még azonosak voltak:

– Sajátos kizsákmányoló társadalmak voltak, amelyekben a bürokratikus tervező és a nemzeti jövedelem felett rendelkező újraelosztó oligarchia gyakorolta a tulajdonosi jogokat.

– A negyvenes évek végén kialakult szocializmusok oktrojált és nem választott társadalmi berendezkedések voltak.

– Az eltorzult szocializmusok mindegyike despotikus, de legalábbis diktatórikus gyakorlása kriminalizálódott, a politikai indítékból elkövetett bűncselekmények tömegessé és intézményessé váltak, a társadalom pedig totálisan ki volt szolgáltatva az egyeduralkodó párthatalomnak.

– A politikai rendszer túldeterminálo szerepe érvényesült. Minden társadalmi szféra (a gazdaság, a kultúra, a jogrendszer stb.) belső mozgását és alakulását a politikai hatalom határozta meg, írta elő, kiiktatva ezen létszférák speciális törvényszerűségeit és belső ésszerűsítési lehetőségeit.

– Az eltorzult szocializmusokat egy leegyszerűsített társadalomkép és ideológia uralma jegyében szervezték meg. A politikai hatalom ideológiai tételeket kényszerített rá a társadalomra. Az ideológiai uralom (ideokrácia) érvényesülése érdekében a hatalom állandó „harcot, háborút folytatott" a társadalommal: a szocialista tulajdonviszonyok megteremtése, a szocialista embertípus kialakítása, a szocialista elosztási viszonyok érvényesítése, a szocialista iskolarendszer megteremtése stb. érdekében.

A hatvanas években a magyarországi szocializmus alapvető jellegében ugyan még nem különbözött a többitől, de a reformok következtében fokozatosan átalakult, és az európai diktatórikus szocializmusok sajátos formájává változott. A reformok következtében kialakult változások és módosítások lényege:

– A túlállamosított, a tervutasításokkal elbürokratizált és a termelői érdekeltséget kiiktató hiánygazdálkodás – a gazdasági reformok következtében – fokozatosan racionalizálódott. Piaci viszonyokat és érdekeltséget teremtettek, építettek be a reformok révén a gazdálkodás rendszerébe.

– A racionalizált hatalom diktatórikus jellege és ereje csökkent, enyhített diktatúra alakult ki. Latens és informális érdekpluralizálódás következett be, kialakultak az ún. szocialista lobbik (agrárlobbi, ipari lobbi, energetikai lobbi, megyei lobbik stb.). Ezek tevékenysége olyan sajátos bürokratikus pluralizmust teremtett meg, amely racionalizálta a politikai döntések tartalmát.

– Csökkent az ideológia uralma, liberalizálódott az ideokrácia. Az enyhített diktatúra, a racionalizált tervgazdálkodás és az ideológia uralmának liberalizálódása eredményeként 20-25 év alatt sajátos magyar szocialista modell alakult ki, amely lényeges elemeiben különbözött a többi szocializmustól.

A magyarországi szocialista rendszer többszöri modellváltás után alakult át. A modellváltások következtében a megmerevedett politikai, szervezeti és gazdasági struktúrák fellazultak, és a fellazult társadalmi struktúrák képesek voltak új elvek alapján működő struktúrákat, működési mechanizmusokat befogadni.

2. A változásokban és a magyar szocialista modell kialakításában kulcsszerepet játszott a magyar *reformértelmiség,* amelynek mintegy fele (kb. 250 ezren) a 800 ezres MSZMP tagja volt, kisebb része a pártvezetésbe is bekerült. A 8-10 ezer fős párt-, és az 50 ezer fős államigazgatási apparátusban, továbbá a mintegy 60-80 ezer fős gazdasági vezetésen belül egyre inkább meghatározó szerepet töltöttek be a reformértelmiségiek, akiknek nagy része rendszeresen járt külföldre, idegen nyelveket beszélt, megszabadult a józan észt és a tudományt háttérbe szorító ideológiai tételektől. Bár a politikai hatalomban nem vált uralkodó politikai tényezővé a reformértelmiség, de növekvő létszáma következtében egyre határozottabban hatott és befolyásolta a gazdasági, az ideológiai, a kulturális vezetést. A reformértelmiségnek voltak reprezentáns vezetői, de tagjai nem alkottak szervezett politikai erőt, ezt az uralkodó rendpárt nem is tűrte volna el.

A nagylétszámú reformértelmiség a társadalmi átalakulás legfontosabb személyi feltétele volt. Új típusú és differenciált szaktudásával a reformfolyamatoknak, az átalakulásnak és az újonnan kialakuló társadalmi berendezkedésnek a legfontosabb személyi bázisává és feltételévé vált.

3. A magyarországi átmenet politikai szereplői közül a megszerveződő politikai erőket kell kiemelnünk. A többi közép-kelet-európai szocialista országhoz képest Magyarországon az ellenzéki politikai erők is „hosszú" történelmi múltra tekinthetnek vissza. Az 1977-es prágai Charta aláírói mellett szolidaritást vállaló magyar értelmiségiek tevékenysége indította el a fokozatosan megszerveződő *demokratikus ellenzéket,* amelyből később a Hálózat, majd az SZDSZ kialakult. A *népi-nemzeti ellenzék* megszerveződése

is több évre, sőt másfél évtizedre tekinthetett vissza, amely végül az MDF-ben öltött formát. Az ellenzéki politikai erők *kezdettől fogva plurális erőkként* jelentek meg. Nem tömörültek egy olyan egységes mamutszervezetbe vagy mozgalomba, mint például a lengyel ellenzékiek a Szolidaritásba. 1987-től kezdve önálló politikai erőként szerveződött meg a Hálózat és a későbbi SZDSZ keretében a demokratikus ellenzék, az MDF keretében a népi ellenzék, a fiatal ellenzékiek a Fidesz keretében, a szellemi baloldalt az integrálni kívánó Új Március Front, az érdekvédelmi autonómiára törekvő Liga Szakszervezet, és az 1988 őszétől kezdve újjáéledt történelmi pártok, a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt, a Kereszténydemokrata Néppárt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, a Magyar Néppárt stb.

A fokozatosan és kezdettől fogva plurálisan szerveződő ellenzéki erők 1989 tavaszán az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) formájában kötöttek szövetséget, és ez a szövetség volt az az első hatalmi centrum, amely makropolitikai hatalmi tényezővé változtatta az ellenzéket; ezzel vált valódi ellensúlyozó hatalmi tényezővé az állampárttal szemben. 1989 tavaszától kezdve a monokratikus magyar politikai rendszer kétpólusú hatalmi rendszerré alakult át. Az állampárt hatalmi centrumával szemben megszervezett politikai erőként létezett és működött az Ellenzéki Kerekasztal, amely tárgyalásokra kényszerítette az állampártot, majd 1989. szeptember 18-án – a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain kidolgozott megállapodás aláírásával – meghatározta azokat a politikai és jogi kereteket, amelyek között az átalakulás a továbbiakban zajlott. Az EKA pártjai és az MSZMP radikális reformszárnya a Nemzeti Kerekasztal tárgyalóasztalánál alkotmányozó hatalomként működött.

A monolitikus politikai rendszer tovább osztódott. Nem csupán a második hatalmi tényezővé és centrummá változó Ellenzéki Kerekasztal ellensúlyozta az állampártot, hanem az állampárton belül is legalább két hatalmi erő és politikai centrum alakult ki. Az egyik az új rendpárt hatalmi centruma volt Grósz Károly és társai körül, a másik a reformkörök formájában megszerveződő radikális reformerek politikai centruma.

Az 1988 őszén még kikezdhetetlennek tűnő, egycentrumú magyar politikai rendszer 1989 őszére többpólusú hatalmi rendszerré alakult át, amelyben az egyes hatalmi centrumok kölcsönösen tolerálták egymást és kompromisszumok révén, kiegyezéses formában folytatódott az átalakulás.

4. A magyarországi átmenet sajátos jellemző vonása volt az, hogy az MSZMP-n belül a radikális reformerek önálló és alternatívát nyújtó politikai erővé váltak. Az MSZMP-n *belüli reformszárny* fokozatos megerősödése,

majd domináns tényezővé válása, az, hogy a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain 1989 nyarától kezdve meghatározó erőként és tényezőként a reformszárny vett részt a korábbi új rendpárti szárnnyal szemben, megteremtette a feltételét annak, hogy a tárgyalások eredményeként 1989 szeptemberére az átmenet további politikai és jogi feltételei kirajzolódjanak.

Jelentős hatással volt a demokratikus átmenetre az MSZMP 1988. májusi pártértekezlete. A pártértekezletet lényegileg a Kádár János köré szerveződött konzervatív rendpárt (Németh Károly, Gáspár Sándor, Óvári Miklós PB-tagok, Gyenes András, a KEB elnöke stb.) és az *új rendpárt* tagjai készítették elő (Grósz Károly, Lukács János stb.), valamint az akkor Grószt támogató Németh Miklós. Az előkészítő tárgyalásokon a radikális reformerek – Pozsgay Imre, Nyers Rezső – nem vettek részt, ők tárgyai, s nem alanyai voltak az alkudozásoknak, megegyezéseknek. Az új rendpárt a rendkívül energikus Grósz Károly vezetésével nagyobb győzelmet ért el, mint amire számított. A kétharmadrészben a pártapparátus tagjai közül kiválasztott küldöttek – az előzetes személyi egyeztetések ellenére – kibuktatták a hatalomból és a Politikai Bizottságból a konzervatív rendpárt tagjait, Kádár Jánost pártelnöknek, Grósz Károlyt pedig főtitkárnak választották meg. Bekerült a hatalomba a radikális reformerek képviselőjeként Pozsgay Imre és Nyers Rezső, s a megyei pártértekezleteken is megindult a konzervatív rendpárthoz tartozó vezetők cseréje.

Az országos pártértekezlet küldöttei tehát olyan radikális személyi változásokat harcoltak ki (a 13 tagú PB-ből 8-at, a 105 tagú KB-ból 39 főt nem választottak újra), ami – mint később kiderült – az akkor győztes új rendpártnak (Grósz Károly és csapata) a hatalmát is fokozatosan aláásta. Háttérbe szorították a Kádár János helyére nyíltan törő, Kádárt kiszolgáló Berecz Jánost, akinek politikai hatalmi ereje – bár ekkor még a PB tagja és az ideológiai kérdésekért felelős KB-titkár maradt – ettől kezdve meggyengült.

A küldöttek elszántságát növelte a konzervatív rendpártiakkal való leszámolás. Ezt néhány előzetes tényező készítette elő: az 1987 szeptemberében Lakiteleken megalakult Magyar Demokrata Fórum ellen indított politikai hadjárat, Pozsgay Imre megrovása a lakiteleki tanácskozáson való részvétele miatt; a Nyers Rezső vezetésével 1987 decemberében megszerveződött Új Márciusi Front politikai elítélése, Nyers Rezső személyes megrovása a KB áprilisi ülésén; a Fiatal Demokraták Szövetségébe tartozó négy vezető ellen kezdeményezett büntetőeljárás, amelyet szigorúbb formában a pártértekezlet után akartak lefolytatni. A Kádár-féle konzervatív rendpárt tagjai azt hangoztatták, hogy „Magyarországon semmiféle értelemben vett válság

nincs" (Kádár János beszéde 1988 márciusában), hogy 1956 őszéhez hasonló anarchia kezd kialakulni, amit csak szigorú rendteremtéssel lehet megfékezni, s ennek a rendteremtő konszolidációnak kizárólag Kádár lehet a vezetője. Kádárék ezt komolyan hitték, és meggyőződéssel hirdették, miközben már a pártapparátusban is elvesztették bázisukat. Kádár szerint egyesek új Alkotmányt akarnak, továbbá vitákat az Országgyűlésben. Az 1988. májusi pártértekezlet legfőbb eredménye a konzervatív rendpárti vezetők teljes veresége volt, és az, hogy a Grósz-féle új rendpárt a radikális reformerekkel (Nyers, Pozsgay) kötött szövetséget, fokozatosan háttérbe szorítva a Berecz-féle konzervatív rendpártiakat teljesen kiszolgáló, hatalomra törő csoportot.

A radikális reformerek fokozatos térnyerése 1988 nyara és 1989 nyara között következett be. Ezt Grósz több súlyos politikai baklövése is elősegítette, így például amikor 1988 őszén a „fehérterror" és az „ellenforradalom" veszélyéről szónokolt, rendet követelve az anarchiával szemben a társadalomban.

Az 1988 őszén és 1989 elején megszerveződő, illetve újraszerveződő politikai pártok fokozatosan a magyar politikai életet és az átmenetet előkészítő és formáló tényezőkké váltak. Az ellenzéki pártok laza, majd szorosabb együttműködése révén alakult meg 1989 tavaszán az Ellenzéki Kerekasztal, ami azután a közvélemény nyomása és az MSZMP-ben lévő radikális reformerek készsége révén tárgyalásokra tudta kényszeríteni az MSZMP vezetőit.

Az MSZMP tagjaiból szerveződtek meg azok a reformkörök, amelyeknek a diktatórikus szocializmust illető kritikája és programköveteléseinek nagy része nem különbözött lényegesen az ellenzéki pártok véleményétől. A reformkörök segítették háttérbe szorítani a – Kádár nélküli Kádár-rendszer jelszavával – hatalomra törő Berecz Jánost és a Grósz-féle új rendpártot. A reformkörök kritikája egyre élesebbé vált, önálló politikai erővé váltak az MSZMP-n belül. Grósz sokáig pártellenesnek minősítette tevékenységüket, a reformkörök pedig Grósz leváltását követelték. A szocializmus alternatívájával szemben nyíltan hangot kapott a nem szocialista út alternatívája és annak követelése, s ez a társadalomban és az MSZMP-ben egyaránt a radikális reformerők megerősödését indította el.

5. A magyarországi átmenet kiemelkedően fontos specifikuma és az átmenet békés jellegét meghatározó tényezője volt az, hogy a magyarországi *állampárt* lényegileg belső önfelszámolással, a reformerők fokozatos térnyerésével *megosztotta hatalmi pozícióit az EKA pártjaival,* később pedig

elveszítette monolitikus hatalmát, és ezzel az állampárt előkészítette a diktatórikus hatalmi rendszer egészének lebontását.

Az 1988. november 22-én elfogadott KB-határozat megszüntette a kormány, a kormányzati és az állami szervezetek közvetlen pártirányítását. Az MSZMP KB 1989. május 8-i határozatával megszüntette a párt káderhatáskörét. Az állampárt mint hatalmi rendszer megszüntetése az 1989. szeptember 18-án aláírt EKA-megállapodás eredménye volt. Szervezetileg 1989. október 7-én este szűnt meg az állampárt, amikor az MSZMP feloszlatását a regisztrált 1274 küldöttből 1202-en megszavazták.

6. A békés átmenet megszilárdításához nagymértékben hozzájárult a jelentősebb ellenzéki pártok és az MSZMP radikális reformereinek azon felismerése, hogy a demokratikus és békés átmenet két legfőbb, mindenképpen elkerülendő veszélye az 1981. december 13-i lengyelországi katonai puccshoz hasonló *rendpárti, félkatonai diktatúra* bevezetése, illetve a politikai és a gazdasági *anarchia* (Grósz interjú – 1989. szeptember).

Az ellenzéki pártok képviselői és az MSZMP radikális reformerei, továbbá a társadalom befolyásos értelmiségi vezetői a két fő veszély elhárítására hívtak fel, ennek jegyében mérsékelték követeléseiket. Higgadt, megfontolt politizálásra intettek, és óvtak az illúzióktól, többek között az 1956-os forradalmárok azon illúzióitól, hogy majd biztosan segít a „Nyugat". A Nyugat akkor sem segített és most sem fog, legfeljebb szimpátiájáról biztosít minket és bátorítani fog bennünket – hangsúlyozták. A következtetés tehát az volt, hogy az átmenet békés jellegét és magát a forradalmi jelentőségű átmenetet nekünk magunknak kell biztosítani, és a gazdasági válságból saját erőnkből kell kilábalni.

7. A magyarországi átmenet sikerét, az átmenet jellegét és ezen belül a demokratikus magyar politikai erők mozgásterét nagymértékben meghatározta a *példátlanul kedvező nemzetközi helyzet* és környezet is. Bár egy konzervatív reformellenes nemzetközi blokk (NDK, Csehszlovákia, Románia, Kuba) 1989 nyarán és őszén most is kialakult ellenünk, de Magyarország végre nem egyedül folytatott reformpolitikát a szocialista országok közül, egy reformtáborba került Lengyelországgal és a Szovjetunióval. A magyar reformokat elismerő és támogató Gorbacsov-vonal a brezsnyevi korszak magyarellenességével szemben a hivatalos szovjet vezetés jóindulatáról biztosította a magyar reformvezetést. Nyugat-Európa és az Egyesült Államok politikai vezetői kitüntetően érdeklődtek és politikai támogatást adtak a magyar reformokhoz, óvtak azonban a szélsőségektől és az illúzióktól.

A nemzetközi feltételek között óriási jelentősége volt Gorbacsov és Bush elnök 1989. decemberi megállapodásának. Málta szigete mellett, a viharos tengeren tartott tárgyaláson Gorbacsov biztosította, hogy a Szovjetunió eltekint mindenféle katonai beavatkozástól és tudomásul veszi, ha közvetlen határa mentén egy ország úgy dönt, hogy szocialista társadalmi berendezkedés helyett más társadalmi berendezkedést választ. Ez a megállapodás hozta el a brezsnyevi „korlátozott szuverenitás" elvének a végét, amely szerint, ha egy szocialista országban a szocialista berendezkedés veszélybe kerül, az már nem az ország belügyébe tartozó kérdés, hanem olyan konfliktus, amelynek rendezésére a szocialista országok kötelesek „internacionalista segítséget nyújtani" a szocializmus megmentése érdekében.

★ ★ ★

1989 tavaszától lényegileg egy *plurális szerkezetű többpártrendszer* alakult ki Magyarországon, amely azonban az 1990. tavaszi választásokig *parlamenten kívüli* többpártrendszerként létezett. Ez a legálisan működő, de parlamenten kívüli többpártrendszer – a kormány közvetítésével – politikai döntéseit a parlament által alkotott törvényekké változtatta. A kezdettől fogva versengő, parlamenten kívüli többpárti struktúra részben megnövelte a szervezett hatalmi erők és politikai tényezők számát, részben bomlasztotta az állampárton belül még meglévő hatalomkoncentrációt, végül a politikai versengés révén gyorsította az átalakulás folyamatát.

Az 1990. évi parlamenti (március 25. és április 8.) és az önkormányzati (szeptember 30. és október 14.) választások a *hatalmi elit tömeges méretű cseréjét* és átalakulását hozták magukkal, döntően új politikai szereplők kerültek be a politikai vezetésbe.

A politikai elit átalakulását természetesen nem lehet csak a választásokhoz kötni, de a hatalmi pozíciókban ezek hoztak döntő változásokat. A 386 parlamenti képviselőből több mint 350 új képviselőként került be az első demokratikusan választott parlamentbe. A kormány tagjai teljes egészében új emberekből kerültek ki. A politikai államtitkárok és a közigazgatási államtitkárok, valamint a helyettes államtitkárok nagy része az új politikai pártok tagja vagy pártonkívüli volt. A választásokat megelőzően 65 bejegyzett pártalakulat jelent meg a politikai színtéren, amelyek közül 12 vett részt a parlamenti választásokon, s végül 6 párt került be az Országgyűlésbe. Az új politikai pártok megszerveződése és a politikai versengés következtében mintegy 5-6 ezer új személy került jelentősebb vezetői pozícióba. Az önkormányzati választásokon 2930 polgármestert választottak meg közvetlenül,

akik közül mintegy 1000 új emberként került a helyi önkormányzatok élére. A közvetlenül választott önkormányzati képviselők száma 24 536 volt. Hivatalos adatok híján csak becsülni tudjuk azt, hogy a helyi képviselőknek mintegy 80%-a új politikus volt, akik a korábbi tanácsrendszerben nem voltak tanácstagok.

A rendszerváltás tömeges keretek között, *erőszak alkalmazása nélkül* zajlott le. A rendszerváltást végig kísérő politikai tüntetések, tömegmegmozdulások, nagyszámú résztvevővel megtartott nyilvános rendezvények felerősítették a rendszerváltás alternatíváját, majd egyre határozottabb követelését. Tágították a politikai mozgásteret és ösztönzően hatottak a túlhaladott politikai megoldások elvetésére, a korábban elképzelhetetlennek és megvalósíthatatlannak tűnő megoldások, alternatívák képviseletére. A rendszerváltás tömegtámogatással, de szervezett politikai erők tárgyalásai révén valósult meg. A tömegtámogatás és a rendszerváltás elementáris erejű társadalmi követelése adta a politizáló értelmiségi csoportok kiegyezéséhez a társadalmi legitimációs alapot a rendszerváltás folyamatában.

8. A rendszerváltás a *politikai rendszer hatalmi viszonyainak és intézményeinek az átalakításával kezdődött,* de felgyorsított menetben egyaránt kiterjedt a gazdasági, az oktatási, a kulturális, a tömegtájékoztatási alrendszerekre.

9. A rendszerváltás rendezett körülmények között zajlott le, a politikai, kormányzati és a gazdasági alrendszerek *megőrizték működőképességüket,* a kormányzat irányítását, az országot működőképes és kormányozható állapotban vehette át a választások után az új kormánykoalíció, az új politikai vezetés.

10. A rendszerváltás eredményeképpen – majdnem ötven év után – Magyarország *lekerült* arról a *történelmi kényszerpályáról,* amely történelmi sorsát, fejlődésének jellegét és tartalmát addig elemi erővel meghatározta.

11. Magyarország történelmi jövője nyitottá vált, demokratikus úton és eljárásokon keresztül *a szabad és demokratikus államok közösségének részévé* válhatott.

- A kelet-európai diktatúrák bukása 1985–1990. (Kronológia, dokumentumok, bibliográfia). Összeáll.: *Pándi Lajos*. Pándi Lajos magánkiadása, Szeged, 1993. A kötetben lásd: A szovjet csapatkivonási egyezmény (1990. március 10.); Parlamenti határozat a Varsói Szerződésből való kilépésről (1990. június 26.); Az Európa Parlament állásfoglalása Magyarország felvételéről az Európa Tanácsba (1990. október 2.).
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1985–1989. Összeáll. és szerk.: *Vass Henrik*. Interart Stúdió, Budapest, 1994.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. I–II. k. Szerk.: *S. Kosztricz Anna–Lakos János–Némethné Vágyi Karola–Soós László–T. Varga György*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1993.
- A puha diktatúrától a kemény demokráciáig. Pozsgay Imre, Grósz Károly, Magyar Bálint, Kövér László, Lengyel László, Nyers Rezső, Mark Palmer, Szűrös Mátyás a rendszerváltásról. Szerk.: *Bodzabán István–Szalay Antal*. Pelikán Kiadó, Budapest, 1994.
- A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal tárgyalások 1989-ben. Dokumentumok I–IV. k. Főszerk.: *Bozóki András*. Magvető Kiadó, Budapest, 1999.
- A rendszerváltás forgatókönyve. 7. k. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2002.
- A rendszerváltás programja. Szabad Demokraták Szövetsége, Budapest, 1989.

Körösényi András

A magyar demokrácia problémái 1990–2010

Joseph Schumpeter, az elitista demokráciaelmélet atyja a demokráciát a következőképpen határozta meg: „...a demokratikus módszer az egy olyan, a politikai döntések elérésére létrehozott intézményi eljárás, amelyben egyének a nép szavazataiért folytatott versengő küzdelemben szerzik meg a döntési hatalmat".[1]

Kevésbé ismert, hogy az ilyen módon definiált demokrácia működésének sikerét Schumpeter számos feltételhez kötötte. Ezek között szerepel a demokratikus önkorlátozás, amely szerint a demokratikus kormányzás csak akkor lehet sikeres, ha minden szereplő elfogadja a társadalom strukturális alapelveit. Azaz a demokrácia sikere konszenzust kíván meg ezen elvek felett.

A schumpeteri tradíció a szűkebb értelemben vett politikatudományon belül kétfelé ágazott, de mindkét irány komolyan foglalkozott a konszenzus/disszenzus kérdésével. Az egyik elágazást a demokrácia kompetitív elmélete jelenti. A demokratikus versenynek az Anthony Downs által az 1950-es évek végén kidolgozott közgazdasági modellje szerint egy bal-jobb skálán, ha a szavazók preferencia-eloszlása normál eloszlást mutat, akkor – két versengő pártot, továbbá azok racionalitását és hivatal-orientáltságát feltételezve – a pártok a centrum felé közelítenek a versenyben. Bármelyik nyeri is meg a választást, a centripetális tendencia végül is konszenzusos közpolitikát eredményez. Ha azonban a szavazói preferenciák eloszlása U-alakú, azaz a centrumban van a legkevesebb szavazó, s a bal-, illetve a jobbszél felé haladva növekszik a szavazók száma, a pártok a szélsőbal- illetve szélsőjobboldali pozíció felé manővereznek. Ez esetben bármelyik is nyeri meg a választást, *polgárháborús helyzet* alakulhat ki, szól Downs érvelése.

A másik elágazást a demokratikus elitizmus politikai szociológiai elmélete adja. A John Higley és társai által az 1980-as években kidolgozott új elit paradigmában a figyelem a versenyről a liberális demokráciák stabilitásának

1 *Schumpeter, A. Joseph*: Capitalism, Socialism and Democracy. Unwin, London, 1987. (1942). 269. o.

társadalmi és politikai előfeltételeire került.[2] Higley és társai az egymással versengő politikai vezetők helyett a szélesebb értelemben vett politikai elitcsoportokkal és a köztük kialakult viszonyrendszerrel foglalkoznak. Kimutatják, hogy a demokratikus rezsim stabilitásának az alapja az elitek közti *mögöttes konszenzus* létrejötte. Ez a konszenzus, ha nem is terjed ki az értékekre, de kiterjed a demokratikus intézmények működésének normáira. Ha ez a konszenzus nem jön létre, vagy felbomlik, veszélybe kerül a demokrácia stabilitása.

Higley és társai történetszociológiai és nemzetközi összehasonlító elitkutatásokból vonták le következtetéseiket. Ezen empirikus elitvizsgálatokban azt keresték, hogy milyen történeti út, elitkonstelláció vezetett a stabil liberális demokráciák kialakulásához. A két domináns út egyike az elitek megegyezése (*elite settlement*), a másik a fokozatosan kialakuló elitkonvergencia. Ezzel szemben az eliten belüli viszály (*disunity*) a rendszer destabilizálódásához vezet.

Az 1989–1992 közötti kelet-közép-európai demokratikus átmeneteket követően ezeket a kutatásokat erre a régióra is kiterjesztették. Ezek eredménye szerint a demokratikus átmenetek közül a *tárgyalásos-megegyezéses* – azaz az ún. kerekasztal-tárgyalásokon keresztül vezető – út felelt meg az *elitmegállapodás* kritériumainak. A szerzők szerint ez teremtett olyan elitkonszenzust, amely stabilizálta a kialakuló liberális demokráciákat.[3] Ez az eredmény megegyezett a tranzitológiai irodalomban az 1990-es években kialakult felfogással, amely a lengyel és a magyar kerekasztal-tárgyalásokban látta a demokratikus átmenet ünneplésre méltó útját.

Az ezredforduló utáni évtizedben azonban egyre több politikai megfigyelő és elemző a lengyel és a magyar politika erősödő polarizációját jelezte. A szociológiában és a politikatudományban többen is megkérdőjelezték Higley és társai tézisét, nevezetesen azt, hogy a megegyezéses átmenet feltétlenül tartós elitkonszenzushoz és politikai stabilitáshoz vezet. A hazai elitkutatók közül Ilonszki Gabriella és Lengyel György úgy véli, hogy az

2 *Higley, John–Michael Burton*: Elite Foundations of Liberal Democracy. Rowman & Littlefield, Lanham, MD, 2006.; Best, *Heinrich–John Higley*: Introduction: Democratic Elitism Reappraised. In. Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives. Brill, Leiden and Boston, 2010. 1–24. o.

3 Higley és társai a demokratikus átmenet német, cseh és szlovák útját az elitkonvergencia típusába sorolták. *Higley, John–Michael Burton*: Elite Foundations of Liberal Democracy. I. m. 84–88. o.; *Higley, John–György Lengyel*: Introduction: Elite Configurations after State Socialism. In: John Higley and György Lengyel, eds.: Elites under State Socialism: Theories and Analysis. Rowman and Littlefield, Lanham, MD, 2000. 14–15. o.

ezredforduló utáni évtizedben kialakuló egyre konfrontatívabb politizálási stílus és a politikai elit részéről történő folyamatos normasértés miatt Magyarországon *színlelt demokrácia* alakult ki.[4] Úgy látják, hogy az 1989–1990-es megállapodásrendszer tartós elitkonszenzus helyett csak egy *időleges kompromisszumot* hozott létre. Jacek Wasilewski[5] a lengyel politikát elemezve jutott arra a következtetésre, hogy az ezredforduló után a demokratikus elitizmus mögötti konszenzus felbomlott.

⋆ ⋆ ⋆

A következőkben a politikai polarizáció problémájára fogok fókuszálni, miközben az elemzést a magyar politikára és néhány elméleti kérdésre szűkítem. Először empirikus-deskriptív szinten teszem fel a kérdést, hogy ténylegesen polarizált-e, illetve milyen mértékben az a magyar politika. Másodszor magyarázatot keresek a polarizáció kialakult mértékére. Végül harmadszor arra próbálok válaszolni, hogy a polarizáció milyen hatást gyakorol(t) a demokrácia hatékonyságára, vagy másképpen a demokratikus elszámoltatásra.

I.

Először tehát arról, hogy milyen mértékben polarizált a magyar politika, illetve a politikai elit? Növekedett-e a politikai polarizáció a rendszerváltást követő két évtizedben? A politikai kommentátorok és elemzők a politikai polarizációnak sok tünetét regisztrálták, emellett számos anekdotikus bizonyítékkal szolgáltak. De az egyszerű állampolgári tapasztalatok is megerősítik a kutatói megfigyeléseket. Ami számunkra figyelemre méltó, hogy az empirikus kutatások eredményei egybeesnek az elemzői értékelésekkel. A kutatási eredmények a politikai polarizáció egyértelmű és erős növekedését mutatják.

A politikai-ideológiai polarizáció alapvető mércéje a szavazók, képviselők, pártok illetve az elit elhelyezkedése a bal-jobb tengelyen. Ennek az egyik fontos indikátora a szavazópolgároknak a bal-jobb skálán történő önbesorolása. A természetes eloszlást grafikonon ábrázolva egy harang alakú görbét kapunk.

4 Színlelt demokrácia: az elit és a társadalom jelentős csoportjai „csak imitálják a játékszabályok elfogadását". *Ilonszki Gabriella–Lengyel György*: Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia? Politikatudományi Szemle, 2009. 1. sz. 7–25. o. (Idézet a 9. o.-on.)

5 *Wasilewski, Jacek*: The Assault on Democratic Elitism in Poland. In: Best, Heinrich, and John Higley (eds.). Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives. I. m. 173–196. o.

Angelusz Róbert és Tardos Róbert kutatásai[6] azt mutatták, hogy míg 1994-ben a szavazópolgárok önbesorolását ábrázoló görbe középen hegyesen kiemelkedő és a széleken teljesen ellaposodó klasszikus harangformát mutatott, addig a következő tizenöt évben e harangot a politikai átrendeződés fokozatosan lelapítja. A harang közepe – még kiemelkedik ugyan, de – egyre laposabb, miközben szélei jelentősen megvastagodtak. Azaz a politikai centrum fokozatosan kiürült,[7] miközben a szélek erősödtek. A polgárok bal-jobb skálán történő önbesorolása alapján számított *polarizációs index* Angelusz és Tardos kutatása szerint 1994 és 2009 között a 0,31-es értékről fokozatosan az 1,61-es értékre növekedett.[8]

Az *European Social Survey* 2002-es nemzetközi összehasonlító adatai szerint az akkori magyar polarizációs index enyhén magasabb az új demokráciák átlagánál, de jelentősen magasabb az EU 15-ök átlagánál. A régi, 15-ök Európájában a politikai polarizáció ekkor csak Olaszországban volt magasabb a magyarnál.[9] 2009-re azonban a politikai polarizáció hazai indexértéke messze meghaladja nemcsak a 2002-es extrém olasz, de még a magasan kiugró izraeli szintet is.

A politikai polarizáció egy másik indikátora a parlamenti kormány- és ellenzéki pártok szavazótáborai közötti távolság. Ezt Angelusz és Tardos[10] a már idézett kutatásukban szintén a szavazópolgárok 10-fokozatú bal-jobb skálán történő önbesorolása (és pártpreferenciája) alapján mérték. Ez a távolság jelentősen, az 1994-es 1,81-ről 2003-ra 4,30-as értékre nőtt.

További indikátort jelent a meghatározó pártok közti politikai távolság nagysága. Enyedi Zsolt és Kenneth Benoit[11] az elmúlt évtizedet átfogó kutatásai szerint az MSZP és a Fidesz közti távolság egy 10-fokozatú bal-

6 *Angelusz Róbert–Tardos Róbert*: A választói tömbök rejtett hálózata. In: Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon. Szerk.: *Angelusz Róbert* és *Tardos Róbert*. Demokratikus Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 2005. 65–160. o.; *Angelusz Róbert–Tardos Róbert*: Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In: Részvétel, képviselet, politikai változás. Szerk.: *Tardos Róbert, Enyedi Zsolt* és *Szabó Andrea*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 2011. 357.

7 *Enyedi Zsolt–Ken Benoit*: Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer átrendeződése a bal-jobb dimenzióban. In: Új képlet: a 2010-es választások Magyarországon. Szerk.: *Enyedi Zsolt, Szabó Andrea* és *Tardos Róbert*. DKMKA, Budapest, 2011. 25. o.

8 A polarizációs indexet a 10-fokozatú skálánál úgy számítjuk ki, hogy a két szélső baloldali és a két szélső jobboldali skálabesorolás összegét elosztjuk a két középső skálabesorolás összegével (*Angelusz Róbert–Tardos Róbert*: A választói tömbök rejtett hálózata. I. m. 73. o.

9 Uo. 147. o.

10 Uo. 78. o.

11 *Enyedi Zsolt–Ken Benoit*: Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer átrendeződése a bal-jobb dimenzióban. In: Új képlet: a 2010-es választások Magyarországon. I. m. 26. o.

jobb skálán a szavazók szerint már 2003-ban is igen magas, 5,9-es értéket tesz ki, ez azonban 2009-re 7,2-re nő. Ez önmagában is és mindenféle összehasonlításban is extrém mértékű polarizációt jelent.

Az ideológiai tengelyen történő polarizáció azonban nem pusztán a szavazói percepció szerint ért el ilyen magas értéket. A 2010-es választások idején, a képviselőjelöltek körében végzett politikai elitkutatás eredményeiből ismerjük az egyes pártok elitjének a 10-fokozatú skálán történő önbesorolását, ami nem különbözik lényegesen a pártok szavazóinak a skálán történő önbesorolásától. Az MSZP mind a szavazói, mind az elit körében az 1,6-es skálapozíciót foglalja el, míg a Fidesz az elitnél a 7,4-es, a szavazói körében pedig a 7,8-es skálapozíciót.[12]

A politikai elitnek a képviselőjelölteknél jóval szélesebb körét átfogó, Kovách Imre által vezetett, az MTA Politikatudományi Intézetében folytatott 2009-es elitkutatás[13] is vizsgálta az elit ideológiai polarizáltságát. Az eredmények megerősítik a fentebb idézett kutatások eredményeit abban, hogy a hazai politikai-közéleti elit ideológiai értelemben vett polarizáltsága 2001-hez képest az évtized végére jelentősen nőtt.[14]

Összefoglalóan megállapítható, hogy a magyar politikában 1990 és 2010 között fokozatosan egyre erősödő, és az utóbbi fél évtizedben extrém mértékű politikai polarizáció alakult ki a bal-jobb dimenzióban. Ez a polarizáció a politikai elitek és az állampolgárok körében egyaránt végbement.

II.

Előadásom második részében magyarázatot keresek a polarizáció kialakult mértékére.

A magyar politika erős átideologizáltságát *és polarizációját* már az 1990-es években is nagymértékűnek vagy egyenesen túlzottnak tartották a magyar politikával foglalkozó elemzők és politikatudósok. Különböző magyarázatok születtek, amelyek közül csak néhányat emelek ki.

Az egyik az ideológiatermelő értelmiség nemzetközi összehasonlításban szokatlanul erős szerepének tulajdonított jelentőséget. Ennek a szempontnak az 1990-es évek végétől – úgy vélem – csökkent a jelentősége.

12 Uo. 37. o.

13 *Csurgó Bernadett–Megyesi Boldizsár*: Elit meghatározások és elitcsoportok. In: Elitek a válság korában. Szerk.: *Kovách Imre*. Argumentum, Budapest, 2011. 152. o.

14 Említésre érdemes, hogy miközben a választópolgárok önbesorolása szerint az ország jelentősen jobbra tolódott, a tágabb politikai-közéleti (de pozicionális) elitben többségben vannak a magukat baloldalinak vallók. *Girst Noémi–Keil András*: Zavar a fejekben? A magyarországi elit és a politika 2009-ben. In: Elitek a válság korában. I. m. 317.

Egy másik magyarázat a politikai paletta friss pluralizálódásából és a politikai mobilizáció feladatából származó strukturális kényszernek tulajdonított szerepet. Ez utóbbi szerint az újonnan létrejött, előzmény és hagyomány nélküli pártok számára a politikai mobilizáció eredményessége szempontjából elengedhetetlen volt, hogy riválisaiktól minél erősebben megkülönböztessék magukat.[15] Mind az értelmiség ideológiatermelő szerepe, mind pedig a pártok mobilizációs funkciója a kompetitív elitstratégiákat erősítette.

A harmadik magyarázat összefügg a pártrendszernek az 1990-es évek végétől tapasztalható átrendeződésével. A pártrendszer koncentrációjával és blokkosodásával párhuzamosan kétpólusú, kvázi-kétpártrendszer alakult ki. Noha a politikai elemzői intuíció a kétpólusú, bal- és jobboldali blokkra tagolt pártrendszer kialakulását a politikai polarizáció egyik forrásának tekintette, a politikatudomány klasszikusainak felismerései alapján ennek éppen az ellenkezőjét várhatjuk. Maurice Duverger, Anthony Downs majd Giovanni Sartori éppenséggel „mérséklő" hatást tulajdonított a kétpártrendszernek.

Kérdés, miért nem érvényesült a „mérséklő" hatás a magyar politikában? Azért, mert a centripetális verseny és a *medián-szavazó* elméletének két fontos érvényesülési feltétele is hiányzott: az egyik a politikai preferenciák „normál" eloszlása, másképpen a politikai értékkonszenzus; a másik a politikusok tisztán „hivatalorientáltsága". Az első feltétellel kapcsolatban az előzőekben láthattuk, hogy a politikai preferenciák eloszlása miként változott a normál eloszlás felől az ideológiai polarizáció irányába – azaz ez a feltétel nem teljesül. A mérséklő hatás mögötti másik előfeltevés szerint a politikusokat az erős ideológiai és *policy*-preferenciák helyett pusztán a hivatal-orientáltság jellemzi. Csakhogy feltételezésem szerint Magyarországon a rendszerváltástól kezdődően ettől eltérő mintázat jött létre. A hivatalorientáltság ugyanis azt jelenti, hogy a politikusoknak nincsenek ideológiai céljaik, és adottságként tekintenek az állampolgárok politikai preferenciáira. Nem kívánják megváltoztatni azokat – hanem követik őket. Nálunk viszont vannak ideológiai céljaik.

Nemcsak elemzői értékelésekből, de empirikus politikatudományi kutatásokból is tudjuk, hogy a politikai vezetők Magyarországon komoly szerepet játszanak az állampolgári politikai preferenciák formálásában. Ez azt is jelenti, hogy az állampolgárok bal-jobb skálán mért ideológiai-politikai preferenciáinak a polarizálódása nem egyszerűen külső, *exogén* adottság a

15 *Körösényi András*: A magyar politikai rendszer. Osiris, Budapest, 1998.

pártok számára, hanem éppenséggel a pártok illetve vezetőik stratégiájának az eredménye.[16]

A negyedik magyarázat szerint a magyar politikát nem egyszerűen az erős politikai-ideológiai polarizáció jellemzi, hanem a demokrácia olajozott működéséhez szükséges mögöttes *(alap-)konszenzus* hiánya, amely a Higley-féle elitkonszenzus része. Az alapkonszenzus része, hogy a versengő felek elismerik egymás legitimitását. Ennek hiánya magyarázza, hogy szak- vagy közpolitikai viták helyett szimbolikus (legitimációs illetve kizáró-) diskurzusok kerültek a politikai közélet középpontjába. A pártok egymás legitimációját kétségbevonó delegitimáló stratégiái nagymértékben erősítik az ideológiai-politikai polarizációt.

Az alapkonszenzus – megítélésem szerint – 1990-től kezdődően meglehetősen ingatag lábakon állt, 2006 őszétől kezdődően pedig nyíltan megkérdőjeleződött. Ennek számos jele volt: a 2006. őszi tiltakozó mozgalom, a rendőri erőszak, az ellenzék kivonulása a miniszterelnöki beszédek alatt, a kormány, sőt az alkotmány legitimitásának a megkérdőjelezése az ellenzék és a parlamenten kívüli mozgalmak részéről, a 2008-as népszavazás alkotmányosságának ellentétes megítélése, a 2010–2011-es alkotmányozás stb. Azaz: a polarizáció kikezdte a rendszer alapértékeit és alapintézményeit.

III.

Előadásom harmadik részében arról szeretnék beszélni, hogy az állampolgárok és a politikai elit megosztottságának mélysége, továbbá a politikai polarizáció általános intenzitása miként hat a demokratikus elszámoltathatóságra, továbbá a demokrácia hatékonyságára. A demokratikus elitizmus ígérete az elituralom és a demokrácia összeegyeztetése volt. Az elit uralkodik, de elszámoltathatóvá, leválthatóvá válik. Az új elitparadigma, azaz John Higley és szerzőtársainak tézise az volt, hogy a túl erős disszenzus, azaz az elit túlságosan mély megosztottsága gyengíti a liberális demokrácia stabilitását. Az én tézisem az, hogy az erős polarizáció a stabilitás mellett a hivatalban levő vezetők elszámoltathatóságát is gyengíti. Arra próbálok válaszolni, hogy milyen hatásmechanizmusokon keresztül bontakozik ki ez a gyengítő hatás. Három hatást különböztetek meg, amelyek ilyen irányba hatnak.

16 És, miként a polarizációs index meredek növekedéséből láthattuk, ez nem egyszerűen a demokratikus átalakulás után újonnan létrejövő pártok magukat riválisaiktól megkülönböztetni kívánó pozicionálási törekvéseiből, továbbá mobilizációs igényeiből származó átmeneti jelenség, hanem a hazai pártverseny tartós, 1990 és 2010 között egyre fokozódó mértékű jelensége.

Az első a közpolitikai hatás. Ha a kormányon levő párt a választási ígéreteinek megfelelő kormánypolitikát folytat, akkor a közpolitika az egymást követő kormányzati ciklusok között „cikcakkosan" alakul. A közpolitika gyakori irányváltása azonban csökkenti annak hatékonyságát is, amire számos példát ismerünk nemcsak a hazai, de az európai országok politikatörténetéből. Ráadásul ilyen helyzetben nincs értelme a centrista – azaz a medián pozíciót követő – közpolitikának sem, ugyanis azt sem a baloldali, sem a jobboldali szavazók nem érzik magukénak, miközben a centrista szavazók száma elenyésző.

A második a pszichológiai hatás. Az ideológiai-politikai polarizáció, amelyet Anthony Downs az állampolgári preferenciáknak a bal-jobb skálán történő U-alakú eloszlásával ábrázolt, *„tábor-mentalitást"* alakít ki a két egymással szembenálló politikai-ideológiai oldalon. A hazai politikai irodalomban és publicisztikában „hideg polgárháborúként" is leírt helyzet a Mi és Ők tudat megerősödését eredményezi. A törzsi politika, a tábor-mentalitás áttöri és így meggyengíti a pártpolitikai érdekektől független közvéleményt. A közös mérce megszűnése morális relativizmushoz vezet és teret enged a politikai felelőtlenségnek. Mindez csökkenti a demokratikus kontroll hatékonyságát. Gyengül ugyanis a demokratikus választásoknak a Friedrich-törvényben megragadott, a hivatalban levő politikusokat ösztönző hatása. Ha ugyanis a saját tábor szavazataira mindenképpen számíthat a kormány, míg a másik oldal szavazataiért folytatott küzdelem reménytelen, mi motivál a hatékony és felelős, a közérdeknek megfelelő kormányzásra? Mi ösztönöz a választási ígéretek betartására?

A harmadik a „delegitimáló" hatás. Mivel a medián-szavazó modelljében a választások kimenetele nem okoz drámai változást a kormánypolitikában, és a választásokon vesztes politikai oldal joggal számíthat arra, hogy a következő választásokon jó esélye van nyerni, a politikai verseny vagy játék tétje viszonylag alacsony. Az alacsony tét, a nyerési esély és az alapkonszenzus ereje következtében mindkét politikai fél arra számít, hogy a játékszabályok változatlanok maradnak. A vesztes számíthat arra, hogy a nyertes kormányzati pozícióját nem használja fel a játékszabályok egyoldalú megváltoztatására.

Ezzel szemben az elitek megosztottsága, a politikai paletta polarizáltsága, vagyis az U-alakú preferenciaeloszlás esetén ez a helyzet megváltozik. Roppant módon megnő a politika tétje. Megnő a választások tétje már *közpolitikai téren* is, hiszen – mint láttuk – gyökeresen különböző, akár ellentétes közpolitikát eredményezhet egy kormányváltás. A közpolitikai

tét mellett a játéknak, a politikának alkotmányos tétje is lesz. Ennek oka, hogy az alapkonszenzus hiánya eltérő alkotmányos törekvéseket is jelenthet, azaz a *játékszabályok megváltoztatására* irányuló törekvéseket. Pontosabban ez éppen azt mutatja, hogy a játék metafora alkalmatlan a politika megragadására, hiszen míg a játékban a szabályok kívülről adottak a játékosok számára, addig a politikában a szabályokat maguk a politikai szereplők hozzák.

A politikai polarizáció tehát a közpolitikai, a pszichológiai és a delegitimáló hatáson keresztül gyengíti a demokratikus rendszerek stabilitását, és a kormányok reszponzivitását és elszámoltathatóságát, azaz a hatalmon levő politikai vezetők egyre önállóbb – ha úgy tetszik –, önkényesebb politikát folytathatnak.

Összegezem előadásom két fő mondandóját. Az első, hogy a politikai polarizáció 1990–2010 között extrém mértékben felerősödött a magyar politikai elitben és az állampolgárok körében. Ez megkérdőjelezi azt a korábban széles körben elfogadott tézist, hogy a hazai demokratikus átmenet erős elit-konszenzust és ezért stabil liberális demokráciát produkált volna. Ugyanakkor előadásom második felében teoretikus elemzéssel igazoltam a demokratikus elitizmus azon előfeltevését, hogy az elit és a választóközönség körében kialakuló extrém polarizáció csökkenti a demokrácia működésének hatékonyságát, értelmét.

Kende Péter

Zárszó

Igen tisztelt konferencia résztvevők, én most nagy dilemmában vagyok. Amint a programból látják, az elnöki tisztemből az következne, hogy zárógondolataimban a demokrácia jelenlegi helyzetéről mondjak egyet és mást. De úgy érzem, hogy ennek a vitája már mindkét előző előadással megkezdődött, s nem vagyok biztos benne, hogy jogosult-e egy elnöki zárszó ezt a vitát lezárni, amikor erről mindenkinek megvan a maga saját elképzelése. Másfelől nem hiszem, hogy Bihari Mihály és Körösényi András előadásával kapcsolatban olyan tárgyi jellegű kérdések tisztázására volna szükség, hogy valami augusztusban volt-e vagy márciusban. Az izgat minket, hogy lényegében mi történt. Erről próbálok zárszavamban néhány gondolatot magam is megfogalmazni.

Az egyik, amit a két utolsó előadáshoz hozzátennék, hogy a demokrácia kifejlődésének európai és amerikai tanulsága szerint ehhez a fejlődéshez történelmi tapasztalatok kumulálódása kell. Vagyis, hogy nemzedékről nemzedékre, olykor egy nemzedéken belül is egymásra rakódnak a demokrácia finomításához, működőképessé tételéhez szükséges gyakorlati ismeretek és élmények. Végigtekintve azonban ama korszakon, amelyről a mai konferencia szólt, mit látunk? Azt, hogy az nem segítette elő a tapasztalatok egymásra rakódását. Az 1945–46-os demokráciát igen hamar elmosta a szovjet típusú rendszer bevezetése és annak végsőkig való túlhajtása a Rákosi-rendszerben. Majd 1953–54-ben történt egy rövid kísérlet arra, hogy ebből hogyan is lehetne valamiféle mérséklet és racionalitás felé visszakanyarodni. Ezt azonban a hatalmi rendszer végül is nem tette lehetővé, mire jött 1956 a maga teljesen új, forradalmi tapasztalatával.

Itt volna egy fontos megjegyzésem. A forradalmak sokkal ritkábban törnek ki, mint ahogy ezt a köztudat tartja. Ha egy országban évszázadonként van egy forradalom, az már sok. Például Magyarországon 1848 és 1956 között nem is volt igazi forradalom, viszont ’56 nagyon erős robbanás volt, annak ellenére, hogy rövid ideig tartott. Ez aztán egészen másféle

tapasztalatot hagyott a magyarok körében, mint egy szélesedő demokrácia. Minthogy ismert dolgokról van szó, rövidre fogva is érthető lesz, amit mondani szándékozom. Az '56-os próbálkozást leverő rendszer részben megismételte a '47-ben kezdődőt, részben valami újat kezdett: egyfajta zárt köztársaság alakult ki. S mint tudjuk, a belső pártelitnek ez a zárt köztársasága sokáig fennállott, ami hozzászoktatta az embereket ahhoz, hogy így vagy úgy annak íratlan szabályaihoz igazodjanak. Ebben a szoktatásban telt el az 1945 óta tartó majdnem háromnegyed évszázad nagyobb része. Ez viszont olyan módon zárult le, amilyenre szinte senki nem számított. Erről hallottunk egy világos beszámolót Bihari Mihály részéről. '89 után egyáltalán nem az történt, amire akár az egyik, akár a másik oldalról számítottak. Kialakult egy látszólag megegyezéses demokrácia, amelynek a szabályai azonban nemcsak konszenzuálisok voltak. Ezt Körösényi András tankönyveiből minden kezdő politológus megtanulhatta. Egy meglehetősen hibrid rendszer keletkezett, amelyben ugyan voltak konszenzuális elemek, de a választások szabályrendszere közép- és hosszú távon a polarizációnak kedvezett, amint ez számszerűen is kitűnt Körösényi előadásából. Így jutottunk el a 2000-es évek első évtizedének második felébe, amelyben már-már egy hideg polgárháború állandósodott Magyarországon.

Amire mindebből ki akarok lyukadni, az egyszerűen az, hogy nincs demokratikus tapasztalat. Az a bizonyos cikcakk, amelyről Körösényi beszélt, nem azt segítette elő, hogy olyan közgondolkodás és magatartás legyen az országban, amely a demokrácia íratlan szabályait követi. Ezt még súlyosbítja egy körülmény, amelyről itt alig esett szó: az a nagy csalódás, amely 1989 után a magyar társadalmat érte. Nem az a jólét jött, amelyet a közember az 1989-es változásoktól várt, ezért aztán nem is a demokrácia tapasztalata erősödött meg benne, hanem a nosztalgikus képzelgés arról, hogy mennyivel jobb volt a Kádár-rendszerben, vagy még annál is régebben. Ezt részben olyanok gondolják, akiknek fogalmuk sincs arról, hogy mi volt azelőtt, mert nem éltek benne, akiknek nincs tapasztalatuk arról, hogy mi volt ebben az országban harminc, ötven vagy nyolcvan évvel ezelőtt. Valamiképpen a 2010-ben létrejött kétharmados többség is összefügg ezzel a zavarodott közhangulattal. Pusztán számszerűen ez a többség nem volna probléma, ha azt olyan pártcsalád szerezte volna, amely az önkorlátozás és az önmérséklet elve alapján áll. De a tapasztalat ennek épp az ellenkezője, ami persze kedvezőtlenül hat a demokrácia működésére Magyarországon.

Két dolgot akartam még elmondani a zárszavamban. Az egyik, hogy szemben azzal, amit a legtöbben demokrácián értenek – vagyis hogy az

„népuralom" – egy demokratikus modern jogállamban, amely a polgárok egyenlőségére alapul, a népszuverenitás egyetlen lehetséges értelmezése a megosztott szuverenitás, a hatalom megosztása. Egyedül ez teszi lehetővé a kollektív akaratképződés állandó megújítását, ami a hatalmi koncentráció visszaállításának egyetlen hatékony gátja. Ezzel szemben a többségi elv olyan túlhajtása, mely nem ismeri az önmérsékletet és az önkorlátozást, megfosztja a demokráciát tulajdonképpeni értelmétől és tartalmától. Már Alexis de Tocqueville is – a modern demokrácia egyik szellemi megalapítója – a többség zsarnokságának veszélyére hívta fel a figyelmet. S még az a Joseph Schumpeter is, akit általában úgy tartanak számon, mint a demokrácia cinikus meghatározóját, még ő is óriási hangsúlyt tett az önkorlátozásra, mint a demokrácia sikerének feltételére. Ha az egymás ellen harcoló politikai pártok nem veszik számításba azt a lehetőséget, hogy holnap már nem ők leszek hatalmon, akkor a demokrácia romlása mint állandó veszély áll előttünk. Akkor a politikai rendszer már nem más, mint egy hideg polgárháború folytonos folytatása minden lehető eszközzel. Holott a demokrácia kialakulásának évszázadaiban azért folyt a harc, hogy önmérséklő kormányzás legyen, amelyben a jogi szabályozás és sok minden egyéb lehetővé teszi a hatalom dekoncentrációját, a döntések pedig nem mindig egy irányba mutatnak, hanem bizonyos fokig összefolyva képeznek szintézist, valami felé, amit közérdeknek lehet mondani, s amelyet nem matematikailag kell meghatározni. Dekoncentráció híján bizony vezérelvű hatalomban élünk, ahol a dolgok folyása nagyban függ a rendszer élén állók szeszélyeitől és pillanatnyi ötleteitől. Hogy ebből mi fog kijönni, azt nem tudjuk, s voltaképpen az én zárszavamnak is ez a fő nehézsége. El tudjuk mondani, mi volt '56-ban, '45-ben, '89-ben, de hogy mi van ma, azt nem lehet ugyanúgy kezelni, mint a befejezett múltat, arról mindenkinek magának kell kialakítania a véleményét. Ezzel együtt, úgy gondolom, hogy nagyon érdekes volt ez a konferencia, de nem zárom be, mert még egyszer szót adok a teremben lévőknek, ha mondanivalójuk van. Zárszavam tehát nem is volt zárszó.

TARTALOM

Előszó *(Kende Péter)* 5

NAGY IMRE ÉS MÁRTÍRTÁRSAI TEMETÉSÉNEK
20. ÉVFORDULÓJA. 2009. JÚNIUS 15.

Pálinkás József: Köszöntő 7
Kende Péter: Megnyitó 10
Jánosi Katalin: A temetés – 1989. június 16. 12
Rainer M. János: Temetés(ek), 1989 17
Bihari Mihály: A kádári büntetőpolitika és annak erkölcsi alapja 31
Földvári Rudolf: A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei munkástanácsok sajátos szerepe 1956 történetében és utóéletében 46
Boross Péter: Nagy Imre a Nemzeti Panteonban 54
Kósa Ferenc: A magyarok vére 57
Sipos Levente: Az előzmények és a gyászünnepség lefolyása 68

A NAGY FÖLDOSZTÁS 65. ÉVFORDULÓJA. 2010. MÁRCIUS 29.

Romány Pál: Megnyitó 98
Tóth István: Nagy Imre és a népiek földreform-koncepciójának gyökereiről, az 1945-ös javaslat együttes kimunkálásáról (1939–1945) 105
Sipos József: Nagy Imre, a földosztó miniszter 131
Pál József: A földreform miniszteri biztosa voltam Szabolcs megyében 145
Gyenes Antal emlékei az 1945-ös földreformról. Részlet életútinterjújából 154

A NAGY IMRE EMLÉKHÁZ. 2010. OKTÓBER 5.

Jánosi Katalin: Nagy Imre emléke – az Emlékház és az Alapítvány szerepe, múltja és jelene 163

Fodor Fanni: A Nagy Imre Emlékház történetéről 174
Balahó Zoltán: Nagy Imre személyes tárgyai 188
a Magyar Nemzeti Múzeumban és a Nagy Imre Emlékházban
Sümegi György: Adalékok Nagy Imre ikonográfiájához 213

A DEMOKRÁCIA HELYZETE MAGYARORSZÁGON
1945-TŐL NAPJAINKIG. 2011. OKTÓBER 14.

Sipos Levente: Nagy Imre és a demokrácia 223
Méray Tibor: Anekdoták 238
Standeisky Éva: A közvetlen demokrácia az 1956-os forradalomban 243
Rainer M. János: Kádár-korszak és demokrácia? 251
Bihari Mihály: Demokratikus út a szabadságba 260
Körösényi András: A magyar demokrácia problémái 1990–2010 271
Kende Péter: Zárszó 280

NAGY IMRE
ALAPÍTVÁNY

Kiadja: Nagy Imre Alapítvány
A kiadásért felelős: Kende Péter
Tördelés: Benedek Imre (Gemma Grafika)
Nyomda: AduPrint Kft.
Ügyvezető igazgató: Tóth Béláné
Nyomdai megrendelés törzsszáma: 78741
Példányszám: 300
Terjedelem: 18 A5 ív
Budapest, 2012